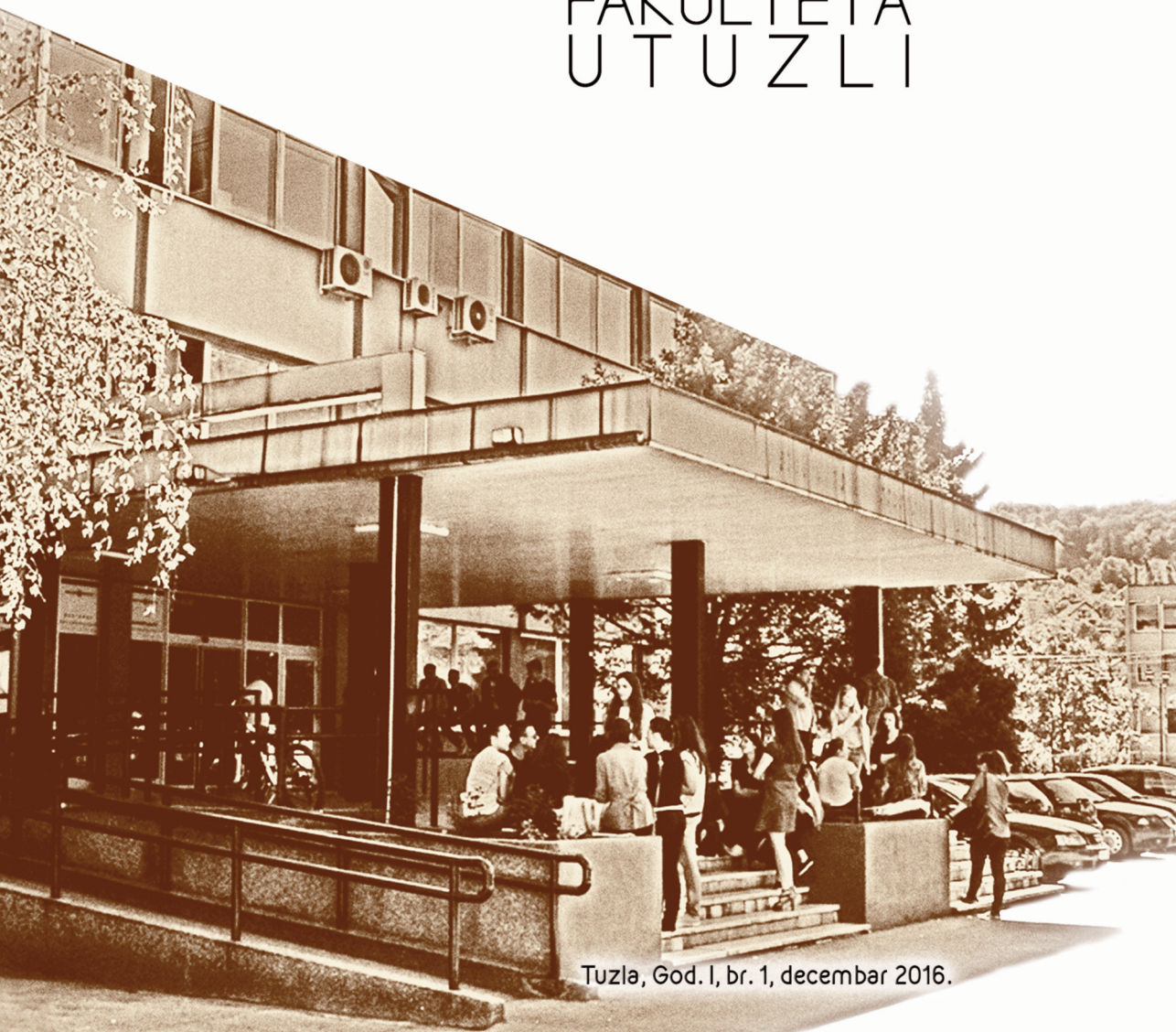

dhS

ISSN 2490-3647

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

Tuzla, God. I, br. 1, decembar 2016.

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Sead Nazibegović

Zamjenici glavnog i odgovornog urednika:

Mirza Mahmutović i Vedad Spahić

Urednički odbor:

Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Đozić
Jasmina Donlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Anisa Avdagić

Naučni odbor:

Krystyna Pieniazek-Marković, Poznanj
Mario Brdar, Osijek
Danijela Majstorović, Banja Luka
Vladislava Gordić-Petković, Novi Sad
Vahid Kljajić, Sarajevo
Miroslav Brkić, Beograd
Esat Harmanci, Zagreb
Viktorija Car, Zagreb
Jelenka Vočkić-Avdagić, Sarajevo
Amela Mujagić, Bihać
Jure Zovko, Zagreb
Sanela Mešić, Sarajevo
Enver Imamović, Tuzla
Darko Gavrilović, Zagreb
Adnan Velagić, Mostar
Omer Hamzić, Travnik
Mateo Žagar, Zagreb
Tanja Kuštović, Zagreb

Design:

Maja Hrvanović

Lektor:

Rešid Čamdžić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi dva puta godišnje

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina I
Broj 1

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, decembar 2016.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIстика

Ibnel Ramić

KNJIŽEVNI ČASOPISI AUSTROUGARSKOG PERIODA KAO PROSTOR SAOBRAŽAVANJA
BOŠNJAČKE USMENE TRADICIJE I PISANE KNJIŽEVNOSTI / LITERARY MAGAZINES
OF AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD AS A PLACE WHERE BOSNIAN ORAL TRADITION
AND WRITTEN LITERATURE MEET 11

Vedad Spahić

NOVI ŽIVOT EPISTOLARNOG ROMANA: *DAGMAR* ZLATKA TOPČIĆA ESTETSKI
VERNAKULAR E-MAIL KORESPONDENCIJE I CYBER POETIKE / NEW LIFE OF
EPISTOLARY NOVEL: ZLATKO TOPČIĆ'S *DAGMAR* AESTHETIK DIALECT
OF E-MAIL CORRESPONDENCE AND CYBER POETICS 37

Selma Đuliman

STRATEGIJE UČTIVOSTI NA PRIMJERU DRAME *TO* ALIJE ISAKOVIĆA / POLITENESS
STRATEGIES OBSERVED ON *TO*, A PLAY BY ALIJA ISAKOVIC 49

ANGLISTIKA

Sanel Hadžiahmetović Jurida

LINGUISTIC PROPERTIES OF ENGLISH INTERMEDIATE FUNCTION VERBS
LINGVISTIČKA SVOJSTVA ENGLSKIH GLAGOLA S PRIJELAZNOM FUNKCIJOM 63

Demir Alihodžić

NARRATING THE SELF IN ENGLISH RENAISSANCE DRAMA: STORYTELLING AND
SELF-NARRATION IN THOMAS KYD'S *THE SPANISH TRAGEDY* / NARACIJA
SEBSTVA U ENGLSKOJ RENESANSNOJ DRAMI: PRIPOVIJEDANJE
I SAMONARACIJA U *ŠPANSKOJ TRAGEDIJI* THOMASA KYDA 79

Alma Tanović

ELEMENTI HISTORIOGRAFSKE METAFIKCIJE U ROMANU *SPORNO PITANJE* GRAHAMA SWIFTA / ELEMENTS OF HISTORIOGRAPHIC METAFICTION IN GRAHAM SWIFT'S *SHUTTLECOCK* 101

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Adib Dozić

GENOCID KAO DRUŠTVENI I ZNANSTVENI FENOMEN / GENOCIDE AS SOCIAL AND SCIENTIFIC PHENOMENON 121

Abdel Alibegović, Midhat Čaušević

DRUŠTVO 21. STOLJEĆA – KLJUČNA OBILJEŽJA I PROBLEMI / 21st CENTURY SOCIETY – KEY FEATURES AND ISSUES 151

Joseph W. H. Lough, Damir Arsenijević

TROPE OF WAR – CREATING A MODEL PERCARIOUS LABOURER FOR US MILITARY BASE / TROPI RATA – KREIRANJE IDEALNOG PREKARNOG RADNIKA ZA AMERIČKE VOJNE BAZE 165

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Mirela Karahasanović

KANTOVA TEORIJA POVIJESTI – MOGUĆNOST USPOSTAVE SVJETSKOG GRAĐANSKOG DRUŠTVA / KANT'S THEORY OF HISTORY – THE OPPORTUNITY OF THE WORLD'S CIVILIZATION 187

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Maja Hrvanović, Baisa Bakin

SPECIFIČNOST ETIČKO-ESTETIČKE INFORMACIJE UNUTAR JAVNOG PROSTORA I KRITIČKO-ANALITIČKA REFERENTNOST UMJETNIČKOG AKTIVIZMA U BIH KAO UMJETNIČKO-NASTAVNI SADRŽAJ / SPECIFIC ETHICAL-AESTHETIC INFORMATION WITHIN THE PUBLIC SPACE AND CRITICAL ANALYTICAL REFERENTIAL OF ART ACTIVISM IN B&H AS ARTISTIC-EDUCATIONAL CONTENT 205

Muhamed Omerović, Nedim Ćirić

DIDAKTIZACIJA I EKOLOGIZACIJA ŠKOLSKOG CURRICULUMA / THE DIDACTICAL
INTRODUCTION OF ECOLOGY INTO SCHOOL CURRICULUM 217

Nusreta Kepeš

UTJECAJ HUMANISTIČKE PEDAGOGIJE NA RAZVOJ INKLUZIJE
GLEDANO KROZ PRIZMU PROMJENE DRUŠTVENIH ODNOSA / THE IMPACT OF THE
HUMANIST PEDAGOGY TO THE DEVELOPMENT OF INCLUSION AS SEEN THROUGH
THE PRISM OF CHANGES IN SOCIAL RELATIONS 233

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Elvis Vardo, Tamara Efendić-Spahić

RELACIJE OSOBINA LIČNOSTI I TIPOVA PROFESIONANIH INTERESOVANJA
KOD STUDENATA FILOZFSKOG FAKULTETA / RELATIONS BETWEEN PERSONALITY
TRAITS AND TYPES OF PROFESSIONAL INTERESTS IN STUDENTS OF FACULTY
OF PHILOSOPHY 263

Ljubov Radišić

PERCEPCIJA KVALITETA ŽIVOTA I ŠKOLSKA USPJEŠNOST UČENIKA / PERCEPTION
OF LIFE QUALITY AND ACADEMIC SUCCESS OF STUDENTS 279

KOMUNIKOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Šejn Husejnefendić

GRAĐANSKO NOVINARSTVO vs PROFESIONANI MEDIJI U KRIZNIM SITUACIJAMA
(STUDIJA SLUČAJA BOSNE I HERCEGOVINE) / CITIZEN JOURNALISM vs PROFESSIONAL
MEDIA DURING CRISIS (CASE STUDY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA) 307

Amela Delić

PREDSTAVLJANJE IZBJEGLICA NA INFORMATIVNIM WEB PORTALIMA
U BOSNI I HERCEGOVINI / PRESENTATION OF REFUGEES ON THE NEWS WEB
PORTALS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 327

Velida Mehić

KONCEPTUALIZACIJA KOMPETENCIJE ZA INTERPERSONALNU KOMUNIKACIJU /
CONCEPTUALISATION COMPETENCE OF INTERPERSONAL COMMUNICATION 343

STUDIJE SOCIJALNOG RADA

Asim Pandžić

ORIJENTACIJA INSTITUCIJA SOCIJALNE ZAŠTITE U BOSNI I HERCEGOVINI
PREMA KVALITETI / ORIENTATION OF SOCIAL WELFARE INSTITUTIONS IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA TO QUALITY 355

Nusreta Salić, Erna Lučić

CJELOŽIVOTNO UČENJE KAO FAKTOR U SMANJENJU SIROMAŠTVA / LIFELONG
LEARNING AS A FACTOR IN POVERTY REDUCTION 385

Erna Lučić

SOCIJALNI RAD U ŠKOLI - KARIKA KOJA NEDOSTAJE? / SOCIAL WORK IN
SCHOOLS – THE MISSING LINK? 403

UPUTSTVO ZA AUTORE 415

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Ibnel Ramić

KNJIŽEVNI ČASOPISI AUSTRUGARSKOG PERIODA KAO PROSTOR
SAOBRAŽAVANJA BOŠNJAČKE USMENE TRADICIJE I
PISANE KNJIŽEVNOSTI / LITERARY MAGAZINES OF
AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD AS A PLACE WHERE BOSNIAN
ORAL TRADITION AND WRITTEN LITERATURE MEET 11

Vedad Spahić

NOVI ŽIVOT EPISTOLARNOG ROMANA: *DAGMAR* ZLATKA TOPČIĆA
ESTETSKI VERNAKULAR E-MAIL KORESPONDENCIJE I
CYBER POETIKE / NEW LIFE OF EPISTOLARY NOVEL: ZLATKO
TOPČIĆ'S *DAGMAR* AESTHETIK DIALECT OF E-MAIL
CORRESPONDENCE AND CYBER POETICS 37

Selma Đuliman

STRATEGIJE UČTIVOSTI NA PRIMJERU DRAME *TO* ALIJE
ISAKOVIĆA / POLITENESS STRATEGIES OBSERVED ON *TO*,
A PLAY BY ALIJA ISAKOVIC 49

UDK 821.163.43(497.6)"1878/1914"

050:82.09(497.6)"1878/1914"

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Ibnel Ramić

KNJIŽEVNI ČASOPISI AUSTROUGARSKOG PERIODA KAO PROSTOR SAOBRAŽAVANJA BOŠNJAČKE USMENE TRADICIJE I PISANE KNJIŽEVNOSTI

Pitanje mjesta i uloge časopisa u književnom životu Bosne i Hercegovine posebno je važno tokom austrougarskog perioda, kada su književna izdanja u formi monografske publikacije (knjige) bila rijetka, tako da su časopisi predstavljali dominantan prostor književnog života i literarnih strujanja.

Časopisno tržište odigralo je presudnu ulogu u književnom i kulturnom preporodu, odnosno u tranzicijskom periodu bošnjačke književnosti, tokom razdoblja austro-ugarske vladavine, kada se bošnjački pisci - koji obnavljaju tradiciju stvaranja na maternjem/bosanskom jeziku - u svome književnom djelovanju oglašavaju uglavnom na stranicama nekog od osamnaest časopisa koji su izlazili u tom periodu.

U ovome radu bit će riječi o tome kako je usmena tradicija utjecala na književnu produkciju bošnjačkih pisaca austrougarskog perioda, na koji način su se preplitale usmena tradicija i pisana književnost u tekstovima objavljivanim na stranicama ondašnjih časopisa, te kako su ti časopisi bošnjačkim piscima omogućili uključivanje u savremene tokove južnoslavenske pisane književne riječi na bosanskohercegovačkom prostoru.

KLJUČNE RIJEČI: književnost, usmena tradicija, književni časopisi, austrougarski period, kulturni preporod, tranzicijski period bošnjačke književnosti

Književni život u Bosni i Hercegovini tokom perioda austrougarske vladavine koncentrirao se uglavnom oko časopisa, izrazito heterogenih provenijencija, ideoloških profila i uređivačkih koncepcija, koji su publicirani u krugu različitih bosanskohercegovačkih nacionalnih književnih tradicija. Budući da su književna izdanja u formi monografske publikacije (knjige) bila rijetka, časopisi su postali dominantan prostor književnog djelovanja ondašnjih pisaca. Stoga, historija časopisa na određen način predstavlja i historiju književnog života toga razdoblja. (Rizvić 1985: 116)

BH. ČASOPISNO TRŽIŠTE U RAZDOBLJU AUSTROUGARSKE VLADAVINE

Bosanskohercegovačke časopise ovoga perioda pokretali su i objavljivali nacionalno-politički i kulturni subjekti sa različitim ideološkim polazištima i programskim opredjeljenjima. Prema mišljenju Zdenka Lešića, oni svjedoče, s jedne strane, o izuzetno razvijenom i dinamičnom književnom životu toga vremena, ali, također, i upućuju na vrlo oštru nacionalnu i političku diferencijaciju. Ona je, s jedne strane, pokretala i dinamizirala književni život, ali mu je, s druge strane, davala vrlo dramatičan i konfliktan karakter. “Slijedeći svako svoju nacionalnu ideju, težeći afirmaciji vlastitog naroda i boreći se za njegova istorijska prava i perspektive, svi onovremeni književni časopisi i listovi po pravilu su ignorisali, a često i **militantno osporavali**¹ iste takve težnje i ciljeve predstavnika svih drugih nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini.“ (Lešić 1991: 249) Međutim, uprkos činjenici da su nastajali i razvijali se kao glasila razdvojenih nacionalnih zajednica i nacionalnih ideologija, te da su, u skladu s tim, istovremeno živjeli i djelovali u vrlo oštroj međusobnoj konkurenciji, ove su se publikacije na određen način “uzajamno podsticale čak i onda kada su se, naizgled, između sebe ignorisale, a pogotovo onda kada su dolazile u oštre sukobe“. (Lešić 1991: 249)

U tom smislu, paradigmatičan je primjer *Bosanske vile*, prvog nezavisnog književnog časopisa Srba u Bosni i Hercegovini, čiji je jedan od programskih ciljeva bio i srpsko nacionaliziranje bosanskih muslimana i njihovih narodnih umotvorina. Unatoč tome, njena političko-književna misija podstakla je i predstavnike drugih naroda “da se i sami oglase“ te da pokrenu vlastite književne časopise “u kojima će do izražaja moći doći i njihove nacionalne težnje“, što je, prema Lešiću, rezultiralo pokretanjem *Bošnjaka* (1891) i “anacionalne provladine“ *Nade* (1895), čime je dat “direktan odgovor na izazove 'Bosanske vile' i njenu nacionalnu i književnu orijentaciju“. (Lešić 1991: 250)

---

¹ Istakao I. R.

U naprijed detektiranom fenomenu nalazi se, ustvari, *osnovni paradoks cijele bosanskohercegovačke književnosti*, čiji se nacionalni tokovi, baš zbog toga, ne mogu smatrati paralelnim i u potpunosti u sebe zatvorenim, s obzirom na to da su “jedan drugog pratili, **podsticali**, privlačili i udaljavali, ostvarujući jedinstvenu povijesnu zajednicu, koja je, doduše, više konfliktna nego harmonična, kao, uostalom, i cijelo bosansko-hercegovačko društvo. (...) 'bosansko-hercegovačka književnost' je skup sistemā različitih nacionalnih tradicija, od kojih se svaki može posmatrati za sebe, **ali koji se međusobno određuju u tolikoj mjeri da se ne mogu sasvim razdvojiti.**“ (Lešić 1991: 251) Utemeljenost ovog zapažanja možda se i najbolje može provjeriti upravo na primjeru bosanskohercegovačkih časopisa austrougarskog perioda, o čemu će biti više riječi u nastavku ovoga rada.

Pitanje mjesta i uloge časopisa u književnom životu Bosne i Hercegovine austrougarskog perioda zajedničko je za sva *četiri toka nacionalne književnosti*. U to vrijeme u Bosni i Hercegovini izlazilo je osamnaest listova i časopisa organiziranih uglavnom na nacionalnoj osnovi, što upravo sugerira da *časopisno tržište* kao dominantan prostor književnog života i literarnih strujanja nije specifična odlika samo neke od nacionalnih književnosti u BiH.

Ipak, kulturno-civilizacijski i duhovni prevrat koji se zbio 1878. godine i koji je, nesumnjivo, najviše traga ostavio na nacionalno i kulturno biće Bošnjaka, posljedovao je time da *časopisno tržište* i časopisni medijski prostor odigraju faktički presudnu ulogu u bošnjačkom književnom i kulturnom preporodu, odnosno u tranzicijskom periodu bošnjačke književnosti i kulture uopće.

POKRETANJE PRVIH BOŠNJAČKIH LISTOVA U AUSTROUGARSKOM PERIODU

Prisjetimo li se da je začetak bošnjačkog *preporoda* na temeljima narodnog, bosanskog jezika i evropskim osnovama slavenskog pisma počeo još 60-ih godina 19. stoljeća, za vrijeme vladavine Topal Osman-paše – dakle, u osmanskom periodu – i da je bio vezan upravo za listove toga doba štampane na bosanskom jeziku (*Bosanski vjestnik* i *Sarajevski cvjetnik* M. Š. Kurtćehajića), značaj listova i časopisa u kulturi Bošnjaka i povijesti njihove književnosti biva još jasniji i istaknutiji. On je posebno došao do izražaja u periodu nakon Okupacije, koja je izazvala *opći poremećaj identiteta*, i kada je “došlo do globalnog premještanja njihovog socijalnog, kulturnog i moralnog života iz islamskog, orijentalnog u kršćanski, zapadnoevropski civilizacijski krug“. (Lešić 1991: 324)

Tim kulturno-civilizacijskim prevratom, kojim su isključeni iz orijentalne književne tradicije, u kojoj su dotad jedino stvarali *visoke forme* književnoumjetničkog izražavanja, dovedeni su na *brisan* kulturni prostor, u kojem su morali pronaći sasvim novi medij književnoumjetničkog izražavanja i literarne komunikacije s okruženjem. Nakon početne zbnunjenosti i prekida književnog – i uopće pisanog – stvaralaštva, ispočetka stidljivo oglašavanje na stranicama ondašnjih časopisa najavilo je polagahno kulturno *buđenje* i začetak književnosti i pismenosti na narodnosnim osnovama: na narodnom, bosanskom jeziku, uz prihvatanje zapadnjačke pismenosti, odnosno latiničnog pa i ćiriličnog pisma.

Nakon objavljivanja Kapetanovićeovog *Narodnog blaga* te glasovite Hörmannove zbirke bošnjačkih epskih narodnih pjesama, dolazi do *prestrukturiranja književne tradicije i vlastite svijesti o njoj*, pri čemu stvaralaštvo na narodnom jeziku iz nižih formi prelazi u više forme književnog stvaralaštva. Time se bošnjačkim piscima omogućava uključivanje u savremene tokove južnoslavenske pisane književne riječi na bosanskohercegovačkom prostoru. U nedostatku vlastite časopisne produkcije, oni se u početku pojavljuju kao saradnici u listovima drugih nacionalnih zajednica, bez obzira na sve evidentnije njihove pokušaje s te strane nacionaliziranja bošnjačkih saradnika i *prisvajanja* njihovog stvaralaštva. (Rizvić 1990: 63; Lešić 1991: 325-326) Tako je ostalo zabilježeno da je “prvi originalni prozni tekst jednog muslimanskog pisca na srpskohrvatskom jeziku“, priča *Jedan dan uz Ramazan* Mustafe Hilmi Muhibića, objavljen 1886. godine u *Bosanskoj vili*. (Lešić 1991: 240) U ovom listu srpske nacionalne orijentacije pojavljivalo se još nekoliko bošnjačkih autora: Sulejman Sokoljanin, Mehmed-beg Kapetanović, Safvet-beg Bašagić, Riza-beg Kapetanović, Salih Kazazović, i drugi. Bili su prinuđeni da se, u nedostatku vlastitog *medijskog prostora*, oglašavaju na stranicama *tuđih* časopisa, bez obzira dijele li njihova nacionalna i ideološka opredjeljenja.

Zbog toga je sve više sazrijevala ideja da se konačno pokrene jedan nacionalni list bosanskih muslimana, s obzirom da “svak nateže na svoju stranu, a mi, tako rekuć, ostali smo kao vuk među nišandžijom i hajkačem“, kako je primjećivao Edhem Mulabdić. (Lešić 1991: 326) Ta ideja konačno je realizirana 1891. godine, kada je grupa ondašnjih bošnjačkih intelektualaca, predvođena Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom, osnovala list **Bošnjak**, koji je prvenstveno bio političko glasilo, ali je, sa značajnim brojem književnih priloga, imao i značajnu ulogu u razvoju ondašnjeg književnog života Bošnjaka.

O razlozima pokretanja vlastitog nacionalnog glasila, možda je najbolje svjedočio anonimni autor članka *Šta su novine?*, objavljenog u prvom broju *Bošnjaka*: “Cijeli

čovječiji život osobito je u današnjem vremenu, i to poglavito usred ogromnog natjecanja (konkurencije), koje je u svakom pogledu zavladao, teška borba za opstanak, pa ako se ko ne umije braniti, taj bogme i propada. Pa pošto su novine najmoćnije javno sredstvo, kako za napad tako i za obranu, to svaka vjera, svaka narodnost, svaka stranka, svaki stalež itd. ima, ako ne poviše, a ono barem po jedne svoje novine.“ (Lešić 1991: 326) Do broja 17. *Bošnjak* je vlasnički držao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, a urednički Hilmo Muhibić, a kao urednici kasnije su djelovali i Edhem Mulabdić, Šukri Karišiković i Muhamed Senai Softić. List je štampan na bosanskom jeziku, latiničnim pismom.

BEHAR – PRVI BOŠNJAČKI KNJIŽEVNI LIST

Međutim, trebalo je da prođe još deset godina kako bi bio pokrenut prvi bošnjački list za književnost i kulturu – koji je u svom zvaničnom određenju, zapravo, bio profiliran kao “list za pouku i zabavu“: to je **časopis Behar**, čiji su idejni začetnici i pokretači bili Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić i Safvet-beg Bašagić. Cijela ta decenija do pojave *Behara* kao prvog bošnjačkog časopisa za književnost i kulturu bila je obilježena uglavnom sporadičnim pojavljivanjem bošnjačkih autora u tad aktivnim srpskim i hrvatskim književnim glasilima – doduše mahom neovisno o stvarnom političkom i nacionalnom opredjeljenju objavljivanih autora, ali zato skoro uvijek sa ideološko-političkom pozadinom uređivačke politike ili uredničkog stava (kojima su se, u manjoj ili većoj mjeri, na eksplicitan ili na zaobilazan način, proponirali, potvrđivali ili sugerirali čitateljstvu i kulturnoj javnosti *pripadnost* i *orijentacija* tih autora, kao prosrpskih ili prohrvatskih). Kao aktivne sudionike projekta pokretanja Behara i njegove kasnije djelatnike i autore svakako treba spomenuti i Riza-bega Kapetanovića, Hilmija Muhibića, Ibrahim-bega Repovca, Fehima Spahu, Saliha Aličehajića... – koji su svi u toj situaciji podržavali, s jedne strane, neophodnost pokretanja jednog bošnjačkog književnog i kulturnog glasila na maternjem bosanskom jeziku, ali su svi, na drugoj strani, bili itekako svjesni rizika i opasnosti neprihvatanja takvog jednog projekta od uleme i, posebno, od pristalica i sudionika Džabićevog pokreta za autonomiju: “Nasuprot stavovima Džabićevog pokreta, koji je svojim opozicionim djelovanjem išao za političkom aktivacijom Muslimana, pokretači 'Behara' i književno-kulturni radnici iz njihovog kruga svoje ideje o društveno-prosvjetnom preobražaju Muslimana zasnivali su u okviru postojećeg upravno-političkog stanja, tražeći mnogo više u samom muslimanskom

elementu uzroke njihove duhovne, moralne, društvene i istorijske zaostalosti i ekonomskog propadanja, pristupajući mu tako više psihološko-etički, a manje objektivno-politički, društveno-istorijski.“ (Rizvić 1990: 184-185).

Taj rizik od neadekvatnog ili nedovoljnog odziva čitalačke publike i kulturne javnosti pokretači *Behara* htjeli su umanjiti i neutralizirati najprije *mehkom* profilacijom časopisa (“za pouku i zabavu“), a potom i eksplicitnim obraćanjem “bošnjačko-muhamedanskoj“ publici kao ciljnoj čitalačkoj grupi, dakle sa deklariranjem i na konfesionalnoj osnovi, te također i najavom prezentiranja književnih priloga (prijevoda) iz starije i novije turske, arapske i perzijske književnosti; stanovita distanca spram uređivačke politike i *bosanske* idejne, odnosno ideološke osnove *Bošnjaka* podrazumijevala je orijentaciju zaobilaznja svih oblika hrvatsko-srpskih sporova i zauzimanja stava neutralnosti u tom rivalitetu nacionalnih političkih i kulturnih programa zapadnih i istočnih susjeda.

Muhsin Rizvić primjećuje kako je sadržina *Behara*, “sa izvornom i prevedenom beletristikom i narodnim umotvorinama“, *podsjećala* na sadržinu *Bosanske vile* te niza književno-poučnih listova druge polovine devetnaestog stoljeća: “Ono po čemu se 'Behar' specifično obilježavao – to je bio 'islamski duh', ili suštinski rečeno, domaći duh, koji uključuje mentalitet bosansko-muslimanskog stanovništva, sa svim oznakama slavensko-orijentalnog nasljeđa, običaja, tradicije, i služi kao sredstvo očuvanja narodne duhovne bitnosti, ali, prema intencijama 'Behara', ne isključuje razumnu adaptaciju u novom modernom evropskom dobu.“ (Rizvić 1990: 186)

Prvi brojevi *Behara* primljeni su dobro od strane čitalačke javnosti, iako su konzervativni elementi imali šta da zamjere ovom projektu “sa one strane konzervativno-klerikalne zavjese“; također su i već postojeći književni časopisi srpske i hrvatske provenijencije upućivali zamjerke, ili *čuđenje* u vezi sa postavom ideološkog neutralizma *Behara*, u pogledu upotrebe, ili neupotrebe, ovog i onog pisma, ili u vezi sa nedeklariranjem časopisa spram postojeće srpsko-hrvatske nacionalne dihotomičnosti (npr. *Vienac* i *Bosanska vila*). Jedino se Kranjčević u *Nadi* iskreno zaradovao pokretanju jednog takvog časopisa, u potpunosti podržavajući njegov temeljni koncept.

SUODNOS USMENE TRADICIJE I BOŠNJAČKE PISANE KNJIŽEVNOSTI NA STRANICAMA BEHARA

U ovako skiciranom općem okviru, pokušat ćemo dati sažet pregled sadržaja *Behara* sa aspekta osnovne naše teme – usmenoknjiževnih poticaja i konkretnih utjecaja što

ih je baština bošnjačke usmene narodne književnosti imala na bošnjačke autore koji su objavljivali u *Beharu*. U prvom godištu *Behara* srazmjerno je malo poetskih priloga – ali se i u nevelikom broju (u cijelom godištu ukupno petnaest originalnih pjesničkih tekstova!) Bašagićevih (šest pjesama), Kapetanovićevih (Riza-bega, pet pjesama) i Đikićevih (tri pjesme) tekstova može pratiti trag utjecaja kojima se bavimo.

Bašagić je objavio u *Beharu* pjesmu *Slatko spominjanje*, koja je podnaslovljena kao “nezira rumunjskoj narodnoj pjesmi“ i potpisana pseudonimom koji je on u to doba koristio (Nevres) – u kojoj je sublimiran ideal ženske ljepote u duhu izraza narodne lirske pjesme, sa baladičnom intonacijom i ekspresijom “dramatike ljubavnog blaženstva koje graniči sa smrću i nirvanom“ i u kojoj se “razočarenje zbog nestalnosti drage potiskuje refrenom sjećanja na bivšu ljubavnu sreću“ (Rizvić). Za Bašagića inače karakterističko kontrapoliranje *muškog* i *ženskog* supstrata spolnosti i erosa u ovoj pjesmi vjerno slijedi ideal ženske ljepote onako kako je on toliko puta sublimiran u narodnoj ljubavnoj lirici, gdje se ženi i ženstvenosti prilazi s ganućem i nježnošću, s udivljenjem i tronutošću njenom ljepotom, a često i s nestašnom ili pustopašno-razigranom ozarenošću – da bi se potom u, za Bašagića karakterističnoj, lirskoj autorefleksiji muževnosti očitovao i ljubavni jad, muka ili *dert* zbog neuhvatljivosti i nesavladivosti, nemogućnosti *posjedovanja* te “Božje ljepote“. Pjesma *Šta da ti pjevam*, pak, odražava više taj nježno-infantilni, bezazleni i ludički pristup ženi i ženskoj ljepoti – gdje se njena hirovitost i nestašnost pojavljuju i kao poticaj i kao predmet erotskog osjećanja, datog, međutim, s mjerom koja ne dovodi u pitanje moralne i konvencijske okvire karakteristične za datu sredinu.

Iz kruga pjesama Riza-bega Kapetanovića objavljenih u prvom godištu *Behara* izdvajamo baladično intoniranu ljubavnu pjesmu *Pošljednji traci*, za koju Rizvić kaže da djeluje kao “reminiscenca narodne epsko-lirske pjesme, ali bez toka radnje, već data samo kao lirski početak-poruka, u kome je koncentrisana sva sila ljubavne čežnje koja navodi na akciju“. (Rizvić 1971: 90) Ostale Kapetanovićeve ovdje objavljene pjesme (u koje spada i prigodna *Pjesma* Beharu, sa konvencionalnom romantičarskom simbolikom stremljenja i nade u duhovni preporod) pripadaju za njega karakterističnom motivsko-sadržajnom krugu romantično-mistične, rodoljubne i ljubavne lirike.

Osman Đikić je svojim povjesticama obogatio prvo godište *Behara* (*Ćerka cara krvopije, Hazreti Omer, Derviš*) – sa preuzimanjem motiva i sadržaja iz epske baštine, narodne tradicije i legende; epsko-lirski poetski izraz obogaćen je specifičnim romantičarskim kontrastiranjem atmosfere i radnje, ili uzvišenim mističko-relio-

gloznom zanosom, sa nepotpunom transformacijom motiva karakterističnih za usmene narodne balade (spasavanje junaka od zlog vlastodršca, vjernost Bogu i uzdanje u Njega kao garanciju odolijevanja svim iskušenjima).

Prozni prilozii su bogatiji od poetskih: u prvom godištu *Behara* objavljeno je dvadeset osam prozних priloga – i to gotovo svih bošnjačkih književnika prozaista koji su bili aktivni na prijelazu stoljeća (izuzimajući Osman-Aziza, što je Nuri Hadžić, prvi iz tog dvojca, kompenzirao objavljivanjem publicističkih i polemičkih tekstova, budući da je uređivačka politika isključivala mogućnost objavljivanja Milićevića kao autora): "...Mulabdić je objavio šest novela i pripovijedaka, Riza-beg Kapetanović pet novela i crtica, Hamdija Mulić i Muhamed Emin Dizdar po tri crtice, Hajdar Fazlagić tri kratke proze, A. Ajni Bušatlić i Murat Hajrović po dvije proze, te Bašagić i Sadik Ugljen po jednu kraću crticu i Edhem Bahtijarević jednu dužu pripovijetku." (Rizvić 1971: 94)

Mulabdić je u trima pripovijetkama (*Bez glave, Zekonja i Kućni rahatluk*) svoj realistički postupak obogatio otkrivalačkim zahvatom u unutrašnji nesklad ili debalans u likovima ili u pojavama koje opisuje – s humornim naglascima i u anegdotalnom tonu. Tu su od baštine usmenog narodnog pripovijedanja preuzete upravo ona vedrina, jezgrovitost, leksička čistota i ekspresivnost – koje, uz lagahni šaljivo-ironični ton, blagonaklonost u pouci i dobrohotnost u apostrofiranju komično prikazanih ljudskih slabosti ili zabluda, karakteriziraju humoreske i anegdote iz baštine usmene narodne književnosti.

Kapetanovićeve prozne crtice iz prvog godišta nisu pisane s ambicijom cjelovitog uobličenja i razrade pripovjednih sadržaja – nemaju razvijenih likova, razudnije deskripcije, kondenziranja atmosfere, niti razrađene psihologije – već u fragmentiranosti jedne ideje, refleksije ili poruke, kakve se uvijek već uklapaju u model protorealističke moralističko-didaktičke proze, tendenciozno vode čitatelja određenim poukama ili zaključcima. Izdvajaju se crtice *Budalasti Haso, Knez i U zgodan čas*, u kojima su skicirane ideje bogataškog nerazumijevanja siromašnih, neadaptibilnosti seljaka u varoškom okruženju te plemenitog i općekorisnog zavještanja kao traga što ga čovjek ostavlja za sobom. Leksički i izražajno se u svojoj svedenosti one mogu donekle promatrati i kao refleksi hićaja, poučnih ili humorističnih priča iz usmene narodne književnosti.

Hamdija Mulić i Muhamed Emin Dizdar posve su bliski u svojim pripovijestima tonu i stilu narodnog govora, posebno ovaj drugi: Dizdar se u pričama *Božiji džezza* i *Očina kletva* odmiče od koncepta mulabdićevskog realizma (za razliku od Mulića, koji je ovdje skoro i epigonski naslonjen na Mulabdića) – vezujući se više za narodnu

tradiciju i literarno sublimirajući i reafirmirajući mističko-tradicionalno vjerovanje u božansku kob: “Uskraćivanje nasljeđa u crtici 'Božiji džez' i nepokornost ocu u crtici 'Očina kletva' i rezultati božije kobi, u shematskom odnosa uzroka i posljedice, dati su kod Dizdara s punim uvjerenjem, u tonu pouke koja proizlazi iz tog patrijarhalnofatalističkog vjerovanja.“ (Rizvić 1971: 98)

Dakle, u ovim dvjema crticama zapažamo “nizlazni tok fabule i sublimaciju sudbine junaka“ sa “etičkom shemom božanstva kobi“ (Rizvić), koji karakteriziraju obrazac pripovijedanja narodne usmene književnosti i model kolektivne tradicionalne svijesti.

Duža pripovijetka Edhema Bahtijarevića *Mladenačka krv*, sa karakteristikama dnevničke sentimentalno-memoarske proze, u cijelosti podražava model onovremene turske proze i na neki način predstavlja refleks utjecaja s te strane – koji će doći do izražaja i u izboru prevedene proze u prvom godištu *Behara*; čak se može konstatirati da je u prvom godištu prevedena proza više nego kasnije odudarala od patrijarhalnog morala i svjetonazora domaće sredine. Ipak, već tad se izdvaja jedna linija uređivačke politike (što potvrđuju priče *Kućne tajne*, u prijevodu Fehima Spahe, i *Svakom svoje*, u prijevodu Murata Hajrovića), gdje se preuzimaju upravo oni sadržaji koji korespondiraju sa bošnjačkom narodnom pripovijetkom, “po duhu, istinama i životnim zapažanjima koje iznose, po rezonovanju junaka koje je pučko, usmenopripovjedačko, te s mentalitetom formiranim na marginama religije...” (Rizvić 1971: 101) Ta će se linija uređivačke politike kad je riječ o prijevodnoj literaturi kasnije još više afirmirati i forsirati – i iz razloga afiniteta, bliskosti i jezičko-izražajne korespondentnosti sa onim što je baština narodne usmene književnosti i uopće sa onim što je senzibilitet domaće sredine.

Kad je riječ o drami, prvo godište *Behara* sadrži samo dramatski spjev Safvet-bega Bašagića *Abdullah-paša*, koji smo već analizirali u odjeljku o Bašagiću; tehničke slabosti tog teksta (nema kontinuiranog toka radnje, naglasak stavljen na deklamiranje sadržaja, a ne na unutarnju dinamiku i dramatiku radnje) bile su uveliko kompenzirane prikladnošću patetično-slobodarskog tona posve odgovarajućeg epskom mentalitetu bošnjačko-muslimanske publike tog doba, ali i psihologiji kolektiviteta koja je bila bitno obilježena dihotomijom uzdanja u *sultana* kao tradicionalno prihvaćenog simbola legitimiteta i pravednosti, s jedne strane, i razočaranja zbog podlijeganja Carigrada *svjetskoj politici* i predavanja Bosne i Hercegovine na upravu konfesionalno i kulturološki stranoj sili, na drugoj strani. To je razlog zašto je ovaj dramatski spjev bio toliko popularan i mnogo puta izvođen od amaterskih teatarskih skupina.

Napokon, za prvo godište *Behara* ovdje je bitno osvrnuti se na rubriku “Narodne umotvorine“, koja je i u narednim godištima, sa izuzetkom sedmog (usprkos otporu i neslaganju Nuriya Hadžića i njemu bliskih saradnika, više orijentiranih na savremene teme i probleme te na njihovu publicističko-polemičku prezentaciju i obradu), predstavljala u izvjesnom smislu *zaštitni znak* i prepoznatljiv strukturni element časopisa. U te sadržaje spadale su lirsko-epske pjesme, i narodne pripovijetke, i anegdote, i izreke. “Kvantitativno poređenje broja jedinica priloga originalnog književnog stvaralaštva pokazuje da narodne umotvorine objavljene u ovom prvom godištu lista ne zaostaju mnogo za originalnim književnim stvaranjem. Na 26 originalnih pjesama u ovom godištu (od kojih je 15 domaćih i 11 prevedenih) dolaze 23 narodne pjesme; na 35 originalnih proza (od kojih je 28 domaćih i 7 prevedenih) dolazi 19 narodnih pripovijedaka (12 domaćih i 7 istočnih). Obilje narodne građe predstavljalo je i nužan izlaz na koji se odlučila redakcija u svome nastojanju da se osloni samo na muslimanske saradnike a da u isto vrijeme pruži muslimanskoj čitalačkoj publici što više književno-zabavnog gradiva. Pri tome su 'istočne narodne pripovijetke' predstavljale otvor prema stranom folkloru, prirodan u opštoj književnoj orijentaciji ovog lista, koji je među Muslimanima Bosne i Hercegovine živio uporedo sa domaćom narodnom tradicijom odgovarajući narodnom mentalitetu.“ (Rizvić 1971: 105)

S obzirom da su do pojave *Behara* već bile publicirane četiri zbirke bošnjačke narodne epike, dvije Hörmannove i dvije Matice hrvatske, logičan je bio izbor redakcije da pretežno objavljuje lirske i lirsko-epske pjesme – koje su i dužinom primjerenije za časopis, ali kojih je u dotad objavljenim zbornicima bilo nesrazmjerno malo u odnosu na epiku.

Nešto zbog avangardnijeg stava prvog urednika (Bašagića), a nešto i zbog težnje da se i ta strana usmenog narodnog stvaralaštva što više približi publici, uglavnom dotad navikloj isključivo na junačke epske pjesme – u prvom godištu *Behara* dominirale su narodne lirske i epsko-lirske pjesme erotsko-sentimentalnog ili baladično-romantičnog karaktera – sa umjetničkim sublimiranjem dihotomije između snažne mladenačke erotske energije, na jednoj, i dosta strogih patrijarhalno-etičkih ograničenja u sferi ljubavnog života, na drugoj strani.

Kad je, pak, riječ o pripovijetkama, redakcijskoj koncepciji su upravo savršeno odgovarale one prozne narodne umotvorine u kojima su se neposrednije očitovali didaktičko-moralistička shvatanja, tumačenja, poruke i ideje o korespondenciji božanske i ljudske pravde, o prevladavanju dobra nad zlom i o posvećenosti čovjeka tom višem božanskom poretku, koji će uvijek biti nagrađeni i koji će život ispuniti smislom.

Prvo godište obilježeno je i zbirkom od 188 narodnih poslovice (prikupio Hasan Deronja), potom iscrpnim paremiološkim bilješkama i primjerima o frazeologiji narodnog govora, pa narodnim zagonetkama – te, napokon, i narodnim vjerovanjima (u posebnoj rubrici pod nazivom “Šta ne valja“), sa čak 255 objavljenih priloga s tim u vezi: “Pravi uzroci objavljivanja ove uže i šire folklorne građe, poslovice, frazeologije, vjerovanja, koja proširuje karakter lista, ležali su u namjeri redakcije da na očigledan način, na osnovu primjera, istakne i predoči slovensko porijeklo Muslimana i da svoje čitaoce poveže sa njihovom slovenskom predislamskom tradicijom, odnoseći se u isto vrijeme kritički prema njenom praznovjerju.“ (Rizvić 1971: 216)

U drugom periodu (od drugog do šestog godišta) urednik je bio Edhem Mulabdić. Spočetka tog razdoblja kriza originalnih priloga pokušavala se riješiti obiljem prevedene strane literature, pa i narodnih umotvorina – koje su, bar po jedna narodna pjesma i pripovijetka u svakom broju (ne računajući ostale stalne sadržaje, izreke, zagonetke, narodna vjerovanja), značajno obogaćivale sadržaj lista i činile ga bližim čitalačkoj publici. Izlazak iz krize za *Behar* je otvoren poslije osnivanja *Gajreta*, u posljednje dvije godine Mulabdićevog urednikovanja – kad se povećava i broj autora-saradnika i originalnih književnih priloga. Pri tome ostaju ravnomjerno zastupljeni i prilozi iz oblasti usmenog narodnog stvaralaštva.

Kad je riječ o produkciji u drugom razdoblju, možemo u ovom kontekstu podvući Sarajlićev ciklus pjesama *Sabah-zorski vjetrovi*, u kome pjesnik pokazuje sadržajni, emocionalni i formalni metatekstovni respekt prema bošnjačkoj usmenoj lirskoj pjesmi. Rizvić posebno apostrofira pjesme *Djevojački jadi* i *Udri pobro u sićane žice* – s kojima je Sarajlić zacrtao dva smjera i dva tipa atmosfere u ovom ciklusu: prvi je smjer sa melanholičnom intonacijom i ritmom narodne pjesme sevdalinke, u kojoj je djevojački bol zbog čekanja i ljubavnog neostvarenja uzrok mračnom raspoloženju i jadu – dok je u drugoj pjesmi zastupljen brzi igrivi ritam narodne pjesme sa vedrinom pastoralne erotike i hedonističkim raspoloženjem. Srodnost sa usmenoknjiževnom baštinom uočljiva je i u Šahinovićevoj baladi *Zlata*, u kojoj su preuzete stilske i emocionalne formulacije narodne epske i epsko-lirske pjesme, a koja je također objavljena u ovom periodu u *Beharu*. Treba naglasiti da se u drugom razdoblju Riza-beg Kapetanović javio samo s dvije pjesme, a Bašagić je obnovio svoju saradnju u *Beharu*. Od ostalih pjesnika, zastupljeni su: Muharem Dubravić, Hamdi-beg Bušatlić, Omer Hadži Bodstandžić, Hatidža Đikićeva, dakle, manje poznati autori, koji su konvencionalnim pjesničkim izrazom slijedili produkcijski prosjek: to važi za sva tri motivsko-idejna usmjerenja, tada dominantna u pjesničkoj produkciji – religiozno-

mistički, erotsko-sentimentalni, i moralno-didaktički smjer. Utjecaj bošnjačke usmenoknjiževne baštine posebno je uočljiv u historijsko-tradicionalnim očitovanjima narodnog bića (narodna epika), u ljubavnoj poeziji (sevdalinka) i u didaktičko-moralističkim težnjama kreativnog pjesničkog duha, često temeljenim na izvorima narodne mudrosti, poučnim pričama i izrekama iz narodne književnosti.

Kad je riječ o prozi u drugom razdoblju *Behara*, trojica su književnika svojim priložima ispunili više od polovine ukupno objavljenih tekstova: Edhem Mulabdić, Hamdija Mulić i Hamid Šahinović. Preuzimanje ili prerada motiva iz usmenoknjiževne baštine u njihovim pričama i crticama iz tog razdoblja daje se uočiti najčešće tamo gdje se u pripovjedačkom pristupu sučeljavaju prošlo i sadašnje vrijeme – s ciljem usporedbe epoha, novog i starog u načinu života, mentalitetu i međuljudskim odnosima. To je primijetno, recimo, u Mulićevoj crtici *Jašar-bajraktar* – gdje je artikulirana upravo ta dihotomija između tradicionalnog/epskog u samom čovjeku i novog vremena koje u sebi nema ničeg epskog. Skiciranje i obrada motiva iz *dobrog starog* vremena kod Mulića su prisutni, kao pripovjedačko sublimiranje ambijentacije tradicionalnog načina života, recimo, u crticama *Pod kulom Ali-paše Rizvanbegovića* i *Naš pjevač*, sa izraženom notom nostalgije i sentimentalne veze sa prohujalim vremenom. U tom kontekstu valja spomenuti i A. Dž. Šerića kao autora priča *Današnji naraštaj* i *Kader*, gdje se usporedba prohujalog i tekućeg vremena vrši također na fonu didaktičko-moralističkih ciljeva poučavanja (materijalizam i sebičnost u novom dobu, naspram čestitosti, odanosti i jakom moralnom osjećanju tradicionalne sredine).

Kod Šahinovića, pak, prevladavaju pripovjedački tekstovi komične sadržine (humorističke novele), u kojima je on potvrdio dar za komiku i nakon ranije u *Beharu* objavljenih komedija *Đavo pod čergom* i *Orden*, koje u književnom smislu stoje uz bok najboljim Mulabdićevim pripovijetkama humoristične sadržine. Napokon, kratka proza Šemsudina Sarajlića *Što se Avdagi dogodilo u Stambolu* i priča istog autora ispod koje se potpisao kao Bahtijar-aga, *Slobodno selo*, motivsko-sadržinski se vezuju za narodnu tradiciju – “prva po fantastičnosti fabule, po nemotivisanosti situacija, podsjeća na narodnu pripovijetku; druga predstavlja samu narodnu predaju vezanu uz lokalitet.” (Rizvić 1971: 235)

Kad je riječ o dramskim tekstovima, u drugom razdoblju izlaženja *Behara* oni su i kvantitativno i kvalitativno obogatili sadržaj ovog časopisa – svjedočeći o definitivnom osvajanju i ovog domena književnog izraza od strane bošnjačkih pisaca tog doba. Već i samo osnivanje *Gajreta* i potom ostalih kulturno-prosvjetnih društava bilo je poticaj za rađanje teatarskog amaterizma u Bošnjaka – čemu su doprinijeli i

Beharovi autori iz ovog razdoblja: Fehim Spaho, Riza-beg Kapetanović i, daleko najviše, Hamid Šahinović Ekrem. Na motivima bošnjačke narodne epike Šahinović je objavio u *Beharu* romantičnu dramu u stihovima *Anđelija* (zapravo dramski spjev “po narodnoj pjesmi“) kao i dramske spjevove *Na uranku* i *Na planini*, koji su formalno organizirani kao prijelaz iz epske u dramsku strukturu. Jedini Kapetanovićev prilog u ovom domenu bila je godinu dana ranije u *Beharu* objavljena historička tragedija *Hadžibeg Rizvanbegović*, koja je na sličan način oslonjena na usmenoknjiževnu baštinu: sa formom narodnog epskog deseterca, sa “umjetničkim klišeima, slikama, formulacijama muslimanske narodne epike, sa izvjesnom epskom strukturom koja se uvlači u dramsku kompoziciju i razara je iznutra, razbija joj dinamičku koherentnost, dajući djelu karakter pripovijedanja širokog toka, one široke događajne linije razvoja, uspona, klimaksa i razrješenja koja je karakteristična za epsku narodnu pjesmu.“ (Rizvić 1971: 251) Iako u čisto tehničkom smislu, u pogledu profiliranosti dramskog izraza, tragedija *Hadžibeg Rizvanbegović* zaostaje za Šahinovićevim dramama, ova je drama bila vrlo popularna i često igrana od bošnjačkih amaterskih teatarskih družina: “Ekspresivni nadomjestak tragike u njoj predstavlja herojska, epska, romantična intonacija i patetika, mentalitet borbe i junaštva, te epski likovi junaka, sa jednodimenzionalnim prirodama, bez psihološke složenosti. Popularnost ove drame, međutim, i nije se zasnivala na zapletu i radnji, nego upravo na tom epskom duhu koji je izbijao iz nje.“ (Rizvić 1971: 251-252)

Treba spomenuti i dramu u četiri čina *Ismet i Almase* Adema Mešića, sa sentimentalno-erotičnim akcentima, gdje najveći efekat ostavljaju “lirsko-sevdalijski monolozi i pasaži Ismeta i Almase, ispunjeni ljubavnom čežnjom“ – koji predstavljaju u izražajnom smislu refleksi utjecaja onovremene turske ljubavno-sentimentalne proze sa određenim ustupkom tradiciji i baštinjenim duhovnim vrijednostima u samom raspletu, gdje se u prvi plan stavlja zavještanje bosanske patriotske odanosti.

Konačno, drugo razdoblje *Behara* možda je i ponajviše bilo obilježeno kontinuitetom i količinom priloga iz oblasti narodnog stvaralaštva – pri čemu se pod *narodnim umotvorinama* podrazumijevaju i kratke narodne pripovijetke, i pošalice i anegdote, i narodne izreke i narodne pjesme: “Ostavljajući po strani utisak raznovrsnosti koji su upravo narodne umotvorine davale 'Beharu', te njihov značaj za sve slojeve čitalačke publike, počevši od starijih i intelektualno razvijenijih, kojima su one živo predočavale izvore porijekla i kontinuiteta prave narodne bitnosti, izvršavajući time svoju narodnosnoidejnu ulogu, do onih mlađih, kojima je uz pismenost bilo potrebno i odgajanje u narodnom duhu i sticanje pojmova određene životne etike – 'Behar' je svoju književnu fizionomiju mogao održati upravo prilozima

iz narodne književnosti, koje su vrijedni sabirači, podstaknuti inicijativom ovog lista, bilježili a koje je redakcija kontinuirano objavljivala.“ (Rizvić 1971: 257-258)

Osnov, poticaj, ali i dragocjen izvor folklorističkog rada dolazećih generacija u kasnijem vremenu predstavljat će umnogome upravo doprinos vrijednih *Beharovih* sakupljača – iako su u ovom razdoblju, u rubrici “Male priče i dosjetke“, često bile pomiješane izvorne narodne anegdote i poučne priče sa kratkim, poučnim i duhovitim originalnim crticama autora koji su željeli ostati anonimni, ili su se potpisivali pseudonimom.

S obzirom na činjenicu da je treće razdoblje, zapravo samo sedmo godište izlaženja *Behara*, pod uredničkom palicom Mehmeda Džemaludina Čauševića, označilo drastični zaokret časopisa ka publicističkoj i propagandnoj aktivnosti (sa politizacijom i ideologizacijom koje su podrazumijevale pokušaj stvaranja protivteže djelovanju pokreta za vjersku i vakufsko-prosvjetnu autonomiju – jasno je da u našem kontekstu nema neke potrebe da se detaljnije na njega osvrćemo.

Četvrti period, osmo godište *Behara* (tzv. Čatićev period), zabilježiti ćemo ovdje samo u nekoliko objecka.

Pjesnička produkcija bitno je obilježena Čatićevim autorskim priložima, i to upravo onim značajnim pjesmama koje nastaju na samom prijelomu njegovog sazrijevanja – kad se rađa njegova intimna vizija poetske sinteze istočnog i zapadnog Parnasa, i kad u njemu dolazi do stapanja (ili premošćenja) dviju epoha, sa ulaskom bošnjačke poezije u epohu moderne. Izrazitiju vezu sa usmenoknjiževnom baštinom nalazimo u Sarajlićevom ciklusu ljubavnih pjesama *Kita cvijeća*, gdje pjesnik, oslobađajući se od dominantnog Bašagićevog utjecaja, slijedi svoju vokaciju – za koju Rizvić kaže da je “inspirisana intonacijama, senzibilitetom i mentalitetom narodne pjesme sevdalinke“. (Rizvić 1971: 340) U tom ciklusu izdvajamo pjesme: *Dva smo svijeta, Na serdžadi, Jabuke, Zaželim se i Srce* – koje su sve, i po sadržaju i po izrazu, jako bliske sevdalinki, sa direktnim preuzimanjem motiva, u nivou nulte ili nepotpune transformacije (motivi fatalne i nemilosrdne ženske ljepote, ljubavnog bola zbog nedostupnosti drage), pa i simbolike i metaforike narodne lirske pjesme (djevojačke grudi kao mjesto gdje na kom je zarobljeno mladićevo srce, antinomičnost bića voljene žene kao ljeta i zime, kao sreće i tuge).

Prozna produkcija u ovom godištu obilježena je obnovom saradnje sa starijim (Mulić, Šahinović, Kurtagić) i otvaranjem stranica *Behara* za nove pripovjedače (Ibrahim Dautović, Mirhab Šukri Karišiković, Abdurezak Hifzi Bjelevac). Samo sporadično dolazi do doticaja ili refleksa sa baštinom narodne književnosti, recimo u priči *Raboš* Ahmeda Hamdi Aliefendića, pisanoj u stilu narodne poučne priče – s

obzirom na to da, kad je riječ o prozi u cjelini, prevladavaju motivika i duh savremenog života muslimanskog svijeta.

Jedina drama u ovom godištu je Šahinovićeva *Zmaj od Bosne*, u kojoj se motivika iz bliže bošnjačke historije pokušava realistički i psihološki razviti u vidu jedne poučne priče o sili, mržnji i neslozi, o slavljublju, osveti, izdajstvu i kajanju.

Napokon, valja još spomenuti ponovno uvođenje u prethodnom razdoblju ukinute rubrike "Narodne umotvorine", koja je uređivana po istom modelu kao i ranije, iako - u odnosu prema originalnim tekstovima - sa nešto manjim brojem priloga nego što je bio slučaj u ranijim godištim.

O petom i šestom razdoblju *Behara* (deveto i deseto godišće pod urednikovanjem Lj. Dvornikovića i Šahinovićev pokušaj obnavljanja lista u posljednjem, jedanaestom godištu) nema se mnogo šta reći sa aspekta naše teme – osim da je prohrvatska orijentacija, sa promjenom vlasničke strukture, dosta utjecala na strukturu saradničke mreže i na izbor građe. Osim tri Bašagićeve pjesme, i cijelog ciklusa najzrelije Čatićeve poezije, bilježimo modernističko nagnuće Kurtagića kao pjesnika i lirsko-epski spjev Sarajlićev *Čevra*. U domenu proze zastupljeni su Osman-Aziz, Hamdija Mulić i Muhamed Hilmi Hodžić – u čijim se pripovjedačkim eksperimentima (*Nešto iz djevojačkog svijeta*, *Bajoslovne priče o prikazama*) specifičnom mješavinom mašte i stvarnosti evociraju sadržaji narodnih vjerovanja, gatki i legendi, sa kritičkim odnosom prema proznojvjerju ukorijenjenom u narodnom biću.

Posljednje godišće je obilježeno pjesničkim priložima Sarajlića i Čatića, te pripovjedačkim prozama Mulića, Šahinovića i Bjelevca, kao i Šahinovićevom aktovkom *Pred gradske izbore* – bez nekih posebnih referenci u smislu naše teme.

Behar je bio prvi bošnjački časopis za književnost koji se u svojih ukupno jedanaest godišta potvrdio kao neodvojivi, možda i najbitniji, segment ukupnog književnog života Bošnjaka u preporodnoj epohi. I brojem godišta, i saradničkim korpusom, i kvantitetom i kvalitetom priloga, ali ponajviše programskom orijentacijom i uredničkom politikom – on je predstavljao najpogodniju platformu za artikuliranje kreativnog duha novije bošnjačke književnosti na maternjem jeziku, koja se upravo u ovom razdoblju, pa blagodareći u sasvim određenoj mjeri i Beharu, u cijelosti uključuje u južnoslavensku interliterarnu zajednicu.

POJAVA GAJRETA I BISERA NA BH. ČASOPISNOM TRŽIŠTU

Časopis *Gajret*, uz istoimeno kulturno-prosvjetno društvo, predstavljao je proširenje i osmišljenje onog duhovno-prosvjetiteljskog usmjerenja iz kog je izrastao *Behar*:

svi značajni autori i intelektualci okupljeni oko *Behara* bili su aktivni i u osnivanju i djelovanju *Gajreta*, koji je kao društvo slijedio tendencije karakteristične za duh vremena, a koje su uveliko imale već svoje modele u ranije oformljenim sličnim nacionalnim prosvjetno-kulturnim društvima.

Urednikovanje Mulabdića, Mustabega Halilbašića i Đikića, od osnivanja *Gajreta* do 1911. godine, diferenciralo je i (pre)us-mjeralo aktivnosti u oblasti kulture – od početne tendencije okupljanja i organiziranja, školovanja, stipendiranja, pa i afirmiranja bošnjačko-muslimanskih kadrova u kulturi, nauci i umjetnosti, sve do opredjeljivanja za *ovu ili onu stranu* u sferi kulturne politike i dugoročne strategije Bošnjaka kao povijesnog etničkog kolektiviteta. Karakteristično je za period urednikovanja prosrpski orijentiranog Đikića da je *Gajret* nedvojbeno *naginjao* na stranu zbližavanja i povezivanja sa srpskom kulturnom politikom i nacionalnim programom bosanskohercegovačkih Srba – u vezi s čim je dolazilo i do nesuglasica i konfrontacija među autorima i kulturnim djelatnicima ranije okupljenim oko *Behara* sa ovom novom strujom u *Gajretu*.

Časopis *Gajret* obilježen je ispodprosječnim kvalitetom poetskih i prozних priloga – prvenstveno zato što su dominantni ton i usmjerenje bili na drugoj strani društvenog angažmana, sa naglaskom na publicističko-polemičke i feljtonističke priloge. Od poznatijih autora, u *Gajretu* bilježimo priloge Čatića, Sarajlića, Kurtagića, Đikića, te od prozaista Bjelevca, Mulića, Muftića.

I na stranicama *Gajreta* bili su nezaobilazni tekstovi usmenoknjiževne provenijencije: “‘Gajret’ je nastavio i ‘Beharovu’ akciju objavljivanja muslimanskih narodnih umotvorina, i to od strane gotovo istih, već poznatih, ‘Beharovih’ sakupljača, ali sa manje obaveznosti i sistematičnosti. U odlučnom opredjeljenju ovog lista prema zapadnim duhovnim vrijednostima folklor je održavao ravnotežu i vezu sa domaćim tradicionalnim muslimanskim duhom i, uz izvornost narodnog mentaliteta u prozним te nešto manje u poetskim priložima, svrstavao ga u niz muslimanskih književnih listova.” (Rizvić 1990: 246)

Časopis *Biser* osnovan je 1912. godine. Prvi broj objavljen je 1. juna, dva mjeseca nakon smrti Osmana Đikića, kao novi projekt koji su pokrenuli Muhamed Bekir Kalajdžić, inače vlasnik Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije iz Mostara, i Musa Ćazim Čatić kao odgovorni urednik. Ideja je bila da se, nakon u tom razdoblju zakompliciranih odnosa između bosanskohercegovačkih Srba i Bošnjaka, uglavnom zbog nepovoljnih zakonskih rješenja u domenu agrara, krene u izdavački i časopisni projekat koji bi, blizu onim osnovama s kojih je djelovao nekad i *Behar*, omogućio profiliranje bošnjačke kulturne politike i književno djelovanje bošnjačkih stvaralaca

saobrazno spomenutoj promjeni u balansu srpsko-hrvatsko-muslimanskih odnosa. Iako je bošnjačko knjižarstvo i izdavaštvo bilo i ranije utemeljeno, djelovanjem knjižare braće Bašagić, još od 1907. godine, atribucija *Prva* u nazivu Kalajdžićeve knjižare i štamparije ipak nije bila samo nominalna: radilo se o vrlo sposobnom i vještom knjižaru i izdavaču, koji je u ovom razdoblju značajno doprinio unapređenju kulturnog života Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

I *Biser* je formalno deklariran kao “poučno-zabavni list“, dakle kao revija za kulturu i umjetnost – koja je, nakon nepovoljnih iskustava sa *Beharom* i *Gajretom* (u smislu njihova opredjeljivanja za hrvatsku, odnosno za srpsku stranu), pokušala da se izgradi na nekom *srednjem putu* bošnjačkomuslimanskog integriteta, sa temeljnim zadacima odgoja muslimanske omladine kroz štampanje pjesama i priča iz domena lijepe književnosti, prijevoda djela turske, arapske i drugih stranih književnosti i publicistike, s naglaskom na temama iz svakidašnjeg narodnog života. Tri su godišta, odnosno izdavačke cjeline o kojima govorimo kad je riječ o Biseru: prva je godište 1912-13., druga godište 1913-14., a treća cjelina je 1918. godište. Uz sam časopis, kao neodvojiv dio ukupnog projekta, moraju se imati u vidu i knjige objavljivane u tom razdoblju u *Muslimanskoj biblioteci* – tim prije što je u kreativnom redaktorskom smislu prvu riječ na obje strane imao Musa Ćazim Ćatić, za koga je ovo, i pored bolesti i score smrti 1915. godine, ipak bio stvaralački najproduktivniji period: nepune dvije godine intenzivnog rada Ćatićevog pod okriljem Kalajdžićevim - i autorskog, i redaktorskog, i prevodilačkog - zbilja će se ispostaviti kao najplodniji segment ukupnog njegovog stvaralaštva.

Iako nacionalno-politička i kulturno-prosvjetna platforma *Bisera*, kako smatra M. Rizvić, nije bila sasvim jedinstvena, ona je kao vezu svojih vidova imala duhovni supstrat religije: “Ona se kretala na liniji od osjećanja muslimanske narodno-vjerske posebnosti u Bosni i Hercegovini do propagiranja povezanosti sa drugim narodima islamske religije u svijetu. Ono što je za 'Behar' bio samo jedan od kulturnih oslonaca i za to vrijeme nužna tradicionalno-duhovna veza bosanskohercegovačkih muslimana sa Orijentom, to je u 'Biseru', mada manje nego u 'Muslimanskoj biblioteci' jer je drugo, književno gradivo u njemu donekle slabilo ovaj panislamističko-ideološki utisak, postajalo glavni smisao i cilj.“ (Rizvić 1990: 256)

Na ovoj platformi *Biser* je okupio, kad je o pjesničkoj produkciji riječ, tridesetak imena, što odranije poznatih, što novih mlađih pjesnika, što autora koji se se potpisivali pseudonimom – a svakako najveći značaj među tim priložima imaju Ćatićeve pjesme, kojih je pedesetak (što je skoro trećina njegove ukupne produkcije) objavljeno u prva dva godišta *Bisera*. Nesporno je da su Ćatićeve pjesme iz ovog

poznog razdoblja zapravo sami vrhunac njegovog pjesničkog stvaranja, a put Ćatićev je, kao vjerni poetički sljedbenik njegov, i u *Biseru* slijedio Fadil Kurtagić, doduše sa svega nekoliko u to vrijeme publiciranih pjesničkih tekstova (i u *Biseru* i u *Gajretu*).

Zanimljivi novi autori koji su se pojavili u *Biseru* bili su Munib Osmanagić (Narcis) i Mirhab Šukri Karišiković – prvi epigonski nastavljaajući dučićevsku i rakićevsku poetičku orijentaciju, a drugi ostajući u poetičkim okvirima kasnoromantičarske hrvatske i srpske poezije sa prijelaza stoljeća.

Kad je o proznoj produkciji riječ, nema u *Biseru* priloga Nuri Hadžićevih ni Mulabdićevih – ali skoro svi izdanci mulabdićevske orijentacije (*Beharov* pripovjedački krug) objavljivali su svoje proze u ovom časopisu: Hamdija Mulić, Šemsudin Sarajlić, Hazim Muftić i, sa širim obimom priloga, Abdurezak Hifzi Bjelevac, čiji roman *Pod drugim suncem* izlazi sav u nastavcima. *Biser* je objavljivao i duže pripovijesti i feljtonske proze, pa posebno u trećem godištu i dokumentarne ili reportažne zapise sa ratnom tematikom (Sarajlić). Zanimljivo je da je Nafija Sarajlić objavila upravo u *Biseru* svoju sentimentalno-ispovijednu i didaktičku prozu *Teme*, s čim se otvara put *ženske proze* u bošnjačkoj književnosti – a krug proznih vrsta zastupljenih u ovom časopisu zatvara Husein Đogo sa nekoliko humoreski, među kojima se *Životopis jednog međeda* izdvaja kao možda ponajbolja humoreska u ovom razdoblju unutar tekuće bošnjačke produkcije.

Konekcija sa usmenoknjiževnom baštinom u *Biseru* ostvaruje se izravno publiciranjem, u sva tri godišta u kontinuitetu, narodnih umotvorina – pjesama, proza, izreka, šaljivih priča i anegdota. *Biser* je objavio ukupno četrdeset i devet narodnih pjesama, pretežno lirskih, a potom i balada i epsko-lirskih pjesama, od kojih su neke po prvi put štampane i upravo na ovaj način sačuvane od zaborava. (Memija, Hadžiosmanović 1998: 43)

Uz priloge nekoliko žena-autorica objavljene u *Biseru* vežemo i neposrednije prisutne utjecaje usmenoknjiževnog poetskog izraza, sevdalinke i balade. Šefika Nesterin Bjelevac, supruga Abdurezaka Hifzi Bjelevca, objavila je pjesmu *Na razvalinama dvora Ali-paše Rizvanbegovića*, za koju Memija i Hadžiosmanovićeva primjećuju da preuzima motive iz narodne epske poezije, a pod pseudonimom Tuzlanka A. Zilkida nepoznata autorica objavila je tri ljubavne pjesme pod neposrednim utjecajem sevdalinke.² (Memija, Hadžiosmanović 1998: 30)

BOŠNJAČKI PISCI U ČASOPISIMA SRPSKE I HRVATSKE PROVENIJENCIJE

Saradnja bošnjačkih pisaca u časopisima srpske i hrvatske provenijencije (*Bosanska vila*, *Zora*, *Nada*) bila je povremena i obimom nevelika – ali se mora imati u vidu da su bošnjački autori, i prije, i u toku djelovanja bošnjačkomuslimanskih književnih i kulturnih glasila, imali pristup sa svojim autorskim radovima i u srpskim i hrvatskim časopisima. U tom smislu je pažnje ponajviše vrijedna njihova saradnja sa *Bosanskom vilom*, kao najstarijim, i u njenom *zlatnom periodu* (1908-1914) najotvorenijim časopisom. Mora se pritom imati u vidu da su u tom smislu bili privilegirani uredničkom pažnjom i naklonošću oni bošnjački autori koji su javno potvrđivali svoju prosrpsku nacionalnu orijentaciju: Osman Đikić, Avdo S. Karabegović, Avdo Karabegović Hasanbegov – ali je i kvalitet književnih tekstova i značaj autorskog profila sam po sebi bio dovoljan da se, ili originalnim autorskim priložima, ili putem kritičkih osvrtu na njihov rad, i bošnjački književnici nađu u impresumima ovih časopisa. Naravno da se rijetko kada mogla u potpunosti izbjeći barem i doza ideologizacije – u čemu su prednjačili oni srpski i hrvatski publicisti i kulturni poslenici koji su odveć vatreno zastupali i provodili svoje nacionalne programe u Bosni i Hercegovini.

Bibliografija *Bosanske vile* koju je uradio Dejan Đuričković upućuje nas na to da je Musa Ćazim Ćatić objavio u *Bosanskoj vili* četiri pjesme (tri u godištu 1899., u broju 14., sa naslovima: *Pjesmo moja*, *Srpski ponos* i *Branku Radičeviću*, a jednu sa naslovom *Noć čežnje* u broju 25., 1910. godine); Safvet-beg Bašagić objavio je četiri pjesme iz ciklusa *Rodoljupke* 1890. godine, u broju 5.; Osman Đikić objavio je čak četrdeset tekstova, ponajviše pjesama iz ciklusa *Ašiklije* i *Njoj*, i to u kontinuitetu u svim godištim, od 1896. do 1903. (uz jednu pjesmu u godištu 1906. i dvije u godištu 1910.); Riza-beg Kapetanović je objavio pet priloga, u godištim 1890., 1891. i 1898., među kojima su pjesme *U osami* i *Nije*, kao i sakupljene *Iskrice iz istočne književnosti*; Avdo Karabegović Hasanbegov objavio je trinaest svojih priloga, među kojima su najpoznatije pjesme: *Mati i sin*, *U noći*, *Ja ljubim vas*, *o ruže haremske* i *Na mjesecini*, u kontinuitetu u svim godištim od 1896. do 1900., uz jednu pjesmu posthumno objavljenu 1902.; Avdo S. Karabegović Halidbegov objavio je 27 priloga, u svim godištim od 1896. do 1907.; tu je i malo poznati Šaćir Karabegović, sa četiri objavljene pjesme u broju 19., 1904. godine... I drugi manje poznati bošnjački autori

² Posebno je u tom smislu karakteristična njena pjesma *Moja tuga*, objavljena u *Biseru* 1. XI 1913., II 15, str. 73., gdje je u nultoj transformaciji od sevdalinke preuzeta simbolika ruže (radost) i pelina (tuga i gorčina).

bili su sa po jednom ili dvije pjesme zastupljeni u ovom časopisu – ali je od posebnog značaja, u kontekstu naše teme, sakupljački rad Ali Rize Dautovića, Omer-bega Sulejmanpašića, Hakije Temima, Muharema Hadži Jamakovića i Osmana Đikića, koji su najviše priloga izvorne bošnjačke usmene baštine zabilježili i pripremili za objavljivanje u *Bosanskoj vili*. (Đuričković 1975)

Časopis *Nada* djelovao je od 1896. do 1903. godine, a osnivač mu je bio Kosta Hörman (sa vrlo elastičnom, može se reći probosanskom orijentacijom, koja je u tom razdoblju još imala i podršku zvanične Kalajeve politike). Urednik je bio Silvije Strahimir Kranjčević, a na samom prijelazu iz 19. u 20. stoljeće zasigurno je bio ponajbolji i najotvoreniji časopis ove vrste – u kom su priloge imali autori svih nacionalnosti, i koji je pratio književne i kulturne tokove u širem regionu. Za svog osmogodišnjeg izlaženja, *Nada* je objavila preko trideset priloga bošnjačkih autora – uglavnom originalne književne tekstove (pjesme, proze, drame u stihovima), ali i osvrte i komentare na njihov književni rad.³

Časopis *Zora* osnovali su 1896. hercegovački pisci Aleksa Šantić, Jovan Dučić i Atanasije Šola. Časopis je izlazio u kontinuitetu do 1901. i, slično kao što je to bio slučaj sa *Bosanskom vilom*, objavljivao tekstove uglavnom onih prosrpski orijentiranih pjesnika. Po jednu pjesmu u *Zori* objavili su Šemsudim Sarajlić (*Bratska radost*, 2/1897.) i Riza-beg Kapetanović (*Sloboda*, 1/1896.); jedanaest pjesama objavio je Avdo Karabegović Hasanbegov (u svim godištimama od 1896. do 1901.) – identično kao i Osman Đikić – te dvije Avdo S. Karabegović Halidbegov (u brojevima 2/1897. i 3/1898.).

---

³ U broju od 15. 2. 1896. prijevod Bašagićev pjesama Sultana Murata Alosmanovića *Nazira* (*Glasi srca*); 1. 3. 1896. prilog Bašagićev o klasičnom pjesniku Nerkesiji; 15. 3. pjesma Riza-bega Kapetanovića *Hadžija*; 1. 4. pjesma Mumin Mirze Ćurčanina *Kad je panuo u ropstvo*; 15. 6. 1896. Mehmed H. Sejdović *Meram je beg*, crtica; 1. 7. *Zulumćarev san* Riza-bega Kapetanovića, drama u stihovima; 15. 7. Mulabdićeva pripovijetka iz prošlosti *Jači je Bog od svakog*; 15. 9. *Na pučini svjetla*, Bašagićeve pjesme iz istoimenog ciklusa u više brojeva zaredom; 15. 1. 1897. *Noć na Blagaju*, pjesma Riza-bega Kapetanovića; 1. 3. 1897. *Lejletu-l-kadar*, pjesma Kapetanovića; 1. 4. 1897. odlomak iz romana *Bez nade* Osman-Aziza, u nastavcima; 15. 4. 1897. *Tvrdo srce* E. Mulabdića, pripovijest, također u nastavcima; 1. 4. 1898. *Milost*, pjesma Riza-bega Kapetanovića; 15. 10. 1898. *Knjiga života*, Bašagićeva pjesma; 1. 2. 1900. *Nove ašiklje* Bašagića; 1. 3. 1900. (u nastavcima) prikaz Alaupovićeve Marjanovićeve zbirke bosanskih muhamedovskih junačkih pjesama; 1. 6. 1900. *Na ruševinama*, pjesma A. Karabegovića Hasanbegova; 1. 8. 1900. pjesma Bašagića; 1. 9. 1900. prikaz dramatskog spjeva *Abdullah-paša* Safvet-bega Bašagića, iz pera Marjanovića i Gligorijevića; 15. 9. 1900. pjesma *Život*, Bašagićeva; 1. 2. 1901. Mulabdićeva priča *Nova vremena*; 15. 3. 1901. prikaz Hangijeve knjige *Život i običaji Muslimana u BiH*; 1. 2. 1903. *Svete žrtve*, pjesma Bašagićeva.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Na kraju ovoga rada valja još jednom naglasiti kako je pitanje književnih časopisa u Bosni i Hercegovini tokom austrougarskog perioda iznimno važno, s obzirom na činjenicu da su književna izdanja u formi zasebno štampane knjige bila rijetka, pa se književni život u to doba odvijao upravo oko njih.

Njihov značaj posebno dolazi do izražaja u kontekstu bošnjačkog književnog i kulturnog preporoda koji se dešavao u godinama austrougarske uprave, a začet je još šezdesetih godina, tokom osmanskog perioda, pokušajem reafirmacije narodnog, bosanskog jezika i slavenske pismenosti te stvaranja na tim osnovama, upravo pokretanjem listova: *Bosanskog vjestnika* i *Sarajevskog cvjetnika* M. Š. Kurtćehajića. U godinama nakon Okupacije onovremeni časopisi odigrali su presudnu ulogu u procesu kulturnog *buđenja*, tokom *tranzicijskog* perioda bošnjačke književnosti i kulture uopće.

U nedostatku vlastitih izdanja, bošnjački pisci isprva su bili prinuđeni da se oglašavaju na stranicama listova i časopisa pokrenutih u okvirima drugih nacionalnih zajednica, bez obzira dijele li njihova nacionalna i ideološka opredjeljenja. Tako je ostalo zabilježeno da je prvi originalni tekst jednog Bošnjaka na maternjem, bosanskom, jeziku u razdoblju austrougarske vladavine objavljen upravo na stranicama *Bosanske vile*, 1886. godine. Osim ovog autora, Mustafe Hilmi Muhibića, među saradnicima spomenutog lista srpske nacionalne orijentacije bili su i: Sulejman Sokoljanin, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Safvet-beg Bašagić, Riza-beg Kapetanović, i drugi.

Imajući, pak, u vidu evidentne pokušaje uredništava ovih listova da bošnjačke autore *nacionaliziraju* a njihovo stvaralaštvo *prisvoje*, odnosno pripisuju mu vlastiti nacionalni predznak, grupa istaknutih bošnjačkih intelektualaca, na čijem je čelu stajao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, 1891. godine pokreće prvi bošnjački list u razdoblju austrougarske uprave, *Bošnjak*. Iako je predstavljao prije svega političko glasilo, donoseći veliki broj književnih priloga, te kroz saradnju sa istaknutim ličnostima iz oblasti kulture, *Bošnjak* je odigrao i značajnu ulogu u razvoju književnog života bosanskih muslimana tog vremena.

Gotovo desetljeće kasnije, u proljeće 1900. godine, pokrenut je i prvi bošnjački list za književnost i kulturu, časopis *Behar*. U jedanaest godišta prisustva na bh. časopisnom tržištu *Behar* se nametnuo kao najbitniji segment ukupnog književnog života Bošnjaka u preporodnoj epohi. I brojem godišta, i saradničkim korpusom, i kvantitetom i kvalitetom priloga, ali ponajviše programskom orijentacijom i

uredničkom politikom – on je predstavljao najpogodniju platformu za artikuliranje kreativnog duha novije bošnjačke književnosti na maternjem jeziku, koja se upravo u ovom razdoblju, pa blagodareći u sasvim određenoj mjeri i *Beharu*, u cijelosti uključuje u južnoslavensku interliterarnu zajednicu.

Doticaj savremene književne produkcije sa bošnjačkom usmenom tradicijom na stranicama *Behara* više je nego evidentan, kako kroz oslanjanje tadašnjih pisaca na duh, motive i poetske obrasce iz usmene književnosti tako i kroz redovno te sistematično publiciranje usmenoknjiževnih tekstova različitih žanrova. Posebno je to uočljivo u tzv. prvom i drugom periodu njegova izlaženja (od prvog do šestog godišta), kada su veoma intenzivno publicirane narodne umotvorine (čak je utemeljena i posebna rubrika, “Narodne umotvorine“, koja je predstavljala svojevrsan *zaštitni znak* i prepoznatljiv strukturni element časopisa), a *originalni* književni prilozi autora (poput Bašagića, Kapetanovića mlađeg, Nurija Hadžića, Đikića, Mulića i drugih) bili su pod snažnim uplivom usmene tradicije.

Usmena tradicija našla je svoje mjesto i na stranicama *Gajreta*, glasila istoimenog kulturno-prosvjetnog društva, kao i mostarskog *Bisera*. Uredništvo *Gajreta* nastavilo je *Beharovu* aktivnost objavljivanja narodnih umotvorina, i to od strane već poznatih *Beharovih* saradnika i sakupljača, ali, kako kaže M. Rizvić, sa manje obaveznosti i sistematičnosti, imajući u vidu opredjeljenje ovoga lista ka zapadnim duhovnim vrijednostima, gdje je folklor trebao *održavati ravnotežu* i vezu sa duhom tradicije i narodnim mentalitetom. Utjecaj usmene tradicije u *autorskim* književnim priložima *Gajretovih* saradnika jače je prisutan u proznim nego u poetskim tekstovima.

I *Biser* je u kontinuitetu objavljivao desetine tekstova bošnjačke usmene književnosti različitih žanrova. Među četrdeset i devet pjesama objavljenih na stranicama ovoga lista – među kojima su uglavnom lirske i epsko-lirske – nalaze se i neke koje su po prvi put štampane i upravo na taj način sačuvane od zaborava.

Osim izvornih tekstova usmene tradicije, i u književnim priložima autora koji su se oglašavali na stranicama *Bisera* osjeća se manje ili više jak utjecaj narodnog stvaralaštva. Posebno se ističu književni prilozi nekoliko žena-autorica koji su pod velikim utjecajem usmene književnosti. Tako, naprimjer, Šefika Nesterin Bjelevac u pjesmi *Na razvalinama dvora Ali-paše Rizvanbegovića* preuzima motive iz narodne epike, dok nepoznata autorica potpisana pseudonimom, Tuzlanka A. Zilkida, objavljuje tri pjesme pod neposrednim utjecajem sevdalinke.

U okviru saradnje sa srpskim i hrvatskim listovima, koja je najvećim dijelom bila vezana za *Bosansku vilu*, posebno se ističe – u kontekstu naše teme – sakupljački rad nekolicine bošnjačkih autora: Ali Rize Dautovića, Omer-bega Sulejmanpašića, Hakije

Temima, Muharema Hadži Jamakovića i Osmana Đikića, koji su zabilježili i pripremili za objavljivanje čitav niz tekstova izvorne bošnjačke usmene baštine.

Na samom kraju, mogli bismo rezimirati da su književni časopisi bili dominantan prostor književnog života i literarnih strujanja u austrougarskom periodu bosanskohercegovačke kulturne povijesti. Mjesto usmene tradicije na njihovim stranicama bilo je nezaobilazno, kako kroz objavljivanje izvornih usmenoknjiževnih tekstova tako i kroz utjecaje koje je narodna tradicija imala na stvaralaštvo pisaca toga doba, što se ogledalo u njihovom više ili manje izraženom oslanjanju na duh, motive i poetske obrasce iz usmenoknjiževne baštine. Ovaj fenomen posebno je bio izražen u bošnjačkoj književnoj tradiciji, koja je u tom periodu prolazila kroz proces tranzicije, odnosno kulturnog i književnog preporoda zasnovanog na narodnosnim temeljima: na bosanskom jeziku, uz prihvatanje zapadnjačke pismenosti, odnosno latiničnog, pa i ćiriličnog, pisma. Oslanjanje na usmenu tradiciju omogućilo je bosanskim muslimanima lakše prilagođavanje novim kulturnim prilikama, odnosno *premještanje njihovog socijalnog, kulturnog i moralnog života iz islamskog, orijentalnog u kršćanski, zapadnoevropski civilizacijski krug.*

LITERATURA

1. Đuričković, Dejan (1975), *“Bosanska vila“ – bibliografija*, Svjetlost, Sarajevo
2. Lešić, Zdenko (1991), *Pripovjedačka Bosna I*, Institut za književnost - Svjetlost, Sarajevo
3. Memija, Emina, Lamija Hadžiosmanović (1998), *“Biser“ – književnohistorijska monografija i bibliografija*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
4. Rizvić, Muhsin (1971), *Behar – književnoistorijska monografija*, Svjetlost, Sarajevo
5. Rizvić, Muhsin (1985), *Pregled književnosti naroda BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo
6. Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, drugo izdanje, El-Kalem, Sarajevo

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Zenici

Zmaja od Bosne 56

72000 Zenica

ibnelramic1@gmail.com

LITERARY MAGAZINES OF AUSTRO - HUNGARIAN PERIOD AS A PLACE WHERE BOSNIAN ORAL TRADITION AND WRITTEN LITERATURE MEET

Summary

The question of the place and the role of magazines in the literary life of Bosnia and Herzegovina is especially important during Austro-Hungarian period, when literary editions in the form of monographic publications (the book) were rare. Therefore, the magazines represented the dominant space of literary life and movements.

The magazine market played the crucial role in the literary and cultural revival, that is in the transition period of Bosnian literature during the Austro-Hungarian rule. At that time, Bosnian writers - who restored tradition of literary creation in native/Bosnian language - published their literary works mainly in some of existing eighteen magazines.

This dissertation assesses the impact of the oral tradition on literary composition of Bosnian writers in Austro-Hungarian period. It also examines the way oral tradition and written literature interweaved in the texts published in the magazines of that time, and how those magazines provided opportunity for Bosnian writers to be engaged in contemporary streams of South Slavic written literature in Bosnia and Herzegovina.

KEY WORDS: literature, oral tradition, literary magazines, Austro-Hungarian period, cultural revival, transition period of Bosnian literature

UDK 82-31.09

821.163.41/.43-31 Topčić Z.

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Vedad Spahić

NOVI ŽIVOT EPISTOLARNOG ROMANA: *DAGMAR* ZLATKA TOPČIĆA ESTETSKI VERNAKULAR E-MAIL KORESPONDENCIJE I CYBER POETIKE

U romanu *Dagmar* Zlatka Topčića tradicijski ovjerene mogućnosti epistolarnog izričaja djelotvorno su saobražene sa elokucijskim standardima savremene elektronske komunikacije. Najveći dio romana čini e-mail prepiska ambicioznog a karijerno neostvarenog bosanskog pisca Oskara Ferageta i Dagmar, udovice češkog pisca i predsjednika Havela, koju ovaj pokušava pridobiti za posredničke usluge oko objavljivanja njegovih djela u Češkoj. Prepiska odlazi toliko daleko da u unakrsnom ispovijedanju bivaju razotkrivene tragikom obilježene životne sudbine obaju korespondenata. Roman afirmira Topčića kao rijetkog među našim savremenim autorima koji se može pohvaliti književno (vjero)dostojnom aplikacijom nekih elemenata cyber poetike nasuprot razvikanoj hipertekstualnoj narcističko-ludičkoj praksi tzv. *collaborative literature*. K tome, pisac još jednom potvrđuje da kruti i nesavitljivi materijal, počev od zaboravljene epistolarne forme preko potrošenih ili neohlađenih tema neposredne prošlosti i savremene zbilje do "uvmutih" pro-trivijalnih zapleta, umije majstorski literarno oživjeti.

Ključne riječi: epistolarni roman, e-mail korespondencija, estetska recepcija i referencijalno čitanje, cyber poetika, interkulturalni srazovi, imagološki stereotipi, ratne traume i njihove posljedice, ispovijedni diskursi

Premda anotacijske napomene i prva poglavlja na to ne ukazuju, sa svakom novom pročitanim stranicom čitalac uviđa da je Topčićev roman *Dagmar* gustim analepsama povezan sa prethodnim romanom *Završna riječ*, čak u toj mjeri da čini neku vrstu njegovog nastavka. Saznajemo da je glavni junak, pisac i ratni snajperista, sada imenovan kao Oskar Feraget, ista osoba kojoj je u prethodnom djelu suđeno za ratni zločin; da je u međuvremenu, nakon što je oslobođen (neosnovanih?) optužbi, postao univerzitetski profesor, ali mu je, i dalje, pitanje vlastite književne reputacije osnovna životna preokupacija, kojoj se, rasterećen pravosudnog maltretiranja pa i egzistencijalnih briga, sada punom energijom može posvetiti. Uz svijest o nezadovoljenoj sujeti i marginalnosti kao neizbježnim, sudbinski pratećim teretima (naročito autorā iz tzv. malih jezika i književnosti), preduzetnost na tom planu drži nekom vrstom spisateljske “moralne obaveze“:

Taština je dio naše spisateljske sudbine; šta nam, osim nje, preostaje kao satisfakcija? Za ovu paučinu u koju uložismo život?! *Sve joj dadoh, škrto mi uzvrća!*, vapi ovdlašnji poeta, kao da je neko to od njega tražio ili kao da mu je neko kriv zbog pogrešnog izbora. (Topčić, *Dagmar*, 2103: 17)

Oskarov plan jeste preduzetan, a proizlazi iz uvjerenja da, poslije svega, svih traumatičnih ratnih i frustrirajućih predratnih iskustava, serijā književnih i vanknjiževnih posrnuća i rijetkih mizernih satisfakcija, jedan nepravedno zanemareni sarajevski pisac zapravo više nema šta izgubiti. Riječju, i privatno i profesionalno stvari su na vrhuncu nepodnošljivosti i nešto se mora učiniti: “Kome pišem, za koga?! Tijesno mi je u ovoj kotlini! Ovdje vazduh lebdi u mjestu! Nemam zraka!!! Puknuću ako mi širom ne otvorite dveri!!!“ Stoga on odlučuje na bizaran način uzeti književnu karijeru u svoje ruke i, makar s hendikepom pisca i malog jezika, upustiti se u utrku s najvećima. Želi iskoristiti ‘poznanstvo’ s Vaclavom Havelom (ako se tako mogu nazvati dva protokolarna susreta s nekoliko kurtoazno razmijenjenih riječi, jedan u Pragu, drugi u Sarajevu,) i kao apsolutnog autoriteta animirati ga za pristanak na stanovite posredničke usluge oko objavljivanja češkog prijevoda romana *Završna riječ*. Svoju ideju češkom predsjedniku plasira u opsežnom e-mail “pismu namjere“, ali Havel, nakon što je potvrdio prijem maila (rukopis romana, fragmente kritičkih tekstova o romanu i priču *Žalba*) ubrzo umire. Feraget potom šalje mail s izrazima saučešća Havelovoj supruzi Dagmar, koja srdačno, i neočekivano konkretno, odgovara da je njegov rukopis jedna od posljednjih knjiga koje je Vaclav pročitao, prosljeđujući i citat Bodlera koji je potpisao kao svoj prigodni komentar uz roman. Ohrabren Havelovom afirmativnom poveznicom koja se tiče prokletstva što prati

Feragetove likove,¹ te dobrohotnošću uciviljene udovice, on predatorski vidi šansu da ulogu svog češkog zagovornika prenese na nju, te započinje e-mail prepisku koja, uprkos udovičinih otporima, skrupulama i nelagodama, uzima maha i, rasprostrući se široko,² naposljetku odlazi toliko daleko da u unakrsnom ispovijedanju bivaju razotkrivene mnoge zapečaćene, tragikom obilježene životne popudbine obaju korespondenata. Internetska korespondencija spaja njihove karaktere, (samo)umišlja je i samoće te, korak po korak, mail po mail, ruši barijere, približavajući dvoje ljudi koji se ne poznaju na razmak prijateljske, i ne samo prijateljske, prisnosti u kojoj svako od njih treba ne toliko sagovornika koliko sapatnika i njegovo načuljeno uho. Feraget plete mreže oko Dagmar, njegova pisma upućuju na pokušaje da joj se približi kao ženi, da je osvoji i detronizira njenu *krhku nedokučivost*. Konvencija tradicionalnog pisma iskazuje tako svoju rezistentnost i u mediju koji površnost i jednokratnost, lahkoću povezivanja i prekidanja, pretpostavlja čvrstim i obvezujućim sponama i čiji je ideal osjećaj instant-ugodnosti “bivanja u dodiru“ bez neugodnosti koje možda krije stvarno “dodirivanje“.

Topčiću omiljena epistolarna forma dobila je u romanu *Dagmar* svoju zlatnu priliku, i rezultat nije izostao. Tradicijski ovjerene mogućnosti epistolarnog izričaja djelotvorno su saobražene sa elokucijskim standardima savremene elektronske komunikacije. Kako kaže jedan od likova klasičnog osamnaestostoljetnog romana u pismima *Opasne veze* Šoderloa de Lakloa: “Pismo je portret duše, pismo nije poput hladne slike, nepokretno i tako udaljeno od ljubavi, ono se podaje svim našim pokretima ... ono se uzbuđuje, ono uživa, ono se odmara“ (Beker 2002: 208). Riječju, pismo je, po sebi, idealan medij za izražavanje osjećaja, za ispovijedanje, za povjeravanje... U pismima se potpuno prirodno mogu iznositi intimna čuvstva i

¹ “... Da li će more tminā vječito mučiti ove izabrane duše? Uzalud se oni otimaju, uzalud se prilagođavaju navikama svijeta, njegovim predostrožnostima, njegovim lukavstvima; oni će biti još oprezniji, zatvoriće sve izlaze, zastrće prozore protiv zalutalih metaka; ali će Đavo ući kroz ključaonicu; savršenost biće slaba tačka njihovih oklopa, a neko izvanredno svojstvo začetak njihovog prokletstva“ (prema *Dagmar*, 43); Ovaj Bodlerov komentar odnosi se na Balzaka i Hofmana, op V. S., a tiče se i one fatalne karakteristike Topčićevih junaka koju je, pišući o njegovim dramama, izvrsno prepoznala i opisala Sanja Nikčević: “Ono što je najpotresnije u Topčićevim dramama jest činjenica da se glavnom junaku uvijek ima što oti. ... Kad im se otme kuća, obitelj, unište dijelovi tijela, zdravlje, onaj koji otima točno osjeti što je još preostalo i dolazi po to. Jer svi ti nesretni likovi imaju neki mali skriveni dragulj u grudima, iz njega crpe snagu – ma koliko zgaženi, ranjeni, poniženi bili. Onaj koji otima navaljuje upravo na to – razorit će i onaj kutak mira koji su junaci uspjeli izgraditi unatoč nevolji koja ih je zadesila“. (Nikčević, 2013: 208)

² “Od formalnosti, njihov razgovor poprima elemente prisnosti – kroz disput o prošlosti, o porodici, roditeljima, snovima, stvarima koje oboje muče, do razgovora o umjetnosti (književnost, gluma). Provokacijama i komentarima Oskar ‘tjera’ Dagmar da govori o svom životu ... Dagmar čita roman, iznosi svoj sud, propituje o književnosti, čak mu se ponekad otvoreno ruga – i to je neposredni povod komunikacije koja se kasnije do potpune otvorenosti, čak naklonosti, koja okončava u efektnom završetku romana. (Obrazloženje Žirija “Martičeve nagrade“, u: *Dagmar*, Kreševu, 2013: 5)

dvojbe, pratiti unutrašnji život, neposredno prikazivati doživljeno, ponekad i iznositi estetički, filozofski stavovi. Uz to, u epistolarnom romanu svaki dopisnik obavještava o svome aktuelnom stanju ili o prošlosti, uvijek dovedenoj u direktnu zavisnost od “sadašnjeg vremena“ koje upravlja svakim pismom. A sve su to karakteristike koje konveniraju Oskarovoj strategiji emocionalne manipulacije kojom razoružava i pridobija Dagmar podižući, metaleptičkim postupkom dokidanja granice između “primarnih“ i “izvedenih“ nivoa pripovjedne iluzije, njenu dijegetičku statusnu ljestvicu od čitaoca *Završne riječi* preko korespondenta do kalvinovski dizajniranog koautora-likova novonastajućeg romana čiji će sadržaj biti upravo njihova e-mail prepiska.

U susret pripovjednoj naturalizaciji Feragetova plana idu i neka svojstva elektronskog komuniciranja – s jedne strane imperativ promptnog odgovora (chatting) koji, za razliku od klasičnog pisma, isključuje predah, presabiranje i promišljanje održavajući manipulatorskoj akciji prikladnu povišenu emocionalnu tenziju, a, k tome, sam karakter pisanja u ovom mediju, koje je po Molly Abel Travis uvijek “neka vrsta isprekidanog plutanja kroz prizore, razgovore i sanjarenja likova, uz povremeno spuštanje na neko zasićeno lirsko mjesto ili na izvadak iz nekog povijesnog ili kulturalnog teksta...” (Abel Travis 1998: 201) – paradigmatički je blizak Topčićevom izričaju, legitimirajući ga kao rijetkog među našim savremenim autorima koji se može pohvaliti književno (vjero)dostojnom aplikacijom elemenata cyber poetike nasuprot razvikanoj hipertekstualnoj narcističko-ludičkoj praksi tzv. *collaborative literature* i ispoljavanju skribomanskih sklonosti kroz komentarisanje, razradu i dopunjavanje naznačene osnovne fabule, što se javlja kao dominantan vid “književnosti“ na netu.

Iskustvo Zlatka Topčića kao uspješnog dramskog pisca i romanopisca otvaralo se žanrovskoj raspoloživosti novih interaktivnih medija i ovaplotilo se u poetičkom srastanju e-mail dijaloga sa romanesknom formom, uvijek dovoljno fleksibilnom i podatnom da odomaći različite vidove nematičnog diskursa. Zapravo, pokazalo se da ova vrsta dijaloga i jeste priličnija romanu nego drami gdje analepse (a upravo one i predstavljaju najveći dio sadržaja) koje se izriču u monolozima moraju biti vrlo ekonomične da ne bi došlo do prevelikog zastoja u radnji. Očito da zahvaljujući tome, ovaj, smatralo se antikvarni, žanr – roman u pismima – dobija, i koristi, novu ozbiljnu šansu.

Početna faza Feragetove manipulativne strategije u odnosu na Dagmar jeste da je uvuče u dijalog i zainteresira za čitanje romana *Završna riječ* i priče *Žalba*, što postiže šaljući joj u attachmentu i “rukopis“ svoje knjige *Razgovori s Havelom*. Doživljavajući to već zbog samog naslova, kao, za pokojnog muža i sebe lično, problematičnu

pa i zabrinjavajuću činjenicu, Dagmar, sasvim prirodno, želi saznati o kome, o kakvom je to pretencioznom bosanskom piscu riječ i počinje čitati mailove i prikružene rukopise, zanemarujući, ili, prije će biti – ne razumjevši!³ – onaj dio e-maila koji autopoetički, na tragu teorije hiperteksta i Kalvinovih bravura, definira taj neobični rukopis čiji je naslov “lažno obećanje koje može zavesti radoznalog čitaoca, poklonika lika i djela Vaclava Havela:

“... u pitanju je neobičan rukopis! Rukopis koji nastaje i raste pred našim očima, namotava se u klupko svakom novom izgovorenom ili napisanom rečenicom. Naredna strana je bijela i ispisujemo je zajedno ili je zajedno ostavljamo bijelom. Rukopis koji nastaje okom onog koji čita u jednakoj mjeri kao onog koji piše. Svaki novi čitalac ga zapravo dopisuje, a onaj od koga je sve počelo sklanja se ustranu, biva suvišan i, na kraju – bližem ili daljem, nevažno! – ostaju samo čitaoci. Oči. Tamo gdje završava pišćev rukopis, nije kraj čitaočevog, možda tek počinje? Ili završava već na početku! WORK IN PROGRESS! Poput mačke koja hvata sopstveni rep. Čudno!? Zar se odvajkada nismo trudili da prekoračimo tu granicu, tvrdeći da se smisao ruke ogleda u oku i kako je umjetnost čitanja – tzv. *povjerljivi razgovor* pisca i čitaoca & bla, bla, bla & truć, truć, truć – jednaka umjetnosti pisanja. Ionako, podjednak je broj nas koji pišemo i koji čitamo, čak mislim da su u pitanju isti ljudi. Razgovori s Havelom mogu da traju u beskraj ili da nam, poput smrti, zaskoče za vrat već na kraju ove rečenice. Dok je pišemo ili čitamo, svejedno.“ (*Dagmar*, 45)

Dagmarine receptivne mogućnosti (čemu se Feraget nadao i što mu sasvim odgovara!) ne dobacuju do sofisticiranih teorijskih kompetencija i svode se, *mutatis mutandis*, na opciju referencijalnog čitanja tj. “prepoznavanja“ i reduktivnog, katkad banalnog, stereotipima i predrasudama opterećenog,⁴ sravnjivanja “istinitosti“ sadržaja pripovjedne fikcije sa parterom mogućeg i dogođenog u empirijskoj zbilji ili vlastitom iskustvu, čak do razine koju bismo mogli označiti pojmom obrnute mimeze, kao povratnog dještva književnog teksta na zbivanja u stvarnom životu:

“Pa gledajte samo kako su prošle sve te žene koje ste voljeli?! Okaljane, svaka na neki od sto načina. Mislite li ikako na njih, kako se one osjećaju dok čitaju. Vaša nerijetko opscena sjećanja, mislite li na njihove porodice, djecu, napokon na

³ “Otkud Vam uopće ideja da pišete knjigu o čovjeku o kome ne znate ništa ili skoro ništa i s kojim ste, prema vlastitom priznanju, razgovarali – vidljivo! – samo dva puta(!), sasvim uzgred i o sasvim trivijalnim stvarima, razmijenivši nekoliko beznačajnih rečenica“. (*Dagmar*, 55)

⁴ “Vi ne znate korake našeg plesa. Vi još nezgrapno poskakujete uz jednu žicu, pisak iz mješine i ritam tam-tama. ... Vaši su prečaci brži! Vaša pravila drukčija! Balkanska!!!“ (*Dagmar*, 56)

njihove nove, možda baš poput Vas ljubomorne, nesigurne i posesivne partnere?! Imate li tu vrstu odgovornosti?! A tek Vaša supruga, šta ona kaže?! Ne vjerujem da će ijedna, nakon što se prepozna, biti ponosna na Vašu vezu. ... Je li Vaša književnost primijenjena umjetnost koja služi kao opomena i batina za discipliniranje okoline koja se, listajući Vaše knjige, gleda u krivom zrcalu?! Književni reketaš koji ljubazno naplaćuje svoje usluge!?! ... Ne mislite li da biste eventualno mogli naići na pravne probleme?“ (*Dagmar*, 65) ... Prijaviću Vaš bijedni ratni zločin, Vašu perverznu nakanu da isprepletete svoj život s književnošću, da ih učinite istim! (*Dagmar*, 80)

Odnos prema legitimnosti i ovakvog tipa recepcije književnog teksta, uprkos sablažnjavanju znatnog dijela, napose domaće, kritičko-znanstvene zajednice, čiji su intrinistički principi često bili suspekti i interesno prozirni, definitivno se promijenio. Razlozi tome, s jedne strane, leže u globalnom poststrukturalnom trendu rekontekstualizacije,⁵ a s druge, u onome što “kulturalna logika kasnog kapitalizma“ (Fredric Jameson) dramatično aktuelizira kao pitanje elementarnih sloboda pojedinca, a zapravo se želi etablirati marketinški alibi za proliferaciju trivijalnih kulturalnih produkcija i podići masovnom mentalitetu kognitivbilno zatočenom u prostoru usvajanja pripovjedačkih maštarija kao zbiljnih slika. U tu svrhu neki autori posežu za svim i svačim, pa i esencijalističkim visokoparnim narativima: “Niko ne može priču posve izlučiti iz njenog bivanja u potpunoj slobodi duha niti je zaštititi od učinaka u svijesti i pokretanja njenog slušatelja prema ovom ili onom. Pripovjedač i njegov slušatelj te pisac i njegov čitatelj nesamjerljive su i neponovljive zasebnosti, dva jastva ili dvije svijesti u stalnom mijenjanju. ... Uz priznanje prava na slobodu pripovijedanja nužno je i priznanje prava na slobodu slušanja i čitanja“ (Mahmutćehajić 2015: 12).

Dagmarina koncentrisanost na referencijalne aspekte kako Oskarovih ranije napisanih književnih tekstova (roman *Završna riječ* i priča *Žalba*) tako i e-mail replika, koliko je dobrodošla u kontekstu njenog pridobijanja za prozaične ciljeve (posredovanje u objavljivanju čeških prijevoda) te, u užem literarnom smislu

---

⁵ Još 1979. Pol de Man u *Alegorijama čitanja* ukazuje na prisustvo ovoga trenda: “Sudeći po raznim radovima koji su objavljeni u posljednje vrijeme, duh vremena nije naklonjen formalističkoj i intrinističkoj kritici. Ne slušamo više mnogo o relevanciji, ali se zato veoma mnogo govori o referenciji, o neverbalnoj ‘spoljašnjosti’ na koju se jezik odnosi, koja ga uslovljava i na koju on djeluje. Naglasak se ne stavlja toliko na fiksijsku prirodu književnosti – to se njeno svojstvo danas možda suviše olako uzima za dokazano – koliko na međusobni odnos fiktivnog i kategorija za koje se kaže da pripadaju stvarnosti, kao što su ličnost, čovjek, društvo, ‘umjetnik, njegova kultura i ljudska zajednica’... (De Man 1983: 71)

dostojnijeg i pretendetnijeg, empatijskog uvlačenja u koautorsko sudioništvo koje podrazumijeva ispovijest oba korespondenta,⁶ toliko je i fatalna po Ferageta i njegovu superiornu manipulatorsku namjeru zasnovanu na konceptu što striktnijeg odvajanja fikcionalnih sadržaja od osobnih životnih iskustava. *Žalba*, priča o silovatelju Radivoju, koji se ispovijeda dovitljivo repetirajući klasične postagresijske spinove (“Šta nam je, pitam, sve ovo trebalo?! Pa ko nas ovo, pobogu, zavadi?!... Mislio sam da su svi k’o ja pa gledaju samo napred, u sutra. ... Ništa ti, sinko, ovde nije prvi put, pa samo pitaj, za svako zlo, otkad da se broji, gde da povučemo liniju, pa da vidimo koji je čiji red. ...”) u prvi mah djeluje kao strano tijelo, da bi se, zahvaljujući neželjenom povratnom “otvaranju duše“, pri kraju romana ispostavila kao ključ za razumijevanje jedne tragedije koja dugo odjekuje životima glavnog junaka i njegove porodice. Posredstvom nje dešifrujemo sudbinu njegove supruge i činjenicu da je “njegov“ sin zapravo plod silovanja. Ali to otkriće je plasirano diskretno i smjerno jer bi drečavost, van svake sumnje, tu smetala, iako bi možda pomogla lakšem razumijevanju priče. Čitaocu je ipak dato sasvim dovoljno elemenata za pravi zaključak, i da sve djeluje životno, a rez i prelaz iz “dokumentarnog“ u fikciju da ostanu neprepoznatljivi. Prethodno, korespondenti uspijevaju pronaći “plutane čepove“ duša i kroz razgovor ih lagano jedno drugome vaditi, pri čemu je veći bol na strani onoga koji je pogrešno uvjeren da je superiorniji i sigurniji onoliko koliko je čep dublje uvučen. Na kraju mu ne preostaje ništa drugo nego da ogoljene duše prizna: “...sve što imam kao pouzdano svoje jeste samo ovaj majčin tespih od trešnjevog drveta, izlizan od neuslišenih molitvi, nalik suzama kojima me dočekala“. Poenta je, dakle, u stilu “lovac postaje lovina“,⁷ s otvorenim krajem i luzerskim diskonektovanjem Oskara Ferageta koji se, ojađen, povlači s chata dok, u ignominijalnim maglinama, izblijedjela, nestaje početna figura samopouzdanog odrješitog i drskog Balkanca spremnog supruzi velikog evropskog državnika i pisca, inače glumici, predložiti učešće u koruptivnoj shemi *ja tebi ti meni* – uloga u bosanskom filmu za češki prijevod knjige, ispodpojasno u razdoblju korote atakovati na njenu sujetu,⁸ svome prevodiocu Karpatskom ponuditi prestižnu nagradu

⁶ “...mislim da smo postali saradnici. Saveznici u uroti. Koautori. Zajedno namotavamo ovo klupko tako što čitamo i pišemo, tu gdje se potiru razlike između čitanja i pisanja. ... ulovljeni u ovu zajedničku priču.“ (*Dagmar*, str. 98.)

⁷ Svoju metodologiju manipulacije Oskar i prisposobljuje u venatorijalnim alegorijama: “Nema smisla da se opirete mojim mrežama. Ionako, draž je u lovu, u potrazi, u drhtaju plijena, sve dok ne bude posve spreman da se prepusti banalnostima prvoga zalogaja“. (*Dagmar*, str. 98)

⁸ “Pokrila Vas je njegova sjenka ... podržavam Vas u raščišćavanju vlastitog života ... U Vašem novom suočenju sa svijetom ja Vas bez zadržke bodrim... Prestanite ga idealizirati kao muža i čovjeka, i to na isti način kako ja to činim s Havelom – piscem ... Osvježite pamćenje nekim primjerom u njegovoj nesvršenosti...“ (*Dagmar*, str. 99.)

‘Bosanski stećak’ (“Izrazite pristanak, a ostalo, s pouzdanjem, prepustite meni.“), a samom Havelu indignirano pripisati reprezentativnost evropskog licemjernog odnosa prema Bosni i Bosancima:

“Hvala, predsjedniče Havel!“, rekao bih mu iskreno ono što nam je bilo na srcu; “Intelektualna poza! Prenemaganje! Balkanski safari! Opijelo! Tevhid! Misa zadušnica! Oproštajna riječ, pa vijenac, i učinili ste sve za svoju čistu savjest, predsjedniče Havel!“ (*Dagmar*, 61)

Ni druga strana ne ostaje dužna u disputu koji se širi koncentričnim tematskim krugovima, s posebnim fokusom na historijske i recentne kulturalne srazove *Okcident – Orijent, Evropa – Balkan, islam – kršćanstvo, veliki i mali narodi, kulture, jezici, književnosti...* I ovdje, još jednom, do izražaja dolazi Topčićevo umijeće metonimijskog fiksiranja scena, situacija i postupaka koji svojom pojedinačnošću svjedoče o cjelini konkretne pojave u širem društvenom, geo-političkom ili kulturalno-konfesionalnom kontekstu, kakav je, primjerice, slučaj s Havelovim nepopijenim pivom u zgradi bh. Predsjedništva:

“Znate li šta mu je odgovoreno? Rečeno je da se tamo ne služi alkohol. Zašto? Vjerska zabrana. U službenim prostorijama, u zgradi Predsjedništva, u zgradi vlade koja se zaklinje u multikonfesionalnost alkohol je zabranjen iz vjerskih razloga! Zabranite ga sebi, ali meni mora biti dostupan! Dozvolite, ali otkud vam tako izražen smisao za suicid? Koliko ste prijatelja izgubili zbog te benigne zabrane?! I najdobronamjerniji među nama će vam zamjeriti, priznati zablude i jedva dočekati da podignu obrve! A šta tek sa onima koji okreću glavu i osporavaju da u tom balkanskom kalu uopće ima podjele na dobre i loše momke?! Time će spremno opravdati svako zlo!“ (*Dagmar*, 100)

Bilo da je riječ o književnim ili neknjiževnim tekstovima, ovaj tip diskursa javlja se danas uglavnom kao opće mjesto bošnjačke/bosanske političke korektnosti i pretendentniji autori moraju uložiti dosta truda da ga književno ovjerodostoje. U ovom slučaju interkulturalni sraz javlja se, međutim, kao okvir i kontekst lične Oskarove frustracije samim time i naturalizirana strukturalna sastavnica romana. Premda je, istini za volju, taj realno postojeći nepravedni i diskriminirajući poredak stvari za njega više alibi karijerne neostvarenosti. On zapravo gaji neku vrstu uvjerenja da bi “osvajanje“ Havelove supruge, to napajanje sa *njegovog izvora*, bilo vid osvete ne samo velikom piscu, prema kojem podjednako gaji divljenje i mržnju, jer gotovo patološki smatra da mu je ovaj ukrao slavu, nego i lični angažman na

razgolićenju međunarodne književne nepravde, čija je “žrtva“ on Oskar Feraget – “veliki“ pisac maloga jezika. Sve to neumoljiv je dokaz da upravo kruti i nesavrtljivi materijal, počev od zaboravljene epistolarne forme preko potrošenih ili neohlađenih tema neposredne prošlosti i savremene zbilje do “uvrnutih“ pro-trivijalnih zapleta, Topčić umije majstorski literarno oživjeti.

LITERATURA:

1. Beker, Miroslav (2002), *Roman 18. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb
2. De Man, Pol (1983), *Semiologija i retorika*, u: Zoran Konstantinović, ur., *Mehanizmi književne komunikacije*, 62-74, Institut za književnost, Rad, Beograd,
3. Mahmutćehajić, Rusmir (2015), *Andrićevstvo – protiv etike sjećanja*, Clio, Beograd
4. Nikčević, Sanja (2011), *Neobičan pisac, Zlatko Topčić*, u: Z. Topčić: *Završna riječ*, pogovor, 199-210, EPH Liber
5. Travis, Molly Abel (1998), *Kibernetička estetika, hipertekst i budućnost književnosti*, Republika, 5-6, 189-204.

IZVOR:

1. Topčić, Zlatko (2013), *Dagmar*, Fondacija “Fra Grgo Martić“, Kreševo

Adresa autora

Authors' address

Vedad Spahić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

vedad.spahic@bih.net.ba

NEW LIFE OF EPISTOLARY NOVEL: DAGMAR ZLATKO TOPČIĆ AESTHETIC DIALECT OF E-MAIL CORRESPONDENCE AND CYBER POETRY

Summary

Traditional stamped opportunities of epistolary expression in *Dagmar Zlatko Topčić* novel are effectively into conformity with expression standards of modern electronic communication. The largest part of novel contains e-mail correspondence of ambitious and career unrealized Bosnian writer Oskar Feraget and Dagmar, widow of Czech writer and President Havel. By this correspondence he tries to get her to intermediary services around the publication of his works in the Czech Republic. The conversation went as far as to cross the confession are disclosed with tragedy marked destinies of both correspondents. Novel affirms Topčić as rare among our contemporary authors who boasts literary credible application of some elements of the cyber poetry opposite popular hypertextual narcissistic-ludistic practice of so-called collaborative literature. In addition, the writer once again confirms that rigid and flexible materials, ranging from forgotten epistolary form over consumed or uncooled issue of the immediate past and the modern reality of the weird pro-trivial plot, knows how to masterful literary revive.

Key words: epistolary novel, e-mail correspondence, cyber poetry, cross-cultural collisions, imagological stereotypes, war trauma and their consequences, confessional discourses

UDK 81'371

821.163.41/.43-2 Isaković A.

Stručni rad

Professional paper

Selma Đuliman

STRATEGIJE UČTIVOSTI NA PRIMJERU DRAME *TO* ALIJE ISAKOVIĆA

Ovaj je tekst dio šire lingvističke studije posvećene književnom djelu Alije Isakovića, čija će se dvadeseta godišnjica smrti obilježiti u martu naredne godine. Iz ugla *teorije učtivosti*, posmatrat će se odabrane scene iz njegove drame *To*. Kroz nekoliko kratkih primjera, ukazat ćemo na potrebu da se ova drama šire elaborira iz ugla lingvističkih disciplina, poput *analize diskursa* ili *pragmatike*. Ovaj je rad skroman *homage* čovjeku koji je cjelinom svog književnog opusa bitno obogatio našu kulturu.

Ključne riječi: Alija Isaković, drama *To*, strategije učtivosti, pragmatika

1. UVOD I OSNOVNE TEORIJSKE POSTAVKE

Dramatičar i romansijer, pripovjedač i putopisac, književni historičar, esejista i lingvista, Alija Isaković je i estetskom vrijednošću, i naučnom vjerodostojnošću i raznorodnošću književnog opusa nesumnjivo jedan od najznačajnijih bosanskohercegovačkih književnika druge polovine dvadesetog vijeka. U književnosti se javio 1963. godine romanom *Sunce o desno rame*, a potom zbirkom kratkih priča *Semafor* (1966). Ta su djela izrazit primjer proze o ljudima s društvene margine. Isto bi se

moglo reći i za njegovu zbirku putopisa *Jednom* (1987), a posebnu vrijednost u njegovom književnom opusu, uz zbirku kratkih priča *Taj čovjek* (1975) i roman *Pobuna materije* (1985), čine njegove žanrovski raznorodne drame, među kojima posebno vrijedi istaći drame *To* i *Generalijum*, koje su prvi put objavljene u knjizi drama *Krajnosti* (1981), te *Hasanaginica* (1982).

Iz ugla *teorije učtivosti*, posmatrat ćemo odabrane scene iz njegove drame *To*, koja je, inače, prva bosanskohercegovačka TV drama (a uslijedilo je i nekoliko pozorišnih izvedbi i adaptacija) (Muzaferija, 2000: 13). Niz značajnih književnih i pozorišnih kritičara je izuzetno visoko ocijenio ovu dramu, ali njen tekst još uvijek nije dovoljno interpretiran s lingvističke tačke gledišta. U tom smislu je hvalevrijedan doprinos lingvistice Amele Šehović, koja je pisala (i) o ovoj drami u svom djelu *Jezič u bosanskohercegovačkim dramama* (2012). Kroz nekoliko ilustrativnih scena, nagovijestit ćemo mogućnost da se ova drama šire elaborira iz ugla lingvističkih disciplina, poput *analize diskursa* ili *pragmatike*. Bitno je istaći da je lingvistički okvir koji će se primijeniti *teorija učtivosti* (engl. *politeness theory*), i to model koji su razvili Penelope Brown i Stephen Levinson.

1.2. Ono osnovno o strategijama učtivosti

U knjizi *Politeness: Some Universals in Language Use* (2002), Brownova i Levinson iznose strategije kojima se govornici služe da ublaže iskaze kojima se njihov *obraz* (engl. *face*) ugrožava. Pojam *obraza* je uveo Ervig Goffman (1967), a definirao ga je kao pozitivnu društvenu vrijednost koju ljudi u određenim situacijama pripisuju sebi (Goffman, 1967: 5).

Polazeći od tog osnovnog koncepta, Brownova i Levinson su u određenoj mjeri prilagodili koncept obraza i istakli da je u pitanju želja pojedinca da ga se, s jedne strane, uvaži u zajednici, u društvu, i, s druge strane, da ga se ne ometa (Brown i Levinson, 2002: 58).

U tom smislu, istakli su osnovne strategije učtivosti, a u ovom radu posebno želim spomenuti *strategije pozitivne i negativne učtivosti* (engl. *positive and negative politeness strategies*), koje su usmjerene na *pozitivni*, odnosno, *negativni obraz* učesnika u razgovoru (engl. *positive and negative face*). Iako lingvistički pojmovi koje sam istakla mogu navesti na pogrešan zaključak da je u pitanju dualistički odnos pozitivnog kao dobrog i negativnog kao lošeg, u ovom slučaju, pozitivni obraz predstavlja izraze solidarnosti i one želje pojedinca da ga društvo uvažava, dok

negativna učtivost podrazumijeva uzdržavanje, odnosno, želju pojedinca da se njegova sloboda ne ugrožava (Brown i Levinson, 2002: 2).

Obzirom na ograničen broj stranica koje ovaj rad nosi, šira elaboracija druge dvije strategije učtivosti će izostati, te će se one ovom prilikom vrlo kratko spomenuti – to su *nemodificirana direktna strategija obraćanja* (engl. *bald on-record*) i *nekonvencionalizirana indirektna strategija* (engl. *off-record*) (Brown i Levinson, 2002: 92).¹ Prvi slučaj podrazumijeva nasrtaj na obraz sagovornika, a sasvim se suprotno dešava u drugom slučaju: obraz sagovornika nije ugrožen.

Iako su se Penelope Brown i Stephen Levinson suočili i sa kritikama svog modela *teorije učtivosti*, prvenstveno zato što nisu uzeli u obzir kulturološki specifične obrasce komunikacije različitih naroda (posebno se tu ističu japanski lingvisti, poput Matsumotoa (1988) i Ide (1989),² on je izuzetno pogodan za ovu kratku analizu, iz razloga što se određeni aspekti ove drame mogu dodatno pojasniti ili osvijetliti kroz ove četiri osnovne strategije učtivosti.

1.3. Kratko o drami *To*

U književnoj kritici, drama *To* je žanrovski svrstana u egzistencijalističke drame sa snažnom psihološkom motivacijom likova (Muzaferija, 2000: 13), dok ju je Dževad Karahasan definirao kao u eshatološku dramu u kojoj su likovi tek “dramaturške funkcije bez mogućnosti odlučivanja i samostalnog djelovanja” (Karahasan, 1982: 10-11), o čemu svjedoči i njihova bezimenost (Brat, Gost, Doktor, Konobar, Nosač...) (Lešić, 1998: 399). Za našu interpretaciju, prihvatljivije je prvo tumačenje, t.j. da je riječ o egzistencijalističko-psihološkoj drami.

Radnja drame se odvija u zatvorenom prostoru kafane gdje, kako naglašava Gordana Muzaferija, “glavni junak terorizira goste” i gdje se “sadizam javlja kao potreba mučitelja za oslobađanjem od vlastitih problema” (Muzaferija, 2000: 13). Temeljna, simbolička situacija je trenutak kada glavni lik, Brat, zarivši nož u sto, naglašava da je tu centar svijeta, a on gospodar života i smrti prisutnih aktera drame (Lešić, 1998: 399). Ta se scena, naravno, može tumačiti i kao alegorijska slika

---

¹ Knjiga Sabine Bakšić, *Strategije učtivosti u turskom jeziku*, vrijedna je pažnje, pošto u njoj, između ostalog, autorica nudi izuzetno kvalitetna prevodilačka rješenja za ovu izazovnu terminologiju. Knjiga je dostupna na: http://www.ff-eizdavstvo.ba/Books/Strategije_uctivosti_u_turskom_jeziku.pdf [13.11.2016.]

² Više o tome vidjeti: Matsumoto, Y., 1988. Reexamination of the universality of Face: Politeness phenomena in Japanese. *Journal of Pragmatics*, 12, str. 403–426.; i Ide, S., 1989. Formal forms and discernment: two neglected aspects of universals of linguistic politeness. *Multilingua*. 8(2/3), str. 223–248.

totalitarnog sistema savremenog svijeta, ali je ona za nas zanimljiva zbog načina na koji se govorne strategije pozitivne ili negativne učtivosti koriste u dramatičnim dijalozima u kojima likovi ne samo da se bore da sačuvaju svoj integritet, dakle, sačuvaju *obraz*, nego i goli život.

U verbalnom agonu sa svim akterima dramske radnje lik Brata dominira, on je prividno gospodar života i smrti, i to on demonstrira različitim oblicima agresivnog govora, ali se govorne strategije u tim dijalozima bitno razlikuju zavisno od psihološkog, socijalnog ili intelektualnog profila dramskih likova. Pa čak i u Bratovim dijalozima sa jednom i istom ličnošću govorne strategije pozitivne ili negativne učtivosti se mijenjaju, u skladu sa razvojem dramske radnje.

2. ANALIZA ODABRANIH PRIMJERA

U ovom tekstu, ilustrativno će se izdvojiti dijaloške sekvence između Brata i Gosta, Brata i Doktora, te Brata i Nosača, a potpunija lingvistička analiza podrazumijevat će ovdje tek naznačene dijaloške sekvence između Brata i Vozača tramvaja, te Brata i Konobarice.

Dramski zaplet počinje uvodnom scenom u kojoj se Brat obraća Gostu, optužujući ga da je on, Kasim Jahić, mučki ubio njegovog brata Lutvu i vozom iz Zenice pobjegao u Sarajevo. Prestrašen, Gost u nevjerici reagira snishodljivo i pomirljivo:

Prijatelju, čovječe, ja ne znam tvoga brata Lutvu, rahmet mu duši. Ne znam nikako; Nikad ja ne bih... u mene je srce mehko kao pamuk.

(Isaković, 2000: 457)

Već u ovom iskazu se vidi da Gost reterira u strahu i da je Brat dominantan sagovornik, pa stoga pokušava da kroz strategiju pozitivne učtivosti objasni nasilniku da on jednostavno nije osoba koju traži. Izrazi *prijatelj* i *čovjek* koje koristi znak su pozitivne učtivosti kojima se govornik pokušava približiti slušaocu, smatrajući ga dijelom *svoje grupe*.

To je na neki način pokušaj intimizacije s ciljem da se Brat umiri, a stilskom figurom poređenja govornik sebe opisuje kao izuzetno blagu osobu, nesposobnu da počinu ubistvo: srce *mehko kao pamuk* u bosanskoj je kulturi idiomatski snažno semantiziran: njime se opisuju krajnje benigne osobe. Naravno, ovakva je reakcija karakteristična za osobu koja se nalazi u asimetričnoj relaciji sa svojim sagovornikom, koji ima moć (Brown i Levinson, 2002: 74).

Opsjednut vlastitim grijehom kojeg nastoji prenijeti na drugog, Brat ne prihvata ponuđeni vid intimizacije, postaje još agresivniji, pa se Gost u osjećanju potpune nemoći i tragične usamljenosti u suočenju sa zloslutnom prijeljnom obraća prisutnim gostima i osoblju kafane:

Braćo! Ljudi! Narode! Hoće da me ubije! Hej! (...) Doktore! Konobar, jesi li ti vlast ovdje! (...) Doktore, jesi li ti čo'ek? (...) Braćo!

(Isaković, 2000: 462)

I u ovoj se sceni Gost obraća prisutnima u okviru pozitivne učtivosti, moleći ih za pomoć na što ih, po njemu, obavezuje pripadnost istoj grupi – svi su *braća, ljudi i narod*, pripadnici uređene zajednice. Zato posebno proziva Konobara i implicira da je on vlast u kafani, ergo mora uspostaviti red, izbaciti Brata iz kafane i spasiti ga iz strašne situacije. Doktoru se Gost obraća podrazumijevajući humanost njegova poziva, ali i intelektualnu superiornost, a znanje je i moć i moralna obaveza da se drugome spasi život.

Ovdje treba napomenuti da je u pitanju tzv. nemodificirana direktnost. Po Levinsonu i Brownovoj, ovdje ne postoji ni jedna lingvistička forma koja bi implicirala učtivost. Obraz je nebitan, a govornik implikaturama ublažava ugrožavanje obraza svojih sagovornika (Konobar = Vlast, npr). Naravno, besmislena bi ljudska reakcija i bila kada bi im se on, na primjer, obratio riječima: *Oprostite gospodine Konobar i gospodine Doktor, Brat želi da me ubije pa Vas lijepo molim za pomoć.*

Međutim, strategije se u nekoj mjeri mijenjaju onog trenutka kada Doktor odluči da se umiješa:

DOKTOR: Neću da se miješam u familiju, kako kažete, ali – bez obzira na obzir, tako se ne radi u kulturnim zemljama.

BRAT: Kojim?

DOKTOR: Raznim, drugim.

BRAT: Znam ja! Tamo ubija država i niko se ne buni. Kad je rahmetli Lutvo preselio na ahiret, država nije ni repom mrdnula! Ja sam prvi potrčao za Jahićem da ga privedem zakonu.

DOKTOR: Čijem zakonu?

BRAT: Božijem i mome.

(Isaković, 2000: 465)

Ova je scena primjer negativne učtivosti: Doktor pokušava da održi distancu. Kada odbije da se umiješa u porodične stvari, on jasno odbija da postane *dio iste grupe* i

naglašava da ga se odnos Brata i Gosta ne tiče. Kada spominje druge, kulturne zemlje, on nameće intelektualnu dominaciju nad Bratom, i izražava neslaganje s Bratovim stavovima i načinom na koji se odnosi prema ljudima u kafani.

Međutim, Brat, frustriran, suprotstavlja se Doktoru tako što ističe da država ubija i da se niko ne buni (ovaj se iskaz jasno može protumačiti i kao vapaj onog potisnutog, najnižeg sloja društva, za kojeg zakon i pravda često ne mare). Na taj način on štiti svoj pozitivni obraz, jer želi da ga društvo uvaži, da doslovno postane “vidljiv”. Ide čak i do mjere da sebe izdiže iznad tog “nepravdnog” državnog zakona i svoj zakon i osjećaj za pravdu, te mogućnost osvete uzdiže do samog Zakona Božijeg. Tu se jasno vidi da je on, Brat, gospodar života i smrti u toj kafani, te je u tom malom prostoru, zaista, Brat taj koji posjeduje neprikosnovenu moć. I Bratova aluzija na tako veliku moć je, zapravo, i dio direktne, nemodificirane strategije učtivosti.

Doktor je u potpunosti svjestan Bratove moći i počinje da se beznadežno povlači iz te egzistencijalno liminalne situacije:

DOKTOR: Ja bih samo obavio neke krupne sitnice koje me čekaju kao ljekara. Znae kako je, velik grad, malo ljekara. Tja, niko od nas nije bez svojih trenutaka, bez ekstaze!

BRAT: Dokture, podvi repinu i sjedi! Ja sam u stanju i krivu Drinu ispraviti, kamoli tebe.

(Isaković, 2000: 473-474)

I u ovoj je sceni Brat dominantan sagovornik. Zanimljivo je da Doktor ovdje (iz straha) pokušava na neki način da umanjí svoj važan društveni položaj – on je ljekar i to je profesija koja se izuzetno cijeni. Međutim, kada kaže krupne sitnice, što je oksimoronski izraz, Doktor, zapravo, ističe svoj negativni obraz, “koji izražava potrebu/želju da se bude neometan u svom djelovanju i u svojoj slobodi” (Bakšić, 2012: ii). On Brata moli da ga pusti, i to tako što koristi strategiju obraćanja *off-record* odnosno, indirektnu. Štaviše, u tim svojim pokušajima, Doktor “amnestira” Brata, svodeći cijelu tu talačku situaciju na trenutak slabosti koji se svakome može desiti. Na taj način, Doktor se obraća Bratu u okviru pozitivne učtivosti, izražavajući čak i odobravanje.

Međutim, Brat odbija da pusti Doktora da ode. Obraća mu se nemodificiranom direktnošću, ponižavajući ga. Naime, kada kaže “podvij repinu i sjedi”, on ugrožava obraz svog sagovornika i podsjeća ga da je u toj situaciji, u kafani, Doktor podređen neprikosnovenoj vlasti osobe koja je njemu inače intelektualno i staleški inferiora. Kada kaže da je u stanju da *ispravi krivu Drinu*, kamoli njega, Doktora, Brat prijeti

svom sagovorniku, još više ističe svoj superioran položaj. Tom prijjetnjom ugroženost obraza Doktora je apsolutna.

U zanimljivom je kontrastu reakcija Nosača na Bratovo ponašanje, čime se na razini govornih strategija usložnjavaju oblici dramskog agona u zavisnosti od staleškog ali i moralnog integriteta likova:

NOSAČ: Dobar večer svima. Franjo, daj mi ono moje gibire.

BRAT: Daj mu, žutalju, jednu duplu ljutu i da ga ne čujem više večeras. Ne volim kada neko ima glas kao ovaj hamal što ima. Odakle ti ovakav avaz?

NOSAČ: Ima toga u nas.

BRAT: Tvoj oklen? Tvoj avaz?

NOSAČ: Pitaj Hatu, sa Džidžikovca. (Konobar donese rakiju) Šta je ovo?

KONOBAR: Dupla ljuta.

NOSAČ: Nije to, rode, moja gibira. Priberi se malo.

KONOBAR: To te on časti.

NOSAČ: On? Nemam ja ovdje nikoga. Daj mi ono moje!

BRAT: Ja sam te častio!

NOSAČ: Daj mi ono moje gibire. Častim ja sebe, prijatelju, već oho-ho!

BRAT: Ne daj mu!

KONOBAR: Čija je starija?

NOSAČ: Nema više onih koje sam ja bendao. (Bratu) Jel' tako? (Brat iznenađen, šuti) Što si se načomrdio, rođače?

BRAT: Vrag ti je rođak!... I znadi, večeras ja častim, beno!

NOSAČ: Ne volim kad je neko takav.

BRAT: Pij tu rakiju i da te ne čujem!

NOSAČ: Svak za se.

(Isaković, 2000: 476)

Nosač, dio staleža koji je na društvenoj ljestvici daleko ispod Doktora, ne želi da popusti nasilničkom ponašanju Brata. Potpuno opušteno, obraća se konobaru Franji (jedini put da se vlastito ime upotrijebi za nekog od likova u drami) pozitivnom strategijom učtivosti. S jedne strane, to je znak prepoznavanja i *pripadnosti istoj grupi*, a, s druge strane, upravo takvim, otvorenim nastupom daje do znanja Bratu da je on čest gost u toj kafani, dakle "domaći", a Brat je taj koji je nepoznat, dakle, uljez u grupi. Brat ne oklijeva, te u okviru nemodificirane, direktne strategije obraćanja, naređuje Konobaru da donese Nosaču piće i ono koje bira upravo Brat. Na taj način, on pokušava da uspostavi novi omjer moći u tom prostoru, i u dijaloškoj razmjeni.

Kada se Konobaru obrati nipodaštavačkim nadimkom “žutalj”, on, zapravo, indirektnom strategijom također daje do znanja Nosaču kolika je njegova moć. Isto tako, Brat u velikoj mjeri ugrožava obraz Nosača kada kaže da ne želi da ga čuje više. Iako neposredna reakcija Nosača na takav iskaz izostaje, preokret moći u ovom dijalogu nastaje onog trenutka kada Nosač Bratu počne objašnjavati *odakle mu onakav glas*. Njegov prvi odgovor, “ima toga u nas”, opet podrazumijeva isključivanje Brata iz grupe. *Mi nismo ono što si ti*.

Kada Konobar donese piće koje Nosač ne želi, on odmah pokazuje protivljenje. Njegov protest je sadržan u okviru pozitivne strategije obraćanja konobaru, ali je poruka namijenjena Bratu. Kada kaže *rode*, Nosač konobaru naglašava da se dobro poznaju i da bi on trebao znati šta inače pije. Zanimljivo, taj osjećaj pripadnosti je za Nosača izuzetno bitan. Kada Konobar upotrijebi ličnu zamjenicu *on*, koju i sam pisac kurzivom naglašava (što podrazumijeva poseban obrazac iskazivanja moći određene osobe – skoro pa moći najvišeg ranga), Nosač naglašava da tu nema “niko njegov” i insistira na svom piću. U mnogim kulturološkim obrascima, pa i u bosanskohercegovačkom, odbijanje ponuđenog pića se smatra izuzetno neprimjerenom gestom. U tom smislu, kada Nosač opet insistira na svom piću, on, zapravo, upotrebljava nemodificiranu direktnu strategiju obraćanja prema Bratu i u velikoj mjeri ugrožava njegov obraz.

On, nadalje, usmjerava dijalog tako što se obraća direktno Bratu i prvi put koristi strategiju pozitivne učtivosti, jer ga naziva *prijateljem*, potom i *rođakom*. Postaje jasno da je omjer moći u dijaloškoj razmjeni u potpunosti na strani Nosača. Brat, frustriran, ugrožava obraz Nosača i kaže mu da mu je rođak vrug (ovaj put, Brat ne želi da se svrsta u *istu grupu* sa rođakom), te, ponovo u okviru nemodificirane direktne strategije obraćanja, insistira “da bude po njegovom”, vrijeđajući ga i naređujući mu. Ipak, Nosač do kraja ne popušta Bratovim nasrtajima, te do kraja scene se nadmeće s njim “čija će biti zadnja”.

3. ZAKLJUČAK

Ovaj rad je dio veće studije koja će uskoro biti objavljena, a za cilj skrenuti pažnju na važnost djela Alije Isakovića, te lingvističkih istraživanja dramskog teksta u Bosni i Hercegovini. Na primjeru odabranih scena, probali smo kroz primjere modela *teorije učtivosti* kojeg su razvili Penelope Brown i Stephen Levinson pokazati slojevitost odnosa i napetost koju je u ovoj izuzetnoj drami stvorio Alija Isaković.

Na osnovu analize možemo zaključiti da je čin ugrožavanja obraza sagovornika izuzetno visok (u pitanju je, ipak, situacija u kojoj jedna osoba uzima druge za taoce), te da je moć osobe koja je fizički jača u ovoj drami izuzetno velika, posebno uzimajući u obzir nož kojim je obilježio centar svijeta, čak u mjeri da se intelektualno i društveno superioran lik Doktora nije uspio nositi sa Bratom.

Dok smo posmatrali strategije učtivosti, primijetili smo kako se likovi prilagođavaju situaciji – Brat, na primjer, ističe svoju nadmoć i ugrožava obraz sagovornika cijelo vrijeme. Gost, pak, u potpunom očaju ističe svoje pozitivno lice tako što govori koliko je dobar čovjek i u okviru pozitivne strategije učtivosti pokušava apelirati na druge da mu pomognu.

Za razliku od njega, Doktor mijenja strategiju. Od početnog, hladnog odnosa prema nasilniku (negativna učtivost), on, uvidjevši opasnost situacije, u strahu mijenja strategiju obraćanja i Brata, kako smo rekli, na neki način amnestira, dok svoju ulogu, odnosno, svoju društvenu poziciju oslovno umanjuje. Kao kontrast tome, javlja se Nosač, koji, iako na daleko nižem staleškom nivou od Doktora pokazuje moralne karakteristike koje Doktor ne ispoljava.

Izražena slojevitost likova i njihove reakcije na traumatičnu situaciju u kojoj se nalaze na izuzetno ograničenom prostoru (kafana) u jednom izuzetno kratkom vremenu (tokom večeri) govori nam dovoljno o kvalitetu drame ovog našeg briljantnog pisca. Iz tog razloga se njegov opus nipošto ne smije prepustiti zaboravu.

4. LITERATURA

1. Bakšić, S., 2012. *Strategije učtivosti u turskom jeziku*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: <http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Strategije_učtivosti_u_turskom_jeziku.pdf> [13.11.2016.]
2. Brown, P., Levinson, S. C., 2002. *Politeness: Some universals in language use*, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Goffman, E., 1967. *Interaction ritual: essays on face-to-face behaviour*. New York: Anchor Books.
4. Isaković, A., 2000. To. U: Muzaferija, G., Rizvanbegović, F., Vujanović, V., ur. *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*. Sarajevo: Alef, str. 445-492.
5. Karahasan, Dž., 1982. Modeli egzistencije. Knjiga dramskih tekstova. *Odjek*, XXXV (11), str. 10-11.

6. Lešić, Z., 1998. Alija Isaković. U: Muzaferija, G. ur. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, novija književnost – drama*. Sarajevo: Alef, str. 397-407.
7. Muzaferija, G., 2000. Predgovor. U: Muzaferija, G., Rizvanbegović, F., Vujanović, V., ur. *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*. Sarajevo: Alef, str. 5-16.
8. Šehović, A., 2012. *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama: sociolingvistički pristup*. Sarajevo: Institut za jezik.

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Sarajevu

Franje Račkog 1

71000 Sarajevo

selma.djuliman@gmail.com

POLITENESS STRATEGIES OBSERVED ON TO, A PLAY BY ALIJA ISAKOVIĆ

Abstract:

This text is a part of a wider linguistic research dedicated to the works of Alija Isaković, a writer who passed away almost twenty years ago, in March 1997. In light of the politeness theory, we will observe the selected scenes from his play *To*. In several illustrative scenes, we will only suggest the possibility of a more detailed linguistic analysis, especially from the perspective of linguistic disciplines, such as discourse analysis, or pragmatics. This paper is a modest homage to a man whose literary opus significantly enriched our culture.

Key words: Alija Isaković, play *To*, politeness strategies, pragmatics.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Sanel Hadžiahmetović Jurida

LINGUISTIC PROPERTIES OF ENGLISH INTERMEDIATE FUNCTION
VERBS / LINGVISTIČKA SVOJSTVA ENGLESKIH GLAGOLA S
PRIJELAZNOM FUNKCIJOM 63

Demir Alihodžić

NARRATING THE SELF IN ENGLISH RENAISSANCE DRAMA:
STORYTELLING AND SELF-NARRATION IN THOMAS KYD'S *THE
SPANISH TRAGEDY* / NARACIJA SEBSTVA U ENGSLESKOJ
RENEANSNOJ DRAMI: PRIPOVIJEDANJE I SAMONARACIJA U
ŠPANSKOJ TRAGEDIJI THOMASA KYDA 79

Alma Tanović

ELEMENTI HISTORIOGRAFSKE METAFIKCIJE U ROMANU *SPORNO
PITANJE* GRAHAMA SWIFTA 101

UDK 811.111'625.1
Originalni naučni rad
Original scientific paper

Sanel Hadžiahmetović Jurida

LINGUISTIC PROPERTIES OF ENGLISH INTERMEDIATE FUNCTION VERBS

The paper is an outline of a particular group of English verbs, the verbs which are said to have an intermediate function. A variety of English verbs fall somewhere between the broad categories of auxiliary and main verbs, with respect to their morphosyntactic and semantic properties. Modal idioms, semi-auxiliaries and catenative verb constructions exhibit the sort of gradience that refers to the properties of modal and auxiliary verbs, and are presented, discussed and analysed in this paper.

Key words: intermediate function English verbs, modal idioms, semi-auxiliaries

1. INTRODUCTION AND THEORETICAL PRELIMINARIES

The present paper provides an outline of English verbs of intermediate function – modal idioms, semi-auxiliaries, and catenatives. More specifically, the paper focuses on the properties of English verbs of intermediate status, such as modal idioms, semi-auxiliaries and catenatives.

Most examples in the paper have been taken from Quirk et al (2003). Other sources of data include Leech (1987), Aarts and Meyer (1998), and Palmer (2001). Whilst a vast number of authors have written about the modal verbs in English, English verbs of intermediate function have not drawn the same amount of attention. The paper examines English verbs of intermediate function, i.e., such verbs whose

status is to a certain degree somewhere between auxiliaries and main (full, 'lexical') verbs.

The main set of verbs that can be placed on a gradient between modal auxiliaries and full verbs (Quirk et al.: 2003:136) includes *dare*, *need*, *ought to* and *used to*. The gradience refers to the properties of marginal modals allowing them to behave in a way similar to lexical verbs.

Other verbs of intermediate function include the following:

a) Modal idioms:

- had better,
- would rather, would sooner,
- BE to,
- HAVE (got) to, etc.

b) Semi-auxiliaries:

- HAVE to,
- BE about to,
- BE able to,
- BE bound to,
- BE going to,
- BE obliged to,
- BE supposed to,
- *BE willing to*, etc.

c) Catenative verb constructions:

- APPEAR to,
- HAPPEN to,
- SEEM to,
- GET+ -ed participle,
- KEEP+ -ing participle, etc.

2. ANALYSIS AND DISCUSSION

2.1. Other Verbs of Intermediate Function

2.1.1 Modal Idioms

had better, would rather, would sooner, BE to, HAVE (got) to,

Quirk et al. (2003: 141) place the following four multi-word verbs into the category of modal idioms, as in the examples shown below:

had better, would rather, would sooner, BE to, HAVE (got) to.

We 'd/had better leave soon.

I 'd rather not say anything.

They 've got to leave immediately.

The conference is to take place in Athens.

One common feature of the four modal idioms is that they all begin with an auxiliary verb and are followed by an infinitive (in some cases a *to*-infinitive).

Another feature common to all four modal idioms is non-existence of their non-finite forms. This, on the other hand, automatically disqualifies them from being able to follow other verbs in the verb phrase:

*They shall have got to leave soon.

*The conference has been to take place in Athens.

It may be argued that one of the reasons modal idioms are said to be verbs of intermediate function is, on one hand, the fact that they do not behave as operators (except in negative statements and questions, where it is usually the first element that acts as operator, as shown below), therefore, they are not entirely like auxiliaries. On the other hand, the common feature described in the previous paragraphs indicates that modal idioms are not like main verbs either.

Hadn't we better lock the door?

Would you rather eat in a hotel?

We haven't got to pay already, have we?

I wasn't to know that you were waiting.

One of the points of difference that places, e.g. *would rather*, into the category of modal idioms, rather than into the categories of central or marginal modals, is its incapacity of showing active-passive synonymy:

I'd rather rent the house.   **The house would rather be rented by me.*

HAD BETTER

According to Leech (1987: 104), this construction, which is frequently abbreviated in familiar colloquial English to *better*, is similar to *ought to*, in that although it is Past Tense historically, in present-day English it has no Present Tense equivalent. In meaning, it is 'present', rather than 'past'.

In comparison to the central modal *must*, for example, (*had*) *better* appears not to be as categorical in its force. It arguably signifies strong recommendation rather than obligation:

You'd better be quick (= 'I urge you to be quick')

He'd better not make a mistake (= 'I warn him not to make a mistake')

Leech further argues that, in familiar speech, past time or past-in-the-future time may be indicated through the use of the Perfect Infinitive:

You'd better not have changed your mind when I call you tomorrow.

A construction with the progressive is also possible:

You'd better be working harder than this when the boss comes back.

BE TO and HAVE (GOT) TO

These modal idioms are more like main verbs in that they have an -s form and normal present/past tense contrast:

The committee is to meet today/was to meet yesterday.

She has got to leave by tomorrow/had got to leave by the next day {*British English* (BrE)}.

According to Leech (1987: 102), *be to* (*am/is/are to*) is similar in meaning to *have* (*got*) *to* and the marginal modal *ought to*, and can, therefore, be often substituted for

either of them. It differs from *have (got) to* in that its principal meaning includes the specific idea of ‘ordering’ or ‘commanding’:

He is to return to Germany tomorrow (the most likely meaning here is ‘He has received explicit orders to return to Germany’).

He has to return to Germany tomorrow (this could suggest he has received orders, but more likely it means ‘Circumstances oblige him to return’).

Leech further argues that *be to* may be used in a quasi-imperative way by the person actually giving the orders:

You and the others are to report back to me at dawn tomorrow.

In most other contexts, *be to* loses its imperative flavour, and becomes merely a way of indicating a future happening determined in advance (by a plan, decree, or arrangement):

They’re to be married in St. James’s church, and Jill’s to be bridesmaid.

The meeting is to take place in Oxford.

The verbal construction in this case suggests that the plan has been made by someone other than the subject of the sentence. In addition, the meaning is very close indeed to those of the Present Progressive and Simple Present, but in a future sense only (Leech, 1987: 103):

The Minister is to meet union officials tomorrow.

The Minister is meeting union officials tomorrow.

The Minister meets union officials tomorrow.

The meaning in the examples above is almost indistinguishable except in the case of no time adverbial at the end. It is only the first sentence that would still refer to a future meaning (with no time adverbial in the sentence).

Finally, *be to* with the interpretation ‘plan for the future’ is typical of newspaper reports, and in headlines, the construction is shortened to *to + infinitive*:

US PRESIDENT TO VISIT IRAQ MISS IRELAND TO MARRY FILM BOSS

As far as the *have (got) to* construction is concerned, Leech (1987: 78) argues that its meanings correspond closely to those of *must*. The form with *got* is normally substitutable for the one without *got* in colloquial BrE, except that there are no non-finite forms:

*(to) have got to

The meaning of *have (got) to* differs from the ‘obligation or requirement’ sense of *must* in that the authority of the speaker is not involved. *Have got to* expresses obligation or requirement generally, without specifying the person exercising power.

They’ve got to be here at 6 o’clock.

(=‘it has been agreed for them to be there at 6 o’clock, and not because the speaker says so’).

They must be here at 6 o’clock.

(=‘it is my specific order that they be here at 6 o’clock’).

In addition, *have (got) to* is less usual than *must* in the ‘logical necessity’ sense, especially in BrE:

There has (got) to be some reason for her absurd behaviour. (‘no other explanation is possible’)

Leech (1987:80) concludes that the two meanings of this modal idiom tend to merge, especially in scientific and mathematical writing. For example, the sentence

Every clause has to contain a finite verb.

can be interpreted either ‘Every clause is obliged/required (by the rules of the language) to contain a finite verb’, or ‘It is necessarily the case that every clause contains a finite verb’. In such examples, the boundary between ‘obligation/requirement’ and ‘logical necessity’ is an indistinct one.

In addition to the four modal idioms illustrated in the preceding paragraphs, the following sentences illustrate less common idioms that may be placed in the same category (Quirk et al. 2003: 142):

I would sooner leave the decision to you.

I would (just) as soon eat at home.

We may/might (just) as well pay at once.

You had best forget this incident.

2.1.2. Semi-Auxiliaries

HAVE to, BE about to, BE able to, BE bound to, BE going to, BE obliged to, BE supposed to, BE willing to, etc.

According to Quirk et al. (2003: 143), the verbal constructions marked semi-auxiliaries consist of a number of verb idioms that express modal or aspectual meaning. They are normally introduced by a primary verb *have* or *be*, as shown below, whose meanings are illustrated in some of the examples that follow (Longman, 2000: 55):

be able to	be bound to	be likely to	be supposed to
be about to	be due to	be meant to	be willing to
be apt to	be going to	be obliged to	have to

Some of the staff are apt to arrive late on Mondays.

(='they have a natural tendency to arrive late')

As a result of falling profits we were obliged to close the factory.

(='we had to lose it')

Treat him with the respect that is due to a world champion.

(='the respect is owed to him because he has the right to it, he deserved it')

Don't lie to her. She is bound to find out about it.

(='she is very likely to find out about it because she knows how')

It may be argued that the boundaries of this category are unclear as they may be extended to include, for example, the negative *be unable to*, *be unwilling to*, *be unlikely to*, etc.

SEMI-AUXILIARIES INTRODUCED BY BE

According to Quirk et al. (2003: 143), all of the above semi-auxiliaries introduced by *be* meet the first seven criteria for auxiliary verbs (see Appendix 1: necessity, obligation, possibility, ability, permission, volition and, other) in the sense that, *be going to* has *be* as an operator in inversion and negation, rather than *do*-support:

Ada isn't going to win.

*Ada doesn't be going to win.

Is Ada going to win?

*Does Ada be going to win?

However, this is primarily due to the fact that the first word of the semi-auxiliary construction is *be*. If *be going to* were to be compared entirely to an auxiliary, it would have to form its negation by *not* following the second or third word:

*is goingn't to or **is going ton't*

Quirk et al. (2003: 143) find the justification for describing these semi-auxiliaries as auxiliary-like by referring to a special interpretation of the operator criteria (a-e), which still appears vague.

On the other hand, they further argue that the semi-auxiliaries introduced by *be* very much resemble auxiliaries in allowing synonymous passives and *there*-constructions following the subject-independence criterion:

Brazil is going to win the World Cup.

The World Cup is going to be won by Brazil.

Several home teams are going to be beaten tomorrow.

There are going to be several home teams beaten tomorrow.

Further evidence can be provided of a resemblance to auxiliaries rather than main verbs. These semi-auxiliaries have non-finite forms *been going to* and *to be bound to*, and can therefore be combined with preceding auxiliaries:

James will be obliged to resign.

We have always been willing to help.

Another interesting feature of these semi-auxiliaries is that they may occur in sequence, including two semi-auxiliaries introduced by *be*:

We are going to have to tell him the truth.

They are all unlikely to be able to recognise him.

The occurrence of non-finite semi-auxiliaries is said to mean that these idioms can fill slots in a modal verb paradigm where modal auxiliaries of equivalent meaning cannot occur (Quirk et al., 2003: 144):

*could

We haven't been able to solve the problem. [can='ability']

*can

To be allowed to speak freely is a human right. [can='permission']

It needs to be noted here that *be meant to* and *be supposed to* have meanings similar to that of the marginal modal *ought to*, and are not to be confused with passive constructions.

SEMI-AUXILIARY HAVE TO

Have to appears to be the only semi-auxiliary introduced by *have*. The basic point of difference between *have to* and the semantically parallel *have got to* lies in the fact that *have to* occurs in a number of non-finite forms (Quirk et al., 2003: 145):

I may have to leave early. (*I may have got to leave early.)

People are having to boil their drinking water during this emergency.

The administration has had to make unpopular decisions.

As shown in the examples above, *have to* is found in modal, perfective, and progressive constructions. In all of these cases it would not be feasible to replace *have to* with *have got to*.

As for its meaning, *have to* is quite similar to the central modal *must*, and can serve as its substitute in past constructions:

One must work hard if one wants to succeed. [have to='obligation']

Back in the 70s people had to work hard if they wanted to succeed.

There *must* be some solution to the problem. [have to='logical necessity']
There *had to* be some solution to the problem.

With respect to operator constructions, have to patterns either as a main verb or as an auxiliary:

Do we have to get up early tomorrow? (American English (AmE) and BrE)
Have we to get up early tomorrow? (BrE-old-fashioned)

In comparison to *have got to*, have to tends not to have habitual meaning, rather is likely to have the force of a directive, particularly when combined with a dynamic verb, in which case it tends to refer to the future, as shown in the examples below:

Jim's got to check the temperature every 12 hours.
Jim has to check the temperature every 12 hours.

Finally, a shared feature of the semi-auxiliary *have to* and the modal idiom *have got to* is that they both occur with epistemic (extrinsic) meaning of *must* in sentences such as:

<i>has got to</i>	<i>'ve got to</i>
<i>Someone has to be telling lies.</i>	<i>You have to be joking.</i>

2.1.3. Catenative Verb Constructions

APPEAR to, HAPPEN to, SEEM to, GET+ -ed participle, KEEP+ -ing participle, etc.

Quirk et al. (2003: 146) use the term *catenative* in practice for the purposes of denoting verbs in constructions such as *come to*, *appear to*, *seem to*, *get to*, *happen to*, *fail to*, *tend to*, *turn out to*, and *manage to*, followed by the infinitive:

<i>appeared</i>	
<i>came</i>	
<i>Sam failed</i>	<i>to realise the importance of the problem.</i>
<i>?got</i>	
<i>seemed</i>	

In addition, according to them, the term *catenative* alludes to the ability of these verbs to be concatenated in sequences of non-finite constructions, as in

Our team seems to manage to keep on getting beaten.

This, however, is not confined to catenative verbs only, but is typical of semi-auxiliaries and main verbs followed by non-finite clauses as objects. Hence such unlikely but syntactically feasible sequences as:

We are going to have to enjoy seeming to like listening to his music.

They further argue that the so-called *catenatives* are rather close to main verb constructions concerning their meaning than to semi-auxiliaries. Their meanings are related to aspect or modality but they pattern entirely like main verbs when it comes to employment of *do*-support:

come

Sam *didn't appear* to realise the importance of the problem.

On the other hand, most catenatives meet the independent subject criterion for auxiliaries, hence the resemblance with auxiliary constructions:

	appeared	
	came	
The importance of the problem	?failed	to be realised by Sam.
	*got	
	seemed	

There is a number of verbs that resemble the auxiliary *be* that can be included among catenative verbs. This, in particular, is found when they are combined with the *-ing* participle in progressive constructions, or with the *-ed* participle in passive constructions:

	started out	
The girl	went on	working.
	kept (on)	

3. CONCLUSIONS

In the preceding sections of this paper an outline of a particular set of English verbs – modal idioms, semi-auxiliaries, and catenatives, commonly marked as verbs of intermediate function, has been presented.

The paper focused on the main properties of these verb constructions as viewed by various authors, both syntactic and semantic properties. The paper provides a brief overview of English verbs of intermediate function, examines verbs whose status is to a certain degree intermediate between main verbs and auxiliaries, whilst at the same time discussing the ‘determining’ properties of the verb constructions outlined.

In conclusion, this area appears not to be as largely explored as the area involving central and marginal modals. In some cases, modal idioms, and semi-auxiliaries actually take the meaning of particular central modals, in either their epistemic or root concept, proving their very intermediate status.

4. REFERENCES

1. Aarts, Bas, Charles Meyer, eds (1998), *The Verb in Contemporary English: Theory and Description*, Cambridge: Cambridge University Press
2. Coates, Jennifer. (1998), “The Expression of Root and Epistemic Possibility in English”, In Aarts, Bas, Charles Meyer, eds. (1998), “*The Verb in Contemporary English: Theory and Description*”, Cambridge: Cambridge University Press
3. Collins COBUILD English Grammar (1998), London: COBUILD
4. Leech, Geoffrey (1987), *Meaning and the English Verb*, London: Longman
5. Longman Dictionary of Contemporary English (2000), London: Pearson Education
6. Palmer, Frank Robert (2001), *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press
7. Quirk et al. (2003), *A Comprehensive Grammar of the English Language*, London: Longman

APPENDIX 1: Meanings of marginal auxiliaries (Quirk et al.: 2003: 236)
Lingvistička svojstva engleskih glagola s prijelaznom funkcijom

Temporal and aspectual	Modal			
	Necessity	Obligation	Possibility, Ability	Permission
Past	(Committed)	(Committed)		
<i>used to</i>	<i>need (to)</i> <i>have to</i> <i>have got to</i> <i>be bound to</i> <i>be certain to</i> <i>be sure to</i>	<i>need (to)</i> <i>have to</i> <i>have got to</i> <i>be bound to</i> <i>be certain to</i> <i>be sure to</i>	<i>be able to</i>	<i>be allowed to</i> <i>be permitted to</i>
Future	(Non committed)	(Non committed)	Volition	Other
<i>be going to</i> <i>be to</i> <i>be about to</i> <i>be due to</i> <i>be destined to</i>	<i>ought to</i> <i>be likely to</i> <i>be supposed to</i>	<i>ought to</i> <i>had better</i> <i>be supposed to</i>	<i>be willing to</i> <i>would rather</i> <i>would sooner</i> <i>be going to</i>	<i>dare (to)</i> <i>tend to</i> <i>be liable to</i> <i>happen to</i>

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Tuzli

Dr. Tihomila Markovića 1

75000 Tuzla

sanel.h.jurida@untz.ba

LINGVISTIČKA SVOJSTVA ENGESKIH GLAGOLA S PRIJELAZNOM FUNKCIJOM

Sažetak:

U ovom se radu daje uvod u zasebnu grupu engleskih glagola – glagola sa prijelaznom funkcijom. Izvjestan broj engleskih glagola nalaze svoje mjesto negdje između općih kategorija pomoćnih i glavnih glagola, imajući u vidu njihova morfosintaktička i semantička obilježja. Modalni idiomi i polu-pomoćni glagoli pokazuju osobine koje se mogu naći i kod modalnih glagola i kod polu-pomoćnih glagola, a u radu se upravo takvi glagoli predstavljaju, diskutiraju i analiziraju.

Ključne riječi: engleski glagoli s prijelaznom funkcijom, modalni idiomi, polu-pomoćni

UDK 82-2.09(420) Kyd T.

821.111(420)"15/16"

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Demir Alihodžić

**NARRATING THE SELF IN ENGLISH RENAISSANCE DRAMA:
STORYTELLING AND SELF-NARRATION IN THOMAS KYD'S
*THE SPANISH TRAGEDY***

This paper examines the use of techniques of storytelling and self-narration on the English stage in the late 16th and early 17th centuries, with an emphasis on Thomas Kyd's *The Spanish Tragedy*. The playwrights of the period were negotiating their way in a new world in which language was a medium which was coming more and more to be respected, and those who could wield it had the potential for advancement in ways never before conceivable. In the forefront of those negotiating for such a place through their art was Thomas Kyd. He may be considered the pioneer in the development of the self on the English stage in the early modern period through storytelling and self-narration as representational techniques. The paper also examines some of the profound changes in dramaturgy which took place in the period in question and which culminated in the drama of Thomas Kyd.

Key words: English Renaissance Drama, Thomas Kyd, *The Spanish Tragedy*, storytelling, self-narration

1. INTRODUCTION

As the 16th century moved toward the 17th, tales and especially the manner of their telling became crucial in the development of dramatic technique as the English state itself sought to write its own story on the international scene. And the development of the self in literature, perhaps paralleling the story of the nation and the Tudor project of inventing the English persona, took a giant leap forward. In commenting on an essay by Leonard Tennenhouse, Jonathan Dollimore (1984) asserts that political language and theatrical language must be considered together, and that any split between them is largely an invention of modern times (Dollimore 1984: 10). Indeed, any study of literature without at least some close scrutiny of the historical period in which it appeared dismisses a vital feature of literary investigation. Dollimore comments,

Greville and Raleigh knew then that the idea of literature passively reflecting history was erroneous; literature was a practice which intervened in contemporary history in the very act of representing it. (Dollimore 1984: 10)

However, as useful as such an approach must be, Dollimore goes too far in stressing the theater as an active agent of political commentary and subversion. Paul Yachnin (1997) offers a more balanced view when he writes,

Shakespeare's "Mousetrap" suggests that a theater that has no control over what it means is in no position to be able to influence its audience toward any particular viewpoint. (Yachnin 1997: 11)

Yachnin's view is that the theater's evolution was along professional lines, with the players and writers more concerned with making a profit and appealing to a large audience than with political subversion. And Andrew Gurr (1992) concurs when he writes that

plays were dependent on the conditions of performance as few written works have ever been. They were working playscripts before they became written texts....Almost the whole of Shakespearean drama was written for companies that used their playbooks solely for the purpose of making their living, and by far the best living was to be made in the metropolis. (Gurr 1992: 6)

It is not as if the writers of the period ignored politics. Indeed, issues of class hatred, poverty and starvation, the corruption of the courts of Europe and more were the staples of their narratives. But they evidently learned to disguise such elements, since a blatant critique of the English authorities would surely have brought swift retribution down upon their heads.

The playwrights of the period were negotiating their way in a new world in which language was a medium which was coming more and more to be respected, and those who could wield it had the potential for advancement in ways never before conceivable. In the forefront of those negotiating for such a place through their art was Thomas Kyd. He may be considered the pioneer in the development of the self on the English stage in the early modern period through storytelling and self-narration as representational techniques.

This paper examines the use of techniques of storytelling and self-narration on the English stage in the late 16th and early 17th centuries, with an emphasis on Thomas Kyd's *The Spanish Tragedy* (ca. 1587). The paper examines some of the profound changes in dramaturgy which took place in the period in question and which culminated in the drama of Thomas Kyd. It also discusses the relatively new concepts of social mobility and self-fashioning of the period, the notions that what a person could be was not necessarily instilled at birth, as was widely believed in medieval times, but could be gained or donned later in life. Paul Yachnin writes of a growing emphasis in the period on what he calls the knowledge marketplace, and in the same vein this paper argues that the concept of "narrative for sale" — the offering of stories for money in the public theaters — was obviously reflected in the drama of the period but more subtly in the characters who told each other stories, particularly about their sometimes astonishingly complex lives.

The audiences of Renaissance drama as it evolved in the minds of men like Thomas Kyd were caught up in the life stories of the characters on the stage not only because they found them entertaining, but also because they perceived relevance to the times and themselves there. Hieronimo struggles against an uncaring bureaucracy and a murderous and completely self-interested aristocracy. He bemoans the fact that justice is simply unavailable to those who cannot pay for it. And this very hard fact, presented starkly on the stage before the first audiences of *The Spanish Tragedy*, would surely have been taken to the hearts of many in those audiences who knew only too well that Hieronimo was speaking the truth.

This paper draws at times on theories of cultural materialism and new historicism in order to accurately depict the circulation of social energies which existed in the

theater and elsewhere in early modern England. Since a discussion of the concepts of subjectivity and social mobility is the focus of the second section of the paper, it suffices here to simply review the major tenets of cultural materialist and new historicist criticism.

Essentially, cultural materialism practices a new kind of history: one in which, in the words of Jean Howard and Marion O'Connor, "reality is knowable only through the discourses which mediate it, and that there is a constant, if subterranean, struggle over whose constructions of the real will gain dominance" (Howard and O'Connor 1987: 3). In short, this method argues against any form of essentialism or the search for universal truths, feeling that such ideas are not ubiquitous but ideologically relative. Such criticism may take many forms. Strict cultural materialism concentrates on foregrounding, in the text of a play, three aspects of an ideological and dialectical process: consolidation, subversion, and containment (Dollimore 1984: 10). According to Jonathan Dollimore, "[t]he first refers, typically, to the ideological means whereby a dominant order seeks to perpetuate itself, the second to the subversion of that order, the third to the containment of ostensibly subversive pressures" (Dollimore 1984: 10).

Cultural materialism, however, does not take social class and its corresponding power structure as its predominant frame of reference nor is it as overtly committed to a political project. Some, of course, is: new historicism, which has produced important readings of Renaissance plays which are impressively contextualized in some aspect of Elizabethan or Jacobean life, finds its impetus in a materialist frame of reference. According to Brook Thomas, "[t]he new historicists... would have us see that even the most unlike poems are caught in a web of historical conditions, relationships and influences" (Thomas 1989: 237). New historicists insist on a thick description of relevant material surrounding the work under consideration. This "thick description," according to Walter Cohen, might entail contextualization in certain political tracts surrounding the play or in any number of 'historical documents' as various as a tract on sexuality, a French Troubadour poem, or a sermon on almost any subject matter, the theory being that "any social practice has at least a potential connection to any theatrical practice" (Cohen 1987: 34). This may be so. But some of the connections made between "cultural practices" and "theatrical practices" are spurious at best. The merit of this type of criticism lies in its commitment to the synchronic relationship between text and context, its drawback, perhaps, in the location of this relationship in terms of a Foucauldian power structure. The new historicist's link between theory and context often appears dubious. For example, in his introduction to *The Power of Forms in the English Renaissance* (1982), Stephen

Greenblatt moves from a description of the Essex conspiracy to broad social implications and the informing assumption that “the play had broken out of the boundaries of the playhouse” (Greenblatt 1982: 3). These societal concerns are privileged over a more detailed analysis of the historical situation itself.

The Spanish Tragedy might then be regarded not as an artistic representation of a single specific political event, but as a depiction of a general and overarching reorientation of ideas on a social level. Recognition and analysis of such a realignment of values and belief systems in the microcosmic arena of the play proves mutually enlightening to the study of the development of the self on the stage throughout Renaissance and post-Renaissance England as well.

2. EMERGENCE OF THE RENAISSANCE THEATER: STORY TELLING AND SELF-NARRATIVE AS REPRESENTATIONAL TECHNIQUES ON THE ENGLISH STAGE

This section examines the changes that affected dramaturgy in the transitional period of the late 16th century. It provides an insight into how the new theater grew from the old and how Kyd and his contemporaries in the professional theater world were able to exploit the resources of narrative.

In his *Self-Speaking in Medieval and Early Modern English Drama* (1997), Richard Hillman comments that Tudor secularization of the theater is very much in the forefront in explaining what he calls “the representation of subjectivity” (Hillman 1997: 68). If this is true, then the situation in the late 16th century was one of a rapidly developing professional theater which was looking to establish itself as a profitable and permanent fixture of the London business world. And the writers and players of that theater chose ways to represent human beings which suited their art and which would appeal to the public. This suggests that the characters which came to be represented on the stage in the 1580s and afterwards found favor with the audiences. Characters with complicated life stories suggestive of depths previously unknown on the stage must have been popular to thrive on it. The writers of the period found many ways to develop the life stories of characters, in ways that suggested a previously unknown measure of character subjectivity and interiority. As Yachnin puts it,

Nevertheless, [the] shifting of the angle of view so that it includes persons as persons rather than as mere effects of power remains highly instructive for anyone

pursuing an understanding of how Renaissance playwrights might have negotiated for legitimacy within an ideological field not of their own making, not under their control, and not even fully visible or comprehensible to them. (Yachnin 1997: 35)

It is true, then, that the concept of the self as spoken in the life stories and other narratives of the characters on the Renaissance stage changed radically during the late 16th century. Paul Yachnin and Richard Hillman argue that this change took place partly because of the secularization of the theater and the move by that same professional theater to negotiate a place for itself in what Yachnin has termed the knowledge marketplace. From what we know of many of the writers of the period, it seems that humble beginnings were the rule rather than the exception in their own life stories. Thomas Kyd, Ben Jonson, Christopher Marlowe, John Webster, and William Shakespeare all came from backgrounds in which labor rather than privilege provided a living. It is not so surprising to see an accent on self-invention through language in the works of these men. That they could negotiate a respected place in the theatrical culture of London through their skill with language was unthinkable in medieval times, and it is not a wild surmise to say that this must have delighted them, perhaps even astonished them, that an entire milieu had developed in the London business world in which men of their particular skills could not only earn a living but might be held in high esteem, too. And this could be accomplished without the ownership of land, another new concept unheard of in medieval times. Asa Briggs (1983) comments on the shifting ground of the late 16th century in the social fabric of England, in which it was difficult to know the rules of society when mobility within that society was becoming more and more evident (Briggs 1983: 85). For Kyd and others it was an opportunity not to be missed, provided the new theater could be used as a vehicle for the new man of stature.

Joan Lord Hall (1991) goes a step further when she writes,

A more recent challenge to the notion of character or unified self in these plays has come from deconstructionists. Jonathan Dollimore, writing from the standpoint of cultural materialism, argues that Renaissance drama 'problematizes subjectivity rather than foregrounding man as a spiritual or psychological unity'. The more radical philosophical movements of the time, he finds, deconstruct man as an 'essential' self at the centre of a providentially organized universe. While it is true that the self emerging in the period is 'flexible, problematic, elusive, dislocated', the possibilities are surely creative as well; to define the self as an

'object and effect of power' is to ignore man's impetus towards integrity and coherence, plus his desire to shape his own destiny - however much socio-historical forces may help to determine, or inform, his choices overall. (Hall 1991: 5)

Hall goes on to argue that older ways of interpreting the plays of the period have not necessarily been superseded by newer criticism such as that of Dollimore. The 'essential' self of which she speaks is a very neat contention which seems to have eliminated the loose ends inherent in a study of characterization in the Renaissance period. But such a view tends to attempt to lift literature into another realm in which the grubby, everyday business of making money is supposed to fade into the background. And it cannot be plausibly argued that Kyd and the others who wrote for the Renaissance stage were not interested in money.

However, Hall makes an argument for an aesthetic appreciation of just how character was handled by the writers of the period and finds that the self is at the center of the stage. Renaissance characters, she says, are often very self-aware. Writing of John Webster, for example, she says that his

tragic characters (Vittoria, Flamineo, and the Duchess of Malfi) also exploit 'acting' or imaginative self-dramatization. By doing so they integrate a self in an environment where the pressures towards fragmentation are immense. (Hall 1991: 7)

In criticizing Dollimore, then, Hall does not disallow the possibility/probability that the self on the Renaissance stage was a construct onto which the writers of the period projected their own desire for social advancement and financial gain. She seems, rather, to agree with Briggs, who writes,

While it is important for the social historian to recognize the value of a poet's reactions to his society as historical evidence, they need especially close scrutiny. They may encompass uncommon views of common experience and common views uncommonly, even dazzlingly, expressed. (Briggs 1983: 130)

In other words, it is important to realize that we can appreciate the way characters were portrayed on the Renaissance stage without necessarily pigeon-holing them into political categories. This is an approach that deserves our attention.

Yachnin argues,

In general, then, the playwrights moved to open up dramatic form to a multiplicity of interpretations in order to capture as large a segment of their heterogeneous audience as possible, and also to be able to represent political issues from the blind of their devotion to the nonpolitical world of the imagination. (Yachnin 1997: 16)

Commenting on the change in the theaters in the late 16th century, A.R. Braunmuller (1990) writes,

Theatres, like universities, are among society's most conservative institutions. When they admit or achieve innovation it is often spasmodic rather than prolonged, intense rather than gradual, and the old long lingers beside the new. (Braunmuller 1990: 53)

Given this principle, that the theaters are often a paradox of conservatism and innovation, we must ask why storytelling and self-narration stayed rather than faded in theatrical discourse as the 16th century closed and the 17th century progressed. For stay they did, which is plainly evident in the drama of the later period.

This point is absolutely crucial. There must have been something more in the relation of narrative on stage than mere novelty. It has been remarked that narrative “in all its forms must be partly shaped by its social and cultural context; not only by the intentions of the speaker, but by the customs, wishes, whims and thoughts which together shape the imagination of the audience” (Chamberlain and Thompson 1998: 15). So when a character on the stage revealed something to the audiences of the public playhouses, the playwright was in fact challenging those audiences to make judgments about the speaker’s motives and credibility. The audiences were also being warned to listen to the details revealed in the narratives of the speakers, because this would give insight into the complex world of the play. This was a very different type of theater than the medieval one. And evidently the crowds kept coming back.

3. NARRATING THE SELF IN THOMAS KYD'S *THE SPANISH TRAGEDY*

The relation of tales and information, and especially the onstage giving of information about one’s own self and background, was clearly a part of early English drama. Thomas Norton and Thomas Sackville’s *Gorboduc*, written “for the Christmas revels

of the Inner Temple in 1561-2 and staged before the queen early in the new year [sic]" (Hillman 1997: 79) is a good example. As Richard Hillman comments,

In authentic medieval fashion, its many lengthy soliloquies and monologues reflect their speakers to the audience as confirming or opposed to an omnipresent transcendental discourse - a discourse that univocally unites political wisdom with personal morality and religious truth. (Hillman 1997: 79)

Gorboduc, then, was politically motivated, a piece of Tudor propaganda. Yet, as Hillman allows, the rhetorical speeches contained in this play can be passionately delivered and require a deeper understanding of a character than just identification with a medieval stereotype. Queen Videna, whose anguished speech on the death of her son at the hands of the other, argues Hillman, foreshadows the future of the theater. As he says,

Perhaps all the more because of its rigorous containment of the potential for subjective slippage, Videna's soliloquy makes a deceptively complex anticipation of the numerous discursive transitions from self-loss to self-recovery effected by (mostly male) revengers in the later public theatre. (Hillman 1997: 80)

In other words, ground had been covered in the development of subjectivity in dramatic characters. This is in spite of the fact that *Gorboduc* and other didactic plays like it sound excruciatingly boring and seem like they would have been penitential to watch in actual performance.

As the professional theater became more and more established in London, this device evolved into an extremely effective device to indicate character interiority and subjectivity. In one or two places in *Gorboduc*, it is not the information supplied in the tale so much as the telling of it which counts for dramatic effect, to show the speaker as a liar rather than simply a mouthpiece to deliver lines. We cannot know if Thomas Norton and Thomas Sackville meant it this way, of course. However, this is a bit of foreshadowing of what was to come in the drama of later generations.

An increasingly different concept of the self than that offered in plays like *Gorboduc*, that pillar of Tudor propaganda, informs Thomas Kyd's *The Spanish Tragedy*. We see this very clearly when Don Andrea and Revenge enter the stage. In life, says Andrea, he was a courtier, and he tells us, not without a certain measure of pride,

*My name was Don Andrea; my descent,
Though not ignoble, yet inferior far
To gracious fortunes of my tender youth. (I. i. 5-7)*

This serves much more than a merely pragmatic function. In life, we learn, the ghost stepped beyond the boundaries of class in the fulfillment of his “gracious fortunes.” Now he is dead. The audience identifies immediately with the character, because bloody violence as the reward for getting beyond one’s social station would likely be seen as unjust by the audience’s lower-class members and perceived uneasily by those in the audience who happened to agree that this was the natural order of things. Times were changing. As Greenblatt, Yachnin and others tell us (see Greenblatt 1980; Gurr 1992), the possibility of social mobility was a real issue of the age and would likely be bitterly resented by those who had the most to gain from fixed rigidity of the classes.

By the time the play is fourteen lines old - about a sonnet’s worth - the audience would be completely captured, because, as Andrea tells us,

*In secret I possess'd a worthy dame,
Which bight sweet Bellimperia by name.
But in the harvest of my summer joys
Death's winter nipp'd the blossoms of my bliss,
Forcing divorce betwixt my love and me. (I. i. 10-14)*

Don Andrea’s trespass against the upper classes was sexual, then, as he lets us know in this story-within-a-story. This would make the audience hold its collective breath, some with anger and some with glee. This play’s elements, introduced in the first few lines by the self-narrative of the ghost - violence, illicit sexuality, class hatred, the possibility of bloody revenge, and a lively tale to tell - all tend to support Mary Chamberlain and Paul Thompson’s point that an audience, listening to self-narrative, must have an investment in the process (Chamberlain and Thompson 1998: 15). Here the interest may be pure prurience, but surely Kyd is using the storytelling device to say, “Listen! give me your attention and I’ll tell you a spicy mystery!”

And it *is* a mystery, as William Empson (1994) points out. Don Andrea obviously knows he has been killed dishonorably. But Empson suggests that there is more at play here, that the play reveals to Andrea as well as to the audience that his death in

combat was prearranged between the members of the upper classes, the Duke of Castile and his son Lorenzo on the one hand and Balthazar of Portugal on the other. Their motive for this rank piece of national treachery is ironically enough what Andrea has already told us, that he has “possess’d” a woman of the aristocracy high above Andrea in social stature.

Andrea’s seemingly simple narrative, furthermore, is full of ambiguities and is in no way a straightforward, objective account of events. Daniel Albright (1997) comments, “[l]iterature is particularly suspicious of the remembered self” (Albright 1997: 21), and this principle must apply here. Kyd’s creation shows an astonishing sense of self when we recall that he is merely a generation away from *Everyman* and *Mankind*. Don Andrea tells a tale of young love thwarted, of honorable passion crushed by forces high in social status but low in integrity, and of murder and just revenge to follow. But for us there are unanswered questions. Keeping in mind that “[s]elf is not an entity that one can simply remember, but is, rather, a complex mental edifice that one constructs by the use of a variety of mental processes, one of which must surely be remembering” (Bruner 1994: 41), we legitimately question Andrea’s version of events. Does the lady in question view their union similarly? Were there other considerations besides true love (strenuously extolled by Don Andrea) in the relationship, perhaps social climbing on his part, perhaps a mere dalliance with a rugged but ultimately socially unacceptable soldier on hers? Kyd manipulates these ambiguities from the very beginning of the play, so that the stories we hear and the story we end up with at the end of the play may not necessarily be the same straightforward story.

We cannot, of course, absolutely know what Kyd was thinking or what he definitely intended, but Yachnin’s idea of ambiguity as a very saleable commodity in the new marketplace comes to mind here.

Don Andrea, though, for all that we view him through an ambiguous glass, does not strike us as a particularly self-reflective type of man. He is not looking for meaning. Rather, he is looking for blood, and continually presses on Revenge his impatience to achieve it. Hieronimo is quite different. Richard Hillman tells us, “[a] condition of the drama’s development of tragic subjectivity is the valorization of human anguish in itself” (Hillman 1997: 95). *Everyman*’s sense of anguish stems from his realization that he had given far too little time to spiritual matters. Hillman’s point is that anguish and pain represented for their own sakes, outside the containing walls of the divine plan, was a major step in dramatic development. For in taking on the role of “the scourge destined to be scourged” (Hillman 1997: 115), Hieronimo

dooms himself. Nor does he do it right away, but by degrees, and in so doing hints at parts of his life that will lead him to the decision to take revenge into his own hands.

Hieronimo is, quite simply, the quintessential socially made self, a man whose very identity comes from his office and various functions. In the scenes following Don Andrea's first appearance, we see him performing as he has done for years and years. He is polite, deferential and, when we meet him, bursting with pride that his son has distinguished himself in the recent conflict with Portugal. As he himself says, he has hoped for great things for Horatio "from his tender infancy" (I.ii.117), but "He never pleas'd his father's eyes till now, / Nor fill'd my heart with over-cloying joys" (I.ii.119-20).

Hieronimo's hope is very plain. Having been rewarded for faithful service all his life, he hopes to found a line of faithful servants who will most surely reap the same or even greater rewards, a kind of hereditary meritocracy. Indeed, here Kyd shows a keen observation of his own society. As Katharine Eisaman Maus (1995) notes:

None the less, the critique of monarchy differs from play to play. In a sense Kyd, who pioneers the English revenge tragedy in the late 1580's, understands its premisses more radically than do many of his successors. His heroes are not aristocrats. Hieronimo is a civil servant who holds his position by virtue of expertise and hard work - the kind of person who in England had, in fact, benefitted from nationalizing trends. (Maus 1995: v)

And of course he is to get a bitter lesson in dirty court politics when Horatio, seen by his superiors as a social climber, is hoisted up and hanged in his father's garden. Hieronimo's anguished cry, "O poor Horatio, what hadst thou misdome / To leese thy life, ere life was now begun?" (II.v.28-29) quite probably indicates that until that moment he has viewed Horatio embryonically, as a future repository of the favors and gifts of his political masters. This is the "life" of which Hieronimo speaks: Horatio's life as a court servant and his father's probable successor.

The scene in the garden, in fact, begins Hieronimo's change from social self to individual self, from a faithful dog created by the state to a revenger made thus by his bitter desire to get back at his wrongdoers. As he vows,

*See'st thou this handkercher besmear'd with blood?
It shall not from me till I take revenge.
See'st thou those wounds that yet are bleeding fresh?*

*I'll not entomb them, till I have reveng'd.
Then will I joy amidst my discontent;
Till then my sorrow never shall be spent. (II. V. 51-56)*

Until this moment, Hieronimo has carefully written his life story as a faithful servant. Now, he will construct himself differently, casting himself in the chaotic mould of the revenger. The rest of the play involve Hieronimo's journey toward his revenge. He finds out the depths of the corruption of the court, the identities of those responsible for the murder, and the terrible price which will have to be paid to get his revenge.

And amidst a considerable amount of philosophizing about the rightness or wrongness of revenge, Hieronimo suspects that Lorenzo is setting a trap in which he "should draw / Thy life in question and thy name in hate" (III.ii.42-43). There is more here than just a threat to Hieronimo's physical life. Having eliminated Hieronimo, Lorenzo would have control over his posthumous life story. What preposterous fabrications might he not construct to show that the court was well rid of the old Marshall? Hieronimo's concern must be seen as one of Kyd's most profound innovations in this play. No character from the medieval stage would worry about his posthumous reputation on earth, only in the afterlife. Their time on earth was done, and now the other time would be about to begin, as the Church mythology of the period had indicated for hundreds of years. Kyd posits quite a different scenario, and on in keeping with his times. A man of reputation, having built his own life meticulously, fears being taken out of the way in some murky court intrigue because he will then have no control over the self he has constructed. A.J. Fletcher (1985) tells the story of Sir Francis Hastings who, in 1605, was publicly stripped "of his places on the bench and in the deputy-lieutenancy. Hastings was devastated" (Fletcher 1985: 95). The knight's devastation was understandable, since, as Fletcher goes on to say,

Hastings's sense of vulnerability was suddenly acute. His letters provide unusual insight into the state of mind of a public man shorn of his public platform. Reputation, his sense of identity even, was slipping away from him. (Fletcher 1985: 96)

This is the full implication of Hieronimo's fear that Lorenzo would draw his "name in hate" - it would all have been for nothing, and Hieronimo, at this point, is aware

of what he would lose and is loath to let it go. In fact, it would all have been for less than nothing, for Hieronimo fears that his life story would be used to support the low political expediency of a man like Lorenzo. As he says, "Then hazard not thine own, Hieronimo, / But live t'effect thy resolution" (III.ii.46-47). He will no longer inhabit the subject positions given to him by a court that finds him useful but does not love him or his. He will fashion himself into a revenger.

Later, when he is speaking to two Portuguese visitors, Hieronimo tells them,

*There is a path upon your left-hand side,
That leadeth from a guilty conscience
Unto a forest of distrust and fear,
A darksome place, and dangerous to pass;
There shall you meet with melancholy thoughts. (III. xi. 13-17)*

Perhaps it is Lorenzo's guilty conscience, or the one he should have, to which Hieronimo is referring, but it is far more likely his own guilty conscience leading to his own "melancholy thoughts." Hieronimo, it may be presumed, has raised his son to view the court as a beneficent body, the source of good things that will surely follow good service. Horatio has given good service, in imitation of his father, and the resultant catastrophe has destroyed him. This terrible irony, that his life has culminated in the betrayal and death of his son, is more than likely what is plaguing Hieronimo now.

As the play draws to its murderous climax, Kyd uses self-narration in a different way. As Hieronimo prepares his noble actors to perform for the court, he says to Balthazar,

*Why then, I'll fit you; say no more.
When I was young, I gave my mind
And plied myself to fruitless poetry,
Which though it profit the professor naught
Yet is it passing pleasing to the world. (IV. i. 67-71)*

This small snatch of self-narrative on the part of Hieronimo serves two purposes. First, and probably foremost, it furthers the plot in that it prepares us for the performance of the play Hieronimo has chosen as his vehicle for slaughter. But second, it adds a depth to Hieronimo, a dimension which we knew about when he

put on the pageant of the English knights in Act I, but which is reinforced here. “When in Toledo I studied, / It was my chance to write a tragedy” (IV.i.74-75), he says, and the image of a younger Hieronimo writing, travelling, studying, and the like comes to mind. It is an interesting addition to an already interesting character, and serves as a calm and perhaps even pathetic counterpoint to the manic madness he will shortly fall into.

Even Lorenzo, in getting caught up in the action of the play, shows a flash of enthusiasm. When Hieronimo compliments the Italian tragedians for being able to perform with but an hour’s rehearsal, Lorenzo interjects, “And well it may; for I have seen the like / in Paris ‘mongst the French tragedians” (IV.i.161-62). Lorenzo has travelled, too, and speaks of a foreign capital while Hieronimo’s travel has been domestic. Perhaps the upper classes are able to go further because they have the money/leisure/opportunity to do so, but really, in the context this is just a thought that might momentarily occur to the audience. The point is that another world of experience is suggested, again by a brief self-reference.

One of the most problematic of scenes in *The Spanish Tragedy* comes at the play’s very climax: the gory, frenzied murder scene during the play-within-a-play. Hieronimo, on his way to hang himself, declares, “And, gentles, there I end my play; / Urge no more words: I have no more to say” (IV. iv.151-52). But the king and his cronies have other ideas on the subject. The Viceroy tells him, “Do but inform the king of these events; / Upon mine honour, thou shalt have no harm” (IV.iv.158-59), but the king himself roars, “I will make thee speak. / Why hast thou done this undeserving deed?” (IV. iv. 165-66). Clearly, the Spanish court and its allies are under the impression that narrative, like everything else in the play, is at their command. Hieronimo is a subject. Therefore, he must speak when the king instructs him to do so. Richard Hillman observes,

It seems clear enough, both in the ‘original’ and the supplemental texts, that Hieronimo’s revenge entails a symbolic assumption of power over language, which has failed him as a route to justice because of its corruption and suppression by villainy. (Hillman 1997: 116-17)

Language has indeed failed Hieronimo, even to the point of having his cries for justice ignored by the king and malignly interpreted by Lorenzo. Therefore he seizes control over the one clear and pressing story the king longs to hear. If he is to have his revenge, he must either have the last word (which is impossible in this court), or

choose his own moment of silence. Clearly, the second is his choice, after he gives details of the plot but taunts his tormentors with, "But never shalt thou force me to reveal / The thing which I have vow'd inviolate" (IV. iv.189-90). What is this inviolate thing, this detail Hieronimo is intent upon taking to his grave? It is highly ambiguous. We might dismiss this secret element of Hieronimo's story as a piece of his madness. Then again, perhaps Kyd wishes to indicate greater depth to his character, or impress us with his perverse nature, or taunt us along with the king, defying us to discern Hieronimo's ultimate secret. Whichever choice we make (or do not make), it is a highly theatrical moment made more theatrical still by the suggestion of a great story cut off - quite literally in Hieronimo's case, who severs his own tongue in what must have been a very memorable moment in the playhouses - before its ultimate climax. By withholding rather than delivering discourse, Hieronimo ironically piques our curiosity by doing the same thing, invoking silence as the final end to the telling of a story. And Kyd's character uses the withheld story as a goad, a weapon, in an innovative way we do not find on the medieval stage.

4. CONCLUSION

One of the most important concepts of the Renaissance period was the concept of the self. Stephen Greenblatt (1980) comments,

My subject is self-fashioning from More to Shakespeare; my starting point is quite simply that in sixteenth-century England there were both selves and a sense that they could be fashioned. Of course, there is some absurdity in so bald a pronouncement of the obvious: after all, there are always selves - a sense of personal order, a characteristic mode of address to the world, a structure of bounded desires - and always some elements of deliberate shaping in the formation and expression of identity. (Greenblatt 1980: 1)

This is the point of Thomas Kyd's art. That is, he takes what has been generally acknowledged for a long time and applies it to his work. In this way he and many others genuinely explore the inner man on stage. This paper is not arguing that Kyd sacrificed the exterior, the concepts of spectacle and sensation, for a study of the self on the stage. Quite the opposite, in fact we need only to think of Hieronimo's mad

suicide to know that this is not true. Kyd, too, obviously loved sensation and action on the stage. Duels, drinking and bawdy jokes, costumes and more suggest that he knew that his audiences liked these things and appreciated them in the plays they paid to see.

But whether as a marketable commodity, or as a sincere attempt to probe the depths of the human being, or most likely as a mixture of both motives, Kyd invested his characters with dynamic past lives. And these life stories did not simply become an accoutrement of the characters involved, a kind of extra something which would, to help move the plot along, give the character something to talk about while on the stage. That would have been easy. Instead, Kyd saw the possibilities in such an investment. Marchette Chute (1949) comments,

An Elizabethan audience had become highly susceptible to the use of words, trained and alert to catch their exact meaning and full of joy if they were used well. (Chute 1949: 90)

Such audiences, accustomed to the necessity of listening to the language of the play, were fertile grounds for men like Kyd. If a character stands and lectures and the playwright has nothing more to offer, it is a tiresome business. But if the writer has a feeling for his craft, and gives the characters amusing, spicy, funny, and sad things to say, and if the performance is done well, the audience would naturally feel it had been given its money's worth.

This is exactly where the relation of narrative fits on the Renaissance stage. *In The Spanish Tragedy*, Kyd shows a keen appreciation of the possibilities of giving a character a past life. In engineering the murder of the two princes, Hieronimo ultimately defines himself and a whole genre of tragedy. He is the revenger, the man who gives up his own life to pursue and realize a bloody vengeance on his enemies. That Kyd was widely imitated is a matter of record. The revenge tragedy was popular on the Renaissance stage for over fifty years after *The Spanish Tragedy*. And Kyd, although he suffered a terrible fate at the hands of the authorities, may very well have gone on to explore the possibilities of character subjectivity through storytelling and self-narration had he lived.

REFERENCES

1. Albright, Daniel (1994), "Literary and Psychological Models of the Self" in: Robyn Fivush and Ulric Neisser, Eds., *The Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-Narrative*, 19-40, Cambridge UP, Cambridge UP
2. Braunmuller, A.R. (1990), "The Arts of the Dramatist", *The Cambridge Companion to English Renaissance Drama*, Cambridge UP, Cambridge UP, 53-90.
3. Briggs, Asa (1983), *A Social History of England*, The Viking Press, New York
4. Bruner, Jerome (1994), "The 'Remembered' Self", in: Robyn Fivush and Ulric Neisser, Eds., *The Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-Narrative*, 41-54, Cambridge UP, Cambridge
5. Chamberlain, Mary, Paul Thompson (1998), "Introduction: Genre and Narrative in Life Stories" in: Mary Chamberlain and Paul Thompson, Eds., *Narrative and Genre*, 1-19, Routledge, London
6. Chute, Marchette (1949), *Shakespeare of London*, E.P.Dutton, New York
7. Cohen, Walter (1987), "Political Criticism of Shakespeare", in: Jean E. Howard and Marion F. O'Connor, Eds., *Shakespeare Reproduced: The Text in History and Ideology*, 18-46, New York: Routledge
8. Dollimore, Jonathan (1984), *Radical Tragedy*, The Harvester Press Ltd., Brighton
9. Empson, William (1994), "The Spanish Tragedy (I)", *Essays on Renaissance Literature II*, Cambridge UP, Cambridge, 17-37.
10. Fletcher, A.J (1985), "Honour, Reputation and Local Officeholding in Elizabethan and Stuart England", *Order and Disorder in Early Modern England*, Cambridge UP, Cambridge, 92-115.
11. Fivush, Robyn, Ulric Neisser, Eds. (1994), *Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-Narrative*, Cambridge UP, Cambridge UP
12. Greenblatt, Stephen (1980), *Renaissance Self-Fashioning*, U of Chicago P, Chicago
13. Greenblatt, Stephen, Ed. (1982), *The Power of Forms in the English Renaissance*. Norman, Okla.: Pilgrim
14. Gurr, Andrew (1992), *The Shakespearean Stage 1574-1642*, Cambridge UP, Cambridge
15. Hall, Joan Lord (1991), *The Dynamics of Role-Playing in Jacobean Tragedy*, Macmillan London

16. Hillman, Richard (1997), *Self-Speaking in Medieval and Early Modern English Drama*, Macmillan, London
17. Howard, Jean E., Marion F. O'Connor, Eds. (1987), *Shakespeare Reproduced: The Text in History and Ideology*, New York: Routledge
18. Kyd, Thomas (1995), *The Spanish Tragedy* in: Katharine Eisaman Maus, Ed., *Four Revenge Tragedies*, 1-91, Oxford UP, Oxford
19. Maus, Katharine Eisaman (1995), "Introduction", *Four Revenge Tragedies*, Oxford UP, Oxford, ix-xxxi.
20. Norton, Thomas, Thomas Sackville (1963), *Gorboduc*, in: A.K. McIlwraith Ed., *Five Elizabethan Tragedies*, 69-130, Oxford UP, London
21. Thomas, Brook (1989), "Preserving and Keeping Order by Killing Time in Heart of Darkness", in: R.C. Muffin, Ed., *Heart of Darkness: A Case Study in Contemporary Criticism*, 239-257, New York: St. Martin's
23. Yachnin, Paul (1997), *Stage-Wrights*, U of Pennsylvania P, Philadelphia

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Tuzli

Dr Tihomila Markovića 1

demir.alihodzic@untz.ba

NARACIJA SEBSTVA U ENGLJSKOJ RENESANSNOJ DRAMI: PRIPOVIJEDANJE I SAMONARACIJA U ŠPANSKOJ TRAGEDIJI THOMASA KYDA

Sažetak

Ovaj rad istražuje upotrebu tehnika pripovijedanja i samonaracije u engleskom pozorištu tokom kasnog 16. i ranog 17. vijeka, sa naglaskom na *Špansku tragediju* Thomasa Kyda. Pisci ovog perioda krčili su sebi put u novom svijetu u kojem je jezik bio medij koji se sve više i više poštivao, a oni koji su uspijevali da ga savladaju imali su mogućnost napredovanja koje do tada nije bilo dostižno. Na čelu onih koji su kroz svoju umjetnost krčili sebi put do takvog položaja bio je Thomas Kyd. On se može smatrati pionirirom u dramatisaciji sebstva kroz reprezentativne tehnike pripovijedanja i samonaracije u engleskom pozorištu ranog modernog perioda. Ovaj rad također istražuje neke od dalekosežnih promjena u dramaturgiji koje su se desile u navedenom periodu i koje su kulminirale u drami Thomasa Kyda.

Ključne riječi: renesansna drama, Thomas Kyd, *Španska tragedija*, pripovijedanje, samonaracija

UDK 82-31.09(420) Swift G.
821.111-31

Stručni rad
Professional paper

Alma Tanović

ELEMENTI HISTORIOGRAFSKE METAFIKCIJE U ROMANU *SPORNO PITANJE* (1981) GRAHAMA SWIFTA

Rad se bavi analizom elemenata historiografske metafikcije u Swiftovom romanu *Sporno pitanje* (1981), odnosno, aspektima romana koji se bave problemima subjektivnosti historijskog konteksta i daju uvid u odnos između književnog i historijskog, fokusirajući se na (ne)pouzdanost narativnih tekstova upisanih u individualnu ali i kolektivnu historiju i prošlost kroz specifične tehnike pripovijedanja, intertekstualnost, isprepletenost žanrova i zaokupljenost upisivanjem subjektivnosti u historiju.

Ključne riječi: savremeni britanski roman, postmodernizam, metafikcija, historiografska metafikcija, intertekstualnost, historija

UVOD

Savremeni britanski roman nastao je kao odraz književnih i kulturoloških teorija nastalih u drugoj polovini dvadesetog vijeka, kao svojevrsni odgovor na društvena i politička zbivanja koja su, možda čak i više nego prije, uticala na samu formu i sadržaj romana. Posljedice političkih previranja kao što je transformacija od imperijalne ka post-imperijalnoj Britaniji, Hladni rat, dolazak Margaret Thatcher na vlast 1979. godine, ekonomske promjene koje su ih pratile poput tranzicije od države

blagostanja prema slobodnom tržištu i potrošačkom društvu, pojačale su klasne i ideološke podjele. Kako bi prilagodili svoj izričaj vremenu u kojem su se našli, pisci su se okrenuli eksperimentisanju sa formom i sadržajem, preplitanjem žanrova, ispitivanju i pomijeranju granica između stvarnosti i fikcije, preispitivanju uloge autora i čitaoca, intertekstualnosti, parodiji i fantastici. Roman se tako nametnuo kao žanr koji je najvjerodostojnije prenosio, i na svojevrstan način najbolje podnosio, prelaz ka pluralizmu prisutnom u svim sferama društva (Bentley, 2008).

Književni kritičari kao jedan od interesantnijih perioda za razvoj savremenog britanskog romana često ističu osamdesete godine prošlog vijeka (vidi Malcolm, 2003 i Bradbury, 2001) kada je politika konzervativke Margaret Thatcher, podržana od strane njenih istomišljenika širom svijeta, označila i prekretnicu u historiji Velike Britanije. Prelazak na kulturu individualizma, poduzetništva i kapitalizma u kojoj je umjetnost ispaštala uslijed povlačenja subvencija koje je vlada do tada velikodušno darovala, kreirao je atmosferu nezadovoljstva među intelektualcima koji su osjećali da se bliži kraj historije kakvu su poznavali i kojoj su pripadali. U nastojanjima da daju svoju kritiku društva, mnogi pisci su još čvršće prigrlili postmodernizam i kroz obilje novih stilova zasnovanih na intertekstualnosti i pomijeranju granica između fikcije i stvarnosti, izrazili svoje stavove koje su, po formi, savršeno odgovarale haotičnoj stvarnosti koja ih je okruživala.

U grupu eminentnih pisaca koji su svojim djelima obilježili period radikalnih promjena u britanskoj književnosti osamdesetih godina, pripada i Graham Swift, čiji se romani odlikuju opštim karakteristikama savremenog britanskog romana ovog perioda, kao što su intertekstualnost, problemi pouzdanosti pripovijedanja, zaokupljenost historijom, nacijom i primjeri metafikcije, ali i *swiftovsku* okupiranost životima “običnih“ ljudi, i njihovim mjestom u širem kontekstu stvari (Malcolm, 2003).

TEORETSKI OKVIR: PREGLED RAZVOJA HISTORIOGRAFSKE METAFIKCIJE

U nastojanju da objedini prikladnim terminom književnost koja se svjesno odriče statusa vjernog odraza stvarnosti i svijeta koji nas okružuje, William H. Gass, *metafikcijom* je nazvao samorefleksivna književna djela koja istražuju procese svog nastanka “u kojima forme fikcije služe kao materijal na koji se mogu nadovezati druge forme“ (Gass, 1980 citirano u Natoli, 1993). Oslanjajući se na Gassov opis metafikcije Mark Currie (1995), metafikciju je definisao kao granični diskurs između

fikcije i kritike, koji za primarni predmet svog istraživanja uzima upravo tu granicu, koja ne pripada samo kritici ili samo fikciji, već ih spaja i prilagođava jednu drugoj.

Međutim, svojevrsnu prekretnicu u razvoju pojma metafikcije napravila je Patricia Waugh koja je u svojoj knjizi *Metafiction: the Theory and Practice of Self-Conscious Fiction* (1984), uspjela da pruži sveobuhvatan uvid u problematiku književnosti koja se istovremeno bavi “teorijom fikcije kroz praksu pisanja iste.”¹ Definicija metafikcije koju Waugh nudi ističe upravo one odlike metafikcije koje su bitne za analizu romana u ovom radu, ali i zato jer je kao polaznu tačku svoje kritike koriste kritičari poput Linde Hutcheon, tvorca pojma historiografske metafikcije.

Waugh (1984) metafikciju definiše kao

*[...] termin koji se odnosi na fikciju koja sistematično i svjesno u centar pažnje stavlja svoj status umjetne tvorevine kako bi ispitala vezu između fikcije i stvarnosti. Pružajući kritički osvrt na metode svog nastanka, ova fikcija istovremeno istražuje osnovne strukture narativne fikcije i mogućnosti fiktivnosti svijeta van književno fiktivnih tekstova.*²

Za Waugh, metafikcija pokušava da istraži vezu između arbitrarnog lingvističkog sistema i stvarnosti na koju se navodno odnosi; u fikciji se to konkretno odnosi na ispitivanje granica između same fikcije i svijeta van nje (Waugh, 1984). Waugh (1984) tako naglašava da metafikcija omogućava čitaocima da uvijek budu svjesni da je roman koji je pred njima zapravo lingvistička i tekstualna tvorevina fikcije, ali i da svijet koji je stvoren kroz tu fikciju “stvaran“ koliko i svijet koji ih okružuje, te da kao takav, nikada ne može postojati izvan dijalektike teksta i svijesti čitaoca.

Prema tome, i historijski tekstovi, odnosno tekstovi koji se odnose na konkretne historijske događaje i ličnosti umanjuju pouzdanost i vjerodostojnost historijskog pisanja, jer su u samom procesu pisanja izmijenjeni kontekstima u kojima su spomenuti. Dakle, promjenom konteksta mijenja se i njihovo značenje i identitet, tako da se i historija može posmatrati kao entitet koji postoji i ovisi o tekstualnim granicama, pa je sama historija fiktivna, kao i drugi alternativni svjetovi kreirani kroz procese pisanja.

---

¹ “[...] a theory of fiction through the practice of writing fiction.”

² “Metafiction is a term given to fictional writing which self-consciously and systematically draws attention to its status as an artefact in order to pose questions about the relationship between fiction and reality. In providing a critique of their own methods of construction, such writings not only examine the fundamental structures of narrative fiction, they also explore the possible fictionality of the world outside the literary fictional text.” (Waugh, 1984:2).

U svojoj knjizi *Poetika postmodernizma: historija, teorija, fikcija* (1991), Linda Hutcheon je posebnu pažnju posvetila upravo vrsti pisanja koje je povezano metafikciju i historiografiju, te je po prvi put upotrijebila termin *historiografska metafikcija*, žanrovsku kovanicu kojom je obuhvatila “poznate i popularne romane koji su duboko samorefleksivni a uz to, paradoksalno, polažu pravo na historijske događaje i ličnost“ (1991: 19). Hutcheon (1991:20) je došla do zaključka da je historiografska metafikcija varijanta postmodernističke proze koja uspješno inkorporira historiju, teoriju i fikciju kroz odgovarajuće tehnike pripovijedanja. Prema Hutcheon, historiografska metafikcija ističe problematiku historijske spoznaje kroz preispitivanje pripovijedanja o historiji, istovremeno ispitujući i vlastitu poziciju, i to kroz upotrebu pripovjedačkih tehnika, referenci, subjektivnosti, intertekstualnosti i ideoloških implikacija koje se tradicionalno pripisuju historiji i/ili književnosti, a koje su uglavnom služile kao osnova za utvrđivanje različitosti između dva pisanja, te naglašava upravo sličnosti između historije i fikcije, koje vidi kao podjednako intertekstualne lingvističke konstrukcije, koje su na svojevrsan način određene svojim pripovjedačkim formama.

Historiografska metafikcija se na svojevrsan način okružuje historijskim diskursom, kako bi zamaglila granice između dva entiteta, te od čitaoca očekuje da, prije svega otkrije historijske i književne tekstove prošlosti na koje ga upućuje, a potom i da prepozna ironične izmjene koje im je napravila, čime do izražaja dolazi tekstualna priroda svakog saznanja o prošlosti, ali i “vrijednosti i ograničenja neizbježnog diskurzivnog oblika tog znanja“ (Hutcheon, 1991: 214).

Roman *Sporno pitanje* oslanja se upravo na navedene odlike historiografske metafikcije, na način da pruža novi uvid u historiju, koji je suprotstavljen opšteprihvaćenoj verziji historijskog događaja, te umjesto glorificirane priče o prošlosti koju zastupaju strukture moći, nudi manje veličanstvene, ali svakako više lične, a samim tim i decentralizovane verzije datog historijskog događaja, Drugog svjetskog rata.

ANALIZA ROMANA SPORNO PITANJE U KONTEKSTU HISTORIOGRAFSKE METAFIKCIJE

Godinu dana nakon *Vlasnika prodavnice slatkiša* objavljen je Swiftov drugi roman, *Sporno pitanje*,³ svojevrsni nastavak Swiftove sage o životu pojedinca u vrtlogu

---

³ U daljem tekstu *Sporno pitanje*, a u direktnim navodima SC.

historije i priča koje ona stvara započete u Swiftovom prvijencu. Swift se ni u ovom romanu ne odmiče mnogo od okvira koji je prvobitno postavio, i kojem će, na kraju krajeva, biti dosljedan i u svojim ostalim romanima (Craps 2005: 44). I u *Spornom pitanju* centralno mjesto zauzimaju preispitivanje historije i prošlosti, preplitanje života pojedinaca sa velikim historijskim događajima, subjektivnost interpretacije svijeta oko nas, te veze između istine i patvorenosti.⁴ Presijecanje javnog i privatnog, stvarnog i fiktivnog, te uticaj prošlosti na sadašnjost u *Spornom pitanju* postaje još izraženije, suptilno pripremajući teren za Swiftovo remek djelo *Vodenu zemlju* (1983).

Pripovjedač *Spornog pitanja* je tridesetak godina star policijski činovnik Prentis, čije ime, nimalo slučajno, čitalac ni na samom kraju romana neće saznati. Prentis radi u arhivu prikladno smještenom u podrumu bez prozora, u koji prirodna svjetlost jedva dopire sa zatamnjenog stakla na plafonu kancelarije. Okruženi policama pretrpanim spisima, Prentis i njegove kolege, “čuvari trezora tajni“, rade na neriješenim i zastarjelim slučajevima od kojih su drugi odustali. Prentisov posao sličan je zadatku historičara, on priprema spise davno zatvorenih slučajeva na uvid po zahtjevu suda ili policije, pomno ih izučavajući i upoređujući, pokušavajući rekonstruisati događaje iz prošlosti (Janik 1989: 80). Njegov je zadatak spojiti dijelove slagalice do kojih dolazi izučavanjem i kreirati smislen narativ. Kako bi se dokazao Quinnu, zahtjevnom nadređenom koji nerijetko svojim uposlenicima, čini se iz čiste objesti, postavlja zahtjevne slučajeve iz kojih namjerno ukloni jedan ili više dokumenata koji bi olakšali istragu, Prentis, kao i njegove kolege, suočavaju se s istim problemima s kojima se suočavaju i historičari kada pokušavaju interpretirati događaje iz prošlosti, te se, dok povezuju tragove, oslanjaju na moć subjektivne interpretacije i upisivanje značenja tamo gdje ono nedostaje.

Izučavanjem prošlosti koje daje smisao sadašnjosti Prentis je okupiran i u slobodno vrijeme. Naime, Prentis stariji, čije ime Swift takođe ne otkriva, boravi u sanatorijumu u svojevrsnoj “lingvističkoj komi“, ne progovarajući niti riječ. Prije naizgled neobjašnjivog povlačenja u svije tišine, Prentis stariji, veteran Drugog svjetskog rata, u svojim je memoarima *Sporno pitanje: Priča tajnog agenta*, ostavio pisani trag na kojem počiva njegova reputacija neustrašivog heroja. Vođen osjećanjima inferiornosti nametnutim herojstvom oca čiju slavu ne može dostići, Prentis provodi svo slobodno vrijeme u gotovo religioznom iščitavanju očevih memoara u nadi da će u njima pronaći upute kako da postane poput oca i nametne autoritet sopstvenoj porodici.

---

⁴ Vidi Malcolm, 2003, 51; Lea 2005, 41 i Widdowson 2006, 23.

Prentis tako, pred sobom ima dva zadatka. Na poslu radi na komplikovanom slučaju koji mu je dodijelio Quinn, vođen željom da dobije unapređenje, dok, s druge strane, kopa po očevoj prošlosti, pokušavajući proniknuti u značenje iza redova njegove knjige, kako bi napokon dao smisao suzdržanom odnosu koji je imao s ocem. Premda u prvi mah nije svjestan povezanosti zadataka pred njim, Prentis se sa istim žarom prepušta izučavanju prošlosti postepeno se približavajući otkriću koje bi moglo zauvijek promijeniti njegov svijet.

Iako se tokom poduhvata na koji se odvažio na momente osjeća bespomoćno jer nije siguran kuda će ga istraživanje odvesti, Prentis vrijedno popunjava stranice dnevnika, koji i čini tekst samog romana. Međutim, Prentisov glas nije jedini koji se proteže kroz roman. Pored Prentisovih ispovijesti usmjerenih direktno prema čitaocu, roman takođe sadrži odlomke iz memoara Prentisa starijeg, koji predstavlja roman u romanu, čime je postignut efekt ispreplitanja pripovjedačkih glasova. Nije stoga slučajno da protagonisti dviju priča koje nose gotovo identična imena, i sami nose isto ime. Smjenjivanje pripovjedačkih glasova još od samog početka romana predstavlja svojevrsan uvod u isprepletenost tekstova koja upućuje na pitanje pouzdanosti pripovjedača.

Sporno pitanje, poput drugih Swiftovih romana, ne predstavlja žanrovski "čistu" cjelinu, već sa sobom nosi isprepletenost različitih vrsta tekstova koja problematizira interpretaciju svijeta oko nas (Malcolm 2003: 55). Prentisov dnevnik, odnosno sam roman *Sporno pitanje*, u mnogome posjeduje odlike detektivskog romana. Prentis, naime, na svome poslu svakodnevno izučava policijske izvještaje i tumači prikupljene dokaze u nadi da će doći do novih saznanja i riješiti dodijeljene slučajeve. S druge strane, Prentisova istraživanja smještena su u kontekstu njegovih svakodnevnih iskustava koja se tiču njegovog odnosa sa suprugom Mariane i njihova dva sina, što, opet, podsjeća na žanr psihološke fikcije. Prentisova nemoć da se odupre osjećaju inferiornosti ogleda se u njegovom odnosu prema sinovima, koje neprestano ugnjetava pokušavajući se nametnuti kao autoritet.⁵ Upravo kroz odnose između tri generacije muškaraca jedne porodice, Swift indirektno opisuje načine i razmjere do kojih historija može uticati na živote pojedinaca, pa čak i onih koji nisu direktno učestvovali u događaju koji je oblikovao njihove živote.⁶ U kontekstu žanrova zastupljenih u romanu svakako vrijedi osvrnuti se i na odlike tradicionalnog

---

⁵ Vidjeti Lea (2005).

⁶ Izdvojeni događaj, u ovom slučaju bijeg iz zatočeništva opisan u Spornom pitanju Prentisa starijeg, osnova je na kojoj je izgrađen njegov identitet nepobjedivog borca, ali istovremeno predstavlja i izvor frustracije Prentisa mlađeg koji, na kraju krajeva, nema priliku da se dokaže u situaciji sličnoj onoj u kojoj se našao njegov otac u Drugom svjetskom ratu. U želji da imitira oca, Prentis uskraćuje svojim sinovima ljubav i razumijevanje, upravo zbog poimanja koncepta autoriteta muške figure, što zauzvrat stvara sve veći jaz između njih.

Bildungsromana, s obzirom na Prentisovu transformaciju 'ka zrelosti i skladu', koja se, bar prividno, uočava na samom kraju romana. Iako neki kritičari, poput Kaczvinskog, a donekle i sam Craps, dovode u pitanje zrelost koju Prentis navodno stekne na kraju romana, sličnosti sa spomenutim žanrom svakako su očite, posebno ako se u obzir uzme Prentisova pozicija "žrtve u mraku" na početku romana. Isprepletenost žanrova koju Swift znalački nameće kao pozadinu za proces ispitivanja (sa)znanja o prošlosti i historiji i sam čin pisanja o njima, upućuje na raznovrsnost narativa kroz koje posmatramo prošle događaje, a samim tim i na pitanje njihove pouzdanosti.

Izučavajući očeve memoare po koji po ko zna koji put, Prentis se susreće s problemom intertekstualnosti i pouzdanosti tragova o prošlosti, te se često ne može oduprijeti utisku da zapis o historijskom događaju u kojem je njegov otac učestvovao na trenutke posjeduje i odlike fikcije. Iako zasnovana na događaju koji niko ne osporava, interpretacija knjige Prentisa starijeg, poprma drugačije konotacije u zavisnosti od tragova o očevom zarobljeništvu do kojih Prentis dolazi kroz slučaj koji mu je dodijelio Quinn. Prentis je u tom smislu posebno zaokupljen stvarima o kojima njegov otac ne govori, pretpostavljajući da su suviše bolne da bi se na njih podsjećao.

Kao što je to slučaj i u drugim Swiftovim romanima, želja za razumijevanjem svijeta oko nas je pokretačka sila koja upravlja protagonistom *Spornog pitanja*; njegova težnja da otkrije šta se desilo u prošlosti postavljena je kao preduslov za njegovo lični i profesionalni razvoj. Craps (2005: 45) stoga sugerira da samo ime protagoniste romana oslikava njegovu žudnju da spozna; ime Prentis, naime, podsjeća na englesku riječ *apprentice* (pripravnik, učenik) koja označava osobu koja, baš poput Prentisa, mora "proći kroz proces spoznaje da ovlada zanatom." Znanje sa sobom nosi moć, a Prentisova motivacija da sazna i zauzme poziciju moći u oba slučaja, i kod kuće i na poslu, podjednako je jaka.

Posjedovanje znanja igra bitnu ulogu i za druge likove romana, te simbolizuje poziciju moći i autoriteta (Malcolm 2003: 55-56). Za vrijeme ratne službe Prentis stariji bio je špijun čiji je zadatak bio da otkrije strogo čuvane informacije neprijatelja, što ga je i dovelo do zarobljenništva nakon kojeg je izgradio svoj status heroja. S druge strane, informacije koje on taji u svojim memoarima, okovan vječnim zidom tišine, za Prentisa predstavljaju osnovu od koje polazi u traganju za prosvjetljenjem koje samo znanje može donijeti. Sasvim očekivano, i Prentisov nadređeni, Quinn, koji vodi odjel za zastarjele slučajeve razumije da je "znanje važno, da znanje čini razliku. Samo znanje" (197),⁷ pa je tako Prentisova želja za unapređenjem zapravo njegova želja da "izađe iz mraka" a time i napusti poziciju žrtve.

---

⁷ "[...] it's the knowledge that matters, it's the knowledge that makes the difference. Only that."

Za Prentisa, seciranje prošlosti, ispitivanje i istraživanje prošlih događaja u koje je njegov otac bio upleten, i koje je u centru *Spornog pitanja*, takođe predstavlja svojevrstan put ka samospoznaji koja će dati smisao njegovom životu. Dok razmišlja o očevom zatočeništvu u *Château Martine*, Prentis zaključuje: “[...] rođen sam u avgustu 1945. godine. [...] Ja sam proizvod tog vremena i svega onoga što se desilo u Château Martine”.⁸ Upravo je iz tog razloga za Prentisa bitno preispitati narative svoje porodice kroz narative cijele nacije koji su obilježili i oblikovali međugeneracijske odnose o kojima je riječ. Prentis stoga čini sve da znanjem o prošlosti odredi svoje mjesto u širem kontekstu stvari.

Kroz ispreplitanje likova i priča koje se odvijaju pred čitaocem Swift na svojevrstan način implicira da jedino interpretacijom priča o prošlosti možemo razumjeti sadašnjost i prigrлити budućnost. Tako je u *Spornom pitanju* uloga oca od ključne važnosti za otkrivanje “istine“ o prošlosti koja utiče na živote protagonista. Prema MacLeodu (2006: 379), Prentis istinu o prošlosti traži u očevim memoarima koje posmatra kao “udžbenik i mjerilo herojstva“ kojem teži cijeli život, pa ih isprva uzima zdravo za gotovo, uvjeren da knjiga, odnosno narativ koji ona nosi, predstavlja njegovog oca. Naime, glas Prentisa starijeg dostupan je samo kroz njegove memoare, pa ne iznenađuje da Prentis u njima traži odgovore na pitanja koja zapravo želi postaviti svom nijemom ocu: “[z]urim u stranicu. Čitam riječi kao da će se, ako budem čitao dovoljno dugo, pojaviti druge riječi: Tata će progovoriti.”⁹ U međuvremenu, međutim, Prentisu ne preostaje ništa drugo nego da se osloni na ideju maskuliniteta predstavljenog u očevoj knjizi kroz svoju potragu za “prilikom koja će u [njegov] život donijeti bar naznaku odvažnosti, odlučnosti – integriteta.”¹⁰

Prentisova nemoć da uspostavi autoritet u sopstvenoj porodici, tjera ga na suludu potragu za “lekcijom“ o hrabrosti koju drugačije nije mogao naučiti jer je lišen prilike za dokazivanje kroz iskustvo rata koje je formiralo Prentisa starijeg i njegove savremenike. MacLeod (2006: 380) tvrdi da je ovakvo čitanje memoara zapravo odraz dominantnog narativa hegemonijskog maskuliniteta pripisivanog pričama ratnih heroja, koje se niko ne usuđuje osporavati. Swift tako prelazi okvire ličnog i pojedinačnog, pa sudbina Prentisa starijeg i njegovog sina simbolizuje specifičan generacijski jaz svojstven poslijeratnoj generaciji Britanaca čiji su se najbliži borili u Drugom svjetskom ratu. Swift nam tako daje do znanja da Prentis svojim

⁸ “[...] I was born in August 1945. [...] I am a product of those times and of all that happened in Château Martine.” (SC, 80)

⁹ “I stare at the page. I read the words as though, if I read hard enough other words will appear: Dad will begin to speak.” (SC, 60)

¹⁰ “[...] opportunity of bringing into [his] life a faint note of daring, decision – integrity.” (SC, 70-71).

istraživanjem zapravo preispituje kontekst “mitovima obojenog historijskog događaja od centralne važnosti za Britaniju dvadesetog stoljeća“ (Malcolm 2003: 62). Malcolm (2003: 63) ističe da poslijeratna popularna kultura V. Britanije obiluje slikama herojstva predstavljenog u memoarima Prentisa starijeg, te je stoga na simboličkom nivou Prentisovo istraživanje očeve prošlosti moguće promatrati kao “preispitivanje glorificirane prošlosti zemlje“ karakteristično za poslijeratnu generaciju. Da bi pronašla svoje mjesto u sadašnjosti Prentisova generacija mora se zapitati o prošlosti, načinu na koji je ona ispisana i upisana u dominantne diskurse, pamćenje i sjećanje. S obzirom da Prentis stariji memoarima uspostavlja svoju poziciju autoriteta, odnosno, kreira sliku “muškarca zaštitnika“, koji ne samo da je u stanju da zaštiti svoju porodicu već i cijelu naciju, nije neočekivano da Prentis prihvata narativ memoara kao jedini ispravni izričaj poretka svijeta (MacLeod 2006: 379).

Međutim, detaljnijim ispitivanjima, te rješavajući slučaj koji mu je Quinn dodijelio, Prentis će ubrzo saznati da očevoj knjizi mora pristupiti s oprezom, te da smjernice u tekstu možda nose potpuno drugo značenje od onoga koje im je prvobitno pripisao. Obradujući podatke iz slučaja C9, a u koji su upleteni izvjesne osobe čiji se identitet krije iza slova X, Y, i Z, Prentis počinje da uviđa povezanost između slučaja i očeve knjige. Brojne sličnosti i veze koje Prentis postepeno otkriva upućuju na umiješanost njegovog oca u slučaj C9, ali Prentisu nedostaje ključni dokaz koji bi opravdao njegove sumnje i razjasnio veze među sudionicima. Upravo u trenutku kada pomisli da je stigao do zida i da njegova istraga ne može povesti u novom pravcu, Prentis od Quinna dobija ponudu da na uvid dobije dosije E.¹¹ Sporni dosije, tvrdi Quinn, sadrži i pismo u kojem X prijete da će raskrinkati svog nekadašnjeg suborca Y i svima otkriti da je njegov navodno herojski bijeg od Gestapa zapravo laž, te da je slobodu kupio otkrivši položaje tri britanska agenta koji su nakon toga pogubljeni. Suočen s mogućnošću da pročita pisma te jednom za svagda otkrije da li je njegov otac izdajnik ili pak hrabri špijun koji je jedva izbjegao sigurnu smrt, Prentis se odlučuje da spali dosje E, bez da ga ikada pročita.

Ironično, odluka da uništi jedini dokaz koji bi mu mogao ukazati na to šta se zaista dogodilo u *Château Martine* tako dovodi Prentisa do prosvjetljenja za kojim žudi. Naime, nakon što dođe na korak do kompromitirajućih dokumenata, Prentis počinje

---

¹¹ Prema Crapsu (2005, 54) predmet E vjerovatno je naziv dobio prema engleskoj riječi *enlightenment* koja znači prosvjetljenje, jer upravo to i simbolizira – otkriće koje će prosvjetliti Prentisa. Dok zuri u izlizane stranice knjige, Prentis priziva oca: ‘Enlighten me Dad’.

očevu knjigu posmatrati u potpuno drugačijem kontekstu, interpretirajući značenja koja je pripisao kako knjizi, tako i svojim sjećanjima na oca, iz novog ugla. Tek tada praznine koje je uočavao u očevim opisima zarobljeništva, a koje je objašnjavao potiskivanjem sjećanja na traumatično iskustvo, Prentis posmatra kao moguće stranputice kojima je Prentis stariji budio maštu svojih čitalaca, te uviđa da potpuno izostavljeni dijelovi, imaju istu, ako ne i veću važnost, nego ono što je rečeno, odnosno zapisano.

Kaczvinsky (1998: 3) tvrdi da kroz Prentisovu odluku da uništi sporni dokument, Swift "sugerira da je pripovijedanje sredstvo kreiranja "praznina" u historiji, bijega od istine, kontrole, manipulacije, ili uništavanja informacija koje bi mogle uticati na one u sadašnjosti".¹² Shodno tome, baš kao što (navodno) uspijeva pobjeći iz zatočeništva u zabačene šume Francuske kroz rupu koju je otkrio u zidu ćelije, Prentis stariji uspijeva pobjeći od poražavajuće činjenice da je izdao položaje svojih boraca kreirajući rupe u priči koja, po svom narativu britanskog heroja koji se nadljudskim naporima uspijeva izbaviti iz legla neprijatelja, Kaczvinskog (1998: 4) i Malcolma (2003: 63) podsjeća na špijunske trilere britanskih pisaca Ian Felminga i Ken Folleta.

Važnost praznina u tekstu i načina na koji se značenje upisuje u njih ogleda se u Prentisovoj interpretaciji nedosljednosti očeve ispovijesti, slijepo vjerujući u objašnjenje da je "neke stvari nemoguće prepričati".¹³ Na samom početku romana, prije nego što dođe u posjed diskriminirajućih dokumenata koji će mu ukazati na nedosljednosti memoara Prentisa starijeg, Prentis šturo opise ispitivanja kojima je njegov otac bio podvrgnut za vrijeme zarobljeništva, Prentis interpretira kao ultimativni dokaz "neizrecivog" mučenja koje je Prentis stariji junački podnosio, ne pokleknuvši pred neprijateljem.

Tek nakon što mu Quinn ukaže na kompromitirajuća pisma Prentis uviđa mogućnost da opisi mučenja nisu predstavljeni upravo zato što se nikada nisu ni desili. Iako nikada neće saznati šta se zaista desilo, Prentisova percepcija očeve ispovijesti se u potpunosti mijenja, a s njom i Prentisovo poimanje ideje oca heroja.

Swift tako sugerira da nadomještanje praznina u tekstu subjektivnim značenjem, ukazuje na fiktivnost svakog teksta, s obzirom da se značenje teksta mijenja u zavisnosti od onog ko ga interpretira, odnosno konteksta u kojem se to čini. *Sporno pitanje* u tom smislu problematizira pitanje pouzdanosti pripovijedanja i ukazuje na često nevidljivu granicu između stvarnosti i fikcije koja, prema Whiteu (1987: 14), nije ograničena samo na fikciju, već se takođe odnosi i na historijske tekstove:

¹² "[...] suggests storytelling is a means of creating "gaps" in the history, of escaping truth, of controlling, ma nipulating, or destroying certain information that may implicate the one in the present"

¹³ "[T]here is much about my days at the Château which I simply do not remember. [...] perhaps the truth is some things defy retelling. (139)

“[S]vaki narativ, koliko god izgledao “potpunim“, konstruiran je na osnovu niza događaja koji su mogli biti spomenuti ali su izostavljeni; ovo se odnosi koliko na fiktivne, toliko i na nefiktivne narative.”¹⁴ Prema tome, praznine u tekstovima moguće je interpretirati kao sredstvo kojim se postiže upisivanje značenja koje nose diskursi dominantnih ideologija, a kojim se čitalac pretvara u aktivnog učesnika upisivanja značenja u tekstu. Insistiranje na prazninama u priči Prentisa starijeg, a kasnije i njegov gubitak sposobnosti govora, zapravo postaje sredstvo kojim se održava, opravdan ili ne, njegov status britanskog heroja Drugog svjetskog rata.

Upravo su potencijalno nepouzdana dijelovi knjige Prentisa starijeg prepričani s najviše žara, “*uvjerljiviji* od drugih dijelova knjige, iako su drugi dijelovi o stvarima čiju istinitost niko ne osporava”.¹⁵ U opisu bijega Prentis nalazi najviše autentičnosti, iako vjerovatno predstavljaju iskrivljenu sliku onoga što se zaista desilo. Za razliku od Prentisa, koji ne može shvatiti šta je to moglo natjerati njegovog oca da objavljuvanjem moguće neistine preuzme rizik koji bi donijelo razotkrivanje, Quinn, i sam veteran Drugog svjetskog rata, motive Prentisa starijeg u potpunosti razumije:

[...] morao je objasniti kako se izvukao iz Châteua. Nije mogao samo reći, pustili su me. Do tada su njegovi ratni poduhvati bili neokaljani – velika završnica je morala biti u skladu sa tim. [...] Pretpostavimo da je njegova besprijeekorna prošlost bila ukaljvana mrljom izdaje; pretpostavimo da je reputacija ovog heroja na kraju svedena na laž. Zamisli pritisak, teret – strah da istina izađe na vidjelo. [...] Zašto su završna poglavlja uvjerljivija, više srčana od ostalih? Zato što u njima leži suština. Istinski podvizi, sva hrabra i neustrašiva djela, da li su uopšte bitna? Njih se može tretirati skoro poput fikcije, ali dio knjige koji zapravo sadrži laž – tu se krije žurnost. Upravo tu se pokušava spasiti. Zašto djeluje kao pravi bijeg? Zato što to jeste bijeg [...] Ko zna da li je tvoj otac dok je pisao knjigu sam sebe ubijedio da je to istina? [...] I zato iza sve “autentičnosti” njegovog iskustva u zatočeništvu on ostavlja male natuknice, male tragove, namijenjene možda samo njegovim najbližim – njegovom rođenom sinu [...] - tragove koji govore, ukoliko ikada izađu na površinu: “Vidiš, i ja sam bio samo čovjek. Imao sam i ja granice, nedostatke.”¹⁶

---

¹⁴ I “For in fact, every narrative, however seemingly ‘full,’ is constructed on the basis of a set of events which might have been included but were left out; this is as true of imaginary narratives as it is of realistic ones.”

¹⁵ “[...] more convincing than the other parts of the book, even though the other parts are about things nobody disputes are true.” (S, 185)

¹⁶ “[...] he had to justify how he got of the Châteu. He couldn’t just say, They let me go. His war record – the grand finale had to live up to it. Of course, I’m speaking hypothetically. [...] Suppose that this brilliant record

Ljudskost koju Quinn pripisuje Prentisu starijem u potpunosti mijenja Prentisovu percepciju predstave “muškarca zaštitnika“ upisanog u roman. MacLeod (2006: 381) tvrdi da nakon što mu Quinn ukaže na sporne informacije, Prentis “herojski ton očeve knjige – a samim tim i očev život – shvata kao vrstu fikcije, bajku“. ¹⁷ Značenje koje Quinn pronalazi između redova knjige Prentisu otkriva emotivnu stranu Prentisa starijeg, koji za Prentisa, napokon, poprima identitet “običnog čovjeka.” Demistifikacijom Prentisa starijeg, a samim tim i lika heroja Drugog svjetskog rata kojeg on predstavlja, Prentis revidira predstavu svijeta oblikovanog narativima herojstva i neustrašivosti generacije njegovog oca. Iako se na određeni način svijet oko njega raspada, Prentis ne može a da se ne osjeća oslobođeno, lišen stege očevog autoriteta. Sama pretpostavka da je Prentis stariji poklekao pred neprijateljem i time narušio imidž bezgrešnog heroja, Prentisu omogućava da se, po prvi put u životu, osjeća ravnopravnim ocu.

Kako bi zadržao željeni status quo koji je uspostavio s ocem Prentis se odlučuje spaliti dosje E, jer na taj način može posmatrati svog oca kao običnog čovjeka, ne narušavajući pri tome njegov status heroja. Upravo tako, Prentis dobija željenu moć ne kroz otkrivanje *neke* istine, već kroz odbijanje da sazna i naruši jedini oblik stvarnosti koji poznaje, koliko god on iskrivljen bio. On napokon prihvata Quinnovo objašnjenje da je “najbolja, najsigurnija pozicija onoga koji ne zna. Jer jednom kad saznaš ne možeš učiniti ništa u vezi sa tim. Ne možeš se riješiti znanja.“ ¹⁸ Prentis tako uviđa snagu tišine, te shvata da pozicija onoga koji zna podrazumijeva “kontrolu praznina i tišine“ upisanih u to znanje (Lea 2005: 55), te se sa sigurnošću tvrdi da “želi biti u neizvjesnosti [...] u mraku.“ ¹⁹

Prentisova odluka da, poput oca, smiraj nađe u tišini, ima dvostruki efekt; pored toga što vraća ravnotežu u njegov privatni život, pa se Prentis po prvi put u životu

---

was blotted by a final act of betrayal; suppose that his hero's reputation rested ultimately upon a lie. Imagine the pressure, the burden – the fear of the truth coming out. [...] Why are the final chapters more convincing, more heartfelt than the rest? Because it's here that the real issue lies. The true exploits, all the brave and daring deeds, what do they matter? They can be treated almost like fiction, but the part of the book that's really a lie – that's where the urgency is. It's here that he's trying to save himself. Why does it read like a real escape? Because it is an escape [...] Who knows if in writing your father didn't convince *himself* it was true? [...] So behind all the “authentication” of his prison experiences and of the escape, he puts down little hints, little clues, meant perhaps only for those nearest to him – for his own son [...] – clues which say, in case they should ever inquire beyond the surface: See, I was only human. I had my limits, my failings.” (SC, 187-8)

¹⁷ “[...] the heroic mode of his father's book – and by extension his father's life – as a kind of fiction, a fairy tale.”

¹⁸ “[...] the best, securest position to be in is not to know. But once you do know, you can't do anything about it. You can't get rid of the knowledge.” (SC, 177)

¹⁹ “[...] I wanted to be uncertain, I wanted to be in the dark“ (SC, 199)

osjeća bliskim ocu, odluka služi i kao svojevrsni dokaz Quinnu da Prentis zaista zaslužuje unapređenje. S obzirom da Quinn svojim djelovanjem neposredno omogućava Prentisu da stvori i održi onu verziju stvarnosti koja mu odgovara i ne narušava njegovu poziciju onog koji u svojim rukama drži moć izbora, Prentis uviđa da Quinn prikrićanjem određenih informacija stvara nove priče, nove istine, pa se tako naposljetku složi s Quinnom da istina nije ono što se zaista desilo već ono što ljudi prihvate kao istinu. Prentisu postaje jasno da je značenje svakog narativa promjenjivo i uvijek oblikovano s pozicije onoga ko ga interpretira, dok se posjedovanje znanja uveliko ogleda kroz kreiranje praznina u priči, kroz tišinu koja joj daje potpuno drugačiji smisao.

Prentisov odnos s Quinnom mijenja se uslijed novih spoznaja do kojih je Prentis došao pred sami kraj romana. Quinn za Prentisa postaje osoba vrijedna poštovanja, mentor koji ga je doveo do saznanja i izveo iz mraka. Novootkriveno poštovanje prema Quinnu zasnovano je prije svega na novoj interpretaciji maskuliniteta i koncepta herojstva koje je Quinn djelimično omogućio otkrivanjem namjera priče Prentisa starijeg, odnosno demistifikacijom narativa o ratu. Razrješenje zamršenih odnosa s Prentisom starijim i Quinnom u romanu tako označava uspostavljanje razumijevanja između dvije generacije kojima protagonisti pripadaju. Quinn, i sam veteran Drugog svjetskog rata, tajanjem informacija i praznina u pričama uspijeva održati mit o herojstvu nacije, koji je Prentis stariji svojom knjigom bezuslovno podržavao, kako načinom života tako i slikom koju je o sebi kreirao. Međutim, za razliku od Prentisa starijeg, Quinn se usuđuje otkriti manje popularnu stranu mita, koja na cijelu stvar baca drugo svjetlo. Quinnova interpretacija rate ogoljena je od svake glorifikacije, prožeta je surovom stvarnošću i brutalnošću koju borba nosi sa sobom, ali je istovremeno rezervisana samo za osobe od povjerenja kako ne bi narušila sliku svijeta koju nudi narativ pobjede. Iz tog razloga Quinn može shvatiti Prentisa starijeg u njegovoj namjeri da se “zagradi” tišinom i time zadrži svoju poziciju. Na kraju krajeva, i Quinnova je misija da tišinom ponovo napiše historiju, preoblikuje prošlost i stvori nova sjećanja.

Prentis uz Quinnovu pomoć tako uspijeva razumjeti oca, ali i činjenicu da svaka priča, svaka informacija, uz sebe veže određene praznine koje joj pripisuju mnogostruka značenja, te da stoga svakoj priči i narativu treba pristupiti oprezno, ne uzimajući je zdravo za gotovo.

Nakon što odluči prestati čitati očevu knjigu, Prentis uspijeva popraviti odnose unutar svoje porodice i nametnuti se kao junak (svog) teksta koji autoritet nameće pozicijom onog koji ima moć jer raspolaže informacijama (Lea 2005: 59). Roman se

završava idiličnom scenom izleta na plaži, na kojoj Prentisovi sinovi trčkaraju između zarđalih ostataka tenkova iz Drugog svjetskog rata, dok Prentis i njegova supruga vode ljubav skriveni iza pješćanih brdašaca.

Međutim, savršena slika kojom roman završava za mnoge kritičare izgleda svakako osim pouzdano. Kaczvinsky (1998: 5) ističe da upravo “kao što je Prentis naučio da dovodi u pitanje “objektivnost“ i “integritet“ priče njegovog oca“ i čitalac njegovog dnevnika, odnosno romana, mora s oprezom pristupiti onome što pripovjedač odluči podijeliti s njim. Prema Kaczvinskom (Craps 2005: 59), kroz dnevnik Prentis zapravo nameće “tekstualnu moć“ nad drugima, kreirajući potpuno novu historiju za sebe. U tom smislu, čitalac nikada neće dobiti potvrdu o istinitosti narativa koji Prentis stavlja pred njega, pa će pouzdanost i ovog pripovjedača ostati neizvjesna.

Bez obzira da li se čitalac odluči vjerovati Prentisu ili ne, Swiftovu tvrdnju o nepouzdanosti prošlosti, odnosno pisanog traga o prošlosti neće moći osporiti. *Sporno pitanje*, sugerira da historiju pojedinca, baš kao i historiju cijele nacije treba uzeti sa zadržkom, imajući na umu da narativi sadržani u njima sa sobom nose značenja koja se mijenjaju zajedno sa onim koji ih interpretiraju. Sporno pitanje tako ostavlja čitaoca u uvjerenju da je potraga za “onim što se zaista desilo“ sa sobom nosi značajno ispitivanje dominantnih diskursa i opšteprihvaćenih koncepata, s čim se ne mogu svi nositi.

LITERATURA

1. Bentley, N. (2008) *Contemporary British Fiction*. Edinburgh, Edinburgh University Press Ltd
2. Craps, Stephen (2005), *Trauma and Ethics in the Novels of Graham Swift*. Brighton, Sussex Academics Press.
3. Currie M. (ed.) (1995) *Metafiction*. New York, Longman Group Ltd.
4. Hutcheon, L. (1991) *Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York, Routledge.
5. Janik, Del Ivan (1989) History and the Here and Now: the Novels of Graham Swift. *Twentieth Century Literature*, 35 (1), 74-88
6. Kaczvinsky, Donald P. (1998) "For one thing, there are the gaps": History in Graham Swift's *Shuttlecock*. *Critique Studies in Contemporary Fiction* 40 (1), 3-14
7. Lea, Daniel (2005) *Graham Swift*. Manchester University Press, Manchester
8. MacLeod, Lewis (2006) "Our Lost, Discredited Souls": Narrating the Masculine Interior in Graham Swift's *Shuttlecock* and *Ever After*. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, 47 (4), 375-388.
9. Malcolm, David (2003) *Understanding Graham Swift*. Columbia, University of South Carolina Press.
10. Natoli, J.P. and Hutcheon, L. (1993) *A Postmodern reader*. Albany, State University of New York Press.
11. Swift, Graham (1997) *Shuttlecock*. London, Picador.
12. Waugh, P. (2001) *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. London, Routledge
13. Widdowson, Peter (2006) *Graham Swift*. Davon, Northcote House Publishers Ltd.

Adresa autora

Authors' address

Univerzitet u Tuzli

Dr.Tihomila Markovića br. 1

75 000 Tuzla

alma.tanovic@gmail.com

THE ELEMENTS OF HISTORIOGRAPHIC METAFICTION IN GRAHAM SWIFT'S *SHUTTLECOCK* (1981)

Summary:

The paper analyzes the elements of the historiographical metafiction in Swift's novel *The Shuttlecock* (1981), that is, it analyzes those aspects of the novel dealing with the issues of inscribing subjectivity into historical context and examining the connection between the fictional and historical, focusing on the (un)reliability of narrative texts inscribed in the individual and collective history and the past, focusing on Swift's use of specific narrative techniques and intertextuality.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Adib Dozić

GENOCID KAO DRUŠTVENI I ZNANSTVENI FENOMEN / GENOCIDE
AS SOCIAL AND SCIENTIFIC PHENOMENON 121

Abdel Alibegović, Midhat Čaušević

DRUŠTVO 21. STOLJEĆA - KLJUČNA OBILJEŽJA I PROBLEMI / 21st
CENTURY SOCIETY - KEY FEATURES AND ISSUES 151

Joseph W. H. Lough, Damir Arsenijević

STROPE OF WAR - CREATING A MODEL PERCARIOUS LABOURER
FOR US MILITARY BASES / TROPI RATA - KREIRANJE
IDEALNOG PREKARNOG RADNIKA ZA NESIGURNE
UVJETE AMETIČKIH VOJNIH BAZA 165

UDK 341.485:355.01
341.485(497.6)

Originalni naučni rad
Original scientific paper

Adib Dozić

GENOCID KAO DRUŠTVENI I ZNANSTVENI FENOMEN

*“Oni koji zaboravljaju prošlost osuđeni su da je ponavljaju“
(George Santayana)*

Strukturalno-dinamičku sadržajnost društva, nažalost, čine i raznovrsni oblici zločina. Najteži oblik zločina je, zasigurno, genocid. Historija ljudskog društva i njegova ovovremena egzistencija nedvosmisleno ukazuju da je genocid, ne samo proizvod društva, kao društvena činjenica, već istovremeno predstavlja i neodvojivi dio društvene egzistencije kao društveno-historijske pojave sui generis. Opravdano se postavlja pitanje u kojoj je mjeri znanost, prije svega sociologija, uspijevala ili pak uspijeva da znanstveno istraži i objasni sve aspekte ovog društvenog fenomena kao što su: uzroci, vrste, faze, oblici, karakterologija, “tehnologija“, a sve sa ciljem prevencije genocida kao zločina koji po svojoj suštini prevazilazi samo ubijanje ljudi kao pojedinačnih bića. Autor u radu nastoji da analizom osnovnih svjetskih povijesnih i bosansko-bošnjačkih primjera genocida ukaže na činjenicu da je genocid društveni fenomen ukupne ljudske historije i vrlo značajan znanstveni fenomen čije bi znanstveno-disciplinarno i institucionalno aktueliziranje, prije svega kroz obrazovni sistem, predstavljalo vrlo važan činilac preveniranja genocida kao najokrutnijeg zločina.

Ključne riječi: genocid, genocid kao društveni fenomen, genocid kao znanstveni fenomen, sociologija genocida.

UVOD

Svjedoci smo da se genocid, kao društveni fenomen, vrlo često spominje u svakodnevnom govoru, mnogo češće nego što je zastupljen u društvenim znanostima, prije svega u sociologiji. Zašto je to tako? Odgovora je, zasigurno, mnogo, ali jedan zaslužuje posebnu pažnju. Praksa i svijest ovovremene javnosti, prije svega bosanskohercegovačke, je da genocid, taj najstrašniji zločin, jeste bliža bosanskohercegovačka realnost i da bi, nažalost, mogao se ponoviti. Genocid nije prirodni fenomen niti puko pitanje prošlosti već, naprotiv, predstavlja, kako to pokazuje bosanskohercegovačka i svjetsko-povijesna društveno-historijska praksa, sastavni i neodvojivi dio stvarnosti društvene dinamike.

Sociologija, ukoliko sama sebe ne bi dovodila u pitanje, treba odgovoriti na sve nivoje genocida kao društvenog i znanstvenog fenomena jer genocid, uistinu, jeste neosporna društvena, a ne prirodna, pojava. Ako je primarni zadatak sociologije da jasno i precizno objasni fenomene društva u kojem se razvija, onda bi i genocid trebao biti jedan od bitnih znanstvenih fenomena sociologije. S pravom Keith Doubt postavlja pitanje : “Da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu ako ignorira jednu, možda čak, najalarmantniju i najtežu temu svoga vremena?” (Doubt 2003:7) Unutar ovog pitanja sadržano je, ključno potpitanje, a to je: šta je sa etičkog postulata sociologije i drugih subznanstvenih društvenih disciplina nakon genocida počinjenog nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine? Sociologija ne može a da ne vodi računa o pravima čovjeka i kvalitetu njegovog života. Jedan od etičkih postulata, ne samo sociologije već, znanosti u cjelini, jeste da svojim znanstvenim doprinosom služi izgradnji društvenih uslova u kojima će postojati najpovoljnija mogućnost za razvoj svih humanih potencijala za slobodan razvoj svih strukturalnih sadržajnosti društva u kome će pojedinac slobodno zadovoljavati svoje ljudske potrebe.

Ako se zločin genocida nad Bošnjacima konstantno događa više puta u posljednja tri stoljeća, a da istovremeno, bosanskohercegovačka sociologija kao znanost, koja objašnjava ljudsko djelovanje, nije eksplicitno utvrdila uzroke genocida, pa ni dovoljno jasno i precizno opisala njegove posljedice, opravdano je postaviti pitanje; ako ovo nije prvi genocid, postoje li pretpostavke da nije ni posljednji, ukoliko genocid nije objašnjen i kao društveni i kao znanstveni fenomen? U Dachauu je bio muzej nad čijim su ulazom bile napisane riječi Georgea Santayane: “Oni koji zaboravljaju prošlost osuđeni su da je ponavljaju.” Da se prošlost ne bi ponovila, ne samo Bošnjacima u Bosni i Hercegovini već, nigdje i nikome, neophodno je,

pozivajući se, ne samo na znanstveno-metodološki već i na etički postulat sociologije, da se genocid objasni kao društveni i znanstveni fenomen.

U okviru znanstvenog fenomena genocida čije znanstveno problematiziranje smatramo relevantnom znanstvenom činjenicom, želimo postaviti nekoliko pitanja i naznačiti moguće odgovore, kako bismo “natjerali” sociologiju u Bosni i Hercegovini da izađe iz svoga intelektualističko-skeptičnog, teorijsko-imaginarnog i, primarno, političko-ideološkog, gledanja na fenomen destrukcije i zločina nad bosanskohercegovačkim društvom i državom, gdje genocid, zasigurno, predstavlja najdestruktivniju pojavnost. Kritičko-znanstvena analiza uzroka, svrhe, namjere i destruktivnog karaktera genocida, sa stanovništva svjetsko-povijesnog i bosansko-bošnjačkog iskustva genocida, treba da služi kao upozoravajuća i preventivna mjera mogućim novim bosnacidima, koji kao svoj sastavni dio uvijek sadrže zločin genocida nad Bošnjacima. Da bi se dao znanstveni odgovor na ova pitanja, neophodno je izbjeći nametanje sociologiji ideoloških ortodoksija. Bitan segment deideologizacije sociologije jeste uključivanje u spoznajni produktivitet genocida, pored autoriteta znanstvenog razuma, aktuelno iskustvo preživjelih učesnika genocida. Australski predstavnik na zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih naroda 9. decembra 1948., je rekao: “Genocid je tako opak čin da su čak i divljaci i divlje zvijeri nesposobni počiniti ga.” Ova konstatacija je, nažalost, tačna jer je genocid proizvod ljudskog društva i isključivo društveni fenomen koji da bi bio spriječen valja, što je moguće prije objasniti i kao znanstveni fenomen. Postići ćemo to na način da ćemo na osnovu kraće historijske deskripcije genocida na svjetsko-povijesnom i bosanskohercegovačkom nivou pokazati da je on društveni fenomen koji nije u dovoljnoj mjeri objašnjen kao znanstveni fenomen, prije svega u “bosanskohercegovačkoj” sociologiji.

1. KRAĆA DESKRIPCIJA SVJETSKO-POVIJESNIH I BOSANSKO-BOŠNJAČKIH PRIMJERA GENOCIDA KAO DRUŠTVNOG FENOMENA

1.1. Svjetsko-povijesni primjeri genocida

Informativna deskripcija zločina genocida, posmatrana iz svjetsko-povijesnog konteksta, otkriva nam zaprepašujuću činjenicu, da je povijest čovječanstva kolijevka ratova, genocida, progona, gladi i drugih oblika stradanja, jednostavno

grobnica nestalih kultura. Prema stupnju svoje kompleksnosti, fenomen genocida je izuzetno kompleksno pitanje. On je istovremeno duhovno, moralno, kriminalno, vojno, pravno i nadasve civilizacijsko i opće znanstveno pitanje. Genocid danas, ali i u prošlosti, nije pitanje jednog prostora, jedne lokalne zajednice, jedne rase, vjerske ili političke grupe ili države, jednog ili više naroda, nego je problem koji je zahvatio sve narode, države, kulture i civilizacije. Istovremeno, genocid se tiče svih međunarodnih struktura i organizacija, kao i ukupne savjesti čovječanstva.

”Problemi militarizacije civilizacije su problemi nasilja, antihumanizma, antidemokracije, problem ljudske emocionalne nezrelosti za vlastitu vrstu. Rasprave o humanizmu kao da postaju nepotrebne uz rasprave o militarizmu i zlu. Nasilja ima previše i posvuda da bismo i dalje šutjeli o humanizmu:

1990. - 12 oružanih sukoba u svijetu;

1991. - 23 oružana sukoba u svijetu;

1992. - 34 oružana sukoba u svijetu;

1993. - 42 oružana sukoba u svijetu;

1994. - 92 oružana sukoba u svijetu.

Treći svjetski rat je u tijeku, sa svim vojnim i nevojnim sredstvima. Svijet država i države svijeta kao da vode ljudi nedorasli za probleme koje proizvode. Preraspodjela uvjeta života na Zemlji je prepoznatljiva. Život u konfliktnom svijetu je problem svih ljudi svijeta. To je već danas problem živog svijeta.” (Kulić, 1996:13) Svakako, ljudska povijest je i povijest mira i rada, ali zasigurno nedovršenog i neapsolutnog mira. Njemački filozof i matematičar Leibnitz Gittfried (1646-1716) je rekao: “da je vječni mir moguć samo na groblju.“, a nizozemski sociolog Rudolf Steinmetz (1862-1940) tvrdi: “Da bi dug i vječan mir stvarao od čovjeka isključivo sebično biće bez muškosti, smjelosti, altruizma i hrabrosti.“ (Grupa autora, 1981)

Još jednu nam važnu činjenicu otkriva historijska deskripcija ratova i genocida. Ta činjenica pokazuje da je mnogo veći broj ljudskih života “oduzet“ ratom kao planskom ljudskom djelatnošću nego prirodnim katastrofama. Još u antičkom dobu, mnogo stoljeća prije nove ere, u historijskim i drugim spisima nalazimo podatke o masovnom uništenju ljudi. Ovaj nam podatak govori da oblik zločina koji od nedavno nazivamo genocidom egzistira od davnina, kao destruktivna praksa ljudske povijesti. Prvo eksplicitno definicijsko određenje genocida izrekao je 1943. godine Raphael Lemkin: “Pod genocidom podrazumijevamo uništenje naroda ili etničke grupe. Nova riječ, koju je autor označio da bi označio i uključio iskustvo njenog modernog razvoja, skovana je od starogrčke riječi *genos* (rasa,pleme) i latinske riječi *cide* (ubiti), tako

da svojom tvorbom korespondira riječima tiranacid, homocid, genocid itd. Općenito govoreći, genocid ne znači nužno neposredno uništenje naroda, osim kad se vrši masovno ubijanje svih pripadnika nekog naroda. Namjera je, zapravo, označiti koordinirani plan različitih akcija usmjerenih na razaranje neophodnih osnova za život nacionalnih grupa, s ciljem njihova uništenja. Ciljevi takvog plana bili bi dezintegracija političkih i socijalnih institucija, kulture, jezika, nacionalnih osjećaja, religije i ekonomske egzistencije nacionalnih grupa, te ugrožavanje osobne sigurnosti, slobode, zdravlja, digniteta čak i života pojedinaca koji pripadaju takvoj grupi. Genocid je uperen protiv nacionalnih grupa kao entiteta, a uključene radnje uperene su protiv pojedinaca kao pripadnika nacionalne grupe, a ne protiv njih osobno”. (Letica-Letica, 1998: 29) U Ilijadi, čitamo kako grčki kralj Agamemnon govori svome bratu kralju Sparte da je cilj Trojanskog rata potpuno uništenje Troje. “Ne, nećemo ostaviti živog ni jednog od njih, pa ni bebe u majčinim utrobama. Čak ni one ne smiju živjeti. Cijela nacija mora biti izbrisana (uništena), niko ne smije ostati da bi mislio na njih niti pustiti suzu za njima.” Neposredno pred rat protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992. godine, a u cilju ideološke pripreme i indokrinacije srpskog stanovništva, Srpska pravoslavna crkva nosanjem posmrtnih ostataka kneza Lazara, putem proglosa, uputila je Bošnjacima istovjetnu poruku kao Agamemnon narodu Troje. “Učinićemo sve što možemo da bismo zgazili njihovo pleme tako potpuno da ih se čak ni istorija neće sećati“ (Proglas koji je pratio svečanu povorku nosanja posmrtnih ostataka kosovskog kneza Lazara) (Letica-Letica, 1998:29)

Iz Ilijade saznajemo da je nakon zazuzeća Troja spaljena, svi muškarci su pogubljeni, a žene i djevojčice odvedene u ropstvo. Dakle, izvršen je genocid po želji i naređenju grčkog kralja Agamemnona. Ne samo Homer u Ilijadi, već i drugi antički autori govore o primjerima rata u kojima se zločinom genocida uništavaju cijeli gradovi. To potvrđuje da “duh masakra uvijek vrebava u sjenama rata.” (Leadbetter, 2004:272-275)

Iz mnoštva primjera zločina genocida u srednjem vijeku, istaći ćemo, po našem mišljenju, dva najupečatljivija primjera. Pod vođstvom Džingis Kana u 13. stoljeću, Mongolsko carstvo izvršilo je nekoliko genocida. Svi ovi genocidi bili su motivirani utilateralnim ciljevima. Uglavnom su dominirala tri motiva: sticanje ekonomskog bogatstva, eliminiranje prijetnje neprijatelja ili pak proširenja teritorija. (Kurt with Solveig, 1998) Drugi primjer činjenja genocida u srednjem vijeku su križarski ratovi. Križarski ratovi bili su serija vojnih pohoda država Zapadne Evrope da “povrate” Svetu Zemlju i grad Jerusalem od “nevjernika”. Treba napomenuti da nisu u svim križarskim ratovima počinjeni genocidi, te da ih nisu uvijek vodile organizirane

države, odnosno njihovi kraljevi i plemstvo. Primjeri koje ćemo ovom prilikom navesti nedvosmisleno potvrđuju njihov genocidni karakter i namjeru.

Prvi Križarski rat od 1096-1099. godine organizovan je od strane evropskih kraljeva (čitaj država), vođen pod vodstvom francuskog plemstva i Svete stolice u Rimu. "Križari su bili nemilosrdni i ubijali su sve redom u Antiochu (1098), križari su masakrirali sve u gradu bez obzira da li su bili Muslimani ili Kršćani i bez pitanja ko je ko. Tokom opsade Jeruzalema (1099) križari nisu pošteđjeli nikoga- muškarci, žene i djeca su bili poklani. Rečeno je da su ulice grada do koljena bile u krvi poklanih ljudi i kada je ubijanje prestalo, izvan gradskih zidina su bile piramide spaljenih tijela." (Chalk and Jonasshon, 1990) Bitna činjenica vezana za genocidni karakter Križarskih ratova jeste promjena do tada dominirajućih motiva genocida. Pored utilitarnih ciljeva i motiva, period križarskih ratova predstavlja početak korištenja ideoloških motiva za genocid.

U procesu kolonijalnih osvajanja, odnosno u uspostavljanju kolonijalnih carstava Evropskih država, genocidi i genocidni masakri bili su sastavni dio tih procesa na svim kontinentima. Genocidi i masakri su, nažalost, destruktivne sadržajnosti kolonijalnih osvajanja Meksika, Perua i većine zemalja američkog kontinenta. Genocid nad domorodačkim stanovništvom američkog kontinenta bio je dug proces. Odvijao se na različite načine, zavisno od politike kolonijalne sile koja ga je provodila. Mnoge kolonijalne sile prihvatile su engleski model "očisti i naseli". Posebno okrutan, nehuman i anticivilizacijski čin genocidnog uništenja domorodačkog stanovništva bio je "skalp". "Engleski sistem nagrada za skalpove razvio se do te mjere da je nudio i razne cijene. Najviše je plaćeno za skalpove odraslih muških indijanaca, manje za žene, i čak određena svota za djecu ispod 12 godina. Do kraja 17. stoljeća, profesionalni lovci na skalpove bili su uobičajeni. Oficijelne vojne čete su bile formirane za nalaženje, ubijanje i skalpiranje Indijanaca. Nakon rata za nezavisnost, SAD su zadržale engleski sistem nagrada koji se nalazio u svakoj državi. U Teksasu se zadržao sve dok nije bilo indijanaca za ubiti. U Kaliforniji se zadržao čak i poslije oficijelnog ukidanja. Ovakav sistem nagrađivanja, u kombinaciji sa građanskim oduševljenjem u ubijanju Indijanaca zbog zabave, navodi se glavnim razlogom kolapsa domorodačke populacije." (Leadbetter, 2004: 434-437) Kada je Španska država kolonizirala Meksiko, u Tenochtitlanu (Mexico City) živjeli su Asteci, domaći narod sa razvijenom kulturom. Ne štedeći ni njih ni njihovu kulturu, Španci su u ljeto 1521. godine izvršili posljedni napad na njih. Prema dostupnim informacijama, Portugalci su, 1510., tražeći put za Indiju, u gradu Goa počinili zločin genocida ubivši svo njegovo stanovništvo. Isto se desilo i u gradu Malacka. Malo je

poznato, da je u ratu u Kongu koji je vodio Leopold II iz Belgije u potrazi za slonovom kosti, ubijeno preko 10 miliona stanovnika.

Početak 16. stoljeća u Evropi je obilježen mnogim vjerskim ratovima, prije svega između katolika i novoformiranih protestanata. Katoličke države, kao što su to radile stoljećima, proganjale su protestanske (heretike), a protestantske države proganjale su katolike. Upečatljiv primjer za to je naređenje Francuskog kralja Charlesa IX za pogubljenje protestantskih vođa 24. augusta 1572 (tzv. Sveta Bartomolejska noć). Genocidni masakr nad protestantskim narodom se proširio i izvan Pariza, te je krajnji rezultat bio ubistvo oko 100. 000 muškaraca, žena i djece. (Leadbetter, 2004:277-279)

Pogledamo li “kartu puteva rata“ (Alen Žoks), vidjet ćemo da su genocidni procesi 20-og stoljeća, rezultat ratnih sukoba koji su se vodili u Evropi, ili su polazili i vodili se iz Evrope. “Osnovno polazište evropskog diskursa rata je u tome da se rat ne može odvojiti od mira, kao ni žrtva od dželata. Tu se insistira na najvažnijim istorijskim, socijalnim, ekonomskim i političkim tačkama susreta, presjeka rata i mira. Unutar evropskog diskursa rata javila se ideja da rat neprekidno prožima mir i da je civilni poredak u osnovi borbeni poredak. Šta više, u regularnim periodima mira, poretka i zakona, rat i dalje nastavlja da operiše unutar svih mehanizama moći, čak i onih najlegitimnijih. Teza da je mir ‘podmukla etapa rata’ ostalaje trajno obeležje zapadne civilizacije koja je ogrezla u ekspanzivnom militarizmu, čije tragove možemo pratiti još od epohe klasičnog kolonijalizma“ (Bodrijar, 1998) Zasigurno, jedan od najvećih genocida je, onaj iza koga stoje evropljani, a uzrokovan je njemačkim fašizmom. U periodu 1933-1945. godine ubijeno 16-20 miliona ljudi. Najpoznatiji logor smrti u tom periodu bio je Aušvic u južnoj Poljskoj. Bio je to nacistički koncentracioni logor u kome je tokom Drugog svjetskog rata ubijeno više od 1,5 miliona djece, žena i muškaraca svih nacija i nacionalnosti. Istina, ogromnu većinu činili su Jevreji, Poljaci, Romi i ratni zarobljenici različitih etničkih grupa. Potrebno je istaći da ima oprečnih mišljenja o broju umorenih u Aušvicu, no to i nije toliko važno kada se zna da je zločin počinjen u Aušvicu bio sistematičan, i organiziran, proračunat u svom razaranju i zatiranju ljudskog života, od strane fašističke države.

Genocid je i ono što su Staljin i njegov totalitarni režim, počinili “u ime komunizma“ u SSSR-u. Procjene o ubijenim ljudima kreću se oko 50 miliona. Jedna od osnovnih karakteristika Staljinovih i drugih komunističkih zločina jeste da su oni raznovrsni te da su skoro svi počinjeni iz ideoloških pobuda, pa ih možemo označiti, prije svega, ideološkim genocidom. Zagovornici dogmatske promjene svijeta, tj. političke vođe vulgarnog komunizma: Staljin, Pol Pot, Čaušesku, Kim il Sung,

Nadžibulah, Mengistu, Kastro i drugi, počinili su bezbrojne zločine, među kojima se pored genocida ističu zločini nad duhom, zločini nad univerzalnom i nacionalnom kulturom. “Staljin je naredio da se demoliraju desetine crkava u Moskvi; Čaušesku je uništio historijsko srce Bukurešta da bi sagradio zgrade i ostvario megalomanske projekte; Pol Pot je demontirao, kamen po kamen, katedralu Phnom Penh i prepustio džungli hramove Angkor; tokom maoističke kulturne revolucije, crvena garda polomila je ili spalila neprocjenjiva blaga.“ (Grupa autora, 1999:13) Zločin nad ljudima u ime ideologije komunizma počinjen je egzekucijama na različite načine: strijeljanje, vješanje, gušenje, batinjanje, gasna komora, otrov, uništavanje glada, smrt izazvana transportom, nasilnim i iscrpljujućim radom, uzrokovao je smrt od 100 miliona ljudi. “Može se uspostaviti prvi brojčani bilans koji je i dalje samo minimalna aproksimacija koja bi zahtjevala duga preciziranja, ali koji, prema ličnoj ocjeni, daje predstavu o veličini i dozvoljava da dotaknemo ozbiljnost teme:

- SSSR, 20 miliona mrtvih;
- Kina, 65 miliona mrtvih;
- Vijetnam, 1 milion mrtvih;
- Sjeverna Koreja, 2 miliona mrtvih;
- Kambodža, 2 miliona mrtvih;
- Istočna Evropa, 1 milion mrtvih;
- Latinska Amerika, 150 000 mrtvih;
- Afrika, 1,7 miliona mrtvih;
- Afganistan, 1,5 miliona mrtvih i
- međunarodni komunistički pokret i komunističke partije koje nisu na vlasti, desteine hiljada mrtvih! Ukupna brojka približava se cifri od 100 miliona mrtvih!“ (Grupa autora, 1999:14)

O ideološkoj dimenziji zločina genocida počinjenog u ime raznih ideologija, možda najbolje govori državni tužilac Francuske, Francois de Menthon u tužbi u Nurnbergu. “Predlažem sebe da vam pokažem da svaki organizirani i masovni kriminalitet proizilazi iz onoga što ću ja sebi dozvoliti da nazovem zločinom protiv duha, čime želim reći doktrine koja negira sve duhovne, racionalne i moralne vrijednosti, kojima su narodi milenijima pokušavali unaprijediti ljudsko postojanje, što je imalo cilj svesti čovječanstvo u barbarstvo, ne više u prirodno i sponatano barbarstvo primitivnih naroda, nego u demonsko barbarstvo jer je ono svjesno samo po sebi i jer do kraja koristi materijalna sredstva plod savremene nauke, u službu ljudskih odredbi, grijeh protov duha je greška koja potječe iz nacional socijalizma iz

kojeg proizilaze svi zločini. Ta monstruoza doktrina je rasizam.“ (Grupa autora, 1999:16)

Genocid se, umjesto rase, vjere ili etničke grupe, može vršiti i u ime klase. Ruski historičar i socijalist Sergej Melgunov u knjizi *Crveni teror u Rusiji*, objavljenoj u Berlinu 1924. godine, citira Latzisa, jednog od prvih šefova Češke sovjetske političke policije, koja je 1. novembra 1918. godine dala upute svojim članovima: “Mi ne vodimo rat protiv nekih osoba posebno. Mi istrebljujemo buržoaziju kao klasu. Ne tražite, u istrazi, dokumente i dokaze o tome šta je optuženi uradio, u aktima ili riječima, protiv sovjetskih vlasti, prvo pitanje koje mu treba postaviti je kojoj klasi on pripada, odakle potječe, o njegovom obrazovanju, odgoju, profesiji.“ (Baynac, 1975)

Mnogi komunistički režimi kao sredstvo genocida sistematski su upotrebljavali “oruđe gladi“. Režimi su kontrolirali sve raspoložive zalihe hrane, i pomoću sofisticiranih “sistema štednje“ hranu su djelili po “zasluzi“. “Kad bismo nabrajali, nebi bilo kraja zločinima lenjinizma i staljinizma koje su često prakticirali na gotovo identičan način režimi Mao Ze Donga, Kim Il Sunga, Pola Pota.” (Grupa autora, 1999:19-20) Želimo istaći da genocid nad klasom “vrijedi“ isto koliko i genocid nad rasom ili etnijom. Smrt od gladi jednog djeteta iz ukrajinskog kulaka koje je staljinistički režim pritjerao uz vrata gladi, “vrijedi“ isto koliko i smrt jednog jevrejskog ili romskog djeteta koje je nacistički režim natjerao u “fabriku za istrebljenje“, upotrebom plina, spaljivanjem mrtvacu.

Krajem Drugog svjetskog rata, 6. augusta 1945. prvi put u povijesti čovječanstva genocid je izvršen nuklearnim oružjem. Vojska SAD, na osnovu odluke predsjednika Harryja Trumana bacila je atomsku bombu na japanski grad Hiroshimu. Bomba je srušila većinu grada i odmah ubila 90 000 do 100 000 ljudi. Do kraja 1945. godine umrlo je još 40 000 ljudi. Bolesti uzrokovane radijacijom pratile su sve buduće generacije do današnjeg dana. (Lifton, 1995) U svjetsko-povijesnu deskripciju genocida u 20. stoljeću, tačnije, u njegovoj posljednoj deceniji, spada genocid u Ruandi gdje je 1994. godine ubijeno 500 000 pripadnika plemena Tutza. Nasilje koje je 1995/1996. sprovođila armija Rusije po odobrenju i naređenju ruske države, prema Čečenima, ima sva obilježja genocidne radnje. Genocid počinjen nad Bošnjacima u ratu protiv Bosne i Hercegovine 1992-1995. godine, svakako, spada u red svjetsko-povijesnih primjera zločina genocida, ravan po brutalnosti, svrsi, namjeni i ciljevima Aušvicu, Gulagu i mnogim drugim svjetsko-povijesnim primjernima genocida. Ted Robert Gurr i Barbara Harff: govoreći o državnom teroru nad manjinskim grupama, napravili su tabelu od 77 grupa koje su bile pogođene državnim terorom. Deset od

77 grupa u tabeli bilo je sistematski pogođeno takvim napadom, uključujući Muslimane (Bošnjake, op. A. Đ.) u Bosni (1992-1995.) i Tutze u Ruandi (1994). Od 1995 do 1996. godine, Ruske snage u Čečeniji upotrijebile su raspostranjeno nasilje nad civilima bez obzira na razlike, što je bilo na pragu genocida.“ (Leadbetter, 2004: 277-272)

1.2. Bosansko-bošnjačko iskustvo genocida

Sistematsko i organizirano činjenje genocida nad Bošnjacima na širim južnoslavenskim prostorima počinje u drugoj polovini 17. stoljeća. U sukobima Osmanske imperije sa Austrijom i Mletačkom republikom, stradanja bošnjačkog stanovništva u Lici i Slavoniji imaju sva obilježja genocida.

U drugoj polovini XVII stoljeća, na područjima Dalmacije, Slavonije, Srema, Like i Krbave, u Boki Kotorskoj, Medunu iznad Podgorice, i mnogim drugim mjestima, Bošnjaci su izloženi genocidnim procesima. (Imamović, 1991: 673-698) “Hiljade bošnjačkih porodica u Mađarskoj, Slavoniji, Sremu, Lici, Krbavi i Dalmaciji su u drugoj polovini XVII stoljeća izložene teroru, progonima, prodavanju u roblje, ubijanju i klanju (Mlečani u Zemuniku ‘poklaše bule i djecu...’) i nasilnom prevođenju u katoličanstvo. Njihove brojne džamije i drugi sakralni objekti pretvoreni su u katoličke crkve (‘...franjevci očistiše i blagosloviše džamije, te u njih s velikim oduševljenjem puku pjevahu, Bogu hvale i držahu službu Božiju’) ili su porušeni i uništeni, a obradiva imanja prisvojena od katolika i pravoslavnih. U tim krajevima, u kojima su nekoliko stoljeća činili većinu stanovništva (u gradovima a često i u obližnjim selima) nema više nikakvih ostataka ni materijalne ni duhovne kulture (i sva groblja su zatrta). Na Bošnjake u tim mjestima podsjećaju još samo toponimi i prezimena.“ (Čekić, 1999:12) Ista sudbina zatiranja kroz zločin genocida zadesila je Bošnjake Boko- Kotorskog zaliva, odnosno, Herceg Novi, Risan i Sutorinu. (Memić, 2003:124-135) “U Boki Kotorskoj su kršćani (Crnogorci i Hercegovci, kao i manji broj Mlečana) 1687., izvršili brojne zločine nad muslimanima (Bošnjacima, o.p. A. Đ.).

Tada je iz Herceg Novog, privrednog i kulturnog muslimanskog centra, protjerano oko 3.500 Bošnjaka. Za Bar je brodom otpremljeno 2.100 Bošnjaka i Albanaca. Jedan broj Bošnjaka je nasilno preveden u ‘hrišćansku vjeru’. Oko 1.300 Bošnjaka je raseljeno u susjedna hercegovačka mjesta. Srušene su i uništene brojne džamije i mesdžidi (dvije najveće džamije pretvorene su u crkve), zatim jedna tekija, dvije

medrese, sedam mekteba, hanovi, sahat kula, dva vodovoda, jedna javna česma, bedemi, tvrđava u Kumboru i dr.“ (Čekić, 1999:12)

Početakom 18. stoljeća, tačnije 1711. godine, jula mjeseca, na području “stare Crne Gore“, uz blagosov i podršku pravoslavne crkve i pod vođstvom crnogorsko-primorskog vladike Danila Petrovića, srpsko-crnogorski oružani odredi, “su poklali, nasilno preveli u pravoslavlje i protjerali između 3.000 i 4.000 Bošnjaka, te opljačkali njihova materijalna dobra i uništili sve njihove sakralne i kulturne objekte, među kojima i 6 džamija.“ (Čekić, 1999:12) Ovaj događaj je u srpskoj i crnogorskoj književnoj, političkoj i kulturnoj tradiciji poznat kao “istraga poturica“, a u stvari je genocid nad Bošnjacima. Nakon ovih događaja u četiri crnogorske nahije sa sjedištem u Cetinju, više nije bilo Bošnjaka.

Genocid nad Bošnjacima u 19. stoljeću, počinje odmah na njegovom početku, odnosno sa prvim srpskim ustankom 1804. godine i traje cijelo ovo stoljeće sa intenzivnijim događanjima u periodu od 1804 do 1813. (M. Popović o stravičnom zločinu genocida nad Bošnjacima za vrijeme Prvog i Drugog srpskog ustanka piše kako Srbi u Beogradu i drugim gradovima “ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale turske (bošnjačke, o.p. A.Đ.) bogomolje i gradove, stavljaju nejač pod nož... .Muškinje nemalo sve isjekoše, počеше rasporivati teških (trudnih, o.p. A.Đ.) žena trbuhe i vaditi djecu, te kad bi vidjeli da je koje dijete muško i njega bi ubili, a od ženskih šta su radili i kako su sa njima postupali, to mi ne može jezik govoriti niti pero pisati..”(Popović, 1976:118-119) i 1830 do 1867. godine. U tom periodu Bošnjaci su protjerani iz: Beograda, Šapca, Užica, Loznice, Smedereva, Valjeva, Požege, Čačka, Sokola i drugih mjesta kneževine Srbije. “Oduzeta im je imovina (milion hektara obradive zemlje, oko 100.000 građevinskih objekata i oko 300.000 grla stoke) i uništeno njihovo cjelokupno kulturno naslijeđe (oko 600 sakralnih objekata“). (Čekić, 1999:14) Progon i genocid nad Bošnjacima intenzivira se i nakon potpisivanja Berlinskog kongresa 1878. godine. Tada Srbija i Crna Gora, uz znatna teritorijalna proširenja, dobijaju nezavisnost.

Kako je do tada iz uže Srbije bilo protjerano gotovo svo bošnjačko stanovništvo, zločin genocida se nastavlja nad preostalim Bošnjacima, Nikšića, Spuža, Kolašina, Žabljaka, Podgorice, Zetske ravnice, Bara i Ulcinja i drugih mjesta. Oduzeta im je sva imovina, i nad njima su vršeni svi oblici zločina i zločin genocida. Tako se, npr, od 600 iseljenih muslimanskih porodica iz Nikšića, 318 (ili 52,8%) sklonilo u Bosnu, a 283 (ili 47,2%) u Albaniju. Iz Spuža se iselilo 200 domaćinstava. U Kolašinu je prije Berlinskog kongresa bilo 4067 Bošnjaka nakon. 1878 tamo ih više nije bilo. Od oko 43.000, koliko je bilo u Crnoj Gori do 1878, poslije Berlinskog kongresa

muslimansko stanovništvo je smanjeno na svega 12 492 stanovnika.” (Čekić, 1999:15)

Formiranjem Kraljevine Jugoslavije 1. decembra 1918. godine, pod dinastijom Karađorđevića, za Bošnjake ne nastaju bolji dani. Naprotiv, oni u ovom periodu doživljavaju zločin genocida u miru. Pored genocida koji se dogodio u Šahovićima, današnje Tomeševo, 1924. godine u ovom periodu nad Bošnjacima je vršen i ekonomski genocid. O pokolju u Šahovićima, vjerodostojno je pisao Milovan Đilas u svojoj knjizi *Land without Justice*, (Zemlja bez pravde) (London 1958). O tom stravičnom zločinu genocida u miru, Đilas je pisao na osnovu kazivanja svoga oca Nikole koji je bio jedan od komandanata genocidnog pohoda na Šahoviće i Pavino Polje. Opširnije pogledati u: M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica, VKBI Sarajevo 2003. H. Avdić, *Položaj muslimana u Sandžaku 1912-1941*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

Ekonomski genocid nad Bošnjacima desio se u najbrutalnijem obliku, upravo, u vrijeme Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije. “U trenutku stvaranja te države, 1. decembra 1918., u BiH je preko 62 posto privatne zemlje bilo u muslimanskom (bošnjačkom, o.p. A.Đ.) vlasništvu. Od ukupne zemlje, skoro dva miliona hektara koja je u Jugoslaviji 1919-1931. bila zahvaćena agrarnom reformom na BiH je otpadalo 1 286 227 hektara, ili 66,9 posto. Bosna i Hercegovina je, prema tome, bila okosnica i glavna meta agrarne reforme kojom nisu ostvareni samo socijalno-ekonomski, nego prije svega nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je potpuno socijalno-ekonomski uništiti muslimanske (bošnjačke, o.p. A. Đ.) zemljoposjednike, a Muslimane (Bošnjake, o.p. A. Đ.) u cijelosti nacionalno-politički destruirati i podjarmiti.“ “Da bi ekonomski potpuno uništila Muslimane, (Bošnjake, o.p. A.Đ.), vlada Kraljevine SHS je sprovela agrarnu reformu tako da je samo od Muslimana-Bošnjaka u BiH i Sandžaku oduzeto 1. 076. 685 hektara (ili 10.766.850 dunuma). Tu zemlju vlada je podijelila na 249.518 srpskih porodica-bivših kmetova, bezzemljaša i ratnih dobrovoljaca.

Premda je u BiH tada bilo više od 40 000 bezzemljaša i nekoliko hiljada kmetova iz redaova Muslimana, njih je vrlo mali broj dobio neki komad zemlje. Ovom reformom je uzeto skoro dvije trećine ukupne zemljišne površine koja je bila u posjedu bosanskih Muslimana (Bošnjaka, o.p. A.Đ.)“ (Bojić, 2001:61)

U Drugom svjetskom ratu genocidna stradanja Bošnjaka se nastavljaju. Poznata je činjenica da su na prostoru bivše Jugoslavije, u toku Drugog svjetskog rata, Bošnjaci imali 103.000 žrtava, što je činilo 8,1% njihove ukupne populacije. Procentualno, Bošnjaci su najveći stradalnici u Drugom svjetskom ratu među

južnoslavenskim narodima, upravo zbog toga što je nad njima počinjen, između ostalih, i zločin genocida. (Dedijer, 1990) i (Čekić, 1996).

Program četničkog pokreta, iz septembra 1941. godine, u osnovi je genocidan jer isključuje mogućnost drugim narodima da žive na prostoru sa Srbima. To potvrđuju slijedeći stavovi iz *Programa četničkog pokreta*: “b: omeđiti defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj; v: posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom; g: izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice; d: u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi, i e: unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programskih tačaka pod b,v,g, i d.“ Program četničkog pokreta DM, septembra 1941.; da bi realizirao postavljene zadatke iz Programa, kao zvanični i ovlašteni predstavnik države Kraljevine Jugoslavije, Draža Mihajilović izdaje precizno naređenje komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda o organizaciji i upotrebi četničkih odreda. “Naša se država nalazi još uvek u ratu sa vekovnim našim neprijateljima Nemcima i Italijanima. (...) ciljevi naših odreda jesu:

1. Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skriptom njegovog Veličanstva Kralja Petra II.
2. Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine –Srema – Banata i Bačke
3. ...
4. Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata
5. Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.
6. (...)
8. U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogorcima (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice).“ (Dedijer, 1990: 18 - 19).

U toku Drugog svjetskog rata na prostorima današnje Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, tzv. Nezavisna država Hrvatska izvršila je zločin genocida, ne samo nad Srbima i Židovima, već i nad Bošnjacima i ideološkim protivnicima. Simbol tog genocida je koncentracioni logor Jasenovac gdje je ustaška država ubila između

50.000 i 100.000 Srba, Židova, Roma, Bošnjaka i Hrvata. Neki izvori, prije svega srpska historiografija, navode mnogo veći broj žrtava u Jasenovcu, čak 700 000. Posebno je važno napomenuti da se u dosadašnjoj literaturi genocidnog stradanja u koncentracionom logoru Jasenovac, u toku Drugog svjetskog rata, vrlo rijetko spominju Bošnjaci kao žrtve što nije tačno. Jedan od rijetkih autora koji je precizno istražio stradanje Bošnjaka u koncentracionom logoru Jasenovac je Nihad Halilbegović, koji između ostalog piše: “istraživanjem u Arhivu BiH, Historijskom arhivu i drugim arhivima, bibliotekama, posebno Gazi-Husrevbegovoj biblioteci pronašao sam i evidentirao preko 1.520 Bošnjaka (Muslimana), po imenu i prezimenu, koji su stradali u logoru Jasenovac.“ (Halilbegović, 2006:11)

Pored fizičkog genocida, u toku Drugog svjetskog rata nad Bošnjacima je vršen i kulturni genocid. “Muslimani (Bošnjaci o.p. A.Đ.) su Pavelićevom ‘Zakonskom odredbom o arijevsom rasnom porijeklu (od 30. travnja 1941.) proglašeni za Hrvate. Oduzet im je narodni subjektivitet, prisvojena im je i kultura i prošlost, te izvršena nasilna asimilacija.

Bez političke organizacije koja bi ih mogla okupiti, nepriznati i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije za narod zbog težnji da se ‘nacionaliziraju’ u Srbe, Muslimani su postali objekat za svakojaka manipuliranja. U stvari, ovim je izvršen, prvi u NDH, kulturni genocid nad čitavim jednim narodom.“ (Bojić, 2001:67)

Zločin genocida koji se desio nad Bošnjacima na kraju 20. stoljeća, i po veličini i po mjestu zločina (Evropa), i po određenju ubijanog naroda (evropski), i po obavezi koju je imala međunarodna zajednica (Srebrenica – “zaštićena” zona UN-a), zasigurno nije puka slučajnost, već nažalost rezultat organizirane i planirane aktivnosti političkog rukovodstva, Vojske i Policije Republike Srpske. Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995. godine, kako je poznato, desio se zločin genocida, jedini nakon Drugog svjetskog rata u Evropi. Bio je to zločin genocida nad Bošnjacima, ne samo u Srebrenici, već i u drugim mjestima kao što su: Doboj, Foča, Zvornik, Kotor Varoš i druga. Opširnije o zločinu genocida u Srebrenici u: Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002, Honig, J. W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan 1997, Sarajevo; M. Pargan, *Srebrenica-dokumenti o genocidu*, Srebrenica, 2004. U javnom diskursu, i kolokvijalnom i znanstvenom, kada se govori o zločinu genocida nad Bošnjacima 1992-1995., ističe se samo genocid počinjen u Srebrenici jula mjeseca 1995. godine što ne odgovara društvenoj ali ni pravnoj stvarnosti. Genocid nad Bošnjacima do sada je procesuiran pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima. Pravomoćno su do sada za zločin genocida osuđeni:

- a) *Pred njemačkim sudovima*: **Nikola Jorgić** za zločin genocida na području Doboja 1992. godine, osuđen na kaznu doživotnog zatvora. Isti prvostepeni sud je 1999. proglasio krivim **Maksima Sokolovića** zbog saučesništva u genocidu nad bošnjačkim stanovništvom na području Osmaka u blizini Zvornika. Pred bavarskim Vrhovnim regionalnim sudom u Minhenu za genocid nad nesrpskim stanovništvom na području Kotor Varoši osuđen je **Đurađ Kušljić**.
- b) *Pred međunarodnim sudovima*: Prva presuda za zločin genocida nad Bošnjacima “zaštićene zone UN Srebrenica“ pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju u Hagu osuđen je general vojske Republike Srpske **Radoslav Krstić** na kaznu zatvora od 35 godina. Druga osuđujuća presuda pred istim sudom za zločin genocida donesena je u predmetu Vidoja Blagojevića, koji je oglašen krivim za saučesništvo u genocidu pomaganjem i podstrekavanjem. Žalbena Vijeće ga je oslobodilo optužbi za genocid i optužen je za zločine protiv čovječnosti. 30. januara 2015. godine Žalbena Vijeće Međunarodnog suda pravde u Hagu donijelo je pravomoćnu presudu i za zločin genocida na prostoru Srebrenice osudilo **Vujadina Popovića, Ljubišu Bearu i Dragu Nikolića**. Dvojici prvooptuženih izrečena je kazna doživotnog zatvora dok je Nikolić osuđen kaznom zatvora od 35 godina. Doživotnom kaznom zatvora za zločin genocida osuđen je i **Zdravko Tolimir**, general vojske Republike Srpske. Trenutno se pred pretresnim Vijećem Tribunala u Hagu vode prvostepeni postupci protiv **Radovana Karadžića i Ratka Mladića**.
- c) *Pred domaćim sudovima*: Prvu presudu za krivično djelo genocida Sud Bosne i Hercegovine donio je 2008. godine u tzv. predmetu “Kravice“ kojom su optuženi **Miloš Stupar, Milenko Trifković, Brano Đinić, Slobodan Jakovljević, Branislav Medan i Aleksandar Radanović**. Za zločin genocida pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđen je i **Milorad Trbić** na kaznu dugotrajnog zatvora od 30 godina. Također Sud Bosne i Hercegovine za zločin genocida na kaznu zatvora u trajanju od 31 godinu osudio je **Radomira Vukovića**. Na kaznu zatvora u trajanju od 11 godina za zločin genocida osuđen je i **Slavko Perić, Duško Jević i Mendeljev Đurić**, također su osuđeni za genocid nad Bošnjacima u Srebrenici. Za saučesništvo u genocidu osuđen je **Željko Ivanović** u trajanju od 24 godine. Za zločine protiv čovječnosti pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđeni su: **Boško Lukić, Marko Adamović, Franc Kos, Stanko Kojić, Zoran Garonja, Vaso Todorović i Vlastimir Golijan**. Trenutno se pred Sudom Bosne i Hercegovine vodi prvostepeni postupak

prema optužnici za genocid protiv **Aleksandra Cvetkovića, Miodraga Josipovića, Branimira Tešića, Dragomira Vasića, Danila Zoljića i Radomira Pantića.** (Gurda, 2015:35-68)

Uz pogubljenja, silovanja, premlaćivanja i druge oblike genocidnih tehnologija, u toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu došlo je do najveće iseljeničke krize u Evropi nakon Drugog svjetskog rata. Širom svijeta u preko 100 država raseljeno je oko 1 500 000 bosanskohercegovačkih državljana. Ciljevi uništenja nisu samo ljudi kao pripadnici određene društvene grupe, već i njihove kulturne institucije, osjećanje pripadnosti grupi, jezik, sigurnost privatnog vlasništva, zdravlje, sloboda i ljudsko dostojanstvo. Bosansko iskustvo, upravo potvrđuje ovo teorijsko spoznajno iskustvo. Organizatori i spovoditelji genocida u Bosni i Hercegovini od 1992 – 1995. godine, imali su za cilj ubiti bosanskohercegovačko društvo, odnosno bošnjačku nacionalnu zajednicu, kao kvitensenciju toga društva. Ta se tehnologija izvodila, ne samo putem masovnih likvidacija, već i putem organiziranog silovanja, progona, etničkog čišćenja, izgladnjivanjem, uskraćivanjem vode, toplote, svjetlosti granatiranjem izazivanje straha, te biološkog i mentalnog oštećenja zdravlja i socijalnog marginaliziranja. Bošnjaci su trebali biti uništeni kao narod i kultura, da bi se time izbila jedna od osnovnih karika bosanskohercegovačkog društva i države. To je bio uslov kako bi se država Bosna i Hercegovina mogla podijeliti između dva velikodržavna projekta.

Posljednji genocid izvršen nad Bošnjacima 1992-1995. godine, samo je jedan, bar za sada, posljednji, u nizu počinjenih genocida, i to uvijek od istih počinitelja. Za pravilno razumjevanje genocida nad Bošnjacima, prije svega kao društvene činjenice, neophodno je istaći kontinuitet planiranja i organiziranog izvođenja genocida. Kontinuitet genocidnih procesa u Bosni i Hercegovini uvijek je bio u neposrednoj vezi, odnosno, odvijao se paralelno, sa kontinuitetom realizacije velikodržavnih projekata Bosni susjednih država. Istražujući kontinuitet genocida nad Bošnjacima, Mustafa Imamović je utvrdio čak jedanaest genocida koji su izvršeni nad Bošnjacima od XVII do XX stoljeća. Prema Imamoviću, genocidi nad Bošnjacima desili su se u slijedećim vremenskim periodima: prvi (1863.-1699.), drugi (1711.), treći (1804.), četvrti (1830.-1867.), peti (1876.-1878.), šesti (1878.-1910.), sedmi (1912.-1913.), osmi (1914.-1915.), deveti (1918.-1941.), deseti (1941.-1945.) i jedanaesti (1991-1995). (Imamović, 1977: 169-174)

Dakle, realizacija velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske utemeljena je na ideološkoj matrici nacionalizma, koji je primjenjujući formulu jedna nacija jedna

država, nužno nailazio na prepreku zvanu multilaterarna sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države. U osnovi genocidne prakse, državnih subjekata Srbije i Crne Gore, tokom cijelog njezinog dešavanja, stoji genocidan ideologija utemeljena u mitologiziranim sadržajima državno-političkih programa i političkoj propagandi. Smail Čekić s pravom ističe da je ova genocidna ideologija “razarađena i uobličena u Njegošovom *Gorskom vijencu*, Garašiniovom Načertaniju iz 1844.; politici kraljevske Srbije, jezičkom nacionalizmu Vuka Karadžića; materijalima, Krfske deklaracije 1917.; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavo srpski kulturni krug i razna srpska društva udruženja i srpska pravoslavna crkva, genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihajlovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju Muslimana; zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.); programskim dokumentima SANU; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića Milrada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilije Kretića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremanjima SUP – a (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika srpske pravoslavne crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr.”(Čekić, 1995:22) Obje političke elite, i srbijanska i hrvatska, bile su nosioci velikodržavnih projekata, koji su podrazumjevali prvo otcijepljenje od Bosne i Hercegovine i pojedinih njezinih dijelova, a zatim priključenje istih jednom od velikodržavnih projekata. U oba slučaja, da bi se teritorija mogla odvojiti od Bosne i Hercegovine, prethodno je trebala biti “očišćena“ od bošnjačkog stanovništva. Upravo su genocid i etničko čišćenje Bošnjaka bili sredstva za ostvarivanje velikodržavnih projekata.

2. GENOCID KAO ZNANSTVENI FENOMEN ILI ZAŠTO SOCIOLOGIJA GENOCIDA?

Prije nego što se upustimo u ekspliciranje genocida kao znanstvenog fenomena, istaknimo, da genocidnu praksu nije u potpunosti pratila i znanstvena elaboracija u kojoj jasno možemo da nađemo i vidimo retoriku genocida, ali istovremeno, da

prepoznamo ono što bismo mogli nazvati historijskom “sviješću genocida“. Ako bismo i mogli biti zadovoljni sa filozofskom i historijskom interpretacijom genocida, onda, zasigurno, njegovo sociološko, politološko, kriminološko i pravno razumijevanje i znanstveno objašnjenje zaostaju iza potreba ovovremenosti i zahtjeva budućnosti.

Dokumentiranje genocida u prošlosti ima mnogo teškoća. Dokazi postoje, ali njihova znanstvena verifikacija ponekad je upitna ili nedovoljno precizna. To se prije svega odnosi na činjenicu, da je teško danas izvršiti rekonstrukciju davnih događanja, posebno ako se zna da su pobjednici obično slavili svoju pobjedu a pobijeđeni naglašavali svoje patnje i stradanja. Tačno je, takođe, da su genocidi u prošlosti pretežno motivirani i izvršavani u svrhu utilitarnih ciljeva. Iz historijskih tekstova ne čitamo eksplicitno o namjeri uništenja drugog, kao jednom od važnih elemenata određenja genocida, već namjeru izvodimo iz dokaza na temelju indicije.

Prema stupnju svoje kompleksnosti, genocid je vrlo složena i kompleksna društvena pojava. Istovremeno, kao znanstveno pitanje genocid je, posebno, unutar bosanskohercegovačkog znanstvenog mišljenja, prije svega pravnog, sociološkog, kriminološkog, politološkog, antropološkog i historijskog, nedovoljno elaboriran. U okviru bosanskohercegovačkog sociološkog mišljenja do danas je odbranjeno nekoliko doktorskih disertacija na temu genocida i objavljeno nekoliko značajnih knjiga i radova što upućuje na zaključak da je *Sociologija genocida* na putu svog, ne samo znanstvenog već i institucionalnog konstituiranja. Navedimo ovom prilikom, po našem mišljenju, najznačajnija djela iz Sociologije genocida.

Žiga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo 1997. Bećirović Hajriz, *Genocid u savremenoj društvenoj znanosti*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007. Bećirević Edina, *Genocid na Drini*, buybook, Sarajevo, 2009.; Đozić, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godišnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 6/2005.; Đozić Adib, *Država i genocid*, ZBORNIK RADOVA, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, 2006.; Đozić Adib, *Genocid kao društvena i pravna činjenica bošnjačke historije*, Zbornik radova, Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010), Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, Tuzla, 2011. Muratović Rasim, *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007.

Među znanstvenim disciplinama u bosanskohercegovačkoj akademskoj zajednici, tematika genocida najzastupljenija je u Historiji. Ovom prilikom istaćićemo nekoliko značajnih djela: Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*,

Svjetlost, Sarajevo, 1990. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo, 2001. Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, Dokumenti*, MAG-Udruženje Muslimana za antigenocidne djelatnosti, Sarajevo, 1996. Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2012. Balić Hasan, *Bosanska kataklizma, Studija slučaja Foča*, Magistrat, Sarajevo, 2002., Omerdić Muharem, *Prilozi izučavanja genocida nad Bošnjacima*, El-Kalem, Sarajevo, 1999. Genocid kao društveni i znanstveni fenomen nije problem samo jedne lokalne zajednice, jednog naroda, jedne kulture, jedne rase, jedne religije, jedne države, nego je problem koji se tiče svih lokalnih zajednica, svih naroda, svih kultura, svih rasa, svih religija, svih država i svih ljudi uopće. Istovremeno, genocid se tiče svih međunarodnih subjekata i ukupne savjesti čovječanstva. Zašto je to tako? Zato što je to najstrašniji i najokrutniji zločin koji prevazilazi zločin pojedinačnog ubijanja ljudi. Iz tih razloga, genocid nije samo društveno i pravno pitanje već istovremeno i moralno, kriminalno, duhovno, vojno, religijsko, filozofsko i, nadasve, općecivilizacijsko i općeznanstveno pitanje. Da bismo uopće mogli razumjeti genocid kao društveni i znanstveni fenomen, neophodno se prethodno upoznati sa dosadašnjim i sadašnjim pravnim i sociološkim određenjima genocida, prvenstveno, kao najokrutnijeg zločina.

Prvo eksplicitno definicijsko određenje genocida izrekao je 1943. godine poljski pravnik Raphael Lemkin u svome djelu *Vladavina sila osovine u okupiranoj Evropi*, objavljenom u Vašingtonu 1944. godine. "Pod genocidom podrazumijevamo uništenje naroda ili etničke grupe. Nova riječ, koju je autor označio da bi označio i uključio iskustvo njenog modernog razvoja, skovana je od starogrčke riječi *genos* (rasa, pleme) i latinske riječi *cide* (ubiti), tako da svojom tvorbom korespondira riječima *tiranacid*, *homocid*, *genocid* itd. Općenito govoreći, genocid ne znači nužno neposredno uništenje naroda, osim kad se vrši masovno ubijanje svih pripadnika nekog naroda. Namjera je, zapravo označiti koordinirani plan različitih akcija usmjerenih na razaranje neophodnih osnova za život nacionalnih grupa, s ciljem njihova uništenja. Ciljevi takvog plana bili bi dezintegracija političkih i socijalnih institucija, kulture, jezika, nacionalnih osjećaja, religije i ekonomske egzistencije nacionalnih grupa, te ugrožavanje osobne sigurnosti, slobode, zdravlja, digniteta čak i života pojedinaca koji pripadaju takvoj grupi.

Genocid je uperen protiv nacionalnih grupa kao entiteta, a uključene radnje uperene su protiv pojedinaca kao pripadnika nacionalne grupe, a ne protiv njih osobno." (Letica-Letica, 1998: 29)

Nastavljajući dalje napore u preciziranju pojma genocid, odnosno, nastojeći njegovom sveobuhvatnijem razumijevanju, R. Lemkin je u listu *Američki časopis za međunarodno pravo* 1947. godine rekao da "... zločin genocida obuhvata svakojaka djela, uključujući ne samo lišavanje, već i sprečavanje života (putem abortusa, sterilizacije), kao i postupke koji u znatnoj mjeri ugrožavaju život i zdravlje (vještački izazvane infekcije, /tjeranje na rad/ rad do smrti u posebnim logorima, namjerno razdvajanje porodica u cilju raseljavanja...)" (Lemkin, 1947:147)

Generalna skupština UN-a je na skupštini 11. decembra 1946. godine usvojila termin genocid kao zločin prema međunarodnom pravu. Na istoj sjednici, Generalna skupština je pozvala svoje članice na međunarodnu saradnju u suzbijanju zločina genocida, te da ga i zakonodavno sankcioniraju. Kao rezultat međunarodne aktivnosti, Generalna skupština UN-a je 9. decembra 1948. godine usvojila međunarodnu *Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*. U članu 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, genocidom se označava svako djelo "... Počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina:

- a) ubojstvo članova grupe;
- b) nanošenje teške ili duševne povrede članovima grupe;
- c) namjerno podvrgavanje grupe takvim uslovima života koji bi trebali dovesti do njezinoga potpunoga ili djelimičnog uništenja;
- d) nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru grupe;
- e) prisilno premještanje djece iz grupe u drugu." (Vajs, 1972: 187-188)

U godinama nakon usvajanja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, znanstvenici i stručnjaci za društvene znanosti inteziviraju rasprave o svim aspektima zločina genocida. Ovom prilikom pomenut ćemo samo najznačajnija imena bez ulaženja u znanstvene elaboracije njihovih tekstova. Zasiurno najznačajnija imena u znanstvenom problematiziranju i rasvjetljavanju zločina genocida su: Leo Kuper, Frank Chlark, Kurt Johansohn, Helen Fein, Israel Charny, Irving Louis Horowitz, Alex Alvarez, Jehuda Bauer, Robert Melson i Ton Zwan. Razvoj znanosti o genocidu u Bosni i Hercegovini i ostalim južnoslavenskim državama i akademskim zajednicama nije pratio dinamiku razvoja ove znanosti u evropskim državama, SAD-u i Izraelu. U obrazovnim sistemima demokratskih država Evrope, SAD-u i Izraelu, teme genocida i holokausta zastupljene su u srednjoškolskim udžbenicima kao obavezni nastavni sadržaji.

Dokumentiranje genocida ima mnogo poteškoća, posebno onih koji su se dogodili u daljoj prošlosti. Neko će se možda zapitati čemu istraživanje prošlosti zločina? Odgovor je jednostavan, da se ponovo ne bi desio. Iz istih razloga potpuno je opravdana pravna norma da zločin genocida nikada ne zastarijeva. Da bismo što eksplicitnije izvršili rekonstrukciju genocidnih događaja u prošlosti, svakako i u bošnjačkoj historiji, u metodološkom smislu, pomoći će nam zaključci Izvještaja centra za proučavanje holokausta i genocida iz Amsterdama. Ovom prilikom sažeti ćemo šest zaključaka:

- mora se jasno napraviti razlika između genocida i drugih masovnih zločina protiv određenih grupa, s jedne strane, i rata (posebno građanskog), s druge strane, ali se mora i priznati da stanje rata, pa i građanskog, na različite načine može uticati na razvoj procesa genocida;
- zločini genocida se razvijaju i događaju isključivo u uslovima teških i upornih kriza;
- postoji mogućnost da neka radikalna politička elita u toku krize preuzme poluge moći i organizaciju države. Odluke tog vođstva mogu biti presudne za pojavu genocida i da se proces genocida razvija “odozgo na dolje“, te da su najviši državni organi odgovorni za razvoj tog procesa;
- genocid treba posmatrati kao izuzetno složen proces, koji ima svoj početak, strukturisani tok i kraj koji obično nastupa nakon žestoke spoljne intervencije;
- ideologija je presudna za pojavu genocida. To su prije svega raznovrsni oblici ekstremnog nacionalizma, koji formiraju ekstremnu političku atmosferu;
- Svaki proces genocida treba posmatrati sa stanovišta žrtava, da su one prethodno određene kao meta progona i da postaju sve ranjivije i nezaštićenije tokom samog procesa, te da sudbina žrtava mora biti bitan orjentir u procjenjivanju i donošenju suda o genocidu. (Zwaan, 2003:57-58)

Genocid kao društvena pojava uvijek je uzrokovan društvenim činocima. Iz ovoga stava proizilazi sljedeće pitanje: koji su društveni uzroci genocida, ne samo nad Bošnjacima, već uopće? Rat, zasigurno, predstavlja društveni milje za činjenje genocida, No i rat je rezultat dubljih, fundamentalnijih, društvenih činilaca. Za potpunije razumijevanje društvene osnove genocida, neophodno je uključiti historijske, ekonomske, kulturne, religijske, ideološke i druge elemente koji su bitni za cjelinu spoznajnog produktiviteta o genocide kao društvenoj i znanstvenoj činjenici. Među uzroke genocida svakako spada nacionalizam kao najdominantniji društveni proizvod ideologije “racionalističkog sekularizma.” S pravom konstatira

Benedikt Anderson da "...18. stoljeće u Zapadnoj Evropi ne obilježava samo početak doba nacionalizma, već i smiraj religioznog načina mišljenja. Stoljeće prosvjetiteljstva, **racionalističkog sekularizma** (istakao A.Đ.) donijelo je sa sobom vlastito mračnjaštvo. (Anderson, 1998:22.) Vlastito mračnjaštvo evropskog prosvjetiteljstva je Holocaust nad Jevrejima i Genocid nad Bošnjacima.

Naprijed navedene činjenice, nedvosmisleno pokazuju da su rat i ideologije, ponajviše ideologija jedna nacija jedna država, najčešći društveni uzroci genocida 19. i 20. stoljeća. Bošnjaci kao nacija i njihova multinacionalna država Bosna i Hercegovina, najneposrednije su u posljednja tri stoljeća bili izloženi ovim destruktivnim ideologijama koje su po pravilu rezultirale ratom i genocidom kao sredstvom ostvarenja postavljenih ratnih ciljeva velikodržavnih nacionalnih ideologija. Istraživanje zločina genocida unutar bošnjačke historije, postavlja se, ne samo kao znanstveno pitanje, već i kao civilizacijska potreba, te pitanje savjesti zapadnoevropske kulture i civilizacije uopće. Zašto? Zbog perfidnosti skrivanja i poricanja, te zbog ideološki agresivnog širenja stereotipa i predrasuda o Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, posebno kada je riječ o njihovoj islamskoj komponenti. Bošnjaci se, od počinitelja genocida nad njima, pokušavaju dovesti u situaciju da, umjesto žrtve genocida, budu pretvoreni u sudgovornog subjekta, ako ne i isključivog krivca, svog vlastitog genocidnog stradanja. "Dejtonsko-pariški sporazum nužna je posljedica konačne pobjede i prihvaćanja kolektivne slike o plemenskoj Bosni u zapadnim/američkim predodžbama. Nakon što je pune tri godine Zapad odbijao svaku pomisao o adekvatnom definiranju ključnih termina 'katastrofe' u Bosni (tj. velikosrpske agresije i genocida), inzistirajući na terminima etničko čišćenje, plemenski rat, etnički konflikt, građanski rat i dr., sporazum pripremljen u vojnoj zračnoj luci Wright Petterson u Daytonu 22. studenog 1995. godine i potpisan u Parizu 14. prosinca 1995., bio je logična posljedica definiranja agresije kao plemensko-građanskog rata, a genocida kao etničkog čišćenja. Tim je sporazumom prekinut rat i potvrđen ključni zapadnjački stereotip o Bosni: stvarna podjela Bosne prema arbitrarno određenim etničkim linijama posljedica je prastare mržnje i plemenskih borbi koje su trajale stoljećima; plemena treba razdvojiti kako bi se kasnije amerikanizirala i vesternizirala, a u dogleđnoj budućnosti i civilizirala te stopila u evropsko multietničko društvo." (Letica-Letica, 1997:87) Da poricateljima genocida nad Bošnjacima ne bi uspjelo da ostvare postavljeni cilj, neophodno je oživjeti historijsko bošnjačko sjećanje na zajedništvo historijske sudbine preživljenih genocida, te znanstveno-institucionalno istraživanje i objašnjenje genocida kao društvenog i znanstvenog fenomena u znanstvenoj formi sociologije genocida.

Ako je suditi po veličini prostora koji bosanskohercegovačka sociološka i pravna znanost posvećuju fenomenu genocida, onda je on za bosanskohercegovačku sociologiju i pravnu znanost posve minorna tema. Zašto je to tako, više je razloga i zaslužuje potpunu i cjelovitu analizu. Ovom prilikom istaći ćemo jedan od razloga, prije svega, znanstveno-metodološke naravi. Posebnost predmeta i metoda sociologije genocida doveli su do otežanog uvida i protoka ideja između opće sociološke teorije i sociologije genocida koja, nažalost, kao subdisciplina sociološke teorije još nije ni konstituirana unutar sociologije u bosanskohercegovačkom znanstvenom i obrazovnom sistemu. *Sociologija genocida* kao univerzitetska nastavna disciplina na bosanskohercegovačkim univerzitetima još uvijek nije konstituirana. Izuzetak je Univerzitet u Tuzli gdje je *Sociologija genocida* zastupljena na Pravnom fakultetu, kao izborni nastavni predmet i na II ciklusu studijskog odsjeka Filozofija-sociologija Filozofskog fakulteta kao obavezni nastavni predmet. Zabrinjavajuće je da ni na jednom studijskom odsjeku Sociologije, sem u Tuzli, nema sociološkog izučavanja genocida, bez obzira što je genocid i društvena i pravna činjenica bosansko-bošnjačke historije. Ovom prilikom izostavljamo iz analize Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao znanstveno-organizacione jedinice Univerziteta u Sarajevu, čiji je rad na istraživanju i dokumentiranju genocida zaista zavidan i znanstveno relevantan, jer se Institut ne bavi isključivo ili dominantno sociološkim razumijevanjem genocida. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da se u srednjoškolskim udžbenicima Sociologije i Historije u Bosni i Hercegovini uopće ne spominje zločin genocida kao obrazovno pitanje. Opširnije o problemu zastupljenosti fenomena genocida u obrazovnim sistemima u svijetu, Bosni i Hercegovini i bosanskohercegovačkom okruženju u: Adib Đozić, Abdel Alibegović, *Obrazovanje i genocid*, Ko, kako i zašto kriptoizira i “zabranjuje“ institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992-1995. godine? Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2015.

Dok se u “standardnim“ sociološkim istraživanjima društvene destrukcije koriste standardni pojmovi, npr. rat, razarenje, sukob, destrukcija, ubistvo i dr., fenomen genocida izmiče gotovo svakom bosanskohercegovačkom sociološkom istraživanju. Najčešći razlog je što se genocid kao najteži oblik zločina ne poima kao racionalno opravdani društveni fenomen a upravo se “standardna“ sociologija bavi, bar do sada, pitanjima “normalnog“ društvenog života koja se nalaze unutar “normalnog“ akademskog diskursa. Kako genocid prevazilazi i po sadržajnosti i po formi sve oblike zločina, on se i kao društvena pojava nalazi izvan “normalnog“ društvenog života i izvan “normalnog“ akademskog diskursa. U tome se i nalazi srž znanstveno-

metodološkog problema, kako genocid uvrstiti i razumjeti kao “normalan“ društveni fenomen i “normalan“ akademski diskurs. Uistinu, u razumijevanju bošnjačke historije, genocid ne samo da je “normalan“ i “racionalan“ već i neizbježan i nezaobilazan društveno-historijski fenomen bez čijeg znanstvenog ekspliciranja nije moguće u potpunosti razumjeti cjelinu razvoja bosansko-bošnjačkog društveno-povijesnog identiteta. Naprijed iznesene metodološke činjenice, i sama činjenica genocida kao sadržaja bošnjačke historije, nalažu temeljitije preispitivanje odnosa sociologije i genocida. Razlog je jednostavan a bitan. Društveno-historijske činjenice, neumoljivo, govore da je genocid nad Bošnjacima, jednim od najstarijih evropskih naroda, vršen u kontinuitetu posljednjih 300 godina. Genocid nad Bošnjacima zasigurno je prevazišao lokalne okvire, i po obimu i po kvantitetu, dužini trajanja, ali i brutalnosti i bezobzirnišću sa kojom je vršen, te perfidnošću skrivanja i poricanja. Zaista, genocid je bitan znanstveni fenomen jer kao društveni fenomen bitno ugrožava samu egzistenciju ljudskog društva posebno bosanskohercegovačkog.

ZAKLJUČAK

Analizom svjetsko-povijesnog i bosansko-bošnjačkog iskustva genocida, eksplicitno smo utvrdili da je genocid neupitna društvena pojava, nažalost, i u stvarnosti bosanskohercegovačkog društva kroz kontinuirano činjenje genocida nad Bošnjacima. Jedan od relevantnih dokaza genocida kao društvenog i znanstvenog fenomena, pored Holokausta i drugih svjetsko-povijesnih primjera, jesu procesuiranje i pravomoćne presude za zločin genocida nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima. Genocid kao društveni fenomen je izuzetno složen društveni fenomen koji neminovno zahtijeva znanstveno obješnjenje. Nažalost, razvoj znanosti o genocidu, prije svega kao subsociološke discipline, nije pratio dinamiku razvoja zločina genocida. Ova tvrdnja se posebno odnosi na razvoj Sociologije genocida u okviru bosanskohercegovačkog sociološkog mišljenja. Za sveobuhvatno, cjelovito, razumijevanje društvene uzrokovaniosti genocida, neophodno je uključiti historijske, ekonomske, kulturne, religijske, ideološke i druge elemente koji su bitni za cjelinu spoznajnog produktiviteta o genocidu kao društvenoj i znanstvenoj činjenici. Kao složen društveni fenomen, dinamično-destruktivan i nehuman, prije svega, genocid “zaslužuje“ biti primaran znanstveni fenomen, ne samo sociologije već i ostalih društvenih i humanističkih znanosti. Složenost genocida kao društvenog

i znanstvenog fenomena najeksplicitnije je “vidljiva“ kroz spoznaju složenosti genocidne “tehnologije” koja se ne realizira samo procesom masovnih ubijanja ljudi, već i zločinom organiziranog silovanja, progona, etničkog čišćenja, izgladnjivanjem, uskraćivanjem vode, toplote, svjetlosti, granatiranjem, rušenjem objekata, paljenjem, izazivanjem straha, te biološkog i mentalnog oštećenja zdravlja i socijalnog marginaliziranja. Sve ove činjenice potvrđuju da je genocid višedimenzionalan društveni i znanstveni fenomen. To je sasvim dovoljan razlog za potvrđan odgovor: zašto Sociologija genocida.

LITERATURA:

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.
2. Avdić, Hakija, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.
3. Bećirević, Edina, *Genocid na Drini*, buybook, Sarajevo, 2009.
4. Bisić Mustafa, *Ratni zločin i genocid, zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom*, ZAP, Sarajevo, 1997.
5. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo, 2001.
6. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika “etničkog čišćenja“*, VKBI, Sarajevo, 1998.
7. Charny, W., Israel, *Encyclopedia of genocide volume I, volume II*, Institute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem, 1999.
8. Čekić, Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo 19997.
9. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004.
10. Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990
11. Doubth, Keith. *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003,
12. Đozić, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23. 2004.
13. Đozić, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godišnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 6/2005.

14. Dozić, Adib, *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, BKC; Sarajevo, OFF-SET, Tuzla, 2012.
15. Filipović, Muhamed, *Korijeni agresije, u: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997.
16. Gurda Vedad, *Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima*, Edicija Monumenta Srebrenica: Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva, Knjiga IV, *Srebrenica kroz minula stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-histrijskog i proirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica, 2015.)
17. Grupa Autora, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
18. Grupa autora, *Crna knjiga komunizma*, Bosančica-print, Sarajevo, 1990.
19. Halilbegović Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, VKBI, Sarajevo, 2006.
20. Honig, J., W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
21. Imamović Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Bošnjacima od kraja XVII, stoljeća do 1945. godine*, Pravni spektar, Sarajevo, 1999.
22. Imamović, M., Hrelja, K., Purivatra, A., *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992.
23. Korošić, Marijan, *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1998.
24. Kulić, Slavko, *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1996.
25. Letica, Bartol, Letica, Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
26. Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002.
27. Memić, Mustafa, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996.
28. Memić, Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003.
29. *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
30. Sells A., Michael, *Iznevjereni most*, ITD 7, Sarajevo, 2002.
31. Soll, Drothe, *Kristo-fašizam*, Značenja, br. 16, Dobj, 1988.
32. Softić, Sakib, *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, VKBI, Sarajevo, 2000.
32. Veselica, Marko, *Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije, u Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti I međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.

33. Zülch, Tilman, *“Etničko čišćenje“ genocid za “Veliku Srbiju“*, VKBI, Sarajevo, 1996.
34. Zgodić, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo, 1999.
35. Žiga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo 1997.
36. Žunec, Ozren, *Rat i društvo, Ogladi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Tuzli

ul. Dr. Tihomila Markovića 1

75000 Tuzla

adib.djozic@untz.ba

GENOCIDE AS SOCIAL AND SCIENTIFIC PHENOMENON

SUMMARY:

Structural and dynamic substance of society is, unfortunately, also made up of various forms of crime. The most severe form of crime is, certainly, genocide. The history of human society and its contemporary existence undoubtedly indicate that genocide is, not only a product of society, as a social fact, but at the same time represents an inseparable part of social existence as a socio-historical phenomenon *sui generis*. The question of extent to which science, primarily sociology, managed or manages to scientifically explore and explain all aspects of this social phenomenon, such as: causes, types, phases, forms, characterology, “technology“ is justified, and all with the aim to prevent genocide as a crime that in its essence surpasses just killing people as individual beings. The author attempts to analyze the basic world-historical and Bosnian-Bosniak examples of genocide and highlight the fact that genocide is social phenomenon of total human history, and a very significant scientific phenomenon whose scientific discipline and institutional actualization, notably through educational system, constitute a very important factor of prevention of genocide as the most vicious crime.

Key words: genocide, genocide as a social phenomenon, genocide as a scientific phenomenon, sociology of genocide.

UDK 316.42"20"

165.62

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Abdel Alibegović, Midhat Čaušević

DRUŠTVO 21. STOLJEĆA – KLJUČNA OBILJEŽJA I PROBLEMI

U radu, autori promišljaju sociološku stvarnost i sadržajnost na stepenu metateorijskog viđenja same sadržajnosti i suštinske okrenutosti sociologije. Ukoliko sve pojavnosti i iz šireg obima sociološke predmetne upućenosti ostavimo, kako to kaže Hussrel, “u zagrade“, opet nam se pitanje krize i promišljanje (neke) krize nadaje kao temeljna osobina u svakom ozbiljnom sociološkom pristupu. Da li savremeni, odnosno, da li uopšte čovjek “voli“ da misli, kako bi to Heidegger kazao? Može li se idejni tvorac ili krivac zapadne racionalnosti može pohvaliti da misli, da je naučio da misli? Naravno, velika je razlika između: moći misliti uzroke, a potpuno je druga strana medalje moći/morati misliti posljedice, rezultate svojih postupaka, a dodatna je situacija ne biti u mogućnosti uopšte misliti o sebi, svijetu, posljedicama svojih učinaka itd. Je li čovjekova sudbina ontološka i ekološka osviješćenost, življenje i djelovanje u skladu sa “svetošću života“, ili je njegova sudbina stanje “razljuđenosti“, barbarstva i lažne “izmičke“ svijesti i savjesti? Na tragu savremenih socioloških pristupa i mislilaca, autori su nastojali promisliti, sagledati i odgonetnuti ključne sadržajnosti epohe u kojoj (iz)živimo, ma šta ovo “živjeti“ značilo kroz prizmu baumanosvskog i bekovskog pristupa epohi rizika, samoj fluidnosti života, modernosti i straha, preko Konrad Paulovog smislenog skeniranja krilatice “društvo znanja“, do George Myersonovog razotkrivanja dosega i zabluda savremenog ekologizma.

Ključne riječi: fluidni strah, društvo rizika, društvo znanja, dezinformacijsko društvo, fluidna modernost, ekologizam, radikalna ekologija.

1. UVOD

“Ono najdvojbene u našem dvojbenu vremenu jeste da mi još ne mislimo” *(Heidegger, Što se zove mišljenje?)*

U tradicionalnim, ali i savremenim sociološkim analizama društva, manifestacijama društvenog, odgonetanju društvenih činjenica i mijena, najčešće društvene pojave promišljamo u znaku i pod znakom “pitanja o nečemu” ili znakom/stanjem “krize”. Ovo može da ukazuje na mnogo značenja, ali jedno od njih nas upozorava na neraskidivu upućenost i okrenutost fundamentalne sociologije i na filozofska ishodišta. Imamo li u vidu da su klasici sociološke misli svoja istraživanja gradili na odgonetanju i dešifriranju problema i izazova onog vremena u kojem su živjeli, te da su najjednostavnije i najpreciznije evidentirali društvene procese u fazi kriza i značajnih turbulencija u društvenim procesima, smatramo da se i društvo 21. stoljeća sa svim svojim obilježjima, problemima i izazovima može/mora egzaktno misliti u znaku krize/kriza zapadne racionalnosti. Martin Heidegger, u svome spisu “Šta se zove mišljenje?” (Heidegger, 2008:11), polazi od tvrdnje da savremeni čovjek ne misli, te da bi to mogao, mora se učiti mišljenju. Naglašava Heidegger da sama potencija/mogućnost da čovjek može misliti, ne jamči nam uvijek da mi to i možemo. Jer, kako Heidegger naglašava, *mi možemo samo ono što volimo.* (Heidegger, 2008.) Čovjek, kao misleće biće, nedovoljno se obraća onome što bi *od iskona voljelo biti promišljeno*, (Heidegger, 2008:14), a ono što bi trebao da misli čovjek u uslovima zapadne modernosti, koja stoji na ovim temeljima, je samu suštinu svoga postojanja. Onog momenta kada čovjek ne misli ono što bi trebalo biti mišljeno, dolazi do stanja odrođavanja od *svetosti života* (Žiga, 2012:128), dolazi do razljuđenosti, dolazi do ontološke i ekološke onesviješćenosti.

Da li je moguće misliti krizu izvan prostora i vremena, i da li je dovoljno misliti krizu samo preko njenih egzemplara, manifestiranja, pojavljivanja ili je zapravo to samo znak da smo u nekom nepovoljnom položaju? Imajući u vidu sociogenost svih fenomena/pojavnosti onog društvenog na svim njegovim nivoima, ili društvenu uslovljenost različitih manifestacija savremenih društvenih kretanja, naglašavamo da je prije svega nužno misliti krizu kao obilježje savremenog društva i to u kontekstu društvenog, kulturnog, političkog i ekonomsko-ekološkog manifestiranja promjena. Misliti krizu je stvar koja zahtjeva svijest o njenim uzrocima, teorijski osvjetliti uzroke krize nadaje nam se kao preduslov za razumijevanje manifestnih oblika krize. Krizu valja misliti u prostoru i vremenu, krizu je nemoguće misliti van prostorno-

temporalnog konteksta, a da to bude valjano mišljenje. Sva otvorena pitanja društva u 21. stoljeću, ostaju samo puke govorne konstrukcije ili “izlizane“ (Derida) metafore, ukoliko ne težimo mikrosocijalnom i makrosocijalnom znanstvenom pristupu, te adekvatnom uvidu u aspekte krize u ovovremenom društvu.

Ključna tri aspekta, koja smo obradili u ovom kratkom eseju, izražena su u sljedećim naslovima: Fluidni strah, Epoha rizika - “Društvo rizika”, Društvo znanja ili “dezinformacijsko društvo”, i Ekologizam i “radikalna ekologija”.

2. DRUŠTVO 21. STOLJEĆA – KLJUČNA OBILJEŽJA I PROBLEMI

Na tragu promišljanja savremenih i znamenitih autora, prije svega Zigmunta Baumana, Urlicha Becka, Anthony Giddensa, ali i Liessmanna i Castellsa, konstatujemo da ključna obilježja i problem društva u 21. stoljeću jesu zapravo izraz “sazrijevanja” nedovršenih i dugotrajuih procesa modernosti, koja je produkt zapadne racionalnosti kao takve. Zapravo, riječ je o procesu kojeg Ritzer naziva “postmodernost kao sazrijevanje modernosti”, a sve opet na tragu pomenutih mislilaca društvene zbilje. Nemajući zabluda po pitanju ideološke i kapital-interesne konceptualizacije i “istrošenosti” pojmova **promjene, nova epoha, obrat i nove vrijednosti**, neminovno i neizostavno tvrdimo da su na sceni nove društvene promjene, ali već i efekti posljedica istih promjena. Ukratko, te promjene Castells opisuje na način da je informacijsko društvo/društvo umreženih informacija promijenilo naš način razmišljanja, te da su načini *proizvodnje, potrošnje, trgovine, upravljanja, komuniciranja, života i smrti, te vođenja ljubavi i vođenja rata* (Castells, 2003:13), dobili novi oblik usljed ovih “promjena sazrijevanja” zapadne racionalnosti. Ključna odrednica ovog epohalnog prelaza, ako je uopće moguće govoriti o naglim temporalnim skokovima, iako je mnogo realnije upotrebljavati pojmove “prelaz”, “nastavak” ili kontinuitet promjena vezanih za prirodu zapadnog poimanja modernosti, bila bi veoma jasno i razgovijetno iskazana u sljedećem stavu:

“Prostor i vrijeme, ti materijalni oslonci ljudskog iskustva, promijenjeni su dominacijom prostora tokova nad prostorom mjesta i bezvremenog vremena nad mehaničkim satom industrijskog vremena”. (Castells, 2003:13)

Daniel Bell (Ritzer, 2009: 340), američki sociolog, nastojeći temeljito i dubinski prikazati ključna obilježja savremenog društva, u prvom planu napominje da se razlika uočava na mjestu gdje se sa koncepta i prakse proizvodnje, roba dominantno prelazi na proizvodnju usluga. Još jedna od bitnih razlika vidljiva je i u činjenici da

znanje postaje osnovni izvor inovacija. Evidentan je rast teorijskog i kodifikovanog znanja, u svim njegovim varijantama. Na djelu je također i pokušaj da se konstantno vrši procjena mogućnosti, učinka i kapaciteta novih tehnologija, ali i želja da se iste *pokušaju* kontrolirati. U pomenute svrhe, kako bi se efikasno procjenjivalo i kontrolisalo (pokušalo kontrolisati), razvijaju se i nove intelektualno-informacijsko-kibernetске tehnologije. U interakciji procesa i njihovih posljedica kao što su informacijska revolucija, ekonomska kriza kapitalizma i etatizma i njihovo restrukturiranje, kao i procvat različitih društvenih (slobodarskih) pokreta, nastala je nova dominantna društvena struktura, umreženo društvo (Castells, 2003:360), i nova ekonomija, informatizirana globalna nova ekonomija, te nova kultura, kultura stvarne virtualnosti. Manuel Castells na pitanje “Zašto je ovo novi svijet?” (Castells, 2003:360), iznosi sljedeće argumente: “Novi su čipovi i računala, nova su sveprisutna komunikacijska mobilna sredstva, nov je genetski inženjering, nova su elektronički integrirana globalna finansijska tržišta koja djeluju u realnom vremenu, novo je međupovezano kapitalističko gospodarstvo koje obuhvata cijeli planet, a ne tek neke njegove dijelove, novo je što većina urbane radne snage u naprednim gospodarstvima/privredama radi na preradi znanja i informacija, novo je što većinu stanovništva svijeta čini urbana populacija...nova je sveopća svijet o potrebi očuvanja okoliša i povijesno je nov nastanak umreženog društva, koji se temelji na prostoru tokova i na bezvremenom vremenu”. Castells konstatuje da je sasvim nevažno da li neko vjeruje ili ne vjeruje da je ovo novo vrijeme; ipak zaključuje, kako god to mi razumijevali, ovo je naš svijet, *svijet informacijskog doba* (Castells, 2003.). Na tragu koncepcije postmodernosti kao modernosti, postmodernosti kao druge modernosti, Bauman odlučno suprotstavlja dva smjera ili dijametralno različite sociologije. Naime, on nastoji praviti pojmovnu i praktičnu distinkciju između postmoderne sociologije¹ i sociologije postmodernosti, a sve u korist ove posljednje (Ritzer, 2009:355). Bauman smatra da bi postmoderna sociologija mogla zbog svoje prirode i predmeta interesovanja napustiti formativna načela i pitanja koja čine osnove sociologije kao discipline. Značajan moment u Baumanovom naglašavanju sociologije postmodernosti, u odnosu na postmoderne sociologiju, je sažet u činjenici da sociologija postmodernosti objedinjuje sociologiju modernosti i postmodernost, za

---

¹ Prema Ritzeru, postmoderna sociologija je sociologija koja se nalazi pod jakim uticajem postmodernih ideja i prihvata neracionalan pristup u proučavanju društva. Dok je sociologija postmodernosti sociologija koja održava kontakt sa modernom sociologijom i djeluje na osnovu racionalnih i sistematskih osnova i diskursa, sa napomenom da sociologija postmodernosti postmodernost promatra kao poseban i jedinstven tip društva, a ne kao skretanje od modernog društva. (Ritzer 2009:355)

razliku od postmoderne sociologije koja polazi sa potpuno novih ishodišta. Bauman govori o načelima sociološke teorije postmodernosti, a mi ta načela posmatramo kao jedan zanimljiv opis ovovremenog društva. Naime, Bauman ističe da je *postmoderni svijet složen i nepredvidiv* (Ritzer, 2009:355), a složen je i nepredvidiv jer mu nedostaje velika centralna organizacija koja definiše ciljeve. Nijedno dato stanje nema neupitan razlog zbog kojeg bi trebalo da postoji, smatra Bauman. Identitet aktera je u stanju stalnog samokonstruisanja, u stanju fluidnosti. Jedina konstanta (još uvijek) u svemu ovome je tijelo, a koncept *kultivacije tijela* (Ritzer, 2009:355) je izraženiji nego ikada. Znanje je ključni resurs, ali u onom smislu da je informacijsko znanje ono koje unapređuje, učvršćuje i ojačava status eksperta. Dvoznačnost, dvosmislenost, konstatuje Bauman jesu, ili ako je nazovemo ambivalentnost, jeste proizvod modernosti, a postmodernost nam pruža priliku da se nosimo sa ovim stanjem na način da naučimo da živimo u stanju ambivalentnosti. Kao zaključak ovog dijela koji problematizira egzaktne pokazatelje promjena kojima svjedočimo, a koje mnogi ne uspijevaju da primjete ili ih negiraju, pozivamo u pomoć Manuela Castellsa (Castells, 2003:370), koji suštinu promjena vidi u tri koncepta i to: promjena same prirode proizvodnje, promjena same suštine i odnosa moći, i na kraju, ništa manje vrijedno, pominje transformaciju iskustvenih odnosa. Odnosi proizvodnje su se do te mjere izmjenili da govorimo o promjeni i na društvenom i na tehničkom nivou. Na djelu je drugačiji tip kapitalizma; Castells ga naziva *informacijski kapitalizam*. Ključna transformacija odnosa moći izražena je u *krizi nacije-države* (Castells, 2003:360) kao suverenog bića, i u krizi političke demokratije, kako to navodi Castells. Ovaj novi vid promjena u odnosima moći ne ukida moć, već se ona skriva u različitim društveno-kulturnim obrascima kojim se vode društveni akteri u svojim životima i aktivnostima. Manuel Castells piše: “Transformacija iskustvenih odnosa vrti se uglavnom oko krize patrijarhalnosti, u korijenima temeljite redefinicije obitelji, odnosa ženskog i muškog roda, spolnosti i prema tome i osobnosti” (Castells, 2003:372). Promjene koje su izražene u novim odnosima proizvodnje, novim odnosima moći i transformacijom iskustvenih odnosa, dovode do transformacije materijalne osnove društvenog života, to jeste do transformacije koncepta prostora i vremena.

2.1. Fluidni strah, Epoha rizika - “Društvo rizika”

Zigmunt Bauman, u svojim djelima “Fluidni život” i “Fluidni strah”, nastoji povezati ove odrednice sa fluidnom modernosti (Bauman, 2009:9). Bauman napominje da je

fluidni život, koji ujedno nosi sa sobom i fluidni strah, strah od nepoznatih izvora, da je to život koji specifičan za fluidno moderno društvo. Društvo 20. i 21. stoljeća je društvo koje je Bauman slikovito opisao i analizirao kao društvo fluidnog života, straha i fluidne ljubavi. Život u ovovremenom društvu moguće je odrediti i kao život koji se odvija u uslovima konstantne neizvjesnosti. U društvu fluidnog života i fluidnog straha, najveće brige koje opsjedaju društvene aktere su strah da će biti zatečeni na spavanju (Bauman, 2009:10), da neće stići da uhvate korak sa vremenom, da će zaboraviti nešto upotrijebiti do isteka datuma trajanja. Pozivajući u pomoć Žaka Atala, Bauman konstatuje: “Njima je NOVIMA dobar tok situacije, NEIZVJESNOST im je vrijednost, NESTABILNOST je imperativ, a HIBRIDNOST je bogatstvo” (Bauman, 2009:12). Savremeno, ovovremeno društvo moguće je opisati i kao društvo u kome vlada koncept “kreativne destrukcije”, zatim kao društvo kome je svojstveno profiliranje individuumu kao materijalno bogatih, a duhovno osiromašenih. Jedna od karakteristika fluidnog života, a kao rezultat toga je i fluidni strah, ta karakteristika se ogleda u tome da je “fluidnom čovjeku” dodijeljena uloga *objekta potrošnje* (Bauman, 2009:18). Jedno od obilježja i problema društva u 21. stoljeću je i osnaživanje i manipulacija sa društvenim akterima, zapravo manipulacija sa ljudskim tijelom, kao resursom, sa etiketom i cijenom (Bauman, 2009:112). Jednu od odrednica fluidnog, neizvjesnog, sve više šizofrenog koncepta realnosti u savremenom društvu, Alister Kuk je detektovao tako što je primjetio kako se lista bestselera u SAD-u mijenja svake nedjelje, ali da dominiraju dvije vrste knjiga: A. Fini kuhari; B. Dijete i ostatak o podvojenosti ličnosti.

Anthony Giddens savremeno društvo, društvo sa akumuliranim i proizvedenim rizicima, vidi kao *snažnu silu koja se kreće naprijed rušeći sve pred sobom* (Ritzer, 2003:203); taj *motor modernosti* (Zlatar, 2008:161-182) on naziva “moloh”. Odgovornost za posljedice koje proizvodi ova nezaustavljiva mašina ili sila, snosi čovjek koji ne vodi računa o posljedicama svojih postupaka. U konačnici, metafora moloha je metafora rizika koji su proizveli sami ljudi. Da bi se u konačnici pokušale ublažiti posljedice moloha modernosti, Giddens predlaže koncept *refleksivnosti*, koji nije mnogo drugačiji od koncepta refleksivne modernizacije na kome insistira Ulrich Beck. (Beck, 2001:42) Ključna karakteristika društva rizika jeste da se danas susrećemo sa rizicima koji nisu prostorno i vremenski ograničeni, što prema Becku predstavlja planetano važan problem. Riječ je o posljedicama koje pogađaju sve ljude, nema nedodirljivih, a fenomen ili “efekat bumeranga”, interpretirajući Becka, je najbolji pokazatelj kazanog. Još jedna od karakteristika rizika u savremenom društvu je i to da je on *stratifikovan* (Ritzer, 2009:209), kako tvrdi Ritzer, što bi značilo da

bogati slojevi nastoje da izvoze rizike siromašnim zemljama, područjima, ljudima. Giddens, Anthony se sa pravom pita: “Nisu li ljudi oduvijek bili suočeni sa određenim rizicima?” (Giddens, 2005:42) Kao obilježja ovovremenog društva Giddens uvodi pojam *preraspodjele rizika* (Giddens, 2005), i napominje da je trgovina rizicima i prebacivanje rizika nazaobilazna činjenica na kojoj počiva kapitalizam. Dominacija proizvedenih rizika nad vanjskim ili prirodnim rizicima, glavni je pokazatelj stanja u kome se nalazi društvo 20. i 21. stoljeća. Napomena koja ide uz ove proizvedene rizike jeste i to da se oni ne odnose isključivo na prirodu, već na sve segmente čovjekovog života, kao što su brak, porodica, zdravlje, sigurnost itd.

2.2. Društvo znanja ili “dezinformacijsko društvo”?

“Živimo u društvu znanja” – ova rečenica, kako navodi Liessmann, “sokoli prosvjetne političare, sveučilišne reformatore i povjerenike EU-a, ona pokreće istraživače, tržišta i poduzeća” (Liessman, 2008:7). Liessmann je stava da koncept društva znanja može da zavara i uvjeri nas kako je tobožnji san prosvjetiteljstva ispunjen, međutim, ključna je činjenica da brojne reforme obrazovanja imaju više veze sa *industrijalizacijom znanja* i *ekonomizacijom znanja*, a ne sa prosvjetiteljskim vrijednostima ili pokušaju da se izađe iz samoskrivljenje nepunoljetnosti, kako to naziva Imanuel Kant u svome eseju o prosvjetiteljstvu. Već je Theodor Adorno 1959. godine napisao svoju “Teoriju poluobrazovanosti” (*Theorie der Halbbildung*). Adorno je još tada tvrdio da masovni mediji *strukturalno podupiru taj oblik poluobrazovanosti, te ona postaje univerzalna* (Liessman, 2008:9). Teorije obrazovanja danas bi mogle biti samo nastavak stanja o kome je pisao Adorno 1959., smatra Liessmann. Teorije neobrazovanosti ne podrazumijevaju isključivo nedostatak ili odsutnost znanja, niti određeni oblik nekultiviranosti, već zapravo, često postupanje sa znanjem mimo svake ideje o obrazovanju (Liessman, 2008:9). Kriza obrazovanja, pleonazam, eufemizam društva znanja, krije u sebi projekat industrijalizacije i ekonomizacije znanja, a sve se završava konceptom *kapitalizacije duha*. Jedna od odrednica ovovremenog društva je i da govorimo o *dezinformacijskom društvu, društvu zabave*, a ne društvu znanja. Ostanemo li na misaonom fonu kojeg zagovara Liessmann, moguće je utvrditi da bi kao obilježje društva u 21. stoljeću mogli navesti sintagmu društvo informacija, koje karakterizira lakoća pristupa informacijama, što ne mora neminovno biti uslov za “tvorbu znanja” (Liessman, 2008:26). Autor djela “Teorija neobrazovanosti”- zablude društva znanja, navodi kako je sam koncept imenovanja signifikantan i da ukazuje

na mnogo problema i redukcionizama kada je znanje u pitanju. Znanje shvaćeno na fonu Hegela, Aristotela, na tragu značenja onoga *sophia*, a ne na značenju onoga *infomation*. Naime, detektovati redukcionizme i neukusna, eufemistička imenovanja kapitalizacije duha, industrijalizacije znanja, moguće je i u već istrošenim sintagmama “obrazovanje odraslih”, “usavršavanje u preduzeću”, ili anglizam *lifelong learning* itd. Ukoliko se koncepcije društva znanja, obrazovni sistemi nastave prilagođavati industrijalizaciji znanja, onda će svaka reforma obrazovanja biti u službi novih tvornica u službi “simboličkih ekonomija” (Liessman, 2008:28). U ovom procesu, kojeg Liessmann naziva zabludama društva znanja, nije riječ o smjeru/pravcu kretanja-napredovanja gdje radnik postaje znalacem, već je to proces u kome znalac postaje radnikom. Da je drugačije, mogli bismo svjedočiti preobražaju preduzeća u sveučilišta ili univerzitete, ali mi svjedočimo tendenciji pretvaranja univerziteta u preduzeća. Liessmann zaključuje u 9. poglavlju svoje knjige sa naslovom: “Dosta je reforme obrazovanja” (Liessman, 2008:137).

2.3. Ekologizam i “radikalna ekologija”

Opisujući situaciju u kojoj se nalazi čovjek u fazi “iščašjenja svojih prirodnih relacija” (Žiga, 2007:12), bilo prema sebi ili prema svijetu, Jusuf Žiga govori o “raščovječenju” ovovremenog čovjeka. Jedan od vidova njegove iščašenosti jeste i odrođavanje od svetosti života. Živimo u društvu paradoksa, a jedna od njih je i to da se u prošlosti čovjek morao čuvati, sakrivati i strahovati od povremenih prirodnih nepogoda, da bi danas svjedočili situaciji kada se “priroda mora spašavati od čovjekove napasti” (Žiga, 2012:145). Citirajući stavove Dželala Ibrakovića, Žiga navodi: “Ljudi vremenom postaju sve religiozniji, ali i ekološki sve onesvješćeniji”, a bilo bi očekivati suprotno. Ključno mjesto je ukazati na još jednu od zabluda savremenog društva, a to je zabluda *svremenog ekologizma*. Naime, pod krinkom da se želi riješiti ekološka kriza koja prijete cijelom čovječanstvu, na djelu su pogrešne i/ili namjerne percepcije rješenja ekološke krize. Moguće je tvrditi da su dominantne i pogrešne ili nesvjesne i netaktične percepcije krize, ali da su jake struje i onih koji pod uticajem kapital-interesa nastoje samo “kozmetički” riješiti problem globalnog ekološkog alarma. Ukoliko se fokusiramo, kako to tvrdi Jusuf Žiga, samo na “saniranje posljedica” ekološke krize i to na posve neadekvatan način onda je riječ o jednom od vidova zabluda savremenog ekologizma. Naime, ključno je poraditi na “*sučeljavanju sa uzrocima*” ekološke krize i njihovim otklanjanjem, odnosno kontinuiranim *preveniranjem* (Žiga, 2012:145).

Georg Myerson, autor knjige “Ekologija i kraj postmoderne”, na sličnom misaonom fonu tematike lažnih ili nesuvislih rješavanja ekoloških kriza, smatra da je koncept ekologije, ekološke vizije, onaj koncept koji obnavlja temelje moderne, a najavljuje smrt postmoderne. Autor se slaže da su svi ovi ekološki poduhvati, ili ovo “ekološko prosvjetiteljstvo”, dubinski moderno. Na tragu mislilaca druge moderne, produžene modernosti, Myerson, uvodi pojam *druge ekologije*, koju naziva “*ekopatologija svakodnevnog života*” (Myerson, 2002:51). Po uzoru na Freuda i njegovu psihopatologiju, Myerson uvodi pojam druge ekologije, vođen idejama o radikalnom modernizmu. Bitna odrednica ove druge ekologije je i *malo je značajno* (Myerson, 2002:51), aludirajući da i psihopatologija i ekopatologija pridaju veliku pažnju i značenje ondje gdje niko drugi ne vidi praktički ništa. Ekopatologija svakodnevnog života polazi od toga da se nastoje uzeti sitni detalji iz svakodnevnog života koji su ekološki indikativni i da se isti reinterpetiraju da bi se pokazao njihov skriveni značaj. Navodimo pet osnovnih principa radikalnog modernizma:

- a) Malo je značajno (skoro nevidljivi uvjeti našeg života, za ekspertovo oko imaju ekološki značaj)
- b) Uvijek postoji dublje objašnjenje (najsitniji detalji posjeduju ogromna značenja)
- c) Razumjeti znači povezati (skrivena katastrofa svijeta)
- d) Skriveno značenje uvijek uznemirava (ono što je bilo skriveno, pa otkriveno uvijek će biti prijeteće)
- e) Što je povezanost neizravnija bit će značajnija (ono što se čini značajnim zapravo je nevažno)

Završna misao, kada je u pitanju i zabluda savremenog ekologizma, ali i koncepcija druge ekologije, ekopatologije svakodnevnog života jeste da ništa nije ekološki nevino (Myerson, 2002:71).

ZAKLJUČAK

Društvo u 21. stoljeću karakterišu veoma ambivalentna obilježja, problemi i izazovi na makro i mikro razini. Ključne odrednice preobražaja, smjene epoha, uslovno kazano, su industrijska revolucija, ekonomska kriza kapitalizma i etatizma, globaliziranje rizika i opasnosti po svakog društvenog aktera, pojava umreženog društva i konceptualni obrat u poimanju prostora i vremena. Ovvremeno društvo odlikuju tri specifična aspekta društvene zbilje, a to su: fluidni život, strah i ljubav,

zatim zablude o društvu znanja i konačno zablude savremenog ekologizma, sa kojima ne iscrpljujemo svekoliku iščašenost ljudske egzistencije, kako u ontološkom, tako i u ekološkom pogledu.

Savremeno društvo kao svoj produkt ima fluidni život, koji se zasniva na nesigurnosti, potrošačkom identitetu i resursno-kapitalinteresnom poimanju ljudskog tijela. Zablude društva znanja idu do te mjere da se prosvjetiteljske koncepcije o znanju i izlasku čovjeka iz samoskrivljene nezrelosti zamjenjuju i reduciraju na potrebe tržišta. Na djelu je industrijalizacija i ekonomizacija znanja, te pretvaranje univerziteta u preduzeća, a znalaca u radnike. Svjedočimo (gotovo pa nemoćno i nepomično) radikalnoj kapitalizaciji svih ljudskih vrijednosti.

Ekopatologija, crpeći svoje izvore iz Freudove psihopatologije nastoji radikalno problematizirati ključna ekološka pitanja. Kriza zapadne racionalnosti izražena je i u čovjekovoj (prije svega ontološkoj, a zazim i ekološkoj) ekološkoj onesviješćenosti, tako da je ekopatologija svakodnevnog života posljednja nada za “uspavano čovječanstvo”. Ekopatologija nije ništa drugo nego druga ekologija, koja za svoje ishodište uzima Freudovo pravilo “i malo je značajno”. O izazovima društva u 21. stoljeću u ovom eseju nismo detaljno i sistematski govorili, stoga će tema pomenutih izazova biti problematizirana u jednom od narednih radova.

LITERATURA

1. Bauman, Zigmunt (2009), *Fluidni život*, Terran Pubushing, Novi Sad
2. Beck, Ulrich (2001), *Pronalaženje političkoga, Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
3. Castells, Manuel (2003), *Kraj tisućljeća*, Golden marketing, Zagreb
4. Giddens, Anthony (2005), *Odbjegli svijet, Kako globalizacija oblikuje naše živote*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
5. Heidegger, Martin (2008), *Što se zove mišljenje?*, Naklada Breza, Zagreb
6. Liessman, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti, zablude društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
7. Myerson, George (2002), *Ekologija i kraj postmoderne*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
8. Ritzer, Georg (2009), *Savremena sociološka teorija i njeni klasični korjeni*, Službeni glasnik, Beograd

9. Zlatar, Jelena (2008), *Anthony Giddens: Refleksivna projekcija osobnosti*, Institut za društvena istraživanja, Revija za sociologiju, str.161-182, broj 3, Zagreb
10. Žiga, Jusuf (2007), *Vrijeme razljuđenih dvonožaca- Paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
11. Žiga, Jusuf (2012), *Vrijeme sve(politike), iluzije savremenog ekologizma*, BZK Preporod, Sarajevo

Adresa autora

Authors' address

Univerzitet u Tuzli,

Filozofski fakultet

Tihomila Markovića broj 1,

75000 Tuzla,

abdel.alibegovic@untz.ba

midhat_causevic@hotmail.com

21ST CENTURY SOCIETY – KEY FEATURES AND ISSUES

Summary:

The authors in the paper reflect sociological reality and substantiality on the level of meta-theoretical view of the substantiality itself and essential incline of sociology. If we put all phenomena that are encompassed by wider sociological interest, as Husserl says, between brackets, we still have question of crisis and reflection of (some) crisis imposed as a fundamental characteristic in every serious sociological approach. A question arises – whether a modern man, or a man in general, “likes” to think, as Heidegger would say? Can the conceptual creator or the culprit of the western rationality be praised for thinking, for having learned to think? Of course, there is an immense difference between be able to think causes and being able/have to think consequences, results of your own actions. There is also an additional situation of not being able to think at all about self, the world, consequences of our actions, etc. Is the man’s faith ontological and ecological awareness, living and acting in accordance to “life sanctity“, or his destiny is a state of “dehumanization“, barbarism and false “-isms“of conscience and awareness? Following modern sociological approaches and authors, the authors tried to reflect, overview and solve the key substantiality of the epoch we live in/out, whatever this “live“means if we view it through prism of Bauman’s and Beck’s epoch of risk, liquidity of life, modernity and fear, through Konrad Paul’s meaningful scanning of catchword “society of knowledge“, to George Myerson’s revealing of range and delusions of ecologism.

Key words: liquid fear, risk society, knowledge society, disinformation society, liquid modernity, ecologism, radical ecology.

UDK 316.334.22

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Joseph W. H. Lough, Damir Arsenijević

TROPES OF WAR—CREATING A MODEL PRECARIOUS LABOURER FOR US MILITARY BASES

In the paper, authors Lough and Arsenijević tackle the phenomenon of precarious labour and the framework that nurtured it into existence while maintaining focus on the conception of the “model precarious labourer” in Bosnia and Herzegovina for US military bases in zones of conflict. The US military’s reliance on precarious labour has been shaped by global social, economic, and cultural imperatives and the authors trace its development alongside that of neoliberal capitalism or, more precisely, its authoritarian post-Fordist modality. In the late 1960s, the traditional Fordist modes of regulation started to exhibit increasing signs of weakness and decline which, by the early 1970s, generated enough concern for their reconceptualization to be set in motion, resulting in across-the-board social, legal, cultural, and economic regulatory adjustments referred to as post-Fordism. This comprehensive shift is among the most important factors shaping the meeting between precarious labourers from Bosnia and Herzegovina and US military personnel in Afghanistan as, having weathered the widespread privatization and deregulation of industry and public assets, it was but a small step for Americans to embrace the privatization and deregulation of war. The impact of the US neoliberal post-Fordist policy on former Yugoslavia and, in particular, Bosnia and Herzegovina could not have been more destructive, even going as far as causing its eventual destruction and disintegration. When US military contractors recruited precarious labourers in Bosnia and Herzegovina, the wages promised, although entirely unacceptable by US military personnel standards, seemed rather generous to the psychologically traumatized recruits from the most economically depressed nation in the entirety of Europe. Such a labourer—frightened, traumatized, and desperate—stands as the ideal prototypical worker contemplated under the post-Fordist regime of regulation and the authors, drawing on the findings of carried-out interviews, attempt to rationalize his

psychological makeup. More strict enforcement of treaties, laws, and universally recognized human rights, the authors conclude, will have little or no impact on the circumstances of precarious labour so long as the regulatory regime governing conduct in zones of conflict is indistinguishable from the authoritarian post-Fordist regime that regulates conduct elsewhere in the world, war or no war.

KEYWORDS: American Studies in Bosnia and Herzegovina, tropes of war, Bosnia and Herzegovina, precarious labour, Bosnian precarious labourers, Fordism, post-Fordism, authoritarian post-Fordism, neoliberal capitalism, Bosnian workforce and American military bases.

When asked whether they feared for their life entering a war zone, precarious employees from Bosnia and Herzegovina employed by private United States military subcontractors in Iraq and Afghanistan responded almost to a person that they were not afraid. When asked whether they had any feelings, one way or the other, about the US mission in Afghanistan, they again answered that they did not. Was their life in an active war zone preferable to their life in post-war Bosnia and Herzegovina? Yes, living in a war zone was preferable. Why? The employment was good. The wages were good. And the working conditions — in a war zone — were better than working conditions in post-war Bosnia and Herzegovina.¹ The readiness to enter a war zone without fear may speak to the effects of post-traumatic stress disorder among civilians who lived through or were children of survivors of the Yugoslav wars, 1991-1995. It may also speak to the attraction wages hold for individuals living in a region with upwards of fifty per cent unemployment. Yet, it may also speak to our willingness generally to endure unsafe conditions, low wages, and precarious employment under what University of Chicago sociologist George Steinmetz calls “authoritarian post-Fordism” (Steinmetz 2003).

Tropes of War is the name we have given to our attempt to develop a scalable approach to the complex relationships between war, trauma, and labour we see unfolding from the Baltics down through the Balkans, stretching east to Afghanistan, Pakistan, and western China, and encircling the southern and eastern Mediterranean basin. This paper builds loosely upon a research project entitled ‘Tropi rata’ [Tropes of War] that was carried out between 2012 and 2013 and was supported by the Ministry of Education and Science of the Federation of Bosnia and Herzegovina. The

---

¹ Responses from interview questions within the research project ‘Tropi rata’. On a scale of 0-5, where 0 means that they expressed no feelings about entering a war zone and 5 means that they expressed strong feelings, the mean response was 1.66. When asked whether they feared for their life, yes (1) or no (0), the mean response was .466. When asked why they sought employment in a war zone, where 1=money and 5=experience, the mean response was 2.

overall aim of this paper was to examine the phenomenon of significant numbers of the ranks of the Bosnian labour force accepting highly dangerous jobs, providing services to US military personnel in Iraq and Afghanistan. The research situated this phenomenon in the wider context of the development of neo-liberal capitalism, or more precisely, in its authoritarian post-Fordist modality. Further, the project investigated the extent to which the war in Bosnia and Herzegovina between 1992 and 1995 and the country's simultaneous transition to capitalism have produced and shaped a "model precarious labourer" for the work in US military war zones. The project offers a comparative analysis of how Bosnian and American war imaginaries overlap, and makes use of interviews with Bosnian labourers working in US military basis in Afghanistan in order qualitatively to scrutinise the phenomenon. The data collection was conducted through anonymous semi-structured interviews with persons from various age groups, from both genders, and from different educational backgrounds. In order to reach as wide a range of interviewees as possible, the project has used judgment sampling, convenience sampling and snowball sampling.

This paper draws on the findings of anonymous semi-structured interviews with 15 persons, all of whom worked on US military bases in Afghanistan.

The critical assessment outlined and argued for in this paper takes as its point of departure the recognition that the US military's use of precarious labour in zones of conflict has been shaped by global social, economic, and cultural imperatives over which more rigorous enforcement of treaties, laws, including labour laws, and universally recognized human rights will have little if any impact. This is not to say that more rigorous enforcement of these laws and rights is of no value at all. Enforcement might at least improve the lives of individuals and communities whose rights have been violated. And, yet, insofar as the social, economic, and cultural imperatives driving US military intervention and the US military's reliance upon precarious labour are not causally related to these rights and their enforcement (or violation), more rigorous enforcement of these laws cannot provide us with the understanding we need to critically assess why US policy makers are projecting US presence ever more persistently into Afro-Eurasia or why it is increasingly likely to use precarious labour in its efforts to do so.

FORCE MULTIPLIERS

Of course, the United States use of "non-nationals" or mercenaries has a long tradition leading all the way back to the use of French, African and Native American soldiers in its

war for independence from Great Britain. So, too, the United States has frequently employed secret “proxy” armies to accomplish strategic goals deemed too politically sensitive or unpopular to win constitutionally required Congressional approval. Still, there is widespread recognition that the deliberate, long-range introduction of precarious labour into strategic US military planning is a novelty no older than 1992, when we first find the Pentagon using the term “force multipliers” (LeRoy 2011).

The novelty of explicit, widespread use of non-nationals in combat zones may seem odd until we recognize how these force multipliers fit into the overall neoliberal reconceptualization of post-Fordism. Post-Fordism is a term economists use to describe across-the-board social, legal, cultural, and economic regulatory adjustments implemented beginning in the 1970s in response to declining rates of profit. Neoliberals reconceptualised these declining rates of profit as consequences of Fordist modes of social, legal, cultural and economic regulation (Harvey 2007).

THE POST-FORDIST MODE OF REGULATION

We can easily grasp how this reconceptualization works if we think, first, of the typical production facility under traditional Fordism. This production facility will enjoy long-term contracts for large quantities of specific goods destined for specific outlets that generate predictable revenue streams for the productive facility. These predictable revenue streams are needed in order to satisfy the conditions of long-term contracts with long-term employees whose representation by a labour union also guarantees them a living wage, a safe working environment, health and education benefits, and a sizeable pension. Of course, such generous wages and benefits are only possible because of the predictable revenue streams generated by the production and sale of products to a steady, stable, and reliable set of outlets.

Equally important are the web of federal, state, and local regulations ensuring compliance with environmental, labour, health, safety, and civil rights laws, which, in spite of the upward pressures placed on production costs, can easily be managed in light of continued upward expansion of production and the reliability and growth of revenue streams.

For reasons that we will identify below, this upward expansion of production and the reliability and growth of revenue streams had already begun to display signs of weakness in the late 1960s (Brenner 2006; Jessop 2002; Harvey 1990). By the early

1970s, these signs of weakness had generated enough concern to warrant radical federal action, most notably President Nixon's elimination of the Gold-Dollar standard that had been the keystone of economic planning in the post-World War II era and, in its wake, the dramatic shift of global assets from domestic to so-called "off-shore" production and the widespread financialisation of formerly fixed assets. By the mid-1970s, neoliberal economic theorists had developed a comprehensive diagnosis of and remedy for the decline in rates of profit that entailed widespread deregulation of private industry, widespread privatization of formerly public assets, and the largest shift of wealth upwards from working families to investing individuals (Harvey 2007). Many of the more dramatic regulatory changes contemplated by neoliberal economists could not be fully implemented until Margaret Thatcher was named British Prime Minister in 1979 and Ronald Reagan was elected President of the United States a year later in 1980.

But, as must be obvious, Mrs Thatcher's and President Reagan's political ascendancy marked more than a mere shift in economic thinking. When British voters cast their ballots for Conservatives or when Americans cast theirs for Republicans they were both reflecting and hoping to facilitate a fundamental cultural, social, and political revolution as well. Regulation theorists are therefore understandably reluctant to reduce the transition from Fordism to post-Fordism to a mere shift in economic regulation. In their view, we should instead treat the transition as a comprehensive shift in an entire regime of social, cultural, and political, as well as economic, regulation and production; a shift that not only liberated capital from the constraints of domestic and international public or quasi-public oversight or that shifted production and investment planning from the long to the short-term. The shift also brought working families to question the benefits of collective bargaining, brought them to challenge the justice of public services, benefits and institutions, and brought them to place more faith in private institutions and private enterprise.

COMPOSING THE PERFECT POST-FORDIST WORKER

When head-hunters showed up in Fiji, Bosnia and Herzegovina, Nepal, India, and Bangladesh promising high salaries for jobs to "cooks, cleaners, construction workers, fast food clerks, electricians, and beauticians from the world's poorest countries" (Stillman 2011), these "opportunities" for servicing US military personnel in Iraq and Afghanistan would never have been possible were it not for fundamental shifts in

how both military planners at the Pentagon and economic policy-makers in Washington thought about the business of making war. Having weathered the privatization and their own government and the deregulation of private industry, it was but a small step for Americans to embrace the privatization and deregulation of war. Indeed, these were not, as is sometimes imagined, two steps — first the domestic civilian transition to post-Fordism and then the overseas military transition — but one. The near complete disinterest that Americans displayed over news that high-ranking military officers and members of the President’s cabinet, including the President himself, had completely disregarded Congressional laws barring US assistance to anti-government forces in El Salvador and Nicaragua should have been evidence enough that Americans had grown weary of the constitutional minutia surrounding the declaration and prosecution of wars. They had evidently gotten the message that private institutions absent public oversight and regulation operated far more efficiently and effectively than public institutions weighed down by bureaucratic legal wrangling and public debate ever could. And in 1984, voters handed the Republican Party, whose leaders defended this open violation of law, one of their largest victory margins ever.

Our aim, however, is neither to fault the voters who delivered this stunning victory nor the public servants who asked for their votes. Instead our aim is to critically reflect upon the social, economic, and cultural imperatives that brought precarious labourers from Bosnia and Herzegovina to service US military personnel in Afghanistan. And we are suggesting that among the most important factors shaping this meeting on the steppes of Afghanistan was the transition from Fordism to post-Fordism in response to decreasing rates of profit within the investment community beginning in the late 1960s. Not only did this transition lay the groundwork for the widespread use of contingent non-national workers, as distinguished from career US military personnel, to service US military logistics, but it also cultivated a sensibility among both civilians and military personnel for deregulated military operations flying, so to speak, under the official public radar. Once appropriately accustomed to the presumed benefits of privatization, civilians and military personnel simply assumed that these benefits must also hold good for military operations. However, not only the transition itself, but also the historical reasons for the transition from Fordism to post-Fordism are critical to the meeting between Bosnian and Herzegovinian precarious labourers and US soldiers in Iraq and Afghanistan.

CREATING AUTHORITARIAN POST-FORDISM

These reasons, which are well known and almost universally acknowledged, need only be reviewed at this point. The late Giovanni Arrighi has produced the most comprehensive account of this transition to date (Arrighi 2010). From the point when it took over world economic and regulatory supremacy from the Dutch in the late 17th century to the first signs of its collapse in the late 19th century, the British created a global economic and legal framework that favoured central Europe and North America. By the late 18th century both Germany and the United States, recently separated from Great Britain, showed faint signs of challenging British economic supremacy.

Yet, it was not until the mid 19th century that British investors took notice and began to invest heavily in German and US industry. According to Arrighi, this transition from investment in domestic production to foreign investment always signals the early stages of decline in any global hegemon. British investors did not deliberately choose Great Britain's global economic successor. They simply invested in those financial instruments that offered the highest returns. And these instruments just happened to be in Germany and the United States. Yet, by placing their investments in these instruments there is no question but that British investors helped drive economic growth in the two nations that would most challenge Great Britain's global economic hegemony in the coming century.

This challenge came in the form of two multi-continental world wars, which, when concluded, left the United States as the sole world economic hegemon and successor to British economic hegemony. Still, in order to maintain its hegemony, the United States would have to find markets for its goods, a mission that proved difficult after World War II since the world's other major consuming and producing nations — Great Britain, France, Germany, and Japan — had been reduced to rubble. To remedy this problem, under the cover of a Cold War, the United States set to work rebuilding the economic (and therein the consuming) capacity of its primary economic competitors (Frieden 2006). Put differently, had the United States not paid to rebuild its leading economic competitors, it could not have sustained the economic boom that it launched during World War II and certainly would not have enjoyed the spectacular, unprecedented growth that it experienced from the beginning of the 1950s through to the end of the 1960s.

Yet, something that should have been wholly anticipated, but was not, began to set in toward the end of the 1960s: global economic competition from those very

nations that the United States had set about to rebuild. Normally such competition would have triggered a zero-sum conflict in which investors would have dispassionately assessed the costs and benefits of various asset classes along with the regulatory environments of various political entities and would then simply shift their capital to the geographical or trans-national entities that promised the highest returns. This is what happened when northern Italian investors shifted their capital to the United Provinces in the 17th century; or when Dutch investors shifted their capital to the United Kingdom in the 18th century; or when British investors shifted their capital to the United States and Germany at the end of the 19th and beginning of the twentieth centuries. What was unusual about the global competitive environment that emerged at the end of the 1960s was that it was sinking all ships — British, US, German, and Japanese — simultaneously. Clearly what was needed was not simply the transfer of capital from one set of assets or from one political entity to another. What was needed was a completely new regulatory regime, a regime equipped to take advantage of lower factor and transaction costs. The new regulatory regime, ironically, was notable for its deregulation of financial markets and the loosening or elimination of applicable labour and human rights laws. Such deregulated, privatized global markets were the precondition for the use private US military contractors operating in Iraq and Afghanistan could make of Bosnian and Herzegovinian precarious labourers.

But the appearance and availability of these precarious labourers would not have been forthcoming were it not for the prior intimate financial and strategic relationship forged between successive U.S. administrations and Josip Broz Tito's Yugoslavia (Lampe 1990:147-188). When U.S. policymakers set about deregulating financial markets at the end of the 1970s, the negative impact the new policies had on Yugoslavia could not have been more destructive (Woodward 1995:345-370; Lowinger 2009). For, obviously, these precarious workers' labour was readily available to US military contractors in large measure because of the specific ways that the global economic downturn shaped the former Yugoslavia in general, and Bosnia and Herzegovina in particular, beginning in the late 1970s.

TITO'S YUGOSLAVIA AND POST-FORDISM

Here we must remember that it was in the 1970s that President Nixon took the Dollar off the Dollar-Gold standard, thereby in effect reducing the value of the Dollar relative to other global currencies. This reduction had the effect of making US goods far more

affordable both to domestic and to foreign markets. It provided a much needed, albeit fleeting, boost to US industrial production. The boost was never sufficient, however, to raise interest rates, which would have had a devastating effect on short-term growth and employment. Such low interest rates and liquidity meant that US investors could use their “cheap money” seeking the highest returns on their investments around the globe. United States’ investors were flush with low interest dollars to invest around the world; including, it so happened, in the former Yugoslavia. President Tito took advantage of the largesse of western investors and their low interest loans. However, when in 1980 President Reagan decided to put the screws on the US economy by simultaneously raising interest rates and placing downward pressure on wages, creating a devastating recession, Tito’s Yugoslavia was among the nations least able to handle the upwardly revised repayment schedules on the “cheap money” Yugoslavia purchased during the prior decade.

As Jacob Lowinger has pointed out (Lowinger 2009), the dire financial straits into which loan repayment and government-forced austerity placed on working families led to increasingly militant and violent labour disputes and strikes throughout the former Yugoslavia. And while these disputes were initially multi-ethnic and focused their wrath on federal legislators in Belgrade, as the decade wore on some labour leaders began to redirect the wrath of their rank and file onto ethnic minorities in their near vicinity. In this sense, the wars against Yugoslavia of the 1990s could be legitimately interpreted as the outgrowth of a conflict between organized labour and neoliberal policy makers in Belgrade in the 1980s.

But it could also be legitimately interpreted as the outgrowth of a failure to satisfactorily resolve the global crisis of diminishing returns on investment the first signs of which appear in the late 1960s.

And when viewed from this vantage point, we can appreciate how the same forces that generated the transition from Fordism to a post-Fordist regime of social, cultural, political, and economic regulation also generated the economic destruction of and subsequent war in the former Yugoslavia. When US military contractors recruited precarious labourers in Bosnia and Herzegovina, they must have been aware that the wages they were promising these recruits, which by the already reduced standards of entry level US military personnel proved entirely unacceptable, would seem generous to psychologically traumatized recruits from the most economically depressed nation in all of Europe.

A CONVERGING PATH: THE US AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

This, it seems clear, is already a far more comprehensive picture of precarious labour than the picture offered by those who rightly want US authorities to enforce human and civil rights laws and environmental, health and safety, and labour laws and regulations among contingent workers in Iraq and Afghanistan. Our objection is not that these expectations are illegitimate or even that they are unrealistic. Our objection is that, even assuming that there were sufficient political will and judicial weight to bring existing law to bear on the contingent workforce in Iraq and Afghanistan — an assumption that is problematic — since they understand the problem as essentially legal and ethical in nature, these exposés fail to account for the systemic nature of the causal mechanisms that have given rise to the relationship of convenience between US military contractors and Bosnia and Herzegovina's precarious work force.

Ours offers a more comprehensive account, but it too is insufficient. And it is insufficient both because it fails to adequately account for the social and psychological pathologies that have prepared Bosnia and Herzegovina's work force to service US military contractors in Iraq and Afghanistan, but also because it fails to account for a more general social and historical trajectory that promises more, not less need, want, human degradation, and unfreedom in the future. The workforce that US military contractors have selected after all — frightened, traumatized, depressed, discouraged, needy, and desperate, yet highly skilled and intelligent boys, men and women — is an ideal-typical instance of the prototypical worker contemplated under the post-Fordist mode of regulation. More specifically, when neoliberal economists began contemplating how to resolve the crisis of diminishing returns on investment, they were not thinking about how or even whether their way of resolving this crisis might shape or reshape actual human bodies or minds in ways they might desire; they did not contemplate how their way of resolving this crisis might both attract and foster traumatized and brutalized individuals ready to perform almost any task, no matter how dangerous or damaging, for almost any wage.

IS IT SUSTAINABLE?

Consideration of how sustainable the neoliberal resolution to the crisis of declining returns on investment drives to the heart of the use of precarious labour by US military contractors in Iraq and Afghanistan. For when planners at the Pentagon identify these

labourers as “force multipliers,” they inevitably invite a series of relevant questions: what are precarious labourers multiplying? If we intend precarious labourers to generate efficiencies, then what is the shape of the marginal utility curve generated by more or fewer precarious labourers? And, assuming that Fijian, or Bosnian, or Nepalese, or Indian, and Bangladeshi precarious labourers multiply the force of US military personnel, in what does their additional value consist? Does it consist only in the relatively lower cost of their labour relative to their skill? Or are we not also interested in a cultural, social and psychological shift displayed among these labourers, a shift that renders them particularly well-suited to the post-Fordist regime of regulation being deployed by the US military in Iraq and Afghanistan?

It was with just such questions in mind that University of Chicago theorist George Steinmetz proposed that researchers attend more carefully to the cultural and social shift won not so much by the terrorist attacks on September 11, 2001, as by the official US regulatory response to these attacks (Steinmetz 2003). Since the 1950s, the US had vigorously pursued one course of action abroad, a course of action that might be loosely called “authoritarian,” and another, nearly opposite, course of action domestically. At home, under Fordism, under both Republican and Democratic administrations, the US pursued policies and enforced regulations that might be broadly understood as social democratic, meaning that they promoted the expansion of public institutions and social welfare. Abroad, by contrast, also under both Republican and Democratic administrations, the US propped up anti-Communist authoritarian dictatorships and worked aggressively to undermine popular social democratic regimes. When the Cold War ended in 1989, the *raison d’etre* for US authoritarianism abroad came under careful scrutiny. Many theorists, in fact, felt that there was no longer a reason for the US to maintain the largest garrisoned community of soldiers abroad of any nation in history, that there would naturally be a “peace dividend” from reductions in America’s military apparatus, and that this dividend could then be used to fulfil America’s still incomplete social contract. Obviously such expectations were terribly naïve, displaying a profound lack of understanding of the long-term strategic goals that had brought the Cold War to a close.

Still, when President Clinton was elected in 1992, it did seem possible that America might cash in on the relatively more porous trade and investment boundaries opened up by the end of the Cold War. And “cash in” it did, yet not under the Fordist regime of social, cultural, and economic regulation that had governed *ex ante*. President Clinton, it turned out, was a huge proponent of neoliberal economic policy both domestically and abroad. Culturally, however, he proved as liberal and

progressive in his views on race, gender, gender preference, reproductive rights, sexual freedom and religious liberty as any progressive of the past twenty years.

Yet, President Clinton's cultural liberalism proved increasingly out-of-sync with a culture regulated and mediated in a post-Fordist mode. In the end, the US economy humming along happily in its "golden bubble," American voters punished Clinton and his party not for any economic policy failures, but rather for their failure to connect to the now dominant post-Fordist regime of cultural regulation. Perhaps it was for this reason that, although he had lost the popular vote (and, most likely, the Electoral College as well), George W. Bush was nevertheless selected by the Supreme Court to succeed President Clinton.

President Bush's presidency was, at least initially, also punished, though not for his failure to connect culturally, but for the opposite shortcoming. Nearing the close of his first year in office, the President's irrational commitment to deregulation, across-the-board tax breaks, and unlimited military spending had led to unacceptable levels of un- and underemployment, ballooning debt, and overall dissatisfaction with his handling of the economy.

By September 2001, less than nine months into his term, Bush's approval ratings had flattened just above fifty per cent. But then terrorists trained by al Qaeda struck New York's World Trade Centre and Washington's Pentagon and, literally overnight, President Bush's approval ratings shot up over thirty per cent.

It is a common mistake to credit President Bush's rapid military response for his rise in popularity. In November 2001, support for intervention was running at roughly fifty per cent, not the groundswell of support the President was hoping for. However, when we compare this weak support for military intervention to the overwhelming popularity of the Patriot Act, which dramatically reduced or eliminated American citizens' civil rights and civil liberties, we gain a better appreciation for what precisely 9-11 accomplished; or, rather, how President Bush used 9-11 to his own political advantage and to the economic advantage of his financial backers. Even after the Patriot Act passed into law in October 2001, when the Gallup organization asked whether the Patriot Act had gone too far, fully 60 per cent said that it was "about right," with another 25 per cent saying that it had "not gone far enough" in restricting or eliminating American's civil rights and civil liberties. This suggests that President Bush's real accomplishment was not the discovery and destruction of Iraq's weapons of mass destruction — there were none; or the elimination of close to 125,000 Iraqi civilians; or the military defeat of Iraq and the killing of Saddam Hussein and his family. Even without the war, Hussein and Iraq had already been "neutralized."

President Bush's real accomplishment was to implement a comprehensive regime of cultural, social, and economic regulation that George Steinmetz has termed "authoritarian post-Fordism."

DEMAND CREATING ITS OWN SUPPLY

Authoritarian post-Fordism recombines and knits together two pieces of the post-Fordist mode of capital accumulation and regulation formerly divided between a relatively democratic and open domestic mode and an authoritarian and closed foreign imperialist mode. By bringing authoritarianism home, so to speak, US capital is able to rely more confidently on the willing support and even advocacy of the very working families from whose labour it is extracting value. Their willing self-domination and their militant advocacy for the violent domination of others means that capital is now relieved of its so-called "historical role" combatting organized labour. Now that organized labour is no longer organized and now that working families have become some of the most vocal defenders of privatization, deregulation, and the private, quasi-religious mediation of social life, capital's systemic imperatives to drive down production costs and maximize returns on investment can be pursued much more efficiently.

But so too can the drive to capture markets, raw materials, and labour, both at home and abroad. In the 1960s, at the height of the Viet Nam War — which was also not incidentally the height of Fordist prosperity in the United States — dramatic improvements in overall public health, education, and welfare constituted a generation of activists who were militantly opposed to US empire-building, not only in Viet Nam, but in Africa, Asia, and Central and South America as well. When neoliberal policy makers deregulated private enterprise, privatized formerly public institutions, and broke the back of organized labour, they also pulled the plug on an implied social contract that, for the first time in US history, had made health, education, and welfare an entitlement available to all Americans.

Seemingly overnight, the wealth, education and planning behind the domestic movement against US imperialism disappeared. Thus, on the one hand, authoritarian post-Fordism is characterized by an increase in working families in favour of a deregulated, privatized market place and, on the other hand, a public less openly hostile to United States imperialism abroad.

According to Professor Steinmetz:

September 11 was the shock that allowed an explicitly imperialist and authoritarian rethinking of the mode of regulation to come to the fore. The result, for now, is a process of reconfiguring the mode of regulation. This emergent framework is still post-Fordist with respect to its core model of industrial production, but its state model is domestically authoritarian and geopolitically imperialist (Steinmetz 2003:341).

That was almost fourteen years ago, only two years after 9-11.

The implications these structural changes hold for precarious workers from Bosnia and Herzegovina appear clear enough; but they can be rendered even clearer. By accepting low-interest loans from Western Europe and the United States, Yugoslavia's fate was wedded to a neoliberal, post-Fordist adjustment that in the long run would prove unsustainable. When in the 1980s Mrs Thatcher and President Reagan completely realigned the remaining components of Breton Woods — reduced now to the World Bank and the International Monetary Fund — transforming them into missionaries for neoliberal, post-Fordist ideology, post-Tito Yugoslavia was compelled to adopt austerity measures and reduce wages and benefits. These austerity measures and reductions provoked widespread labour in Yugoslavia throughout the middle and late 1980s, unrest that eventually morphed into ethnic conflict and genocide (Lowinger 2009).

Following the signing of the Dayton Peace Accords in December 1995, Bosnia and Herzegovina lay in ruins, desperately in need of international economic assistance and infrastructural support. Under the post-Fordist regulatory regime that was now thoroughly entrenched, the only aid international agents could offer would have to be channelled through private economic actors. Thus, perhaps inadvertently, the World Bank and IMF helped to create overnight an oligarchy of private entrepreneurs who, given their newfound wealth, had no difficulty purchasing and then leveraging Bosnia and Herzegovina's governing institutions to enrich themselves even further. All of this, of course, was sanctioned under the post-Fordist cultural dictum that private agents — even corrupt private agents — would operate far more efficiently and effectively than public agencies ever could or would. Perhaps not surprisingly, once the oligarchy purchased these public agencies, they made certain that they would not run efficiently and effectively, filling all vacancies and even creating new vacancies which, needless to say, they filled with less than fully qualified friends and

family. This virtually ensured that private enterprise would make a killing off of the inefficiencies of the public institutions they now owned and operated by proxy.

This leaves us now to consider the precarious workers themselves, whose war trauma and economic desperation brought them to leap at the opportunity to earn real wages working for US military contractors in Iraq and Afghanistan. Here as elsewhere, post-Fordist modes of cultural, social, and economic regulation create the supply to satisfy their own demand. As residents within what had once been Yugoslavia, under- and unemployed workers in Bosnia and Herzegovina were highly literate and skilled. However, following a decade and a half of economic turbulence and war, they were also desperate and reasonably at peace with the post-Fordist authoritarianism to which they would be subjected working for US military contractors in Iraq and Afghanistan.

Here we must bear in mind how completely contrary Yugoslavia's workers had appeared during labour unrest in the 1980s to the stereotypically docile, obedient and compliant communist factory worker. It was not Communist Party discipline, but war and material deprivation that had driven every last ounce of militant resistance from these post-Fordist job applicants. As the interviews make clear, these precarious labourers no longer showed even passing interest in the causes for war in Iraq and Afghanistan. Nor did they care whether by global standards the wages they would receive were high or low, or whether their working conditions would be safe or dangerous. In this sense, they displayed all of the characteristics most desired in a post-Fordist employee. Equally important, however, is the role these employees play reproducing the authoritarian modes of regulation demanded under post-Fordism. When these precarious workers were interviewed, they displayed no hint of the worker democracy, militancy, organization, or representation for which they were notorious in Tito's Yugoslavia. Their only thoughts are directed toward their pay check. Finally, however, and perhaps most critically, rather than healing the wounds opened up by a decade of war and economic hardship, employment in Iraq and Afghanistan appears instead to have fixed these wounds permanently in their psyches, colouring personal reflections on everything from war and death to home, security, family, wealth and employment.

Yet, in many ways there is nothing particularly remarkable to the answers these employees offered in response to the survey questions. They are the answers we might expect not only from victims of war and chronic under- and unemployment, but from almost anyone working under an authoritarian post-Fordist regime of capital accumulation and social regulation. They are the answers we might expect from a

bagger at Walmart or a fast food employee at McDonald's who have not been subject to a decade of war, but who have nevertheless internalized and now reinforce the authoritarian structures, cultural forms and practices by which this regulatory regime is reproduced. And this perhaps is the most remarkable finding in these interviews; what Hannah Arendt called the "banality" of the answers offered by these precarious labourers. What this suggests, however, is not that war and deprivation have failed to leave their mark, but rather that the mark they have left is difficult to distinguish from the mark left in general on all who live and labour under authoritarian post-Fordism, war or no war.

Indeed, returning briefly to the answers respondents offered to researchers in the initial survey research, what is most remarkable about these answers is how unremarkable they are. Respondents were so desperate to make money, any money, and were so fed up with private oligarchic employers and government officials in Bosnia and Herzegovina, that they were willing, even eager, to risk their lives. But this fails to distinguish them from millions of unemployed minority youth in the US, who, like them, are willing to risk everything for simply the chance to get out. Nor does it distinguish them from the hundreds of millions of desperate un- and underemployed youth who will do anything simply for a job. In our view there is no clear line between the traumatized Bosnian and Herzegovinian who elects to work for a private contractor in Iraq or Afghanistan and the traumatized urban minority in the United States who elects to take a minimum wage job at Wal-Mart. Both are generating huge efficiencies for private entities who are taking advantage of the traumatized conditions of their employees. That is a text-book definition of "authoritarian post-Fordism."

BIBLIOGRAPHY

1. Arrighi, G. (2010). *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of our Times*. New York: Verso.
2. Brenner, R. (2006) *The Economics of Global Turbulence: The advanced capitalist economies from Long Boom to Long Downturn*. New York: Verso.
3. Frieden, J. (2006) *Global Capitalism: Its fall and rise in the Twentieth Century*. New York: Norton.
4. Harvey, D. (1990) *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.

5. Harvey, D. (2007) *Neoliberalism: A Brief History*. New York: Oxford University Press.
6. Jessop, B. (2003) *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity Press.
7. Lampe, John R., et al. (1990) *Yugoslav-American economic relations since World War II*. Durham and London: Duke University Press.
8. LeRoy, M. H. (2011) "The New Wages of War — Devaluing Death And Injury: Conceptualizing Duty And Employment In Combat Zones." *Stanford Law and Policy Review*. 22:1 (4 June): 217-252.
9. Lowinger, J. (2009) *Economic Reform and the 'Double-Movement' in Yugoslavia: An analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in the 1980s*. DISSERTATION. Baltimore: Johns Hopkins University.
10. Steinmetz, G. (2003) "The State of Emergency and the Revival of American Imperialism: Toward an Authoritarian Post-Fordism" *Public Culture* 15(2): 323-345.
11. Stillman, Sarah. (2011) "The Invisible Army: For foreign workers on U.S. bases in Iraq and Afghanistan, war can be hell." *The New Yorker* (6 June). <<http://www.newyorker.com/magazine/2011/06/06/the-invisible-army>> Accessed 24-06-2016.
12. Woodward, Susan. (1995) *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Autor:

Authors:

Joseph W.H. Lough

International and Area Studies Academic Program

University of California, Berkeley

Berkeley, CA 94720-2306

United States

joseph_lough@berkeley.edu

Damir Arsenijević

Faculty of Humanities and Social Sciences

University of Tuzla

Dr. Tihomila Markovića 1, Tuzla

damir.arsenijevicd@untz.ba

TROPI RATA—KREIRANJE IDEALNOG PREKARNOG RADNIKA ZA AMERIČKE VOJNE BAZE

SAŽETAK:

U ovom radu, opisujemo i postavljamo teorijske okvire za analizu fenomena želje za prekarnim radom kao i sistema u kojem je ova želja kroz koncept prekarnog rada proizašla na primjeru, kreiranja “idealnog radnika” u Bosni i Hercegovini koji rade u prekarnim uslovima u američkih vojnim bazama u zonama sukoba u Iraku i Afganistanu. Oslanjanje američke vojske na radnike koji su voljni da rade u nesigurnim uvjetima oblikovano je globalnim društvenim, ekonomskim i kulturnim imperativima koje u ovom eseju analiziramo kroz razvoj neoliberalnog kapitalizma ili, tačnije, njegovog autoritarnog post-fordovskog modaliteta. Krajem šezdesetih godina 20. vijeka, tradicionalni fordistički načini regulacije su počeli da ispoljavaju znake slabosti i pad profita koji su, već početkom sedamdesetih, izazvali dovoljno zabrinutosti te time omogućili preispitivanje starih i uvođenje novih opširnih društvenih, pravnih, kulturnih i ekonomskih regulatornih prilagodbi koje danas karakterišemo kao “postfordizam”. Ova sveobuhvatna promjena ključni je faktor u kojem se odvija susret bosanskohercegovačkih radnika, koji su voljni da rade u prekarnim i nesigurnim uvjetima, i američkih vojnih lica u Afganistanu i Iraku jer je, nakon masovne privatizacije i deregulacije industrije i prijetvorbe imovine, za Amerikance bio malen korak da privatizuju i dereguliraju i ratna dejstva. Uticaj američke neoliberalne post-fordovske politike na bivšu Jugoslaviju, a posebno na Bosnu i Hercegovinu, pokazao se toliko štetnim da se može postulirati kako je upravo ovakva politika jedan od uzroka uništenja i raspada Jugoslavije. Kada su američke privatne kompanije, koje servisiraju američke vojne baze, došle u Bosnu i Hercegovinu, nudile su poslove ljudima koji su bili voljni raditi u nesigurnim uvjetima, a obećane plate, iako posve neprihvatljive za američke standarde za iste poslove, činile su se prilično velikodušnim za traumatizirane ljude u jednoj of ekonomski osiromašenih zemalja u Europi. Takav jedan radnik—prestrašen, traumatiziran i očajan—predstavlja idealnog radnika zamišljenog u post-fordovskom regulatornom režimu, te se u analizi sprovedenih intervju sa ovim radnicima, u ovom eseju fokusiramo na načine na koje se normalizuje

trauma i nesigurni uvjeti rada. Čak ukoliko bi se i vršila strožija sprovedba međunarodnih sporazuma koji regulišu ljudska prava ovih radnika, to bi imalo vrlo mali uticaj na okolnosti rada u prekarnim i nesigurnim uvjetima. Ono što bi moglo promijeniti prekarne i nesigurne uvjete rada bila bi radikalna promjena regulatornog sistema koji upravlja propisima u zonama sukoba i koji se ne razlikuje od autoritarnog post-fordovskog režima koji reguliše propise drugdje u svijetu, bez obzira da li se radi o ratnim zonama ili ne.

Ključne riječi: američke studije u Bosni i Hercegovini, Bosna i Hercegovina, prekarni rad, bosanski prekarni radnici, fordizam, postfordizam, autoritarni postfordizam, neoliberalni kapitalizam, bosanska radna snaga i američke vojne baze.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Mirela Karahasanović

KANTOVA TEORIJA POVIJESTI - MOGUĆNOST USPOSTAVE
SVJETSKOG GRAĐANSKOG DRUŠTVA / KANT'S THEORY

OF HISTORY - THE OPPORTUNITY OF THE WORLD'S CIVILIZATION 187

UDK 140.8 Kant I
1(091)

Pregledni rad
Review paper

Mirela Karahasanović

KANTOVA TEORIJA POVIJESTI-MOGUĆNOST USPOSTAVE SVJETSKOG GRAĐANSKOG DRUŠTVA

Kant koncept povijesti razmatra kroz tri pitanja, pitanje saznanja, morala i politike. On nastoji pokazati čovjekov prelazak iz stanja divljaštva u civilizaciju, iz civilizacije u kulturu, iz kulture u moral. Kantov univerzalizam ukazuje da zajedničko porijeklo čovječanstva implicira i njegovu nužnu povezanost, koja se ogleda u zajedničkoj sudbini ljudske vrste, u ostvarenju svjetskog građanskog društva, u okviru koga će se jedino moći razvijati zamisli čovječanstva. Povijest stoga pokazuje antagonizme prirode i uma, iz kojih se rađaju i razvijaju čovjekove obdarenosti za moralnost. Iz sukoba kao djela prirode nastaje napredak, razvoj čovječanstva, a krajnji cilj tog razvoja jeste uspostava svjetskog građanskog društva. Uspostavom svjetskog građanskog društva osigurava se sloboda ljudi, ne samo u njihovom međusobnom odnosu, nego i u odnosima država. Cilj ovog rada nije isključivo u prikazivanju teleološke pozadine Kantovog koncepta povijesti, već i da ukaže na dileme oko (ne)mogućnosti ostvarenja povijesnog cilja, a te dileme izrastaju iz same Kantove filozofije.

Ključne riječi: povijest, svjetsko građansko društvo, sloboda, umna svrha, prirodna svrha, moral

UVOD

Kantova razmatranja političkih pitanja nisu imala tako visok odjek koliko tri njegove kritike. Jedan od razloga tome, mogao bi biti u činjenici, da Kant svoja razmatranja u pogledu politike nije sistematizovao na način kako je to učinio u tri kritike. Za Ž.F.Liotara „Kantovi istorijsko politički tekstovi predstavljaju „Četvrtu kritiku“. (Liotar 1991:7) Liotar ne objašnjava zašto bi historijsko-politički spisi mogli biti četvrta kritika, jer sam naziv *četvrta* stavlja pod navodne znake i u zagradu. Historijsko-politički spisi kao i Kantova treća kritika (*Kritika moći suđenja*) prema Liotaru, bile su epilog moderniteta i prolog časnog postmoderniteta. (Ibid:7) Ovdje Liotar ne zalazi dalje u dubinu historijsko-političkih spisa, osim što naglašava da je Kant ispitivao pojmove zajednice, svrhe, subjekta i stvarnosti, kao pojmove, koji su bili i sami nosioci univerzalističkih doktrina koje bi mogle da riješe raskole“. Bez obzira na pohvale Kantu ili kritike da je nagovijestio jedan novi kontekst, novo doba, doba postmoderniteta, ili na kritike da je uništio objektivni pojam uma, Kant je izražavao ipak jednu novu koncepciju cjeline. Ta nova koncepcija cjeline bila je koncepcija povijesti okrenuta ka čovječanstvu kao cjelini. U tome se izražava Kantov kozmopolitizam. U *Logici* Kant navodi da i filozofija ima kozmopolitsko značenje koje definiira sljedećim stavom:“ Ali što se tiče filozofije prema svetskom shvatanju (u svetskom smislu), i ona se može nazvati nekom naukom o najvišoj maksimi upotrebe našeg uma ukoliko se pod maksimum podrazumeva unutrašnji princip izbora između raznih svrha. Jer, filozofija u posljednjem značenju i jeste nauka o odnošenju sveg saznanja i upotrebe uma prema konačnoj svrsi ljudskog uma u kojoj su, kao najvišoj, podređene sve druge svrhe te se u njoj moraju sjedinjavati u jedinstvo“. (Kant 2010:28) Tako kozmopolitsko značenje filozofije ima četiri ključna pitanja¹ koja se svode na jedno, odnosno četvrto, a to je pitanje šta je čovjek, ujedno i najteže pitanje. Kant čovjeka posmatra kao konačnu svrhu, kojoj su i druge svrhe podređene, odnosno, čovjek je jedinstvo ili sinteza raznih svrha. U tom kontekstu i teorija povijesti, neophodno je da bude posmatrana iz specifične antropološke dimenzije. Ta dimenzija jeste dimenzija objedinjavanja prirodnog i umnog, moralnog i kulturnog, političkog i civilizacijskog. Isprepletenost antropološke dimenzije, dimenzijom političkog, moralnog i kulturnog, ukazuje i na teškoću da se iskaže nedvosmislen stav o konačnoj sintezi, o konačnom ispunjenju umne svrhe i njezine pobjede nad prirodom. Kantovo razmatranje povijesti nije uveliko odmicalo od grčko-rimskog

¹ Četiri pitanja koja Kant postavlja u *Logici*, su najvažnija pitanja njegove filozofije, a to su : 1. Šta ja mogu daznam? 2. Šta treba da činim? 3.čemu smem da se nadam? – i 4. Šta je čovek. Ibid.str. 28.

koncepta povijesti što i Derida primjećuje. (Derida: 2002) Taj koncept je, kako smatra M. Fuko, izvršio izvjestan broj velikih poteza u zapadnoj kulturi. (Fuko 1971:405) Takvu historiju karakterisala je činjenica da je čovjek podešavajući svoje vrijeme sa trajanjem svijeta ili, obrnuto, proširujući do najsitnijih parcela prirode princip i kretanje čovjekove usmjerenosti, shvatao veliku jedinstvenu i ujednačenu historiju u svakoj njenoj tački, koja bi u isto skretanje, pad ili uspon, odvukla sve ljude i sve stvari, životinje i svako živo biće, kao i najspokojnije lice same zemlje. (Ibid:405) Ujednačenost vremena čovjeka i svijeta, očituje se kroz Kantove tvrdnje o čovjeku kao svrsi, odnosno čovječanstvu kao vrsti, vrsti koja svo, svoje djelovanje treba podrediti ka tome da umne svrhe jednom zavladaju, da se čovječanstvo ostvari kao umna zajednica, uređena političkim i moralnim maksimumima.

Nerazdvojjivost političkog i moralnog karakterisalo je filozofiju države još kod Grka, o toj filozofiji Aristotel kaže:“ Budući je pak u svim znanostima i umjećima svrha dobro, najveće je i najviše u najglavnijoj od svih, a ta je nauka o državi; dobro države je ono pravedno, koje je opet na zajedničku korist; (*Politika*: 1282b15-20). Kant je vjerovao, da sve što se događa, događa se sa razlogom, jer je razvoj povijesti nužan, a iz povijesne nužnosti javlja se umna sloboda, ali za razliku od Hegela nije vjerovao da je svaki novi povijesni stadij napredniji i bolji. Tu je Kant dosta oprezniji. Opreznost ističe stavom da je i regresija nešto što se prirodno događa. Uzme li se u obzir period Kantovog života, odnosno političko stanje u Evropi koje je tada bilo u okrilju jednog revolucionarnog raspoloženja, jasno je zašto su ključne ideje Kantove filozofije bile sloboda, um i jednakost. Tako su i Kantova razmatranja povijesti izražena upravo kroz navedene ideje. Stoga je prema Kantu moguće stvoriti umnu i slobodnu zajednicu na svjetskom nivou. Shodno tome su i sva povijesna zbivanja usmjerena su ka tom cilju.

ZADATAK POVIJESTI

Kantovo razmatranje povijesti fokusirano je pored pitanja slobode i čovjekove prakse uopšte, i na pitanje najboljeg mogućeg uređenja društva kroz političku zajednicu državu, a kasnije i savez država. Takav poduhvat bio je propitivanje mogućnosti da se odnosi među ljudima pokušaju riješiti na dugoročnom planu. Kantovo razmatranje povijesti ogleda se u nekoliko bitnih tačaka:

1. Zajedničko porijeklo čovječanstva
2. Njegova nužna povezanost
3. Zajednička sudbina ljudske vrste.

Navedene pretpostavke mogli bismo rezimirati na sljedeći način: Zajedničko porijeklo čovječanstva implicira i njegovu nužnu povezanost, koja se ogleda u zajedničkoj sudbini ljudske vrste, koju Kant vidi u ostvarenju građanskog društva, u okviru koga će se jedino moći razvijati zamisli čovječanstva. Vjerovanje u ostvarenje zamisli čovječanstva, je vjerovanje da će umne svrhe jednom zavladatai, da će zavladatai slobodna volja i moral. Na koji se način manifestuje slobodna volja i u kakvoj je vezi sa teleološkim konceptom, Kant određuje sljedećim stavom: “Bez obzira kakav je naš pojam o slobodi volje sa gledišta metafizike, njezine su pojave - ljudske radnje, jednako kao i sva druga prirodna zbivanja određene općim prirodnim zakonima. Povijest, koja se bavi kazivanjem tih pojava, kako god duboko bili skriveni njihovi uzroci, ipak pruža nadu da će, promatrajući igru slobode ljudske volje u cjelini, moći otkriti pravilnost u njezinu tijeku i da će se na taj način ono što kod pojedinih subjekata zapažamo kao zamršeno i neregulirano, kod cijele vrste ipak moći prepoznati kao trajan, premda spor razvitak onoga čemu je prvobitno bila namjena.“ (Kant 2000:17) Stoga, u odnosu na slobodnu volju, povijest ima dvostruki zadatak; 1. da pokaže slobodnu volju kroz ljudske radnje; i 2. da otkrije pravilnosti tih radnji, zakonitosti njihova kretanja, odnosno, otkrivanje pravilnosti slobode ljudske volje u cjelini. Pojave slobodne volje su ljudske radnje određene prirodnim zakonima. U tom kontekstu i zadatak filozofa jeste, da u nemogućnosti, da, u čovjekovim djelovanjima ne može otkriti vlastitu razumsku svrhu, pokuša otkriti prirodnu svrhu, a prirodna svrha ustvari uvodi red (u besmislen tok ljudske stvarnosti) i kreira povijest vlastitim planom. (Ibid:20)

RAZUMSKA I PRIRODNA SVRHA

Povijest je prema Kantu plan prirode koji čovjek nužno otkriva. Ono što nas tjera da otkrijemo plan prirode jeste sama priroda. Priroda tjera čovjeka da stupi u sporazum sa drugim ljudima. Shodno tome, Kant kaže:“ Priroda tjera ljude da u početku čine nesavršene pokušaje, da bi na kraju poslije mnogih pustošenja, padova, pa čak i općeg unutrašnjeg iscrpljivanja svojih snaga, učinili ono što im je um i bez toliko žalosnih iskustava mogao reći: da izađu iz stanja bezakonja divljaka i da stupe u savez naroda“. (Ibid: 25-26) Kantova razmatranja podsjećaju na Hobsa. Hobs je kao i Kant smatrao da je prirodno stanje, stanje sukoba. Sukob nastaje uslijed toga što i jedna i druga strana polažu pravo na istu stvar. Tako su u ljudskoj prirodi prema Hobsu, prisutna tri načelna uzroka sukoba: prvo je natjecanje, drugo nepovjerenje i treće slava. (Hobs

2004:91) Uzrok sukoba prema Kantu bio bi nedostatak zakona, jer prirodno stanje je vladavina bezakonja, a vladavina bezakonja je nerazumno stanje. Montesquieu smatra da svim drugim zakonima predhode zakoni prirode, i da su taj naziv dobili jer potječu iz samog ustrojstva čovjekovog bića. Da bi se ti zakoni upoznali, čovjeka valja promatrati prije ustanovljavanja društva. Zakoni prirode bit će oni kojima bi se on u takvom stanju pokorio. (Montesquieu 2003:10) Prirodno stanje prema Kantu je stanje divljaštva, a prema Montesquieu isto tako stanje prije uspostave društva.

Na osnovu iskustava ljudi shvataju da je nužno ujediniti volju u zakon, uskladiti prirodu i um. Tako se i povijest razvija kroz antagonizme prirode i uma sa ciljem uspostave svjetskog građanskog društva, odnosno političke unifikacije čovječanstva, (Derida:2002) čiji je zadatak ne samo politička organizacija, već kako i Arnold Gelen primjećuje, zadatak na stjecanje *umnog moraliteta*. (Gelen 1990:34) U tom kontekstu i Žak Derida u djelu *Kozmopolitike*, navodi, da je Kantov pristup o univerzalnoj historiji čovječanstva neodvojiv od plana prirode, koja cilja na potpunu političku, savršenu unifikaciju ljudske vrste. (Derida 2002:143) Slijedeći Kanta, Derida smatra da trebamo priznati prirodi što nas je stvorila prirodno, prvobitno, isto tako netrpeljive i tako malo filozofe da bi nas gurnula ka kulturi, umetnosti, veštinama, te time pružila razlog da se seme prirode razvije. (Derida 2002:145) Taj čin prirode Derida naziva *lukavstvom prirode*, koje podrazumijeva, da je samo nasilje koje priroda proizvodi, imalo za cilj da bude u službi razuma. Stav da ljudske strasti, netrpeljivosti, sukobi imaju bitan zadatak u povijesnim kretanjima, jeste stav kojeg i Hegel u djelu *Filozofija povijesti* iznosi, smatrajući da su ljudske strasti² neizostavan dio povijesti koju Hegel shvata kao razvoj svijesti duha o vlastitoj slobodi. Hegel kao i Kant smatra, da je antagonizam, odnosno opreka, ono što proizvodi napredak i što ga potiče. Gubljenjem opreke, gubi se najviši interes života. Da priroda ništa ne čini suvišno i bez cilja, upozorava i A. Gelen u djelu *Čovjek, njegova priroda i njegov položaj u svijetu*. Gelen citira Kanta i kaže: "Priroda, veli on tamo ne čini ništa suvišno, i time što je čovjeku dala um i slobodu volje, uskratila mu je instinkte i zabrinutost samonikle spoznaje. On je, naprotiv, trebao da sve iznađe iz samog sebe, te nastavlja dalje i kaže : njegov uvid i pamet i, štaviše, dobroćudnost njegove volje treba potpuno da budu njegovo djelo". (Gelen 1990:33-34) Gelen zaključuje da je priroda u pogledu čovjeka bila veoma škrtta, ali kaže: "Kao da hoće: da čovjek može potpuno biti sam zaslužan i samo sebi zahvaliti ako bi htio da se jednog dana uzdigne

² Hegel u navedenom djelu kaže: "Ništa se veliko nije dogodilo bez strasti, nastavlja dalje u tom pravcu i kaže: "Dva su momenta koja ulaze u naš predmet. Jedan je ideja, drugi su ljudske strasti, jedan je kraj, drugi je početak velikog saga svjetske povijesti koja se stere pred nama". (G.W.F.Hegel 2006:39)

iz najvećeg divljaštva u najveću *istoričnost*, u unutarnju savršenost vrste koja misli, i preko toga – koliko je to na Zemlji moguće u blaženstvo“. (Ibid:34) Kantov univerzalizam je vjera, da će um jednoga dana zavladati čovječanstvom koje se izgradilo na temeljima moralnosti, te da će čovjek postati odgovoran. O odgovornosti čovjeka, Kant eksplicitno govori u spisu o prosvjetiteljstvu, u kojem optužuje čovjeka za nedaće koje su ga snašle. Na početku spisa Kant kaže: “Prosvećnost je čovekov izlazak iz maloletnosti za koju je sam kriv. Maloletnost je nesposobnost služenja vlastitim razumom bez nečijeg vođstva. *Sapere aude!* Imaj hrabrosti da se služiš vlastitim razumom! (Kant 2004:260). Zbog toga se Kant i pita, zbog čega ljudi pristaju da budu maloljetni, kada ih je priroda još davno oslobodila tuđeg vođstva? (Ibid:260). Koristiti se vlastitim umom je vrlina, odnosno odavanje počasti humanitetu.

PROBLEM POČETKA POVIJESTI KAO PROBLEM SPOZNAJE

Kantovo razmatranje uma u historijsko-političkim spisima, za razliku od *Kritike čistog uma*, posmatra se isključivo kroz povijesni proces, koji pokušava da prikaže, kada se čovjek odvažio da koristi obdarenosti koje posjeduje, te kako treba da se vodi tim obdarenostima, da bi svrha povijesti, (a svrha jeste sam čovjek) bila ispunjena. U nadi da će umne svrhe jednoga dana zavladati, Kant određuje čovjeka kao umom obdarenim bićem koje ima tu privilegiju da se jedino u njemu, kao svjesnom biću, razviju prirodne obdarenosti (Kant 2000:20), a zadatak čovjeka jeste samostalna upotreba uma. (Ibid:17) Samostalna upotreba uma ne podrazumijeva savremeni koncept poimanja individualiteta. Zahtjev za samostalnom upotrebom uma odnosi se na čovječanstvo kao vrstu u cjelini, jer se čovjekove obdarenosti i umne svrhe mogu razvijati samo kroz vrstu. S obzirom da su planovi uma bez granica, kao takvi, oni prevazilaze čovjeka kao individu. Čovjek kao individua je vremenski ograničeno biće, i kao takav ne može imati tu mogućnost da dosegne u potpunosti načine upotrebe uma. Načine upotrebe uma kazuje povijest kroz predanja generacijama. Stoga Kant kaže: “Samo se vrsta tome može nadati“. (Ibid:25) To je koncept poimanja čovjeka kao društvenog bića, bića zajednice, kao što je i u antici čovjek posmatran kao građanin polisa, gdje se mogao ostvariti samo unutar društveno-političke zajednice.

U spisima koji tretiraju pitanja istorije i politike, Kant pojmu vremena ne pristupa sa metafizičkog stanovišta kako je to učinio u *Kritici čistog uma*. Dimenzija koja je bitna kada se govori o povijesti jeste upravo jedna jedina dimenzija koju Kant

definiše: “Vreme ima samo jednu dimenziju: razna vremena nisu jednovremeno, već jedno za drugim (kao što ni razni prostori nisu jedan za drugim, već jedno-vremeni)”. (Kant 1959:119) Pored jednodimenzionalnosti vremena, vrijeme je i beskonačno. Beskonačnost vremena podrazumeva da je svaka određena veličina vremena moguća samo na osnovu ograničenja jednog jednostavnog vremena koje leži u osnovi. (Ibid:119) Povijest pokazuje jednodimenzionalnost vremena, i vrijeme kao osnovu različitih momenata koji se profiliraju kroz kontinuitet, kontinuitet koji čak u izvjesnim intervalima doživljava i diskontinuitet. Razlog *upada* diskontinuiteta u kontinuitet, jeste u tome što povijesna zbivanja ne prati progresija u svakom momentu. Povijest karakteriše i regresija, pad u barbarstvo. Razlog tome jeste nepravilno usmjeravanje uma, njegova neadekvatna i neslobodna upotreba, odnosno, odsustvo izgradnje moralno-kulturnog poretka i blizina prirodnih zakonitosti.

Drugačije poimanje vremena nalazi se u tekstu *Nagađanja o početku svjetske povijesti*, gdje se Kant bavi pitanjem saznanja, odnosno, kada se čovjek prvi puta odvažio služiti vlastitim umom, aludirajući na čovjekov izlazak iz raja. To pitanje se najčešće u literaturi tretira kao jedno od ključnih pitanja “*istočnog grijeha*”. Čovjekov izlazak iz raja Kant komentariše: “Iz prikaza najstarije ljudske povijesti proizilazi da izlazak čovjekov iz raja, koji mu je um postavio kao prvo boravište njegove vrste, nije bilo ništa drugo do prelazak iz sirovosti jednog čisto životinjskog stvorenja u čovječstvo, iz kolijevke instinkta, prema vodstvu uma, jednom riječju: iz stanja pod skrbništvom prirode u stanje slobode”. (Kant 2000:50) Na pitanje da li je čovjek time dobio ili izgubio, za Kanta to i nije važno, ukoliko se uzme u obzir svrha ljudske prirode koja je u napredovanju, pa čak iako su svi dosadašnji pokušaji propali.

Progres refleksije, zahvaljujući kojem se dogodio čovjekov izlazak iz nevinosti, bio je prvobitno moralni pad, da bi sa razvojem refleksije u daljem povijesnom toku, pokazao svrhovitost praktičnog uma. Tako je i razvoj prirodnih svrha kroz čovječanstvo, vremenski uslovljeno. Na osnovu prethodno navedenog jasno je, da Kant vrijeme u povijesnom procesu tretira u kontekstu razvoja refleksivnosti, njenih prvih početaka, i implikacija koji je taj razvoj donio na konkretnom povijesnom planu. Tako je refleksija uslovlila povijest, odnosno početak povijesti. Razvoj refleksivnosti uslovio je moralni pad, ali je u isto vrijeme i izlazak iz moralne posrnulosti ka izgradnji čvječanstva koja se osniva na umnom moralitetu. U tome i jeste suština prvobitne dijalektike prirode i uma. Kant ne ostaje samo na pitanju početka. U tekstu *Kraj svih stvari*, Kant postavlja pitanje: “Zašto ljudi uopće čekaju kraj svijeta, a kad im on biva pružen, zašto baš kraj sa strahotama”? (Ibid:104) Prvi dio pitanja odnosi se na pretpostavljanje umne svrhe koju treba dostići, na teleološki karakter povijesti,

jer postojanje samo na taj način ima smisla. Drugi dio pitanja temelji se na shvatanju ljudskog roda kao pokvarenog. S obzirom da je priroda čovjeka ograničila, pitanje kraja, javlja se kao relevantno. Pitanje kraja Kant ispostavlja kao pitanje *šta treba da činim*, odnosno pitanjem morala. Njegov stav je da su ljudi uzroci težne vlastite egzistencije i to pobuđuje njihovu odgovornost. Povijest prirode počinje od *dobra*, jer je djelo božije, povijest slobode počinje od zla jer je djelo čovjeka. (Ibid:51) Čovjek je služeći se slobodom zaokupljen vlastitim interesima i u toj usmjerenosti na sebe nalazi krivicu za moralni pad u sebi. Priroda je za razliku od čovjeka dobila time što je vlastitu svrhu usmjerila ka čovjeku kao vrsti u cjelini. Kao što ni uspostava svjetskog građanstva nije moguća ukoliko države ne stupe u savez, čime se izražava jedinstvo ljudske vrste, tako ni moral nije moguć, ako ne postane stvar ljudi u cjelini. Stoga Kant kaže: *“Radi samo prema ovoj maksimi, za koju ujedno možeš htjeti, da postane općim zakonom“*. (Kant 1953:183) Iz navedenog imperativa mogu se prema Kantu proizvesti i svi ostali. Općenitost zakona po kojoj se zbivaju sva djelovanja, sačinjava ono što se zapravo zove priroda u najopćenitijem smislu (bitak po formi), to jest bitak koji je određen prema općenitim zakonima, mogao bi opći imperativ dužnosti ovako glasiti: *“Radi tako, kao da bi maksima tvoga djelovanja s pomoću tvoje volje trebala postati općim prirodnim zakonom“*. (Ibid:184) Tako sama priroda tjera čovjeka ka moralnosti, da bi ispunila vlastitu bit. Stoga moralni zakon kao forma intelektualnog kauzaliteta (slobode) (Kant 1979:93) zavređuje najviše poštovanja jer suzbija naše subjektivne sklonosti i taštinu. Prema tome poštovanje moralnog zakona je osećanje koje se prouzrokuje intelektualnim razlogom, a to osećanje je ono jedino što saznajemo potpuno apriori i čiju nužnost možemo uvideti. (Ibid:93)

Prema Kantu nije dovoljno postati civiliziran, važno je postati moralan. Moralnost je na višem nivou od civilizacije jer slobodna volja, odnosno sloboda uopšte implicira i odgovornost, odgovornost čovjeka za zlo. Tako se prema Makijaveliju čovjek može naći u dva stanja, ili je prepušten sudbini, ili ne priznaje nikakav red ili zakon. Da bi izbjegli krajnost, moramo smatra Makijaveli prihvatiti da sudbina djelimično određuje o polovini naših djela, a ostalu polovinu ostavlja nama na raspolaganje. (Makijaveli 2010:126). U Kantovom slučaju priroda određuje o polovini naših djela, a na raspolaganje nam daruje um čija upotreba isključivo zavisi od nas. Prema Rudolfu Steineru, na pojedincu je odgovornost za svoju sudbinu ali i sudbinu drugih. Iz tog razloga, za Steinera, Kantov kategorički imperativ je neprihvatljiv, i ne znači ništa drugo do smrt svim individualnim poticajima na djelatnost. (Steiner 2003:48) Prema Steineru nije mjerodavno kako bi svi ljudi djelovali, već kako bi ja kao individua djelovao, a izvor mog moralnog djelovanja je intuicija. U pogledu uspostave

društva i države Kant i Steiner se bitno razlikuju. Kant polazi od čovjeka u smislu vrste, a Steiner od čovjeka kao individue. Steiner smatra da je moguće dosegnuti najveću dobrobit čovječanstva, ali, na način da svaki pojedinac nastoji da čini ono što po njegovu mišljenju najviše doprinosi dobrobiti cjelokupnog čovječanstva. (Steiner 2003:47) Prema Kantu to može samo vrsta.

DIJALEKTIKA POVIJESTI

Razvoj povijesti kroz antagonizme krije u sebi specifičnu dijalektiku. Kant nije isticao bilo kakav metod po tom pitanju, ali sam pristup i zamisao ostvarenja svjetskog građanskog društva zamišljen je kao igra slobodnog i neslobodnog, prirodnog i racionalnog, odnosno igra opreka iz kojih bi trebalo da proizađe pozitivna sinteza. Pozitivna sinteza podrazumijeva uređeni odnos među državama, kao ključni zadatak za uspostavu svjetskog građanskog društva. Kant naglašava da nije dovoljno urediti državu kao jednu među ostalima, smatrajući da: “Problem uspostave svjetskog građanskog društva ovisi o problemu zakonitog vanjskog odnosa među državama i bez njega se ne može riješiti“. (Kant 2000:25) Kao što je i čovjek bez vlastite volje prisiljen da izađe iz stanja divljaštva u stanje humaniteta, u stanje zakona, isto tako su i države prisiljene da krenu takvim putem. Tako su i ratovi ono što vodi ka tome cilju. Oni nisu slobodan produkt čovjeka, oni su djelo prirode. Kant ovdje podsjeća na Heraklitov fragment DK22B53:

*“Rat je otac svega i svega kralj, jedne je pokazao kao bogove, druge kao ljude, jedne kao robove, a druge slobodnima“.*³

Ratovi prema Heraklitu jesu prirodno stanje stvari, i navedeni fragment može se tumačiti i sa ontološkog ali i sa političkog stanovišta. Nas ovdje prvenstveno interesuje Kantovo političko stanovište u pogledu rata. To stanovište ogleda se u tome da su ratovi popratna pojava odnosa među državama, da su odnosi među državama u stalnom sukobu. Afiniteti država usmjereni su na međusobno podjarmljivanje, puštošenje, što ne košta vladare, ali donosi velike štete građanstvu, koje su dugoročne. Ratovi prema Kantu nemaju isključivo negativnu ulogu, jer oni upućuju ljude da uspostave nove odnose, da se razarajući ili barem komadajući stara stvorenova tijela, koja se, međutim, opet ne mogu održati niti sama za sebe, niti usporedo s drugima, pa stoga ponovo doživljavaju nove revolucije; sve dok jednog dana, dijelom najboljim

³ Prev. M. Sironić, H.Dils, *Predokratovski fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 154, B53.

mogućim poretком građanskog ustava iznutra, dijelom zajedničkim dogovorom i zakonodavstvom izvana, ne bude uspostavljeno stanje koje će nalikujući građanskoj političkoj zajednici, moći održati samo sebe kao automat. (Kant 2000:25) Navedeni Kantov stav potvrđuje dvije strane rata, pozitivnu i negativnu. Stoga, ukoliko bi rezimirali Kantovu misao o uspostavi svjetskog građanskog društva zamišljenoj kao politički i moralni razvoj čovječanstva, dolazimo do tri faze dijalektike ratovanja:

1. Rat prisiljava ljude da stupe najprije u građanski ustav
2. Svjetskograđanski ustav, odnosno
3. Pravno stanje federacije prema zajednički ugovorenom planu.

Iako povijest pokazuje brojne anomalije u pogledu uspostave mira prema međunarodno ugovorenom planu, ipak je stanje mira pitanje koje se ne smije zapostaviti, jer u konstelacijama odnosa koji vladaju među državama kao jedini mogući mehanizam normalizacije odnosa uspostava međunarodnog prava, zasnovanog na javnom zakonu koji se provodi preko vlasti, a kojemu bi svaka država morala biti podvrgnuta. (Ibid:96). Tako je odnose među ljudima moguće riješiti na dugoročnom planu samo ukoliko se uspostavi stanje mira.

(NE)MOGUĆNOST USPOSTAVE SVJETSKOG GRAĐANSKOG DRUŠTVA

Prema K.Poperu dva su problema bila podsticaj Kantovoj filozofiji i to: Njutnova nebeska dinamika i apsolutni standardi ljudskog bratstva i pravde, na koje se poziva francuska revolucija. (Poper 2007:159), što je prije Popera i Marx potvrdio. S jedne strane skepticizam, s druge strane optimizam, bile su opšte pretpostavke Kantovog odnosa prema povijesti. Kako da skepticizam postane optimizam? Razlog zbog čega Kant nije *“podlegao“* kako je to slučaj sa Hegelom jednoj idealističko-optimističkoj teoriji povijesti, leži u samoj Kantovoj filozofiji i centralnom pitanju njegove filozofije, a to je pitanje šta je čovjek? Zbog čega se kod Kanta javljaju nedoumice u pogledu mogućnosti uspostave svjetskog građanskog društva, odgovor se može tražiti u antropologiji, odnosno Kantovom shvatanju čovjeka. Kant čovjeka posmatra kao životniju koja neće prezati od toga, da naruši i zloupotrijebi slobodu, pa mu je shodno tome neophodan gospodar, čiji je zadatak da vrši vlast nad čovjekom. Potreban mu je dakle ovgospodar koji će slomiti njegovu volju i prisiliti ga da se pokorava općevažećoj volji, uz koju svako može biti slobodan. (Kant 2000:17)

Problem gospodara prema Kantu jeste najteži problem i posljednji koji će čovječanstvo riješiti. Zadatak da se pronade pravedan gospodar je vrhovni zadatak, jer bez pravednog gospodara nije moguće uspostaviti pravedno društvo. Skepsu u pogledu navedenog problema Kant izražava stavom: “Iz tako krivog drveta, od kakvog je čovjek napravljen, ne može se istesati ništa sasvim pravo”. (Ibid:25) Stoga je, zadatak gospodara, ispravni pojmovi dobrog ustava i dobra volja da se on prihvati. (Ibid:25) Kantov skepticizam u pogledu mogućnosti ispunjenja dobrog ustava i volje da se on prihvati, pa i pronalaska gospodara, nije izražen isključivo u navedenim pitanjima. Postojala je veća dilema kojom je Kant bio okupiran, a ta dilema je u tome, da li će priroda uspjeti u namjeri da, od najnižeg stadija životinjstva, dovede do stadija kulture, humanizma? Kant smatra da je velika vjerovatnost nazatka. To potvrđuje i stavom: “Mogućnost, da sva nesloga koja je toliko prirodna čovjeku, iznjedri za nas i pripremi sva paklena zla, makar naše stanje bilo civilizirano, time što će možda i samo to stanje i sav dotadašnji napredak u kulturi opet uništiti barbarskim pustošenjem. (Ibid:27) Dilemu u pogledu progresije čovječanstva Kant iznosi i u antropološkim spisima gdje kaže: “Iskustvo starih i novih vremena mora svakoga tko misli zabrinuti zbog toga i dovesti u sumnju, hoće li s našim rodом ikada biti bolje! (Kant 2003:201) Na drugom mjestu u *Antropologiji* iznosi stav da je napredujuća koalicija, u jednom svjetsko-građanskom društvu, po sebi nedostižna ideja i da ona nije konstitutivni princip, već regulativni princip: da se ona kao određenje ljudske vrste ne prati marljivo bez utemeljene pretpostavke prirodne tendencije k njoj. (Ibid:206) Razlog zašto ideja o svjetskom građanstvu nije konstitutivna već regulativna, moguće je tražiti i u Kantovom učenju o karakterima naroda, koji iako su urođeni, bitno se razlikuju jedni od drugih. Kantov stav prema Rusima, Poljacima, a posebno Turcima, nije bio u skladu sa humanom idejom svjetskog građanstva. O Turcima kaže: “Nacije evropske Turske nisu nikada bile niti će ikada biti to što je potrebno za usvajanje jednog određenog narodnog karaktera” (Ibid:195), te ih zbog toga Kant upošte ne razmatra. Štaviše, on odbacuje mješanje plemena, o tome kaže: “Mješanje plemena prilikom velikih osvajanja, koje postupno briše i karaktere, nije korisno za ljudski rod neovisno o svom naglašenom filantropizmu”. (Ibid:196) Navedeni stavovi često se dovode u vezu sa rasizmom, što se uzima kao jedna od polemičnih strana Kantove filozofije. U tom kontekstu I. Berlin upozorava da filozofi nisu svesni razornih učinaka svog delovanja (Kiš 1998:50). Berlin se osvrće na Hajneovo upozorenje Francuzima da ne zanemaruju značaj ideja, jer filozofske zamisli stvorene u tišini profesorskih kabineta mogle bi da unište civilizaciju. (Ibid:50) U navedenom upozorenju našla se i *Kantova kritika čistog uma* koju

Hajnenaziva mačem koji je odrubio glavu evropskom deizmu. Najčešći problem interpretiranja i shvatanja filozofskih ideja jeste kontekst njihovog oblikovanja i pitanja iz kojih izrastaju, na što su upozorili Hegel i Poper. Tako i u pogledu Kantove ideje svjetskog građanstva moguće je, da ta ideja nije zagovarala unutarnju vezu odnosa među ljudima, već jednu vanjsku vezu međusobnih odnosa, koja će ih povezivati mehanizmom prava. Zbog toga je Kant i naglašavao da njegova zamisao ne podrazumijeva stvaranje države na svjetskom nivou, jer to nije moguće, ali je moguće stvoriti političko-pravne okvire odnosa među ljudima na svjetskom nivou. Ostaje pitanje Kantove namjere, da li je on na taj način želio sačuvati evropske nacije od miješanja sa drugim nacijama? To ne možemo sa preciznošću tvrditi da jeste, jer kod Kanta ne nalazimo to pitanje sistematski obrađeno, kao što su obrađena druga pitanja njegove filozofije, niti to možemo tvrditi na osnovu nekoliko spornih stavova. Ž. Derida ipak tvrdi da Kantova teorija povijesti nije bila utopijskog karaktera, te da je imala refleksije na budućnost, ali isto tako i da je zagovarala evropocentrizam.

Derida smatra da je Kantov kozmopolitski govor imao implikacije na budućnost, na uspostavu izvjesnih međunarodnih institucija. O tome kaže: “Kao što nam je poznato, ovaj kratak i težak tekst (*Ideja opće povesti sa stanovišta svetskog građanstva*) pripada jednoj celini Kantovih spisa za koje možemo da kažemo, da najavljuju, u neku ruku predskazuju, prefiguriraju i propisuju izvestan broj međunarodnih institucija koje su ugledale svetlo dana tek u dvadesetom vijeku, većina njih nakon Drugog svjetskog rata. Te institucije su, poput ideje o međunarodnom pravu koje nameravaju da ostvare već i same filozofije“. (Derida 2002:141) Međunarodne institucije prema Deridi imaju filozofsku historiju koju ne bi smjele da zaborave, i zbog toga bi navedene institucije trebale da sačuvaju i šire *pravo na filozofiju*. UNESCO, ali i druge međunarodne institucije čine raspodjelu kulture, filozofskog jezika, čine ga mogućim, pristupačnim obrazovanjem. Sve države potpisnice te povelje o međunarodnim institucijama se obavezuju, u principu na *filozofski način*, da prepoznaju i odelotvore na efikasan način, nešto što je nalik filozofiji i izvesnoj filozofiji prava, prava čovjeka, univerzalnoj istoriji. (Ibid:141) Međunarodne institucije, proizašle su iz jedne kulturne tradicije, a to je filozofska tradicija i zbog toga bi ove institucije trebale biti zaštitnici vlastite tradicije i ne zaboraviti svoje filozofske korijene. Derida na kraju navodi da je navedeni Kantov tekst najviše moguće evropocentričan, i to ne samo u njegovoj filozofskoj aksiomatici, već izvesno je i u retrospektivnoj referenci koja se odnosi na grčko-rimsku istoriju, kao i u referencu koja se odnosi na mogućnost hegemonije Evrope, koja će, kaže Kant: “najverovatnije dati jednog dana zakone i svima drugima“. (Ibid:144)

ZAKLJUČAK

Kantov koncept povijesti, kao i svaki drugi koncept koji pretenduje uređenju društva na svjetskom nivou, pokazuje se kao utopijski čega je i Kant bio svjestan, upozorivši na više mjesta, da je nada za izgradnju međuljudskih odnosa na svjetskom nivou, nešto što treba uzeti sa rezervom, ali da je ipak moguća. Razlog sumnji su povijesna iskustva koja nisu toliko mnogo obećavala. Kant ostavlja prostora za nadu, pa čak i onda, kada se čini da nema nade. Mogućnost i nemogućnost da se međuljudski odnosi dugoročno riješe, leži u samom čovjeku, čovjeku kao pokretaču povijesti, čovjeku kao biću iz kojeg izvire i dobro i zlo, ali i čovjeku koji je odgovoran kako za sebe tako i za svoju zajednicu. Tako su i sva pitanja i dileme Kantove teorije povijesti antropološkog karaktera. U *Antropologiji* Kant navodi da čovjek jeste po prirodi zao, ali to ne protivreči karakteru roda, jer se ovo prirodno određenje sastoji u kontinuiranom napredovanju na bolje. (Kant 2003:200). Time je nastojao pokazati da iz nedaća, iz sukoba, varvarizama, i svega onoga što doživljavamo kao zlo, na koncu se rađa dobro. Tako su i najveće katastrofe, i najveća iskustva za čovjeka, da unaprijedi i poboljša odnose sa drugima. Prvi i Drugi svjetski ratovi bili su ispit za čovječanstvo, iz kojeg su izrasle međunarodne institucije na svjetskom nivou, da li je Kantova filozofija kako smatra Derida pomogla u tome ili ne, ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Šta će nastati iz katastrofa sa kojim se danas čovječanstvo susreće, to ne znamo, ali ono što je prema Kantu obaveza čovječanstva, jeste odgovornost za vlastitu slobodu i slobodu drugoga.

LITERATURA

1. Aristotel, (1988) *Politika*, Globus, Zagreb, 1988., preveo Tomislav Ladan.
2. Derida, Žak (2002)., *Kozmopolitike*, Stubovi kulture, Beograd.
3. Fuko, Mišel (1971)., *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd.
4. Gelen, Arnold (1990)., *Čovjek, njegova priroda i njegov položaj u svijetu*, Veselin Masleša, Sarajevo.
5. Hobs, Tomas (2004)., *Levijatan*, Jesenski i Turk, Zagreb.
6. Hegel, G.W.F (2006)., *Filozofija povijesti*, Bardfin-Romanov, Beograd-Banja Luka.
7. Kant, I., *Šta je prosvjećenost?*, "Arhe", Novi Sad, 2004., prevela Julijana Béli-Genc.

8. Kant, Imanuel (1953)., *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, Matica Hrvatska, Zagreb.
9. Kant, Imanuel (1959)., *Kritika čistog uma*, Kultura, Beograd.
10. Kant, Imanuel (2000)., *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb.
11. Kant, Imanuel (2003)., *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Naklada Breza, Zagreb.
12. Kant, Imanuel (2010)., *Logika*, Imperija knjiga, Kragujevac, 2010.
13. Kiš, Janoš (1998)., *Savremena politička filozofija*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad
14. Liotar, Ž.F (2010)., *Raskol*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.
15. Makijaveli, Nikolo (2010)., *Vladalac*, Izdavačka agencija Riznica.
16. Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (2003)., *O duhu zakona I*, Demetra, Zagreb.
17. Prev. M. Sironić, H.Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983.
18. Poper, Karl (2007)., *Pretpostavke i pobijanja*, IK Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad.
19. Steiner, Rudolph (2003)., *Filozofija slobode*, Antropozofsko društvo "Marija Sofija", Zagreb

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Tuzli

Tihomila Markovića br.1

75000 Tuzla

mirela.2205@hotmail.com

KANT'S THEORY OF HISTORY-THE OPPORTUNITY OF THE ESTABLISHMENT OF THE WORLD'S CIVILIZATION

Summary

Kant argues about the concept of history through three issues: the issue of perception, the issue of morality and the issue of politics. He wants to present the human journey from the wilderness to the civilization to culture and from culture to morality. The universality of Kant indicates that the human origin is connected to the mutual destiny of the mankind could be developed. According to this, history is showing us many antagonisms of the nature and the intellect as parts from which the human gifts for morality developed. The progress of the development of the civilization is a product from the conflict as a part of nature, and the last aim of this development is the establishment of the world's civilization. With the establishment of the world's civilization is not only the freedom of mankind in their relationship guaranteed but also in the relationship of countries. The purpose of this work is not only to present the theological background of Kant's concept of history, but also to put the accent on the issues about the (im)possibility of the realization of the historical aim, and these issues are engendered in Kant's philosophy.

Key words: history, world's civilization, the purpose of perception, the natural purpose, morality.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Maja Hrvanović, Baisa Bakin

SPECIFIČNOST ETIČKO-ESTETIČKE INFORMACIJE UNUTAR JAVNOG
PROSORA I KRITIČKO-ANALITIČKA REFERENTNOST
UMJETNIČKOG AKTIVIZMA U BIH KAO UMJETNIČKO-NASTAVNI
SADRŽAJ / SPECIFIC ETHICAL-AESTHETIC INFORMATION WITHIN
THE PUBLIC SPACE AND CRITICAL ANALYTICAL REFERENTIAL
OF ART ACTIVISM IN B&H AS ARTISTIC-EDUCATIONAL CONTENT 205

Muhamed Omerović, Nedim Ćirić

DIDAKTIZACIJA I EKOLOGIZACIJA ŠKOLSKOG
CURRICULUMA / THE DIDACTICAL INTRODUCTION
OF ECOLOGY INTO SCHOOL CURRICULUM 217

Nusreta Kepeš

UTJECAJ HUMANISTIČKE PEDAGOGIJE NA RAZVOJ
INKLUZIJE GLEDANO KROZ PRIZMU PROMJENE DRUŠTVENIH
ODNOSA / THE IMPACT OF THE HUMANIST PEDAGOGY
TO THE DEVELOPMENT OF INCLUSION AS SEEN THROUGH
THE PRISM OF CHANGES IN SOCIAL RELATIONS 233

UDK 316.74:7

167.74:7

Stručni rad

Professional paper

Maja Hrvanović, Baisa Bakin

SPECIFIČNOST ETIČKO-ESTETIČKE INFORMACIJE UNUTAR JAVNOG PROSTORA I KRITIČKO-ANALITIČKA REFERENTNOST UMJETNIČKOG AKTIVIZMA U BIH KAO UMJETNIČKO-NASTAVNI SADRŽAJ

Fenomen vrednovanja umjetničkog djela često je podređen funkciji estetskog doživljaja i formira se na osnovu suda sviđanja i sposobnosti čitanja konotativnog sadržaja. Umjetničkom intervencijom, unutar javnog urbanog prostora ostvaruje se direktna korelacija i konfrontacija sa političkim, socijalnim i kulturnim nasljeđima.

Eksplisitna citatnost nezaobilazne avangarde i dadaističkih tendencija konstruisana je matrica za nadogradnju postmodernističkih odnosa umjetničkih fenomena i društveno-političke konfrontacije prostora, vremena i radnje.

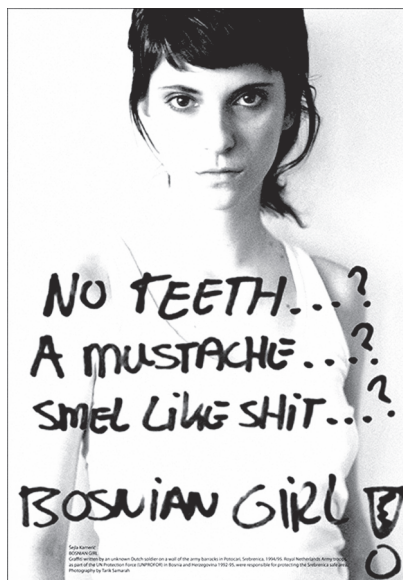
Identifikacija posmatrača sa posmatranim najviši je stepen artifičnog doživljaja i preduslov za prihvatanje, razumijevanje, korištenje i pamćenje informacije umjetničkog tipa. Konceptualno osvajanje javnog prostora posljedica je potrebe za direktnim odnosom posmatračima, njihovom percepcijom, interpretacijom i reakcijom na umjetničko djelo. Kombinatorika međusobno isključivih elemenata iz različitih sfera: sveto i profano, artifičnelno i naturalno, moderno i tradicionalno, kičasto i estetsko mijenja umjetničku scenu Bosne i Hercegovine nudeći uglavnom autentične priče, lokalne mitove i reinterpretaciju poznatih konceptualnih metoda.

Ključne riječi: umjetničko-nastavni sadržaj, socijalno angažirana umjetnost, aktivizam, javni prostor, etika, estetika, specifičnost, kriticizam, analitičnost, referentnost

UVOD

U hiperstvarnome svijetu naizgled nespojivi pojmovi stapaju se u fluidnu masu svega što postoji. Teolozi konsultiraju kvantnu fiziku, filozofi jednako ozbiljno shvaćaju znakove i beznačajnost, umjetnici – možda i najveće žrtve hiperrealnosti – očajni i sluđeni ulažu vlastito tijelo, kao da žele reći evo, to je sve što imam. J. Baudrillard razotkriva pozadinu tog kobnog raspleta. Čovjek je toliko željno iščekivao trenutak u kojem će proces ideacije, stapanja ideja i stvarnosti, doživjeti svoje ispunjenje, da mu se to i dogodilo. Ideja i stvarnost postali su prividno istoznačni.

J. Baudrillard tvrdi da je razlika između zbilje i reprezentacije nestala i ostavila nas u “hiperstvarnosti” koja je uvijek i jedino simulakrum. Zanimljivo, čini se da on neizbježnost takvoga razvojnog toka ne samo priznaje, nego i veliča. Kultura je, u svome najširem značenju, stigla na kvalitativno novu razinu na kojoj je iščeznulo i samo područje značenja i označavanja. Živimo u “doba događaja bez posljedica” u kojemu “zbilja” preživljava jedino kao formalna kategorija, a to je, smatra on, dobrodošlo.

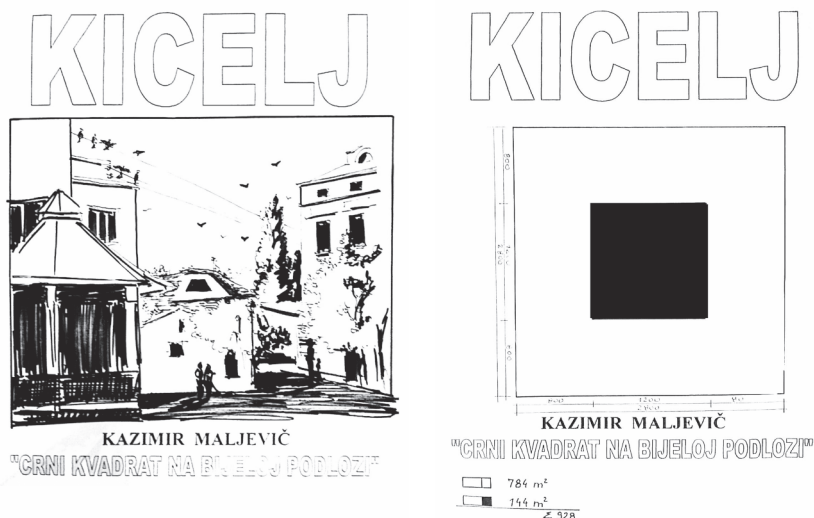

Slika br.1. Šejla Kamerić, *Bosnian Girl*, 1999.

Šejla Kamerić, svojim radom “Bosnian Girl”, govori o predrasudama i odnosu UN-a prema civilima u Bosni i Hercegovini. Djelovanje ove umjetnice može se smatrati otporom protiv

kolektivne zasićenosti predrasudama kada su u pitanju žene, posebno kada je riječ o ženskoj populaciji u Bosni i Hercegovini. Negativan imidž bosanske žene, njenog intelektualnog statusa i slobode u savremenom društvu intenziviran je diskriminatorskom propagandom štampanih i elektronskih medija koji su ratna dešavanja u Bosni i Hercegovini koristili kao senzaciju ili antireklamu. Umjetnica kao subjekt otpora prvenstveno izlaže sebe, svoj identitet i facijalnu ekspresiju koju dovodi u konotaciju sa negativnim sadržajem pisane poruke. Rad možemo komparirati sa radovima drugih velikih konceptualnih umjetnika, poput rada Gen XX (1997/98), nastao kao otpor kolektivne amnezije u periodu kada je politički režim branio bilo kakav osvrt prema prošlosti.

Sličan način postavljanja vlastitog identiteta u odnos autor subjekt i objekt socijalnog djelovanja imala je Alma Suljević u aktivističkom projektu ulaženja u minsko polje, skupljanja zemlje iz minskog polja i prodaje tog estetskog predmeta na pijaci "Markale" u cilju skupljanja finansijskih sredstava za deminiranje prostora u Bosni i Hercegovini (1998).

Slika br. 2. *Open Space, Crni kvadrat na bijeloj podlozi, 1999.*

Crni kvadrat na bijeloj podlozi je završen proces oblikovnog sažimanja i reduciranja u čistu apstrakciju omage Kazimiru Maljeviću. Konstruktivna i geometrijska reminiscencija izložena na Kicelju u Tuzli predstavlja ličnu interpretaciju grupe autora (Aco Adamović, Mujo Grbić, Nihad Džibrić) "Open Space"- projekta. Korelacija forme s organskim prisutna je u podlozi rada kao suhi

žig u pejzažu, nastao u samom procesu stvaranja land-artovskog formata (784 m²) crnog kvadrata na bijeloj podlozi. Iako plohe i monohromatski odnosi nisu statični zbog kinetičke intervencije vjetra na PVC material, to ne umanjuje monumentalnost, predimenzioniranost i polisemantičnost postavke. Možda bi se autori smjeli nazvati apstraktnim slikarima konkretnog pejzaža. Struktura i karakter prirodnog ambijenta (Kicelj) u okolini grada oslobađaju svedene forme i ritam monohromatske likoravni u prostor subrealne metafizičke misli. Komad neba, tla, realističnog pejzaža, oblikovno vođeni Sezanovim tendencijama i Maljevičevim shvaćanjima konstrukcije spram minimalističkog odnosa boje, apstrahuju dinamičan prikaz vegetacije u ritam čiste apstrakcije. Neoplastički elementi ritma ahromatskih likovnih polja rezultat su ironičnog otklona od kulturološke transmutacije urbanih struktura i preestetizirane forme trendovskog brutalizma, kao i posljedica njihovog međusobnog djelovanja.

Time se uz pomoć savremene likovne umjetnosti, posebno one koja problemski govori o konkretnom ljudskom prostoru kao mogućem prostoru ljudske kreacije i jednog boljeg i kvalitetnijeg života hoće govoriti o urbanizmu dilemama grada Tuzle u tranzicijskom periodu post-socijalizma; problem uređenja grada sa stanovišta novih potreba i starih nasljeđenih urbanih struktura koji čine prostorni identitet grada, problem novog urbanog monumenta kao aktuelne potrebe društva za simbolizacijom prostora sa stanovišta revalorizacije povijesti (Adamović, 1999).

Slika br. 3. *Damir Nikšić, Mickey Mouslim, 2000.*

Rad je kritičko sredstvo provokacije i vizualizacije pojedinih pozicija avangarde u i analitička reinterpretacija drugih autorskih postupaka u kontekstu značenja grada Tuzle. Neodada, novi realizam, umjetnost assemblaža, mogu snažno obilježiti smjer poslijeratne umjetnosti, ali neizostavno su i postojeći okvir za mnoge buduće umjetničke prakse i njihovo propitivanje društvenog i umjetničkog konteksta. Koliko god izgledali proizvoljni, duchampovski nedotjerani radovi Open Spacea iziskuju likovnu pismenost i sposobnost čitanja naizgled paradoksalnih spojeva i istovremeno nude inkluzivnost nasuprot ekskluzivnosti želeći pokazati kako svako može biti dio intermedijalne umjetnosti i života.

Autoportret Damira Nikšića progovara o aktuelnim problemima bošnjačko-muslimanskog identiteta, aktualiziranog na prostorima Bosne i Hercegovine. Umjetnik koristi tradicionalne simbole bošnjačko-muslimanske kulture u kontradiktornoj semantičkoj relaciji sa američkom produkcijom Disney. Provokativna i apsurdna integracija semantičko-simboličke recipročnosti pojačava kognitivnu disonacu kod posmatrača ostajući vjerna postmodernističkoj matrici i šoku.

Slika br.4. *Aktivizam Astral Bust, "Prekipilo", 2015.*

Semantička prezentacija umjetničkog aktivizma je uvijek određena kontekstom u kojem se nalazi. Projekcija "Prekipilo" (2015) je digitalni mapping na zgradu Akademije dramskih umjetnosti prije deložacije svih kulturnih radnika vezanih za tu instituciju. Bosanski lončić je simbol bosansko-hercegovačkog identiteta i rituala u svakodnevnom životu. Provokativni cinizam je vizualiziran projekcijom video rada "Prekipilo" kao glavno sredstvo disproprijacije umjetničke vrijednosti i kulturnih institucija, uopšte. U susretu sa novim procesom privatizacije i ulaskom na slobodno tržište kapitala ljubitelji, studenti i zaposleni Akademije dramskih umjetnosti Tuzla, pridonijeli su kritici društva i novog političkog poretka svojim specifičnim metodama socijalnog aktivizma. Dekonstrukcijom značenja u umjetnosti i komercijalnom provokacijom na zgradama od društvenog značaja, umjetnici nastavljaju proces odašiljanja poruke koja će doći do običnih ljudi i njihovih prostora. Astral Bust je je početak javnog reprezentovanja konceptualnih radova za pružanje otpora društveno-političkoj stvarnosti.

Slika br. 5. i 6. *Omage Open Space-u, "Pljuvanje na društvenu nepravdu", 2015.*

Interpretacija dadaističkog modela kroz prizmu aktivizma grupe "Open Space" predstavlja kontinuitet konceptualnog promišljanja pod nazivom "pljuvanje na društvenu nepravdu", realizovan u prostoru Galerije Ismet Mujezinović u Tuzli. Riječ je o javnom protestu protiv nepravde, korupcije, zloglasne privatizacije i drugih demonstracija moći korumpiranog državnog aparata. U sklopu projekta prostor galerije Ismet Mujezinović je izgledao kao struktura praznih platna koja čekaju aktivnu i svjesnu artikulaciju nepravde kroz govorni aparat. Aktivnim i svjesnim pristupom problemu, objedinjujući uloge

umjetnika, konzumenata, urbanih građana, vizualizirali bismo ekspresivnu poruku kolektivnog ispljuvka koji je odraz organizovane strategije za borbu protiv određenih problema, kako socijalnih, tako i kulturnih.

AKTIVIZAM KAO UMJETNOST I KOMUNIKACIJA U NASTAVNO-UMJETNIČKOM PROCESU

Umjetnost predstavlja specifičan način komunikacije i sistem organizacije svijesti. Umjetnička komunikacija je u stanju da redundanciju (šum) koristi kao dio poruke, odnosno da preobražava redundantni dio u informaciju. U vizuelnom umjetničkom sistemu, informaciju je mnogo teže definisati racionalni smisao diskurzivne poruke. Možemo reći da vrhunac informacije u mnogome više zavisi od ličnosti primaoca i raznih drugih faktora (okolnosti) s njom. Dakle, umjetnička poruka definisana jezikom teorije informacija, po svojoj prirodi jeste polisemična. Informativnost u vizuelnom umjetničkom sistemu je direktno obrnuto proporcionalna očekivanosti, a šok kao neočekivan obrt u radnji je često upotrebljavano sredstvo privlačenja pažnje. Šok kao sredstvo povećanja informativnosti je proizašao iz avangardnih tendencija. U postmodernoj verziji manifestuje se kao namjerni obrt u radnji, stilu, jeziku, funkciji, logičnosti.

Jezik prema postavci strukturalista sadrži osnovne sastavnice: paradigme (znakove) i sintagme (načine njihovog organiziranja). Jezik vizualnih umjetnosti u svojoj metafizičkoj manifestaciji podređen je zasićenosti kako vlastitom interpretacijom prostornosti, tako i informacijama. Komunikacija se ostvaruje u zavisnosti od načina organizacije osnovnih elemenata unutar vizuelnog sistema i interpretacije njihovih međusobnih odnosa.

Interpretacija pretpostavlja postojanje komunikacije; pošiljaoca poruke, primaoca, informacioni kanal i dekodirani sadržaj.

Putuje li poruka od slike ka gledatelju, ili poruka putuje od gledatelja slici i odbivši se od nje, poput sonara, donosi pošiljatelju informaciju preoblikovanu u skladu s vlastitim mogućnostima čitanja? U pravom smjeru može nas uputiti Kantov bezinteresni ukus, koji pretpostavlja sposobnost da gledatelj odvoji ono što mu se sviđa od onog što mu iz nekog razloga treba. Slika zapravo šalje onoliko koliko iznosi obrazovanost, vještina i senzibilitet slikara; gledatelj ulaže jednaki ulog zrcalivši u slici svoje obrazovanje, ali se uz njegovu recepciju još veže i percepcija (Huzjak 2010: 2).

Na osnovu strukturalističke organizacije znakovnog koda i hermenautičkog proučavanja smisla, evidentno je da vizuelni jezik pokušava biti ekvivalent nekom drugom jeziku. Međutim, prevod slike u riječ nije reverzibilnog karaktera jer ne omogućava prevod ponovo na sliku bez značajnih gubitaka. Vizuelni znakovi unutar svojih recipročnih odnosa grade različite konotativne referencije, asocijacije i emotivne reakcije, te utiču na način dekodiranja vizuelne poruke i njenog sadržaja. Tumačenje suštine vizuelne poruke, denotativni i konotativni aspekt slike nisu jednostavni. U toku dvosmjerne komunikacije u umjetničko-nastavnom procesu predavač se ponaša kao filter, izlagač dekodiranog sadržaja, tako da razumijevanje i prihvaćanje vizuelne informacije prvobitno zavisi od njegovih stavova, emocija, svjetonazora, pa čak i formiranog ukusa. Još od Kanta prihvaćamo kako naš spoznajno-opažajni aparat proizvodi stvarnost kakvu poznajemo.

“Klasična kartezijanska dihotomija subjekt-objekt biva prevladana kompleksnijim shvaćanjem prema kojemu je objekt upravo sukonstituiran subjektom – barem objekt u onome svojem smislu u kojemu nam uopće može biti znan“. (Žanić 2007: 108, Huzjak 2010: 9).

Informacija u umjetnosti je mjera “novine“ neke poruke (modernistički pristup) i zavisi od intenziteta doživljaja (uzbuđenja, tuge, sreće, i tako dalje). Promatramo li umjetničku informaciju kao dio komunikacijskog modela pošiljaoc–poruka–primalac, u umjetničko-nastavnom procesu, vizuelna poruka treba biti jednostavna, iako ulaz informacije u crnu kutiju nije isti kao izlaz i zavisi od mogućnosti dekodiranja. Ovakav model vizuelno je aplikativan posebno u pozorišnoj crnoj kutiji. Materijalna građa i spoljašnji izgled objekta o kome je riječ u stvarnosti ne utiču na promatrača u geometrizovanom prostoru podređenom odsustvu svake boje. Semantička vrijednost poruke nekada više progovara u odsustvu semantičko-referencijalnih odnosa.

”Postoji, naime u Djuija, jedna transaktivna koncepcija saznanja, koja se smjesta obogati sugestijama čim se stavi u dodir sa svojom nocijom estetskog predmeta kao termina jednog organizovanog iskustva u kojem se lična iskustva, činjenice, vrijednosti, značenja inkorporiraju u određenu materiju i s njom čine jednu te istu stvar, predstavljajući se kako bi rekao Baratono, u njoj ”slični“; umjetnost je jednom riječju ”sposobnost transformacije određene ideje i emocije u riječima u definitivni medijum“. (Eco 1965: 67)

Umjesto označioca, vizuelna komunikacija uvodi pojam “izraz“, a umjesto označenog pojam “sadržaj“. Sistem znakova i dalje podrazumijeva neku materijalnu građu i oblik koji zamjenjuje neku drugu stvar ili pojavu, te tako ispunjava funkciju

komunikacije. Najmanje jedinice koje istovremeno imaju izraz i sadržaj u jezičkom sistemu nazivamo morfemima, a u likovnoj umjetnosti kromemima.

ZAKLJUČAK

Kritička analiza stanja je uvijek estetsko-etički čin. Preispitivanje mentalne predožbe stvarnosti ili određene ideologije intervenira u skladu sa najvišim etičkim ciljevima. Društveno-angažirana umjetnost svjesno eksploatira društvene probleme, dokumentuje određena stanja u društvu i kao takva treba da bude propitivana i kritičko-analitički preispitivana i u umjetničko-nastavnom procesu.

Konceptualno umjetničko djelo kao takvo počinje da egzistira u vremenu i prostoru prepunom naslojenih semantičkih odnosa. Radikalno napuštanje tradicionalnog okvira i kulturnih vrijednosti otvorilo je velike mogućnosti za eksperimentalno djelovanje novih medija. Performans kao umjetnički izraz podrazumijeva korištenje tijela kao osnovnog sredstva za vizualizaciju određenog koncepta (ideje) kroz zvuk, govor, pokret (Evelina Turković u tekstu *Javno tijelo* naziva performans najneposrednijom umjetničkom formom u suvremenoj umjetnosti, u kojoj umjetnik ukida sve barijere i arteficialne prijenosnike vizualne poruke, sve međuspojeve između njega i gledatelja). Happening kao savremeni oblik javnoga likovnog, teatarskog ili muzičkog izražavanja temeljen na improvizaciji, iznenađenju te kognitivnoj disonanci koja koristi šok publike kao uzajamnu interakciju u toku samog događanja.

Funkcija nastavno-umjetničkog procesa jeste upravo u tome da osposobi pojedinca za "čitanje" djela, da ga opskrbi znanjima i sposobnostima neophodnim za prepoznavanje formalno-značenskih odrednica u umjetnosti. Osmišljavanje novih idejnih rješenja, funkcionalno korištenje vizuelnih informacija u procesu komunikacije, individualnost u oblikovanju vlastitih kriterija, samo su neke od odrednica likovnog razvoja. Umjetničko obrazovanje usklađeno sa razvojem tehnologije i vizuelnih komunikacija, društveno-političkih i kulturnih dešavanja, neophodno je radi humanog razvoja mladih ličnosti i unapređenja opšteg nivoa kulture. Predodžbeno-konkretna umjetnost se može nekritički shvatiti kao neposredna i "razumljiva". Posmatrač s elementarnim umjetničkim obrazovanjem nema poteškoća u donošenju suda o realnom djelu, jer se sve mentalne funkcije zbivaju po analogiji s iskustvom. Umjetnost konstruirana u prostorima simboličke samoekspresije, arealne strukturacije

zahtjeva posebna znanja i figurativne sposobnosti za nadilaženje osjetilne i dekorativne razine doživljaja umjetničkog djela. Nastavno-umjetnički proces treba da upozna ineraktivne sudionike umjetničkog procesa sa postupcima prosuđivanja umjetničke kvalitete, te da značajno utiče na sposobnost kritičke analize, sposobnost interpretacije i na formiranje sudova sviđanja.

LITERATURA:

1. Adamović, Aleksandar (2013) *Čitanje grada*, Tuzla: BKC.
2. Baudrillard, Jean (2006) *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, Zagreb: Naklada LJEVAK d.o.o.
3. Eco, Umberto (1965). *Otvoreno djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša.
4. Huzjak, Miroslav (2010). *Transmutacija, intersemiotičko prevođenje i strukturalna korelacija*. Umjetnički odgoj i obrazovanje u školskom kurikulu. Split: Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet i Hrvatski pedagoško književni zbor Ogranak Split, str.55–66,UDK37.036(497.5)(063), miroslav.huzjak@ufzg.hr (preuzeto dana 18.02.2011).

Adresa autora

Authors' address

Akademija dramskih umjetnosti

Armije RBiH bb

75000 Tuzla

maja.hrvanovic@untz.ba, baisa.bakin@untz.ba

SPECIFIC ETHICAL-AESTHETIC INFORMATION WITHIN THE PUBLIC SPACE AND CRITICAL ANALYTICAL REFERENTIAL OF ART ACTIVISM IN B&H AS ARTISTIC-EDUCATIONAL CONTENT

Summary:

The phenomenon of evaluating the work of art is often subordinated to the function of aesthetic experience and formed at the basis of personal judgment and ability to read the connotative content. Artistic intervention in the public urban space is achieved as a direct correlation and confrontation with political, social and cultural heritage.

Explicit quotations of unavoidable avangard and Dadaist tendencies constructed a matrix to upgrade postmodern attitude artistic phenomena and socio-political confrontation of space, time and actions.

Identification of the observer with the observed is the highest level of artificial experience and a prerequisite for acceptance, understanding, and memory usage information, artistic type. Conceptual occupation of public space is a result of the need for a direct relationship between the observers, their perception, interpretation and reaction to a work of art. Combination of mutually exclusive elements from different spheres: the sacred and profane, artificial and natural, modern and traditional, kitschy and aesthetic, is changing art scene in Bosnia and Herzegovina offering mostly authentic stories, local myths and reinterpretation of known conceptual methods.

Key words: artistic and educational content, socially engaged art, activism, public space, ethics, aesthetics, specificity, criticism, analytical skills, referential

Muhamed Omerović, Nedim Ćirić

DIDAKTIZACIJA I EKOLOGIZACIJA ŠKOLSKOG CURICULUMA

U radu su predstavljene rezultati analize potreba unapređenja ekologizacije školskog curiculuma u školi budućnosti. Ekološki odgoj predstavlja jedno od temeljnih odgojnih područja savremene pedagogije. Škola budućnosti u svom odgojno-obrazovnom radu treba intenzivniju ekologizaciju školskog curiculuma. Sadržaje ekološkog odgoja i obrazovanja treba razvijati kroz brojne predmete iz nastavnog plana i programa. Razvoj ekoloških znanja treba odvijati interdisciplinarno i kroz vannastavne aktivnosti (zelena nastava), odnosno ekološke sekcije i saradnjom sa ekološkim organizacijama.

Ekološki odgoj i obrazovanje čini nekoliko komponenti: sazajna, emocionalna, voljna, vrijednosna i djelatna. Ekološki odgoj i obrazovanje treba da se progira-miraju na principima ekologizacije cjelokupnog nastavnog procesa, humanističnosti, historičnosti, kao i jedinstva teorije i prakse. Svaki od ovih principa posebno je obrazložen. Ekološka pedagogija kao savremena pedagoška disciplina se bavi ekološkim odgojom s ciljem razvoja ekološke svijesti kod mladih, odnosno formiranjem ličnosti sa pozitivnim osobinama u koje su integrisane ekološke navike kao uvjet za ekološko ponašanje.

Ekološka pedagogija daje doprinos jačanju ekološko-pedagoških kompetencija kod nastavnika i učenika. Uspjeh ekološkog obrazovanja učenika neposredno zavisi od pripremljenosti nastavnika za ostvarivanje zadataka. *Za ekološko obrazovanje je važno da fenomen ekološkog postane i didaktički fenomen*, da podstiče stvaranje nastavne situacije, ne samo uključivanjem ekološki usmjerenih informacija nego i kvalitetnim preobražajem same sazajne djelatnosti.

Ekološkim znanjem razvijamo ekološku inteligenciju i ekološku pismenost kod mladih. Tako doprinosimo razvoju ekološke etike i bioetike kao savremenih disciplina u razvoju ponašanja čovjeka.

Ključne riječi: ekologizacija curriculumuma, ekološki odgoj, ekološka svijest, ekološka pedagogija, nastavne aktivnosti

UVOD

Savremeni odgoj i obrazovanje zahtijevaju razvijene kompetencije kod nastavnika, odnosno prisutnu ekološku inteligenciju u nastavnom radu. Ekološkim odgojem i obrazovanjem u nastavnom radu doprinosimo formiranju svestrane ličnosti djeteta. Pod ekološkim odgojom podrazumijevamo stjecanje savremenih znanja, vještina, navika i stavova o ekološkim sposobnostima, procesima i zakonima u životnoj sredini, upoznavanje o djelovanju čovjeka na životnu sredinu u različitim formama i dimenzijama, razumijevanje savremenih težnji i mogućnosti navike, tehnologije, društvenih nauka i umjetnosti za cjelovitu zaštitu i unapređenje životne sredine, navikavanje učenika u održavanju lične higijene, higijene i estetskog uređenja školskih sredina, kao i navikavanje za pravilan odnos prema objektima u prirodi, kulturnim vrijednostima, posebno prema sveukupnim međuljudskim odnosima. (Pedagoška enciklopedija 1989: 71). Pedagogija kao znanost o odgoju je u stalnom razvoju. Tako je u ovom industrijskom periodu kada čovjek živi sve više u "sukobu" s prirodom, potreban razvoj ekološkog ponašanja čovjeka. To je moguće ukoliko se pristupi ekologizaciji školskog curriculumuma. Stoga, naše se obrazovanje treba nadahnuti nekim načelima primjene "DUBINSKE EKOLOGIJE". Svjedoci smo ,ne može se ostati zdravim uz zagađeni zrak, rijeku, manjak pitke vode i sa pesticidima u hrani". Ono što je dobro za zemlju, dobro je i za čovjeka. Uloga škole je veoma važna da putem didaktizacije i metodizacije ekologije odnosno ekologizacije školskog curriculumuma doprinesemo kvalitetnom usvajanju pojava u prirodi. Ekološkim odgojem u nastavnom procesu konkretno dolazi do razvoja ekološke svijesti kod mladih. *Ekološka svijest je duhovna dimenzija ekološke kulture i obuhvata stečena znanja i navike, usvojene vrijednosti, uvjerenja, prihvatanje normi o tome šta je u prirodnoj i društvenoj sredini zdravo i kvalitetno a šta nije, kako se zdravlje čuva, šta ga ugrožava, na koji način se i u postojećim uvjetima može poboljšati svijest i kvalitet života ljudi.* (Koković 2002). Potreban je interdisciplinarni pristup realizaciji ekološke nastave

(zelene nastave). *Ekološka pedagogija je novija disciplina primijenjene pedagogije koja svoj predmet, svrhu i zadaće temelji na odgoju i obrazovanju za brigu o okolišu.* Ona izgrađuje i razvija sistem ekološke svijesti u zaštiti okoliša i prirodne sredine stjecanjem znanja, razvijanjem ponašanja i stalnim unapređivanjem neposrednih odnosa prema okolini kao zdravom prirodnom i socijalnom okruženju. Općeći sa prirodom, prilagođavajući je sebi, čovjek izražava svoju suštinsku poziciju u onoj klasičnoj izreci: *Moj odnos prema mojoj sredini – jeste moja svijest (Omerović 2012).* Posebno važan vid uspješnog percipiranja vrijednosti prirode jesu nastavne ekskurzije (ekološke ekskurzije) na određene destinacije, te škola u prirodi. Za uspješno ostvarivanje ekološkog odgoja potrebne su ekološke kompetencije nastavnika, visok stupanj ekološkog obrazovanja, informiranosti, poznavanje ekoloških sadržaja te opće obrazovanje iz nauka na koje se naslanja ekološka pedagogija (moja okolina, biologija, psihologija, hemija, tehnički odgoj, geografija, sport). Ekološka svijest pojedinca podrazumijeva posjedovanje znanja i informacija o značaju zdrave životne sredine, činiocima ugrožavanja i načinima zaštite, navikama, sposobnostima procjene ugroženosti, vrijednosnim orijentacijama, osjećaju za potrebu zaštite i spremnost da se lično aktivno učestvuje u zaštiti ekoloških vrijednosti. (Kundačina 1998). Vannastavne ekološke aktivnosi u školskoj zajednici imaju važan doprinos u razvoju ekoloških interesovanja kod djece prema prirodi. Što više “zelene nastave”, više dobijamo razvijene ekološke misli “zelene misli” kod mladih kao kompetenciju za odnos prema prirodi, očuvanju i unapređenju kvalitete okoliša.

1. CILJEVI EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

U programu obrazovanja za čist i zdrav okoliš značajnu ulogu imaju: porodica, škola, vrtići, univerzitet, mediji, religijske zajednice, nevladine ekološke organizacije (udruženja građana), te institucije vlasti koje su u obavezi implementacije okolinskog zakonodavstva u zajednici. Ekološka pedagogija je pedagoška disciplina koja podstiče, proučava i razvija ekološki odgoj i obrazovanje s ciljem razvoja ekoloških vrijednosti ličnosti. Intencija ekološkog odgoja treba biti razvoj ekoloških znanja i unapređenje ekološke svijesti i odgovornosti pojedinca prema prirodi. *Za ekološko obrazovanje je važno da fenomen ekološkog postane i didaktički fenomen da podstiče stvaranje nastavne situacije ne samo uključivanje ekološki usmjerenih informacija nego i kvalitetnim preobražavanjem same saznanje djelatnosti.* Nastavnike treba pripremati da stvaraju problemske pedagoške situacije, a kada je riječ o ekološkom obrazovanju te situacije se mogu klasifikovati prema ekološkim sadržajima koje treba

savlađivati. Pripadnici kurikularnog pokreta, koji je bio razvijen naročito u Njemačkoj, smatraju da je cilj osnovna kategorija poučavanja i učenja. Meler je isticao da ciljevi nastave nisu nešto unaprijed dato nego ih razvijaju oni koji pripremaju kurikulum kao njegov sastavni dio. On se zalaže za jednostavan i praktičan instrumentarijum postavljanja ciljeva pogodan za svakodnevnu upotrebu, traži da ciljevi budu precizni da bi se na osnovu njih mogli provjeravati rezultati. U svom poznatom djelu *Emil ili o odgoju* iz 1762. godine, J. J. Rousseau (1717-1778), predstavnik pedagoškog naturalizma, izlaže svoje misli o odgoju. Tražio je povratak prirodi (naturalizacija čovjeka odnosno njegovo oprirođenje).

Zahtijevao je da učenici upoznaju prirodu promatranjem i kretanjem u njoj, te vlastitim radom u vrtu i šumi. Petersen je zahtijevao da se odredi jedan cilj učenja, a da se on zatim pretvori u elemente neophodne da se cilj realizuje. Za to je neophodno utvrditi djelimične ciljeve učenja i da se oni operacionalizuju. Što čovjek više, brže i savršenije proizvede, što proizvodni proces čini sve produktivnijim i efikasnijim, što brže putuje, što više iskorištava prirodne resurse – to više ugrožava svoj i opstanak budućih generacija. (Jaganjac 2007). *Načela i ciljevi ekološkog odgoja i obrazovanja mogu se definirati kao:* - razvoj ekološke svijesti i ekološke odgovornosti prema prirodi - sticanje znanja o okolišu i održivom razvoju, - razvijanje i formiranje ekološke svijesti i odgovornosti za očuvanje i unapređenje okoliša, - upoznavanje temeljnih ekoloških principa i zakonitosti, - sticanje znanja o jedinstvu žive i nežive prirode, - sticanje znanja o uvjetima života, - upoznavanje izvora, vrsta i posljedica zagađivanja zraka, vode, tla i drugih komponenti u okolišu, - sticanje znanja o raznovrsnosti biodiverziteta (biljnog i životinjskog svijeta), - razvoj ekološkog humanizma i patriotizma, - upoznavanje principa održivog razvoja, - razvoj vrijednosti u pogledu jačanja svijesti o okolišu i povećanju nivoa ekološke etike i kulture, - osposobljavanje studenata budućih nastavnika za realizaciju ekoloških sadržaja kroz nastavu pojedinih nastavnih predmeta i časova razrednika. (Omerović 2012).

U odgojno-obrazovnom radu sve što je vezano za ekologiju mora se zasnivati na shvatanju odnosa društva, prirode i kulture. Jedino uvažavanje ovoga odnosa neće dovesti do razvijanja lažne ekološke svijesti. Ekološka teorija i ekološka praksa treba da razvijaju učešće šireg kruga ljudi koji treba da ekologiju shvate kao način života, da učestvuju u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji i reprodukciji ljudske sredine. (Koković 2010). Važnu ulogu u ostvarivanju ciljeva i zadataka ekološkog odgoja imaju ekološke, zatim didaktičko-metodičke kompetencije nastavnika. Nastavnik treba da posjeduje nastavna umijeća u realizaciji sadržaja zaštite okoliša u predmetu koji predaje učenicima. Što je više metodičkih kompetencija kod nastavnika, organizacije

rada sa učenicima u prirodi, nastavnih ekskurzija, primjena modela Škola u prirodi, time je veća uključenost učenika u posmatranje pojava u prirodi. Važna je zastupljenost didaktičkog principa očiglednosti i metode percepcije (posmatranja). Kako je istakao Dz. Lockh, u senzualističkoj teoriji ‘ništa nije u svijesti, nije bilo prethodno u čulima’. Organizacija nastave u prirodi razvija istraživački rad i interaktivno učenje. Time se razvija čulno učenje. Primjena nastavnih metoda i oblika nastavnog rada koji doprinose uključivanju učenika u aktivnosti kako bi se dominacija nastavnika pomjerila na dominaciju učenika, nam omogućava da razvijamo aktivno učenje, samostalno učenje uz podršku nastavnika.

Budući da u nastavi rade nastavnik i učenici, svaka metoda ima dvostruko značenje, odnosi se na način rada nastavnika i učenika. Nastavnici primjenjuju nastavne metode prilikom izvođenja pojedinih etapa nastavnog procesa, od uvođenja do provjeravanja, pa i učenici na tim istim etapama primjenjuju sa svoje strane nastavne metode radi sticanja znanja i razvijanja sposobnosti. To znači da su nastavne metode sastavni dio nastavnog rada u svim dijelovima nastavnog procesa i to uvijek u njihovoj dvostranosti s obzirom na nastavnika i učenika. Metode se primjenjuju u skladu sa predviđenim sadržajima i strukturom nastavne građe. Ekološka informisanost označava stepen učenikovog upoznavanja sa ekološkim problemima, pojavama, životnom sredinom, njenom ugroženošću, vrijednostima životne sredine i kvaliteta življenja; informisanost uključuje i upoznavanje sa normama ponašanja u životnoj sredini i mogućnostima unapređenja sredine. (Koković 2010).

2. ALTRUISTIČKA I EMPATIČKA VRIJEDNOST POJEDINCA

Ova orijentacija se ispoljava u činjenju dobra drugima i suosjećanju sa prirodom. Pojavljuje se u etici kroz zahtjev da se čini dobro bližnjima. Altruističan je onaj čovjek koji će pomoći drugome. *Ekološke vrijednosti izrazito spadaju u altruističku orijentaciju.* Ako se savremeni čovjek racionalno i štedljivo odnosi prema prirodnim dobrima, on se odriče u korist budućih generacija. Sebi će uskratiti izvjesna zadovoljstva, ali će višestruko koristiti čitavoj ljudskoj zajednici. Pravilnim odnosom prema životnoj sredini čovjek se žrtvuje ne samo za sebe nego i za druge. Ako je otkinuo ružu u parku, on je njome uljepšao svoju radnu sobu, ali je narušio park i uskratio drugima da uživaju u ljepoti. Učenike treba uključivati u ekološke aktivnosti pošumljavanja, ekološka takmičenja, ekološke kvizove, ekološke radionice i slično koje se organizuju od strane ekoloških organizacija, nadležnih ministarstava na nivou lokalne zajednice, općine i regije.

3. ZADACI EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

Zadaci ekološkog odgoja i obrazovanja mogu se svesti na:

- sticanje znanja o ekosistemnoj organizaciji prirode na Zemlji kao čovjekovom staništu,
- razvijanje intelektualnih i praktičnih vještina za izučavanje, vrednovanje, i poboljšanje stanja životne sredine,
- odgoj kao potrebu, motiv i interesovanja za zdrav život i unapređivanje životne sredine,
- emocionalno i estetičko prihvatanje i vrednovanje životne sredine,
- konativni odnos i uvjerenja u mogućnosti rješavanja ekoloških problema;
- težnja da se proširuju ekološka znanja i da se učestvuje u praktičnim aktivnostima za održivi razvoj,

4. PROGRAMIRANJE EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

Programiranje ekološkog odgoja i obrazovanja treba da se zasniva na didaktičkim principima; ekologizacije, interdisciplinarnosti (integralnosti), humanističnosti, kontinuiranosti, historičnosti, jedinstva teorije i prakse, očiglednosti. Obrazovanje za zaštitu okoliša, održivi razvoj i razvoj životne sredine, polazeći od svojih metodoloških osnova, treba da odgovori jasno i naučno objektivno na osnovna pitanja ekologije:

- kakve posljedice proističu iz sve veće intenzifikacije razmjene materije između prirode i društva,
- kakve značajnije izmjene proizilaze u sistemu uzajamnih odnosa u biosferi i kosmičkom pojasu nad zemljom,
- kakve posljedice proizvodi unošenje u biosferu novih materija i elemenata,
- kakvi su pokazatelji odnosa društva prema prirodi i možemo li zaštititi prirodu uspostavljanjem naučno-tehničkog progresa;
- u čemu je suština odgovornosti pojedinih zemalja, naročito industrijski razvijenih, za stanje životne sredine?

Treba stvoriti efikasan model koji će obuhvatiti predškolski, osnovnoškolski, srednjoškolski ekološki odgoj obrazovanja, a u čiju će realizaciju, osim obitelji i

škole, biti uključeni i drugi činioci: univerzitet, ekološke organizacije i druga udruženja, ekološki centri i slične ustanove. Model programa ekološkog odgoja i obrazovanja treba pripremati zavisno od vrste i nivoa škole kojoj je namijenjen. *Za osnovnu školu najprihvatljiviji je mješoviti model koji, uporedo sa predmetima koji tradicionalno obuhvataju ekološke sadržaje (priroda i društvo, biologija, hemija, fizika, geografija, tehnički odgoj, čas odjeljenske zajednice), predviđa jedan integrativni kurs ekologije u devetom razredu. Tako bi, npr., u medicinskim školama trebalo izučavati ekologiju čovjeka, u tehničkim školama industrijsku ekologiju, u školama prirodno naučnog profila geoeologiju. Na univerzitetu je potrebno posebno na nastavničkim kaderama uvoditi predmete ekološko-pedagoške nomenklature kao što je Ekološka pedagogija, Ekološki odgoj i slično.*

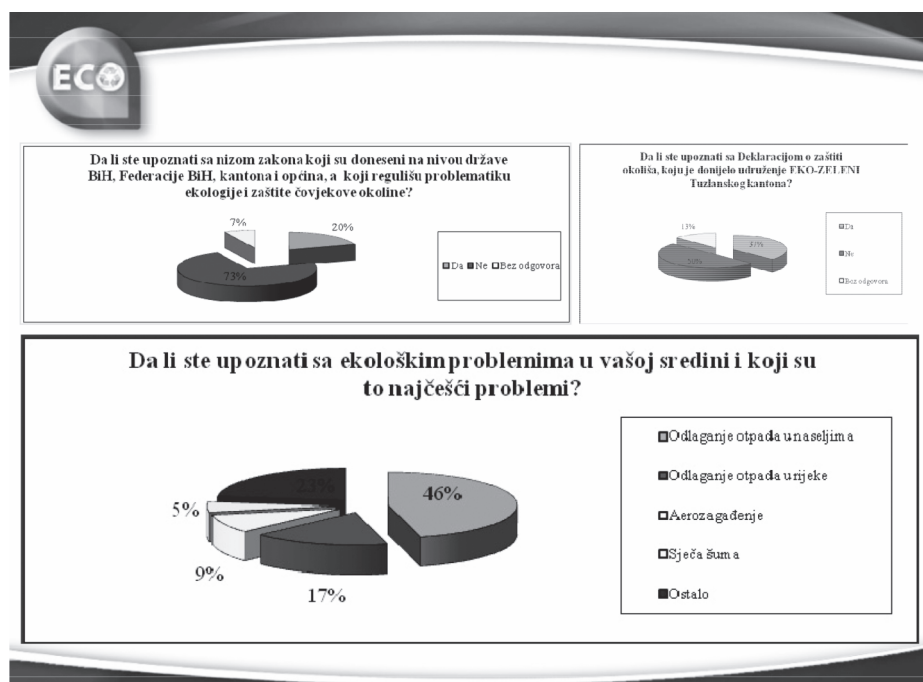
Model programa ekološkog odgoja i obrazovanja treba pripremati zavisno od vrste i nivoa škole kojoj je namijenjen. Problem izbora sadržaja, drugim riječima problem

nastavnih planova i programa dugo zaokuplja didaktičku teoriju. Njime se posebna bavila didaktika zasnovana na teoriji obrazovanja, nastala na njemačkom tlu, u kojoj je ključna kategorija obrazovanje, pri čemu je i dobila ime .Začetnici te teorije su

smatrali, s razlogom, da je historijska stvarnost određujući činilac obrazovnog procesa, koji opet povratno djeluje na tu stvarnost, odnosno duhovno–historijski svijet, doprinoseći da se on mijenja. Didaktika zasnovana na teoriji obrazovanja nije izvedena samo iz zahtjeva obrazovnog segmenta nego se pretežno temelji na potrebama društvene stvarnosti. U okviru projekta pod nazivom “Ekološki odgoj i obrazovanje u sistemu nastavnih planova i programa”, istraživanje koje je obuhvatilo ispitivanje zastupljenosti sadržaja ekološkog odgoja i obrazovanja u okviru srednjoškolskog obrazovanja, ukazuje na sljedeće:

Rezultati ukazuju da se u okviru nastavnih predmeta Biologija i Geografija najveća pažnja posvećuje izučavanju sadržaja o ekologiji i zaštiti životne sredine, što je ipak nedovoljno uzme li se u obzir da čovjek kao dio ekološkog okruženja ipak ima potrebu da više razvija svijest o tome gdje živi i kakav ekokulturni identitet formira u vlastitom ekookruženju.

Projektom je dalje obuhvaćeno istraživanje o informiranosti i upoznatosti građana Tuzlanskog kantona o zakonskoj legislativi svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini,

čiji rezultati su alarmantni, jer 63% ispitanika izjavljuje da nisu upoznati sa zakonskim legislativama o ekologiji i zaštiti životne sredine u prostoru gdje žive. Pored toga, 50% ispitanika sa područja Tuzlanskog kantona nije upoznato ni o Deklaraciji o zaštiti okoliša koju je donio Ekološki savez EKO ZELENI Tuzlanskog kantona, što ukazuje da je informiranost građana i briga o zaštiti životne sredine na niskoj razini, a što daje smjernice za poduzimanje kontinuirane ekopedagoške edukacije građanstva u cilju podizanja svijesti o ekologiji i zaštiti životne sredine na viši nivo. Istražujući upoznatost građana Tuzlanskog kantona o ekološkim problemima u mjestima njihovog stanovanja, kao najčešći ekološki problem 46% ispitanika vidi u odlaganju otpada u naseljenim mjestima, što ukazuje na činjenicu da su građani ipak svjesni ekoloških problema koji se dešavaju u sredinama u kojima žive.

5. UNIVERZALNI EKOLOŠKI PROGRAMI

Učenje kroz igru (*schola ludus*), kako to kaže J. A. Komensky, najbolji je način za podizanje nivoa svijesti o okolišu. Za uspješno praktično ekološko edukovanje mladih potrebno je osmišljavanje raznih ekoloških programa u školi. U skladu sa Godišnjim programom rada škole mogu da organizuju ekološke programe kao što su slobodne aktivnosti: ekološka i cvjećarska sekcija, ekološke akcije pošumljavanja, sadnje drveća i cvijeća, klub prijatelja prirode“, sekcija za održavanje škole u cilju štednje energije ili akcije čišćenja i uređenje školskog vrta. Važno je programiranje obilježavanja značajnih međunarodnih ekoloških datuma kao što su: Svjetski dan voda, Dan planete Zemlje, Svjetski dan okoliša, Dan šuma, Dan planina i drugi važni ekološki datumi (Omerović 2012). Prilikom upisa djece u prvi razred dobro je da se zasadi drvo u dvorištu škole koje će učenici da nježu do završetka osnovne škole.

6. INTEGRATIVNI PROGRAM

Opća je tendencija da se u opće obrazovnoj školi u svijetu sve više šire tzv. integrativni program. Kod nas je najbolji primjer za to **predmet *Moja okolina***, odnosno *Poznavanje prirode* koji objedinjuje sadržaje iz biologije, geografije, fizike, ekologije. Integrativni program su namijenjeni mlađim učenicima kojima je teško da diferencirano poimaju pojave koje se u prirodi i životu javljaju kao jedinstvena cjelina. Kroz tako integrisane predmete učenici se upoznaju sa osnovnim pojmovima

i činjenicama iz odgovarajućih nauka, uče da zapažaju i klasifikuju te pojave. Suština integrativnih predmeta je da se oko osnovnih ideja kao okosnice objedinjuju obrazovni sadržaji i tako izbjegava parcijalizacija u poimanju prirode i društva. Principu integracije nastavnih sadržaja potpuno su suprotni zahtjevi za uvođenjem posebnih predmeta u nastavne planove osnovnih i drugih škola koji bi trebalo da zadovolje određene društvene potrebe privremenog karaktera. U gotovo svim zemljama grupe za pritisak svojski lobiraju i preko države uspijevaju da uključe “svoje” sadržaje u školski rad. U školskom sistemu treba da se ostvari ravnoteža između različitih zahtjeva: radom praktičnih, ekoloških, razvoja svakog pojedinca, očuvanja kulturnog identiteta zemlje.

7. DIDAKTIČKI PRINCIPI EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

a) Princip ekologizacije

Didaktički princip ekologizacije podrazumijeva da se svi obrazovni sadržaji zasnivaju na ekološkom pristupu, odnosno da budu prožeti problematikom očuvanja okoliša životne sredine. To znači da se mora prevazići isključivo biološki pristup i svedenost ekologije na prirodno-naučni kompleks kao najvažniji cilj obrazovanja. Ekologizacija bilo koje pojave ili procesa, pa u tom smislu i obrazovanja, uopšte nije uprošćavanje ili vraćanje prirodi ili izvornoj prvobitnoj prirodnoj strukturi. Ekološka kultura, po mišljenju Kundačine (1998), obuhvata kulturu stanovanja, kulturu nje-govanja zelenih površina, sanitarnu kulturu i higijenu, zdravstvenu kulturu i higijenu, kulturu gajenja cvijeća.

b) Princip interdisciplinarnosti (integralnosti)

Prilikom programiranja obrazovnih sadržaja treba voditi računa o interdisciplinarnosti ekoloških znanja kojima su prožeti gotovo svi školski predmeti. Borsuk i saradnici smatraju da je bolje da se za nova saznanja i zakonitosti o prirodi i društvu nađe mjesta tako što će se isključiti neki dijelovi građe koji se smatraju klasičnom. Po ivicama raznih navika pojavile su se nove naučne discipline što samo pokazuje da nastaje nova integrativna znanja, npr. zelena hemija i zeleno inženjerstvo. (Jaganjac 2009). U prirodnim naukama kao jezik opisivanja često se javlja matematika čime mnogi humanistički usmjereni pojedinci nisu pretjerano oduševljeni, ali to je dokaz da je integracija različitih znanja neminovnost. Veoma je važno da se u razvijanju

pojmovna od prvih sredstava o okružujućem svijetu i osnovne škole do kurseva o historiji Zemlje i civilizacije prelamaju fizički, hemijski, biološki i drugi zakoni i zakonitosti u koevolucionom procesu.

c) Princip humanističnosti

Humanističko-aksiološki pristup - Humanizam u ekološkom smislu nije samo odgovarajući odnos čovjeka prema drugom čovjeku nego i odnos prema čitavom živom i neživom svijetu. Za ovu vrstu općekulturne, pedagoške i didaktičke pripreme nastavnika sadržaji moraju biti usmjereni na prirodu kao na subjekat u odnosu sa ljudskim rodnom. Pojam humanističko obrazovanje odavno izaziva velike rasprave i sučeljavanja često vrlo različitih mišljenja i oprečnih pristupa. U Enciklopedijskom rječniku pedagogije piše da je to vrlo neodređen, promjenljiv i višeznačan pedagoški pojam kojim se, prema mišljenju nekih didaktičara, može obuhvatiti svako obrazovanje koje prvenstveno ima zadatak da u čovjeku budi i harmonijski razvija njegove općeljudske sposobnosti i dispozicije i da ga uzdigne do savršenstva koje dopušta njegova priroda, ili, kako neki pedagozi kažu, humanističkim se može nazvati svako obrazovanje u kojem se čovjek obrazuje i tretira kao biće koje je svrha samom sebi, a ne sredstvo nečega drugoga. Pojam humanističko obrazovanje odavno izaziva velike rasprave i sučeljavanja često vrlo različitih mišljenja i oprečnih pristupa. Princip humanizacije obrazovanja podrazumijeva prije svega, usmjerenost na potrebe, interesovanja i ciljeve formiranja ličnosti učenika koja u ovom procesu ne može biti objekat. Ni priroda u procesu ekologizacije obrazovanja se ne može posmatrati samo kao predmetnost koja čovjeku koristi i na koju on djeluje, jer postoji obrnuti uticaj, uticaj prirode na čovjeka.

d) Princip kontinuiranosti

Ekološki odgoj i obrazovanje zahtijeva kontinuitet jer opća je saglasnost da razvitan ekološke svijesti, a samim tim i taj oblik odgojno-obrazovnog rada, treba da počne od djetinjstva, tj. u obitelji pa da se nastavi u predškolskim ustanovama, u osnovnoj i srednjoj ustanovi i da traje cjeloživotno. Princip kontinuiranosti ili permanentnosti, podrazumijeva usvajanje, utvrđivanje, usavršavanje i proširivanje saznanja u životnoj sredini, o mogućnostima zaštite te sredine, formiranje ekološkog morala i ponašanje. Zato je kontinuitet ove odgojne oblasti neophodan i o tome zahtjevu se mora voditi računa prilikom programiranja i raspoređivanja ekoloških sadržaja po vrstama škola i po razredima. Živi svijet i u njemu ljudska civilizacija i planeta Zemlja imaju zajedničku historiju.

ZAKLJUČAK

Ekološki odgoj i obrazovanje treba programirati na principima didaktičke ekologizacije kroz interdisciplinarnost (integralnost), humanističnost, kontinuiranost, historičnost, kao i jedinstvo teorije i prakse. Znanja stečena u školi su važan, ali ne i dovoljan oslonac za praktičnu ekološku i pedagošku aktivnost. Vrijednosni sistem osmišljava ta znanja, usredsređuje ih na postizanje određenih ciljeva, u ovom slučaju na zaštitu i unapređivanje životne sredine. Praktično djelovanje na prirodu, zasnovano na potrebi harmonije sa prirodom, zahtijeva visok nivo ekološke svijesti. Teži se ka tome da usvojeni stav svakog pojedinca bude: *“Moj odnos prema mojoj sredini jeste moja svijest”*. Škola svojim djelovanjem utiče na vrijednosni sistem ne samo u jednoj mikrosredini nego preko nje i na vrijednosni sistem u društvu. Ako ona postigne, cilj da učenici misle ekološki dosta je doprinijela da se sutra i u cijelom društvu misli ekološki. Obrazovanje o životnoj sredini i održivom razvoju nije adekvatno riješeno u BIH. Sadržaji iz ekologije, zaštite životne sredine i održivog razvoja nisu zadovoljavajuće zastupljeni u nastavnim planovima i programima u osnovnom i srednjem obrazovanju. Ekološka svijest i kultura građana BIH nije zadovoljavajuća jer ne organizuju se značajnije radionice za nastavni kadar u cilju unapređenja obrazovanja o zaštiti životne sredine i održivom razvoju – treninzi nastavnika. Porodica U nedovoljno promovira vrijednosne obrasce o zaštiti okoline. Za povećavanje ekološke svijesti građana potrebno je više aktualizirati pitanje ekološkog obrazovanjau okviru cjeloživotnog učenja, čime bi se unaprijedio porast opće i ekokulture. Svako odlaganje ekološkog obrazovanja koje bi kontinuirano pratila neimplementacija usvojenih zakona o okolišu, ugrožava okolinsku a i životnu bezbjednost svakog građana. Kontinuirana ekološka edukacija nastavnika svakako bi značila i jačanje ekoloških kompetencija svih građana.

LITERATURA

1. Abadžić, Nijaz (2000), *Ekološko odgajanje odgajatelja*, Zenica, Didaktički putokazi
2. Vilotijević, Mladen (2000), *Didaktika*, Naučna knjiga, Beograd.
3. Goletić, Šefik (2006), *Obrazovanje o okolišu i održivom razvoju*, Fondoko Sarajevo.
4. Jaganjac, Azra (2007), *Živjeti u skladu sa okolišem*, COOR, Sarajevo.

5. Kundačina, Milenko (1988), Činioci ekološkog vaspitanja i obrazovanja učenika, Užice, Učiteljski fakultet u Užicu.
6. Koković, Dragan (2009), Kultura i ekološke vrijednosti: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*.
7. Omerović, Muhamed (2012), Osnove ekološke pedagogije-metode ekološkog odgoja i obrazovanja, OFF-SET, Tuzla.
8. Omerović, Muhamed, Šefket Goletić (2006), Mali eko priručnik za odgajatelje: Fondoko Sarajevo.
9. Osmić, Ibrahim, Ruža Tomić (2008), Didaktika, Denfas, Tuzla.
10. Pedagoška enciklopedija 1. (1989), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
11. Tomić, Ruža (2009), Metodika nastave prirode i društva (Moje okoline), OFF-SET, Tuzla.
12. www.scribd.com
13. www.ekoloskiproblemi.blogspot.ba
14. www.mvteo.gov.ba

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Tuzli

ul. Tihomila Markovića br. 1

75000 Tula

muhamed.omerovic@untz.ba

THE DIDACTICAL INTRODUCTION OF ECOLOGY INTO SCHOOL CURRICULUM

Abstract

The paper presents the results of the analysis of requirements of a more advanced and comprehensive introduction of environmental sciences into the school curriculum in the school of the future. Environmental education is a fundamental educational subject of a modern pedagogy. The school of the future requires a more advanced and comprehensive introduction of environmental sciences into the school curriculum in its educational work. The contents of environmental education should be developed through a number of subjects from the school curriculum. Development of environmental knowledge should be carried out in an interdisciplinary manner and through extracurricular activities (green classes), or

environmental clubs and hobby groups and through cooperation with environmental organizations. Environmental education is based on several principles: cognition, emotion, will, values and action. Environmental education should be programmed on the principles of the greening of the entire teaching process, humanism, historicity, and the unity of theory and practice. Each principle is particularly expounded. Environmental pedagogy as a modern pedagogical discipline deals with environmental education in order to develop environmental awareness among young people and to form a personality with positive features with integrated environmental habits as a prerequisite for environmental behaviour. Environmental pedagogy contributes to strengthening of eco-pedagogical competence of teachers and students. The success of environmental education of students directly depends on preparedness of teachers for carrying out the tasks. It is important for environmental education that an ecological phenomenon becomes a didactic phenomenon, in order to encourage the creation of a teaching situation not only by including environmentally oriented information but also through qualitative transformation of a cognitive activity itself. Environmental knowledge develops

ecological intelligence and ecological literacy of young people. In that manner, we contribute to development of environmental ethics and bioethics as modern disciplines in the development of human behaviour.

Keywords: curriculum greening, environmental education, environmental awareness, environmental pedagogy, extracurricular activities.

UDK 376:37.018.4-056.36

Pregledni rad

Review paper

Nusreta Kepeš

UTJECAJ HUMANISTIČKE PEDAGOGIJE NA RAZVOJ INKLUZIJE GLEDANO KROZ PRIZMU PROMJENE DRUŠTVENIH ODNOSA

Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacija, čak do 15 posto svjetske populacije su osobe s nekim invaliditetom. Gledano kroz prizmu povijesti, ova populacija nije bila zaštićena niti je uživala fundamentalne slobode na osnovu jednakosti s drugima. U prvom dijelu rada elaborirani su brojni faktori koji su utjecali na promjenu svijesti i na odnos prema osobama s invaliditetom kroz historiju. U nastavku rada predložen je razvojni put humanističke pedagogije koja je reformisanjem školskog sistema otvorila vrata djeci s poteškoćama u razvoju i integrisala ih u obrazovni sistem. Razvojem socijalnog modela i uvođenjem inkluzije u redovne osnovne i srednje škole, položaj djece s razvojnim teškoćama se znatno poboljšao. U drugom dijelu rada fokus je usmjeren ka programu cjeloživotnog obrazovanja i njegov značaj za osobe s invaliditetom. Kroz ovaj segment, društvo pokazuje visok stepen društvene odgovornosti i socijalne osjetljivosti prema osobama kojima je ova vrsta pomoći potrebna. Naime, kroz programe doškolovanja, prekvalifikacije, dokvalifikacije, specijalizacije i usavršavanja, osobama s invaliditetom je omogućena jednaka dostupnost u obuci i data mogućnost za permanentno učenje. U završnom dijelu rada prikazan je jedan dio istraživačke studije s ciljem da ispita utjecaj formalnog i neformalnog obrazovanja na stepen participacije i aktivnog sudjelovanja u društvenoj zajednici. Istraživanje je provedeno metodom ličnog kontakta s ispitanicima ("licem u lice") u dobnoj skupini od 55+, na uzorku od preko N=540 ispitanika, od čega je 17% osoba s invaliditetom. Rezultati ukazuju da obrazovanje osobe imaju veći stepen motiviranosti za aktivnim sudjelovanjem u društvenoj zajednici. U ovom istraživanju dimenzija aktivnog

volonterskog rada statistički značajno korelira ($r=0,39$) s obrazovnim nivom ispitanika. Visok stepen obrazovanosti također svjedoči o pozitivnim efektima volonterskog aktivizma na osobe s invaliditetom. Iako su rezultati na skalama varijable aktivne participacije u slobodnom vremenu nešto bolji od varijable volonterskog aktivizma, i dalje se oni mogu dovoditi u korelaciju sa stepenom obrazovanja pojedinca. U preporukama istaknut je značaj i doprinos volonterskog djelovanja osoba s invaliditetom u održavanju integracijske saradnje i solidarnosti koja doprinosi stvaranju pozitivnih promjena u društvu.

Ključne riječi: *Cjeloživotno obrazovanje, inkluzija, integracija, osobe s invaliditetom, socijalni model, volonterizam,*

UVOD

Jedan od značajnijih pokazatelja civiliziranog društva je stvaranje poticajnog okruženja za socijalnu pravdu i briga za osobama s invaliditetom.¹ Historijski gledano, nema pisanih izvora koji referiraju o ovaj problematici u periodu prvobitne zajednice. Na osnovu podataka sakupljenih od etnografa i etnologa o narodima koji su donedavno bili na najnižem stupnju društvenog razvoja (Papuanci, Indijanci, stari Indijci i dr.), postoje tvrdnje da se humanije odnosilo prema invalidnim osobama nego danas u civilizovanom društvu. Npr. u mnogim zemljama je na snazi legalna aktivna eutanazija a sve je više prisutna i teza koju zagovaraju znanstvenici da se ne rađa dijete za koje postoji sumnja da ima neki vid onesposobljenja. (Šegota 1996). Odnos prema osobama s invaliditetom mijenjao se uporedo s razvojem društva i znanstvenom spoznajom.

Sumerani (5000 g. p.n.e.) su nastojali da pomognu osobama s onesposobljenjem tako što su ih liječili vjerskim ritualima na način da svećenik-liječnik sasluša bolesnika, otkriva grijeh, određuje prinošenje žrtve i daje određenu terapiju. Uspjeh ili neuspjeh terapije ovisio je o demonima. Humani odnosi zabilježeni su i u starom Egiptu, gdje su osobe s invaliditetom bile pod posebnom zaštitom bogova. U drevnoj Kini se smatralo da slijepi imaju razvijeno pamćenje i mišljenje i bili su respektovani od strane društva. "Najraniji prikazi ljudskih prava mogu se naći u tekstovima

---

¹ Prema Sheratonskoj deklaraciji u radu ćemo koristiti usvojeni termini "osoba s invaliditetom" za odrasle s invaliditetom, jer se uz invalidnost ističe osobnost na prvom mjestu i za djecu "dijete s teškoćama u razvoju" budući da kod djece postoji mogućnost liječenja i terapijskih postupaka koji mogu promijeniti stanje.

indijskih Veda a ideje dostojanstva, slobode, jednakosti i pravde javljaju se još u grčkoj filozofiji”. (Zovko 1999:5).

Od kamenog doba (XIII do IV milenijuma p.n.e) pa sve do danas, negativan stav društva prema osobama s invaliditetom se sporo mijenjao. Prema ruskom psihologu Vigotskom (1978), on je određen društvenim i historijskim kontekstom koji možemo podijeliti u tri razdoblja: mistično razdoblje; razdoblje aziliranja i razdoblje socijalne integracije.

1.1. Mistično razdoblje

Prvo ili tzv. mistično razdoblje predstavlja doba antike koje obuhvata grčko-rimski stari vijek (XII-VIII p.n.e.) pa sve do početka srednjeg vijeka. Ovaj period karakterističan je po primitivnom i krajnje nehumanom odnosu prema osobama sa invaliditetom.

Oko (IX p.n.e.) medicina je imala vrlo malo stvarnog znanja i uglavnom se oslanjala na praznovjerje da su bolesti određene kaznom bogova. Ovakvi stavovi su se bazirali na informacijama iz Biblije, odnosno Starom i Novom zavjetu, gdje je invaliditet bio smatran Božjom kaznom. “Tada se vjerovalo da su ljudi stvoreni na Božju sliku i svi oni koji nisu posjedovali tjelesno savršenstvo, tj. ako se ne bi uklapali u tu sliku, bili bi smatrani nesavršenim i zlim ljudima “. (Gleeson 1999:160)

U Sparti (XI-VIII p.n.e.) je odgoj bio stvar države. Spartanski odgojni cilj bio je izgradnja osobe u vojničke svrhe koja je započinjala od sedme godine života. “Djecu koja su bila slaba i kržljava po odluci najstarijih u rodovskom savezu (fili), izlagali su u gori zvijerima ili su ih bacali u klanac planine Tajget “. (Zovko 1999)

Atenjani (VI-V p.n.e.) su za razliku od Spartaka imali demokratski oblik vlasti koji se izražavao u političkoj jednakosti svih slobodnih državljana pred zakonom. Klasna država nastojala je odgoji dobre državljanke primjerene karakteru trgovačke i kulturne zemlje, međutim odnos prema njima je bio toliko krut tako da su samo rijetki preživjeli. Ako bi kojim slučajem i ostali živi, bili bi totalno zanemareni. “Novorođenu djecu ostavljali bi u šumama ili na pustim mjestima da ih rastrgaju životinje “. (Žunić 2001)

O liječenju osoba s invaliditetom prvi put je spomenuto u starožidovskom Talmudu (VI-III p.n.e) u kome je dato medicinsko znanje rabinima iz domena ginekologije i anatomije. Visoko shvatanje liječnike etike imalo je veliki utjecaj na babilonsku medicinu. Ni učenje Talmuda nije promijenilo odnos prema osobama s

invaliditetom. Smatrani su naivnim i nevinim, tj. neiskvarenim i da im je dosuđeno “kraljevstvo nebesko“.

“U antičkom Rimu dijete s intelektualnim teškoćama je bilo obilježeno i nepoželjno jer su smatrali da se rodilo zbog bijesa bogova. Samo zato što je rođeno s razvojnom poteškoćom, bilo je osuđeno da umre, osim ako je bilo iz imućne porodice “ (Harris, 2006). Shodno ovakvom shvatanju, bila je i zakonski uređena legislativa u staroj Grčkoj da se takvo dijete uz saglasnost plemstva može i ubiti. “U prvom razdoblju rimske povijesti novorođenče bi donijeli k očevim nogama, ako ga je otac pridigao, dao mu je i pravo na život. U protivnom dijete je bilo osuđeno da umre, naročito ako je bilo slabo i invalidno “(Žlebni, 1995:26).

U VI. p.n.e. javljaju se prvi filozofi pa medicina prelazi u ruke ljudi nevezanih od religije i ona postaje gotovo čisto naučna disciplina. Dolazi do spoznaje da bolest ne nastaje usljed utjecaja natprirodnih sila već kao posljedica poremećaja u organizmu. Sveštenici i prvi doktori osim ritualne terapije primjenjuju i racionalnu. Ova praksa je bila prisutna sve do pojave Hipokrata (460-377 p.n.e.) koji medicinsku praksu bazira na promatranju ljudskog tijela gdje za bolest traži racionalno objašnjenje. Hipokrata je kreirao medicinsku terminologiju i osnove hirurgije koja se koristila sve do 19. stoljeća. Velika zasluga pripada opisu bolesti u kome npr. za epilepsiju tvrdi da ona nosi pogrešan naziv “svete bolesti”. Moralni odnos prema pacijentu je zadržan sve do danas koji se očituje u njegovoj liječničkoj etici.

Od Hipokratove smrti pa do osnivanja aleksandrijske škole imamo stagniranje u pogledu medicine ali ne i u humanističkom pogledu prema čovjeku koji je obilježen radom Platona (427-348 p.n.e.) i Aristotela (384-322 p.n.e). Aristotel unapređuje pedagošku nauku sa teorijom harmoničnog razvoja tijela, uma i morala.

Antička Grčka osobe s fizičkim i intelektualnim nedostacima naziva idiotima jer je u tom periodu bila izražena težnja za savršenom tijela i duha. Naime, Antička Grčka je visoko cijenila skladan fizički razvoj koji se ogledao u dopunjavanju tjelesne snage sa duhovnom kulturom i dopunjavanju tjelesne ljepote sa idealom tjelesnog duha tzv. kalokagatija (grč. kalos-lijep, grč. agatos-dobar).

U Rimskom pravu (754 prije n.e. - 565 n.e.) osobe koje su male poteškoće sljepila, gluhoće i nijemosti su mogli postati nasljednicima. Oni su mogli biti i nosioci ugovora uz poseban oblik starateljstva tzv. *Cura debilium personarum*. Ovaj oblik starateljstva se odnosio i na druge osobe kao što su paralizovane, iznemogle od starosti ili bolesti i slično. Formalizam rimskog prava zahtijevao izgovaranje svećanih izjava i određenih gestova za punovažnost nekih pravnih poslova, zato je određivan staralac osobi s invaliditetom koja je indirektno nadoknađivala nemogućnost ispunjenja

formalnih zahtjeva. Punopravna sposobnost se ogledala u okviru sljedeća četiri prava: pravo na zaključenje punovažnog braka; pravo bavljenja trgovinom, odnosno pravo da se zaključuju poslovi, stiče svojina i bude stranka u parnici; aktivno biračko pravo i pravo na počasti, odnosno pasivno biračko pravo.

“*Status familiae* je određivao da li je neko svojevlasno lice ili je potčinjen autoritetu porodičnog starješine, da li živi po tuđem pravu i da li ima poslovnu sposobnost. Iako pojmovi pravne i poslovne sposobnosti nisu bili jasno izdiferencirani kroz historiju, kao što je to danas slučaj, ipak možemo da kažemo da i lišavanje poslovne sposobnosti osoba sa invaliditetom kao i njihovo stavljanje pod starateljstvo imaju korjene u rimskoj pravnoj tradiciji. Julije Paul, rimski pravni pisac kaže da “*Furiosus nullum negotium contrahere potest*” - duševno bolesna osoba na može zaključiti nikakav pravni posao. Zakon XII tablica je propisivao da “umobolnicima i rasipnicima” treba oduzeti poslovnu sposobnost i staviti ih u tom pogledu pod specijalnu vrstu staranja – curu “ (Beker, 2010:6)

Najznačajniji rimski pedagoški teoretičar Mark Fabije Kvintilijan (42-118 poslije n.e) u svojim radovima posvećuje pozornost djeci s teškoćama u razvoju. On studiozno pojašnjava didaktička načela rada i ističe neophodnost poznavanja djeteta kako bi se sa njim individualno postupalo. “On smatra da je većina djece po prirodi sposobna i da su tupost i nesposobnost razmjerno rijetke kao i sve anomalije. Njegov rad je utjecao na humanističke pedagoge u XV i XVI stoljeću“(Žlebniak, 1995:29).

RAZDOBLJE AZILIRANJA ILI SEGREGACIJE

Prema Vigotskom razdoblje aziliranja započinje pojavom hrišćanstva, a naročito od IV vijeka nove ere pa na ovamo, kada se pod utjecajem širenja pismenosti, kulture i hrišćanskog morala pridaje važnost milosrđu, humanosti i etičnosti.

U ranom srednjem vijeku invaliditet je bio povezivan s opsjednutošću zlih duhova. “Osobe s izrazitim fizičkim deficitima su bile izložene egzorcizmu i dovođeni u vezu s vješticama koje su spaljivali na lomači ili su bile zaključane u zatvorima, štalama ili napuštenim kućama, dok su osobe koje su imale gubu bile prisiljene živjeti u izoliranim kampovima“(Jaeger i Bowman 1999).

Utjecajem religijskog učenja, odnos društva prema osobama s razvojnim poteškoćama počeo se bitno mijenjati. Judeizam, Hrišćanstvo i Islam počinju da propovjedaju milosrđe prema svim ljudima, pa i osobama s invaliditetom.

“Crkva potiče bogate pojedince da ulažu u dobrotvorne svrhe, zagovara davanje novčanih priloga za azile ili utočište u kojima su smještene nemoćne, siromašne i osobe s invaliditetom (Janković, P., Rodić, R.2007:251).

Na istoku početkom ranog srednjeg vijeka dolazi do izvjesnog napretka u razumijevanju prava i položaja bolesnih osoba. Godine 622. n.e. na arabijskom poluostrvu odnos prema siromašnim, ženama i onesposobljenim se drastično mijenja dolaskom Muhammeda, s.a.v.s., čije učenje zadire u sva područja ljudskog života. Prije njegovog dolaska nije bilo nikakvih zakonika i stalnih sudija, a odluke su u velikoj mjeri zavisile od utjecaja plemstva koji je samostalno donosio presude o životu ili smrti pojedinca. Ukidanje ove prakse kao i niz drugih pravnih regulativa, uređeno je prvim pravnim komplementarnim ustavom na svijetu tzv. Medinskim Ustavom. “Ovaj Ustav je uredio Muhamed (a.s) koji je okvirno formalno i pravno uredio ponašanja, dužnosti, prava i obaveze svih podanika i žitelja zemlje. Prvih 25 članova Ustava se odnose na muslimane, a drugih 27 na Židove i nemuslimane” (Spahić, 1996:176). U poglavlju za muslimane u članovima 12A i 12B, 13, 14. i 15 se solidarnost spominje u okviru dobročinstva i uzajamnog pomaganja bespomoćnim i bolesnim osobama.

U XI. i XII stoljeću osnivaju se institucije koje vode stalnu brigu i pomoć bolesnima, starima, osobama s invaliditetom, napuštenoj djeci i siromašnim. Radi se o bolnicama, azilima, sirotištima, katedralama, samostanima, domovima za siromašne itd koji su obično bili građeni pored crkve te su kao takve imale epitet božije kuće, božije milosnice, dobrotvori itd. “U XII stoljeću pod utjecaja islamskog istoka na kršćanski zapad posredstvom križarskih ratova u Evropi dolazi do sistematskog otvaranja bolnica i srotinjskih domova “(Spahić, 1996:395)

U doba humanizma i renesanse (XIV-XVI) javlja se slobodniji svjetovni odnos prema čovjeku i njegovoj individualnosti. Osobe s invaliditetom postaju brigom bogatih pojedinaca, a kasnije i zajednice. Fomiranjem građanskog društva, razvijaju se opća građanska prava i javljaju napredni pokreti koji zahtjevaju da se osobama s invaliditetom prizna pravo na rad i obezbijede uslovi u kojima će biti profesionalno osposobljeni za neko zanimanje. Ovim činom daje se na značaju prava osoba s invaliditetom i njihove zaštite.

U XVI stoljeću dolazi do pojave crkvenih škola koje su za cilj imale zaštitu jedinstva katoličke crkve kroz odgoj omladine. Sistemsko školstvo su organizovali jezuiti koji su kroz dokumenat *Ratio Studiorum* ustrojili sve jezuitske škole u svijetu (Enciklopedijski..., 1963., Pedagoška enciklopedija, 1989.). U postizanju svojih ciljeva, u korekciji uspjeha i ponašanja učenika nisu koristili batinu nego poniženje

koje duboko vrijeđa ličnost učenika. “Stavljali su učenicima magareće uši na glavu, postojala je magareća klupa a često je grupa učenika koja je bila bolja u znanju od druge grupe ismijavala i ponižavala svoje takmače “(Žlebnić, 1995:49).

U buržoaskom društvu (XVII-XVIII) odgoj i obrazovanje osoba sa invaliditetom je bio privilegija samo bogatih. “Jedan od pozitivnih primjera je Pedra Ponca De Leona (1520-1584) koji je poučavao sinove španjolskog plemstva koji su imali oštećen sluh, kako bi bili sposobni naslijediti vlasništvo. Upotrebljavao je jednoručnu abecedu u procesu obuke čitanja i pisanja” (Žunić, 2001:22).

Razvojem buržoazije dolazi do velike promjene u društvenom odnosu prema osobama sa invaliditetom. Jan Amos Komenski (1592-1670), u svom djelu *Didactica magna* - Velika didaktika, obrazlaže svoj stav da se od svakog djeteta daje izgraditi čovjek. Jedan je od prvih koji ističe značaj odgoja djece s invaliditetom i problematiku uvodi u svijet šire javnosti kroz sintagmu *Omnes omnia omnino*, što u prevodu znači da svakoga sve temeljito na svaki način treba poučiti. “Svakog je značilo: siromašne i bogate, plemenite i neplemenite, mladiće i djevojke, gospodu i slugu, sposobne i nesposobne. To je bio društveno-politički nečuveno smion, čak revolucionarni zahtjev “(Blankertz, 1982:35). Vrijedno je napomenuti način na koji on vrši kategorizaciju djece kao i proces učenja. Djecu dijeli na: bistru, željnu učenja, poslušnu, bistra poslušna ali spora, te bistra i divlja djeca. (Žlebnić, 1995:59).

Razvojem pedagoške misli dolazi i do novih metoda u radu sa djecom s invaliditetom. J.P. Bonet (1620) objavljuje prvu metodiku rada s gluhonijemom djecom što se može uzeti kao početak rada u području specijalnog odgoja. John Locke (1632-1704), među njevećim misliocima spoznajnoteorijske pedagogije u Engleskoj, izvodi razlike u sposobnostima među ljudima djelimično iz nasljeđa djelimično iz anatomske-fiziološke organizacije živčanog sistema i time pobija svoju tezu da se djeca rađaju kao prazne neispisane ploče “tabula rasa”.

U Parizu 1784 osnovana je prva javna škola za djecu s teškoćama u razvoju“(Vukasović, 1994:307). U Leipzigu 1788. i Beču 1799. godine formiraju se Zavodi za smještaj gluhonijemih osoba. Analogno tome dolazi do radnog i profesionalnog osposobljavanja i zapošljavanja osoba s invaliditetom u posebnim samo njima namijenjenim ustanovama i pogonima. Na polju medicine dolazi do razvoja psihijatrije kao zasebne znanosti. Philippe Pinel (1745. – 1826.) iz Pariza uvodi humanije metode u psihijatriju, skida lance, zalaže se za fizičko i moralno liječenje bolesnika. Provođi aktivnu terapiju, razlikuje melankoliju, maniju, delirij, demenciju i idiotiju. Njegov učenik Jean Esquirol (1772. – 1840.) osniva modernu psihijatrijsku definiciju i klasifikaciju duševnih bolesti. Humani postupak prema duševnim bolesnicima provode

Vincenzo Chiarugi (1759. – 1820.) u Italiji i William Tuke (1732. – 1822.) i John Conolly (1794. – 1866.) u Engleskoj (tzv. *no restraint system*).

Uprkos razvoju civilizacije i otvaranju specijalizovanih ustanova u XVIII stoljeću i dalje susrećemo različita gledišta prema osobama s invaliditetom a posebno prema osobama koje imaju psihičke poremećaje. Naime, mješavina paganskih vjerovanja i crkvene kanonske medicine utjecala je na liječenja duševno oboljelih pacijenata koji su tretirani isključivo preko molitvi i magijskih rituala. Halke, razne vrste lanaca za vezivanje, zatvor i batinanje pacijenta toljagama, pri tome obješenog za noge o plafon, da bi se nečastive sile istjerale iz bolesnika, bili su svakodnevica manastirskih iscjelitelja. Tretmani ovih vrsta primjenjivali su se sve do 1839. godine.

Iako je humanizacija odnosa prema osobama s invaliditetom doprinjela većom brigom društva za zaštitu istih, u XVIII vijeku i dalje postoji diskriminacija prema ovoj populaciji. Jedan od primjera je putujući cirkus tzv. "Putovanje s nakazama" (eng. *Travelling freak shows*) gdje su osobe sa tjelesnim i mentalnim invaliditetom bile atrakcija na sajmovima u Europi i Sjevernoj Americi. Osobe s invaliditetom su smatrane irelevantnim u društvu te su mnogi roditelji prodavali djecu vlasnicima cirkusa ili putujućim zabavnim parkovima.

U XIX stoljeću pitanje mentalne zaostalosti se počelo tretirati znanstveno, a za to su zaslužene prevenstveno medicina i psihologija. Prema (Nikoliću, 2000), prvi slučaj znanstveno rješavanja tog problema zabilježen je u Francuskoj. Lječnik Jean Marc Gaspard Itard (1774-1838) bavio se dijagnozom i preodgojem tzv. divljeg dječaka Viktora, koji je u dobi oko jedanaest godina nađen u šumi kraj Aveyrona 1798. godine. Nakon pet godina mukotrpnog rada Itard zaključuje danije uspio, međutim Francuska akademija znanosti nije Itardove rezultate smatrala neuspjehom već propuštenim odgojem Viktora u kritičnom periodu razvoja od njegove 3 pa do 7 godine života. Neki su mišljenja da je Viktor bio autistično dijete te da je bilo nemoguće išta postići u odgojnom i obrazovnom segmentu. "Tada je postavljeno pravilo da se napredak mentalno zaostale djece ne može upoređivati s napretkom normalne djece, već s mentalno zaostalom djecom koja nisu obuhvaćena odgovarajućim odgojem." (Furlan, 1991:114). Francuski liječnik J.E.D. Esquirol već je 1838.godine počeo jasno razlikovati mentalna oboljenja od mentalne zaostalosti koju je označavao terminom idiotija.

Predrasude prema osobama s invaliditeom su bile prisutne i u naučnim krugovima. *Osnivač antropologijske škole P. Broce (1824-1880) i zastupnik kriminalne antropologije C. Lambrosa (1836-1910), pokušavaju dokazati postojanje posebnih vrsta ljudi tzv. prirođenih zločinaca, koji se po anatomskim fiziološkim i psihičkim oznakama razlikuju od običnih ljudi*

(položeno čelo, izbočene čeljusti, tupoća osjetnih organa, nedostatak osjetilnih i više čuvstva), a koje razlike objašnjava atavizmom tj. nasljeđem instikta i svojstva primitivnog čovjeka. Poroci roditelja i dalekih predaka terete djecu za njihove grijehе. (Šimleša, 1993:43).

Osim humanijeg odnosa prema čovjeku, značaj razdoblja aziliranja se odnosi na promjenu svijesti o nastanku bolesti koja prevazilazi stoljetno shvatanje metafizičke uzročnosti i daje pečat egzaktnim činjenicama koji se izvode iz prirodnih nauka. Naročito pod utjecajem psihofizike i eksperimentalne psihologije, razvija se i eksperimentalna pedagogija čiji su predstavnici: August Lay (1862-1926) i Ernest Meumann (1826-1915) u Njemačkoj, u Francuskoj Alfred Binet (1857-1911) i Édouard Séguin (1812-1880), u SAD Edward Thorndike (1874-1949) i Stanley Hall (1864-1924) u bivšoj Jugoslaviji Paja Radosavljević (1879-1958) i Ramiro Bujas (1879-1959). Većina predstavnika su ispitivali inteligenciju kod djeteta tzv. testovima ili pokusnim zadacima. Na osnovu rezultata ispitivanja izrađivani su testovi prosječne nadarenosti, uspješnosti kao i niz drugih koji ispituju inteligenciju, nesposobnost, darovitost, itd. “Zbog nekritički proučavanja djece različitim testovima, ugledajući se na buržoasku eksperimentalnu pedagogiju koja je školske neuspjehe objašnjavala defektnošću djece, tj. biološkim faktorima a ne slabošću i naučnom neodrživošću samih odojno-nastavnih metoda, neobično je porastao broj škola za umno zaostalu, teško odgojivu i psihoneurotičnu djecu” (Žlebnik, 1995:219). Ova praksa se sve do danas zadržala kako bi se ispunili neophodni kriteriji za uspis u redovnu školu za čije pohađanje je potrebna potvrda o psihofizičkoj razvijenosti djece i rezultatu testa inteligencije IQ iznad 65.

Na razmeđu XIX i XX vijeka u Italiji dolazi do formiranja novog nacionalnog identiteta u oblasti materijalnih i duhovnih tekovina. Jedna od njih je bila i Marija Montessori (1870-1953), ljekar i pedagog koja je dala pečat naučnoj orijentaciji u shvatanju idiotizma koje je medicina posmatrala kao bolest. Filozofija Marije Montessori se ogledala u tome da se napredak djeteta s poteškoćama u razvoju može ostvariti strpljivim radom od faze obrazovanjem mišića i nerava, preko obrazovanja čula do intelektualnog i moralnog obrazovanja.

Period aziliranja je obilježen segregacijom, jer je još uvijek vladalo shvaćanje da je invaliditet apsolutno stanje koje se ne može izmijeniti. “Opći socijalni i materijalni odnosi nisu dopuštali širu emancipaciju školovanja, radnog osposobljavanja, zapošljavanja i rada osoba s invaliditetom” (Žunić, 2001:25).

2. RAZDOBLJE SOCIJALNE INTEGRACIJE

Sa razvojem prava temeljnih sloboda, javljaju se različiti modeli rada sa osobama s invaliditetom. U njima se predlažu različiti pristupi u radu npr. kako intervenirati, kako spriječiti invalidnost i kako utvrditi stepen društvene odgovornosti. Ishodišni pristup određuje društveni stav i mjesto osoba sa invaliditetom u društvu, utvrđujući na taj način obrazac po kome društvo i sistem zaštite reguliše pitanje invalidnosti. Whittaker (1997) navodi sljedeća tri modela koja su obilježila razdoblje socijalne integracije: Medicinski model; Model deficita i Socijalni model.

2.1. Medicinski model

Medicinski model se javlja početkom 30-ih godina 20. stoljeća, iako njegovi korjeni sežu i mnogo ranije. Od samog početka predstavlja dominantan model jer je podržan napretkom znanosti i medicine. Zagovara stav da je bolest isključivo problem individue koja je izazvana povredom ili drugim vidom pogoršanja zdravlja pojedinca. Ovim tumačenjem "Medicinski model je usmjeren na specifično oštećenje osobe i na taj način problematizuje osobu, gledajući na nju kao objekt kliničke intervencije" (Quinn & Degener, 2002). Zapravo medicinski model nastoji da objasni, dijagnosticira, tretira i liječi invaliditet kao patologiju čime daje naglasak na organsko funkcionalne uzroke koji se klinički orijentiše na liječenje i rehabilitaciju.

Cilj kliničke intervencije i medicinske rehabilitacije je zapravo prilagođavanje osobe okolini i usredotočenost na njena ograničenja u pogledu obavljanja određenih aktivnosti. Na primjer, od djeteta sa oštećenim sluhom se očekuje da nauči govoriti, kako bi se uklopilo u zajednicu, ali se od odgajatelja, nastavnika i ostale djece ne očekuje da nauče znakovni govor kako bi lakše komunicirali sa njim (Kepeš, N. 2013).

Medicinski model zanemaruje činjenicu da je osoba unatoč oštećenju i dalje ima određeni postotak sposobnosti da izvršava neke od aktivnosti. Subjektivni doživljaji pacijenta nije u fokusu rada ljekara, a odnos pacijenta i liječnika je hijerarhijski određen distancom.

Medicinski model donosi značajne promjene u društvenim odnosima spram osoba s invaliditetom čije psiho-fizičko stanje zahtjeva stručnu pomoć ili asistenciju od druge osobe. Pod utjecajem medicinskog modela otvara se veći broj specijalnih škola, ustanova, radionica, fondova, specijalnih metoda rada i slično. Osnovni pristup rada

sastojao se u pružanju zaštite, njege i izbjegavanja rizičnih faktora u okruženju korisnika na najmanju moguću mjeru.

Zadatak društva u okviru medicinskog modela bio je organizirati određene specijalne službe i postupke kojima bi se ublažile posljedice oštećenja. Naširoko prihvaćen medicinski model doveo je do toga da su odluke u vezi s obrazovanjem i zaštitom djece zavisile od odluka Povjerenstva/Komisija za kategorizaciju. Ukoliko bi Povjerenstvo za kategorizaciju utvrdilo da se radi o težem obliku onesposobljenja, u većini slučajeva to bi dovelo do izdvajanja djeteta iz svoje prirodne okoline i zatim bi uslijedila segregacija u specijalne ustanove.

Sredinom šezdesetih godina politika različitosti, posebnih propisa, socijalnih mjera i oblika pomoći osobama s invaliditetom doživljava prve oštre kritike. "Zagovornici promjene medicinskog modela bile su pristalice zaštite mentalnog zdravlja koje su se udružile u antipsihijatrijski pokret. Medicinski pristup mijenjaju u tzv. socijalni pristup ili model "(Flaker, 1998.). Taj pomak omogućio je novi i sasvim drugačiji uvid u potrebe korisnika ne samo medicine već i na drugim područjima kao što je socijalni rad i ostale pomažuce profesije. Sada se uzroci invaliditeta dovode u vezu sa okrutnim okruženjem u kojem osoba živi radi i obrazuje se.

Umjesto termina invaliditet nerijetko se koristi i termin hendikepiranost (*handicap– handicapped*) koji je kovanica engleskih riječi hand= ruka i cap= kapa, a asocira na povijesno težak socijalni položaj i siromaštvo osoba s invaliditetom.??? izvor Hendikep znači gubitak, nedostatak ili ograničenje mogućnosti, prigode ili šanse za ravnopravno sudjelovanje u životu društvene zajednice. Njime se pojašnjava nesuglasje ili suprotnost pa i sukob između osobe i njene okoline zbog čega je nužno dijagnosticirati i kontrolirati ne samo činitelje na strani osobe nego i na strani njene okoline koji podupiru ili koče ostvarivanje jednakih mogućnosti svima. Također, susreću se i različiti termini poput posebne potrebe, koji treba izbjegavati jer je izrazito stigmatizirajući. Neki autori sugeriraju da se umjesto njega koristi dodatne potrebe, što je zapravo isto tako vrlo ograničavajući termin.

Prvi svjetski rat (1914-1918) pridonio je stvaranju povoljnog položaja osoba sa invaliditetom, naročito onih nastradalih u ratu. Dolazi do otvaranja novih ustanova za osobe oštećenog vida, sluha i osobe sa tjelesnim invaliditetom koji su egzistirale i u prošlom stoljeću.

"Nakon ekspanzije specijalnih ustanova tokom 20-tih godina, nacionalsocijalisti su (1935) ustanovili specijalne rezrede i pomoćne specijalne škole s postupkom sterilizacijskog nadzora. "(Gudjons, 1993:253). Postupak sterilizacijskog nadzora pronašao je plodno tlo u ranom nacističkom pokretu kada nacionalsocijalistička

stranka 1930 donosi zakon koji omogućuje prisilno steriliziranje shizofrenih osoba, osoba sa epilepsijom, mentalno oboljelih, osoba sa oštećenim sluhom i vidom. Adolf Hitler je na temelju ovog zakona, razvio program eutanazije (1939) gdje su zagovornici negativne eugenike u Njemačkoj od 1932. do 1945 oko 360 000 ljudi prisilno sterilizirali osoba s invaliditetom, a na desetine hiljada ubili.

Hitlerova netolerancija prepoznata je u njegovom djelu *Mein Kampf* u kome osobe s invaliditetom naziva defektnim koje treba spriječiti da šire jednako defektno potomstvo. Pod pojmom spriječiti podrazumijeva likvidaciju. On u svom djelu navodi: "Ako bude neophodno, neizlječivo bolesni će bez milosti biti odvojeni, kao barbarska mjera za nesretnika, koji je time pogođen, ali je blaženstvo za njegove bližnje i potomstvo" (prama, From, 1980:226).

Tokom Drugog svjetskog rata (1940-1945), sudbina mentalno nerazvijenih i duševno bolesnih osoba i dalje je bila predmet diskriminacije. Fašizam, zagovarajući čuvanje čiste rase, ponovno oživljava praksu likvidacije osoba s invaliditetom. Komandant logora Sobibor i Treblinka kojeg je 1940. godine Himler postavio na čelo Instituta za eutanaziju, imao je za cilj da mentalno *oboljele i invalidne osobe* pošalje na ubijanje.

Ideja o međunarodnoj regulaciji prava i sloboda svih ljudi pa i osoba sa invaliditetom, rađa se polovicom 20. stoljeća, a povod su svakako stradanja u Drugom svjetskom ratu, što je rezultiralo osnivanjem Ujedinjenih naroda i proglašenjem Opće deklaracije o ljudskim pravima 1948 godine.

2.2. Model deficita

Model deficita obuhvata period 60-tih godina 20. stoljeća. U samom nazivu modela, koji je opisan kao deficit, naglašen je način na koji su osobe s invaliditetom bile tretirane. On predstavlja pozitivniji pristup u odnosu na medicinski model koji karakterizira usmjerenost na poteškoću, nesposobnost i patologiju "(Skočić Mihić, 2004). Model deficita nesposobnost preusmjerava na dijagnosticiranje "onoga što osoba ne može "a patologiju tretira kao "ono u čemu ima teškoće "(Kobeščak, 2003). Shodno dijagnosticiranom deficitu, politika zdravstva usmjerava osobu ka određenim specijalnim službama i postupcima kojima se nastoje ublažiti posljedice oštećenja ili bolesti. Ako to nije moguće, osoba se izdvaja iz svoje prirodne okoline i upućuje u institucije u kojima se nastoji potaknuti društveno prilagođavanje pojedinca i postići pozitivne promjene u njegovom ponašanju. Na ovaj način podržava se ideja da osobe

s određenim nedostatkom treba da budu promijenjene, poboljšane i učinjene *normalnijim*.

Tradicionalna defektološka dijagnostika, polazeći od etiološke dijagnostike, shvaća defekt kao osnov za odabir defektne djece i njihovo uključivanje u specijalne škole. Ovaj vid selekcije je ozakonio Pravilnik o evidenciji i kategorizaciji (1960), kojom se dobiva jedinstvena nacionalna podjela osoba s hediķepom. Time se otvara proces ekspanzije osnivanja samostalnih ustanova za školaovanje defektologa i izgradnje defektološke doktrine (Biondić, 1993: 74).

Kadrovi se stručno osposobljavaju koristeći naučna dostignuća u pogledu rehabilitacije i rehabilitacije. “Podsticaj tome kasnije će svakako dati moderna saznanja na polju medicine, specijalne pedagogije i drugih znanstvenih područja” (Janković, P., Rodić, R. 2007: 252).

Model deficita je u odnosu na medicinski model ponudio nešto humaniji pristup, dopuštajući osobama s poteškoćama u razvoju da se odgajaju i obrazuju u specijalnim školama koji je u najvećoj mjeri uvažavao individualnost. Shodno tome dolazi do diferencijacije specijalnih škola gdje se osnivaju odjeljenja ili škola za učenike sa mentalnim poteškoćama u razvoju, škole za slijepe i gluhe, itd.

Sagledavajući politiku i praksu tretiranja funkcionalnih nedostataka koju defektologija i njena dijagnostika zagovara krajem šezdesetih godina dolazi do jakih kritika modela deficita od strene biheviorista, psihoanalitičara, i zagovornika protivnika teorije etiketiranja.

Oba modela i medicinski i model deficita sa aspekta rehabilitacije podrazumijevaju višekratne, simultane intervencije usmjerene prema uzroku i sekundarnim posljedicama ozljede ili bolesti. U deficitnom modelu i dalje je prisutna segregacija koja odvaja učenike s razvojnim poteškoćama u zasebne institucije i onemogućava im aktivno uključivanje u rad i ravnopravni status sa ostalim osobama. Ali isto tako zahvaljujući rehabilitacijskom modelu dolazi do novih spoznaja koje odbacuju tezu da osobe sa umjerenom mentalnom retardacijom nisu odgojive i da im nije mjesto u obrazovnom sistemu.

Shodno politici koja je vladala 70-tih, diferencijalne specijalne škole postaju dio općebrazovnog školstva koje rade ovisno o razlikama koje su specifične za djecu sa smetanjama.

Prema Gudions (1993:253) razlikuju se sljedeće specijalne škole:

- Škole za djecu sa smetnjama u učenju – to su grane specijalnih škola u kojoj se učenicima pružaju temeljna iskustva koje ne može dostatno društveno okruženje da im pruži.

- *Škole za djecu sa psihičkim smetnjama- škole u kojima se nude životnopraktična izobrazba i motoričko osposobljavanje*
- *Škole za poremećaje u ponašanju- tzv. Škole za neodgojivu djecu*

Utemeljenje isključenja iz obrazovnog sistema osoba s teškoćama u razvoju je u uskoj vezi sa klasifikacijom Kvebeškog odbora za međunarodnu klasifikaciju oštećenja, invalidnosti i hendikepa (ICIDH). “Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) invaliditet definiše kao bilo kakvo ograničenje ili nedostatak, koji proizlazi iz oštećenja zdravlja, sposobnosti za izvršavanje neke fizičke aktivnosti ili psihičke funkcije na način ili u opsegu koji se smatra normalnim za ljudsko biće ovisno o njegovoj dobi “(SZO,1980). Međunarodna klasifikaciju oštećenja, invalidnosti i hendikepa (ICIDH) je bazirana na Medicinskom modelu koji posmatra onesposobljenje kao problem osobe, direktno uzrokovan oboljenjem, traumom ili nekim drugim zdravstvenim stanjem koje zahtijeva medicinsku brigu pruženu u formi individualnog tretmana od strane profesionalaca. Tretiranje onesposobljenja je usmjereno ka izlječenju ili prilagođavanju pojedinca i promjeni ponašanja. Medicinska briga se posmatra kao glavno pitanje i, na političkom nivou, osnovni odgovor je modificiranje ili reformisanje politike zdravstva (ICF, 2001:20).

Reformisanje politike zdravstva u osamdesetim godinama 20 vijeka je utjecalo i na reforme osnovne škole. Na snazi je kritika specijalnih škola jer su postupci dokazivanja da je neko za specijalnu školu neprimjereni i nedovoljno dokazivi, jer u svim kulturama postoje, određena minimalna očekivanja u pogledu temeljnih funkcija u raznim područjima. Također se kritika upućuje i na neznatne šanse za zaposljenje nakon završene specijalne škole. Sve ovo je utjecalo na reformu obrazovnog sistema u kojoj se nastoje integrisati djeca sa smetnjama u razvoju u redovnu nastavu. Jedan od poznatih modela je kaskadni model, čija je autorica Evelyn Deno (1970).

Kaskadni modelje baziran na odgojno–obrazovnom kontinuumu koji teži ka ostvarenju što manje restriktivne sredine u nastojanju da svakom djetetu osigura takvo ozračje od kojeg će imati najviše koristi. “Iako predstavlja zamišljeni oblik modela ovaj sistem rješava obrazovanje osoba sa posebnim potrebama u raspono od specijalnih škola preko povremene edukacije u redovne razrede” (Hegarty, Pocklington, 1984).

Dunnov model (1973) je modificirani kaskadini model, poznat kao model introvertirane piramide koji je razrađen na principu izbora programa za opise tipova djece sa posebnim potrebama. On dijeli djecu na četiri kategorije i utvrđuje jedanaest organizacijskih planova koji se prožimaju od potpune integracije do potpune segregacije (Dunn,1973).

2.3. Socijalni model

Predkraj 80-ih politika i ekonomija snažno utječu na promjenu položaja i mjesta pojedinca u društvenoj zajednici. Globalizacija svijeta donosi promjene u međuljudskim odnosima i veću informiranost o ljudskim pravima i slobodama. Početkom 90-ih godina 20. stoljeća dolazi do pojave Socijalnog modela koji stavlja naglasak na promjenu okoline, naročito škole pod aspektom adekvatnog obrazovanja koja treba da se prilagodi pojedincu a ne pojedinac njoj.

Krajem 90-tih godina 20. stoljeća nastavlja se ideja integracije, koja odbacuje koncept invaliditeta kao posebnog stanja individue koji pravi razliku između osoba koje imaju različite mogućnosti. Zakon omogućava školovanje učenika s blažim poteškoćama u razvoju u redovnim školama u cilju optimalnog razvoja i minimizacije efekata etiketiranja i sigmatiziranja ove populacije. Djeca sa težim poteškoćama u zavisnosti od onesposobljenja su i dalje upućivana u posebne obrazovane institucije koje su specijalizirane za takvu pomoć. Naime, takav vid rada se nameće logičnim jer integracija ima i svoje granice. Odgojni rad na području specijalnog odgoja traži posebne programe, metode, organizaciju, opremu i posebno pripremljene stručnjake za to. Dijeljenje zajedničkog prostora u redovnim školama i nekim aktivnostima koje se organizuju u ograničenom vremenskom periodu su pod strogom kontrolom stručnih osoba i ne omogućavaju istinsko uključivanje i uvažavanje dječijih potreba.

Integracija djece sa smetnjama u postojeći sistem obrazovanja u redovne škole bez prilagođavanja njihovim posebnim obrazovnim potrebama, zahtjeva od djeteta da se promjeni i prilagodi školi, kako bi se uklopilo u školsku sredinu, pri čemu je naglasak na školskom postignuću. Nastavni plan i program je u centru nastavnog procesa, a ne učenik sa svojim specifičnim mogućnostima, znanjima, interesovanjima i iskustvom. Ako učenik ne uspije da se prilagodi u redovnom odjeljenju postaje neuspješno i ponovo mu slijedi isključenje. U takvom procesu učenik je manje stigmatiziran ali i dalje nije dobio adekvatnu potporu za učenje i samostalni rad.

U okviru socijalnog modela javljaju se različiti sistemi integracije djece sa onesposobljenjem u odgojno-obrazovnom procesu neki od njih su: Sistem introvertirane piramide; Mainstreaming sistem; Model individualizacije; Parcijalna integracija po sistemu posebnih soba; Model parcijalne integracije; Sistem patronažne integracije; Kaskadni system.

Mainstreaming sistem je jedna od vidova integracije koji se primjenjuje u SAD. On naglašava potrebu uključivanje djece sa posebnim potrebama u sve glavne tokove života. Reynolds (1975) ističe da su za uspješnu socijalizaciju odlučujuće rane godine

života te je potrebno ukinuti izdvajanjem djece s teškoćama u razvoju u specijalne vrtiće i škole. On smatra da ih treba odmah uključiti u redovne škole, kako bi od najranijih dana sticali socijalno iskustvo u svijetu većine. Naime, on zagovara boravak djece u specijalnim uvjetima samo u slučaju neophodne potrebe. Kada se ostvare minimalne pretpostavke za njihovu integraciju automatski se realizira prelazak u redovnu školu uz određen broj sati povremnog specijalnog obrazovanja (*eng part-time special education*). Naredni nivo podrazumjeva potpuno uključivanje djece u redovne škole gdje se nastava odvija po posebnom programu.

Model individualizacije kreirao je Muth, (1975) koji se bazira na individualnom radu sa djecom koja imaju poteškoća u razvoju. On ne isključuje mogućnost rada i druge djece po ovoj metodi ukoliko imaju senzorna ili tjelesna oštećenja. Metodologija rada je kreirana tako što su djeca uključena u posebne dopunske edukativne tretmane uz obezbjeđenje stručnih lica. Individualizovan pristup podrazumjeva da prilikom pravljenja programa podrške, vodimo računa o o uvažavanju nivoa funkcionisanja i potreba konkretnog deteta, o njegovim interesovanjima i karakteristikama socio-ekonomskog okruženja u kojem dijete živi.

Parcijalna integracija po sistemu posebnih soba se već duže vremena koristi u američkom obrazovnom sistemu. Naime, kreirana je tako da djeca koja imaju poteškoće u učenju budu smještena u redovnoj školi u kojoj egzistira jedna prostorija tzv posebna soba. U određenim vremenskim intervalima ova djeca borave u ovoj prostoriji i primaju stručnu pomoć od strane stručnih lica.

Model parcijalne integracije je kreiran na principu posebnog odjeljenja kojeg sačinjava tročlanu skupinu djece sa višestrukim teškoćama u razvoju. Nastavni plan i program se realizira pod posebnim uvjetima i prilagođen je svakom pojedinom djetetu u zavisnosti od stepena oštećenja. Cjelokupana podrška i edukacija je vođena od strane stručne službe koja obavezno uključuje defektologa.

Sistem patronažne integracije je jedan od vidova odgojno-obrazovne rehabilitacije koji se primjenjuje u porodici ili u hospitaliziranim institucijama. Obuhvata rad djece koja su hronično oboljela ili imaju teške oblike tjelesnog invaliditeta zbog kojih nisu u mogućnosti da pohađaju redovnu školu. U zemljama Zapadne Evrope ovaj vid odgojno-obrazovanog rada je finasiran od strane države.

Sistem socijalne integracije, Uhlendorff (2012), razlikuje pet područja odgoja i obrazovanja osoba s poteškoćama u razvoju ovom sistemu:

- (1) *Rano područje: Tu se ubrajaju ponude za djecu do 3. godine života, kao npr. centar za rano poticanje odnosno socijalnopedijatrijski centar koji skrbi medicinski, terapijski i pedagoški za djecu s invaliditetom. Bach (1999:127) ističe da ovi centri imaju za cilj: ranu dijagnostiku,*

prevenciju, savjetovanje roditelja, upućivanje roditelja na metode ranog odgoja, emocionalna stabilnost roditelja, posredovanje rane liječničke dijagnoze i rane terapije

- (2) *Elementarno područje: Za djecu od treće godine života do polaska u školu tzv. specijalni vrtić ili vrtić za poticanje u kome jesredišnje područje rada pomoć djeci s teškoćama u razvoju. Tu se primaju djeca koja ne dobivaju poticaj ili dobivaju nedovoljno poticaja u redovnom vrtiću. U sklopu rasprave oko načela normalizacije može se primijetiti da se sve više djece s teškoćama u razvoju uključuje u integracijske dječje vrtiće zajedno s ostalom djecom te se ondje potiče njihov razvoj. Bach (ibid) navodi i nužnost specijalnih vrtića koji su u tjesnom kontaktu sa redovnim dječjim vrtićima koji imaju specijalnu opremu i kadar.*
- (3) *Školsko područje: Za djecu s teškoćama u razvoju i mlade u školskoj dobi postoje specijalne škole usmjerene na posebne potrebe kao npr. Škole za djecu s teškoćama u učenju, za gluha djecu i djecu oštećena sluha.*

Mnoge škole moguće je završiti na svim razinama (završetak osmogodišnje škole, matura srednješkole i opća matura). Bach (ibid), smatra da specijalne škole imaju opravdanje samo ukoliko su obilježene posebnom ometenosti kako što navodi i Uhlendorff (2012). On smatra da specijalne škole treba da budu povezane sa redovnim školama, kako bi izvan nastave specifične za ometene mogle posjeđivati mnoge kontakte između ometene i neometene djece (npr. zajedničko igralište, dvorište, sportska dvorana, partnerski projekti itd.)

(4) Područje strukovnog obrazovanja: Nakon završetka škole mladima s teškoćama u razvoju stoje na raspolaganju brojne mjere nalaženja posla i pripreme za zanimanja, kao npr. pripremna godina za učenje za zanimanje. Bach (ibid) je mišljenja da bi djeca sa posebnim potrebama trebala u okviru njihovih mogućnosti pohađati redovne škole strukovnog obrazovanja. "Ta zanimanja ne bi smjela biti označene kao priučena ili invalidska zanimanja, kako bi na taj način bila diskriminirana. Samo u slučajevima postojeće sljepoće ili gluhoće djeca treba da nastave neophodne specijalne škole za dalju izobrazbu".

(5) Područje obrazovanja odraslih: Ovim područjem dominiraju tzv. radionice za osobe s teškoćama u razvoju.

One trebaju omogućiti odraslim osobama uključivanje u svijet rada. Bach (ibid), navodi da osobe sa invaliditetom u odrasloj dobi treba da prođu nužni tečaj za profesionalnu prekvalifikaciju kao i pospješujuće radionice. Mišljenja je da se trebaju ukinuti razne udruge ili klubove čije je djelovanje jednostrano, uskogrudno fiksirano za oštećenje ljudi. Osobama s invaliditetom su potrebni poticaji i pospješivanje u okruženju neometenih osoba.

Bez obzira o kojem vidu modela integracije je riječ, Tolon i Belsky (1985) ističu da je socijalna integracija ostvarena tek onda kada je uspostavljen najveći stepen komunikacije, spontanosti i harmoničnog rada u odgojno obrazovnom procesu. A da bi on bio postignut u mnogome zavisi od prethodnih komponenti kao što su: prevencija, dijagnostika i rehabilitacija. "Naročito je važna valjana dijagnostiku od strane stručnih lica koja je preduvjet za proces planiranja i programiranja primjenljivih rehabilitacijskih postupaka čime se utvrđuje položaj djeteta spram druge djece" (Stančić, 1985). Naime, ranim tretmanom mogu biti korigovani mnogi nedostaci još prije polaska djeteta u školu. "Time je omogućen sigurniji start za savladavanje obrazovnog programa" (Teodorović, 1987).

3. INKLUZIVNI POKRET U OBRAZOVANJU

Paralelno sa pokretom ka specijalnom školstvu, koji je nastao kada i pokret ka obrazovanju sve djece, a ne samo najsposobnije, javio se pokret zasnovan na uvjerenju da je za dijete najbolje da se školuje sa svojim vršnjacima i pod istim uslovima. Doprinos Marije Montessori u Italiji, Karla Štajnera u Austriji, Eduarda Klapareda u Švajcarskoj, dali su osnove za zasnivanje pokreta koji danas označavamo kao inkluzivni pokret u obrazovanju. Termin inkluzija je latinskog porijekla (lat. *inclusio*) ima sljedeća značenja: (1. zatvaranje, zatvor, zagrada; 2. uključivanje, sadržavanje, obuhvaćanje, podrazumijevanje; 3. primjesa, sastojak, sastojina, sastavina; 4. zaokruženost, zaobljenost. U engleskom jeziku (*engl. inclusive*) ova riječ znači: uključivši, uključivo; obuhvaćajući, sadržavajući, podrazumijevajući (Klaić, 1982:591). Engleski termin inkluzija, postao je općeprihvaćeni termin u pisanoj i govornoj komunikaciji kada govorimo o osobama sa posebnim potrebama u obrazovnom sistemu.

Eduarda Klapareda je inkluzivni pokret nazvao "Škola po mjeri djeteta" koji je poprimio planetarne razmjere. Prema podacima UNICEFA iz 1991. god., oko 126 zemalja je primjenilo modele psihosocijalne podrške za djecu sa teškoćama u razvoju, koja su uključena u redovne škole.

Početak devedesetih godina 20. stoljeća, na konferenciji u Salamanki, 1994. godine stavljen je naglasak na to da je inkluzija ideja koji je u direktnoj vezi s poboljšanjem obrazovnog sistema kao cjeline: "Inkluzija je proces rješavanja i reagovanja na raznovrsnost potreba svih učenika kroz sve veće učestvovanje u učenju, kulturama i zajednicama i sve manju isključenost u okviru obrazovanja i iz njega.

Inkluzija obuhvata promjene i izmjene sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu djecu odgovarajuće starosne dobi i sa ubjeđenjem da je redovni obrazovni sistem odgovoran za obrazovanje sve djece” (UNESCO, 1994). Preporuke iz Salamanka dokumenta se odnose na sljedeće:

- svako dijete ima pravo na obrazovanje;
- svako dijete ima jedinstvene karakteristike, interesovanja, sposobnosti i obrazovne potrebe;
- obrazovni sistemi trebalo bi da oblikuju obrazovne programe koji će podržavati različitost među djecom;
- učenici sa smetnjama u razvoju moraju imati pristup redovnim školama, uz prilagođeno obrazovanje;
- redovne škole s inkluzivnom orijentacijom najbolji su način za prevazilaženje diskriminativnih stavova i izgradnju inkluzivnog društva.

Za razliku od socijalne integracije koja parcijalno uključuje osobu u redovni odgojno-obrazovni sistem, inkluzija podrazumijeva njegovo potpuno izjednačavanje i uključivanje s prosječnom populacijom. Na taj način se djeca s teškoćama u razvoju ne promatraju i vrednuju prema njihovim nesposobnostima, ograničenjima i teškoćama, nego prema brojnim sposobnostima, interesima, jakim stranama i potencijalima.

Ako promatramo sistemska rješenja i društvenu podršku kroz izmjene i dopune međunarodnih pravnih akata koje osiguravaju ravnopravni status osoba s posebnim potrebama kao i promjene u svijesti pojedinaca koje se dešavaju od 1990 pa na ovamo, zasigurno možemo reći da se inkluzija nameće kao nadređeni pojam integraciji “(Mišić, 1995). Za razliku od integracije koja osobu usmjerava na institucije, inkluzija ohrabruje svaku osobu, s intelektualnim teškoćama da preuzme, uz pomoć roditelja, staratelja ili odgajatelja potpunu odgovornost za svoje učenje i ponašanje (Whittaker, 2000).

4. CJELOŽIVOTNO OBRAZOVANJE U FUNKCIJI POBOLJŠANJA BOLJEG FUNKCIONISANJA OSOBA S INVALIDITETOM

Bez obzira na to što pravo na obrazovanje jeste osnovno ljudsko pravo, mnoge mlade osobe s invaliditetom ne mogu to pravo ostvariti zbog brojnih prepreka koje im stoje na putu. Naime, u izboru životnog zanimanja osobe s invaliditetom imaju sužen izbor

obrazovnih programa, što otežava konkurentnost ove populacije na tržištu rada. Usvajanje Zakona o cjeloživotnom obrazovanju u BiH, pruža se prilika osobama s invaliditetom za prekvalifikaciju, dokvalifikaciju, specijalizaciju, osposobljavnje i usavršavanje za neki vid zanimanja koji će biti prepoznat na berzi rada. Dodatna edukacija u biti ne znači i školovanje ali svaki vid dodatne naobrazbe može pomoći osobama s invaliditetom da steknu znanja iz različitih oblasti koje im mogu olakšati svakodnevno funkcionisanje. Npr. ukoliko prošire znanje iz oblasti ekonomike domaćinstva mogu proširiti svoj budžet. Ušteda energije, racionalno korištenje namjernica i sredstava neophodnih za život su samo neke od tema koje uključuju dodatnu edukaciju iz oblasti ekonomije domaćinstva. Permanentno obrazovanje omogućava osobama bez obzira na individualne sposobnosti da nastave sa daljim učenjem i obukom kako bi olakšale rad na postojećoj poziciji ili to znanje iskoristili na novom radnom mjestu.

U BiH cjeloživotno obrazovanje je novijeg datuma i nije se sistemski razvijalo. Neke agencije nude u okviru svoje djelatnosti obrazovne usluge, međutim izbor tih usluga je svedena na obuku na računarima i učenje stranih jezika. Ako se želi postići permanentno obrazovanje, potrebe za cjeloživotnim učenjem trebaju postati integralni dio obrazovnog sistema što podrazumijeva ulaganje u ljudski kapital. Prema OECD-u, ljudski kapital se definira kao znanja, umijeća, kompetencije i osobine pojedinaca koje olakšavaju stvaranje osobne, društvene i gospodarske dobrobiti (Keeley, 2009, str. 31).

5. PRIKAZ DIJELA ISTRAŽIVANJA O UTJECAJU OBRAZOVNJA OSOBA S INVALIDITETOM NA AKTIVNU PARTICIPACIJU U DRUŠTVU

Glavni cilj istraživanja bio je utvrditi značaj formalnog i neformalnog obrazovanja na aktivnu participaciju osoba s invaliditetom u društvenoj zajednici. Uz to, istraživanje je trebalo utvrditi postoji li razlika u indeksima s obzirom na: a) spol ispitanika b) nivo naobrazbe) tip domaćinstva. Veličina uzorka je 540 ispitanika (sa 26 uzoračkih tačaka) od čega je spolna struktura anketiranih osoba zastupila 227 muških i 281 ženski ispitanik. Studja je realizovana uz primjenu kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja. Kvalitativno istraživanje provedeno 2013 godine uz pomoć fokus-grupa u nekoliko regija BiH. Najveći procenat prikupljenih podataka kroz fokus grupe je dobiven od predstavnika regionalnih organizacija Crvenog

Krsta/Križa BiH. Tokom istraživačkog procesa realizovano je šest fokus grupa (Mostar, Doboj, Vogošća, Foča, Bihać i Zenica) sa osobama starosne dobi od 55+

6. SAMOPROCJENA ZDRAVSTVENOG STANJA

Na skali samoprocjene, zdravlje ispitanika u prosjeku je ocenjeno loše od čega 42% navodi da ima neku hroničnu bolest, 19,7% da ima neke funkcionalne poteškoće a 7,4% navodi da ima neki stepen invalidnosti. Vidljiva tendencija je izražena u prosječnim prihodima ispitanika sa hroničnim i funkcionalnim poteškoćama u odnosu na ispitanike koji nemaju zdravstvenih problema a koji se dovode u vezu sa nedovoljnim obrazovnim nivom pojedinca (Sig.=0,52). Ova razlika je izraženija kod ženske populacije u odnosu na mušku.

Tab. br. 1. *Specifične zdravstvene poteškoće*

(I) Specifične zdravstvene teškoće	(J) Specifične zdravstvene teškoće	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
hronična bolest	Zdrav	.00	.045	1.000	-.12	.12
	Invalidnost	-.08	.076	.749	-.27	.12
	funkcionalna poteškoća	-.21*	.052	.000	-.34	-.07
zdrav	hronična bolest	.00	.045	1.000	-.12	.12
	Invalidnost	-.08	.078	.765	-.28	.12
	funkcionalna poteškoća	-.21*	.055	.001	-.35	-.07
Invalidnost	hronična bolest	.08	.076	.749	-.12	.27
	Zdrav	.08	.078	.765	-.12	.28
	funkcionalna poteškoća	-.13	.082	.378	-.34	.08
funkcionalna poteškoća	hronična bolest	.21*	.052	.000	.07	.34
	Zdrav	.21*	.055	.001	.07	.35
	Invalidnost	.13	.082	.378	-.08	.34

Jednofaktorskom multivarijacionom analizom varijanse istražene su razlike nezavisnih varijabli (spol, obrazovni nivo i tip domaćinstva) u odnosu na tri zavisne promjenjive varijable: spremnost da stečeno znanje podijeli i prenese drugima, funkcionalno iskorišteno slobodno vrijeme i volontersko sudjelovanje u zajednici.

Tab. br. 2. *Multifaktorska analiza socijalne participacije (Pearsonov koeficijent korelacije)*

		A04	A05	A06	E011	E012	F02
A04 (spol);	Pearson Correlati	1,000	-,073	,025	-,004	,022	-0,20
	Sig. (2-tailed)		,094	,559	,923	,610	,647
	N	535	534	534	534	535	531
A05 (stručna sprema	Pearson Correlati	-,073	1,000	-,133	-,271	,369	,047
	Sig	534	539	537	538	539	535
A 06 (tip domaćinstva	Pearson Correlati	,025	-,133	1,000	-,047	-,057	-,198
	Sig (2-tailed)	,559	,002		,275	,184	,000
	N	534	537	538	537	538	534
E011 (zajedničke aktivnosti u slobodnom vremenu)	Pearson Correlati	-,004	-,271	-,047	1,000	-,263	,134
	Sig (2-tailed)	,923	,000	,275		,000	,002
	N	534	538	537	539	539	535
E012 (volonterski rad u zajednici)	Pearson Correlati	,022	,369	-,057	-,263	1,000	,060
	Sig (2-tailed)	,610	,000	,184	,000		,164
	N	535	539	538	539	540	536
F02 (prenošenje znanja i iskustva)	Pearson Correlati	-,020	,047	-,198	,134	,060	1,000
	Sig (2-tailed)	,647	,274	,000	,002	,164	
	N	531	535	534	535	536	536

Utvrđena je statistički značajna razlika između muškaraca i žena u pogledu kombinacije zavisnih promjenljivih varijabli (želje da se dodatno usavršava $F(15,03)$, $p=0,00$ i aktivno bavljenje u slobodnim aktivnostima $F(5,69)$, $p=0,017$). Kod žena je zabilježen neznatno veći nivo subjektivnog doživljaja u želji za dodatnim usavršavanjem i zadovoljstva u prenošenju znanja na mlađe naraštaje. U pogledu prosječnih vrijednosti rezultata utvrđeno je da ne postoji statistički značajna razlika između muškaraca i žena kada je u pitanju stepen obrazovanja.

Fisherovim z-testom provjerene su razlike među korelacijama između kohorti i one korelacije među kojima je utvrđena statistički značajna razlika na razini od $p \leq 0,005$ i $p \leq 0,005$ čije su vrijednosti u tablici deblje otisnute. Sve korelacije se kreću od niske do umjerene. Vidi se da postoji unakrsna povezanost među varijablama u tri kohorte među kojima je posebno nagašena stručna sprema. Obrazovanje osobe su više društveno uključene i spremnije su da svoje iskustvo prenesu na mlađe generacije. Osobe koje imaju veći stepen naobrazbe imaju veći stepen samopouzdanja u odnosu na osobe koje su manje obrazovane. Bilo da se radi o muškarcima ili ženama, obrazovni status osoba s invaliditetom je usko povezan sa aktivnom participacijom pojedinca u društvenom životu. Ona izravno potiče socijalne uloge i razvija kvalitetne međuljudske odnose. Dobiveni rezultati svjedoče da snažni izvori podrške kulturnom aktivizmu osoba s invaliditetom utječu na kvalitet života pojedinca u ostvarivanju cjelovitog razvoja vlastitih potencijala. Uz to, ako volonterski sudjeluju, istovremeno im se pruža mogućnosti informalnog obrazovanja. Uključivanje osoba s invaliditetom u volonterski rad zajednice jedan je od ključnih elemenata u strategiji životnog učenja u Europskoj uniji.

6. ZAKLJUČAK

Utjecaj humanističke pedagogije i njene misli napravili su značajne iskorake u načinu razmišljanja i pružanju podrške osobama s invaliditetom. Historijski gledano, briga i zaštita djece s poteškoćama u razvoju su dobili na značaju tek poslije II svjetskog rata, kada je u sistemu bivše Jugoslavije pa i u BiH, omogućeno školovanje u specijalnim odgojno-obrazovnim ustanovama. Od tada pa sve do danas uočen je pozitivan ali trnovit razvojni put zagovaranja jednakih prava svih na obrazovanje. Humanistička pedagogija je prepoznala ovaj problem na način da zagovara pozitivnu orijentaciju u podudarnosti odgojno-obrazovnog rada s potencijalnim snagama pojedinca. Otkrivanje jakih strana i cjelovito upoznavanje njegovih sposobnosti

otvara mogućnost da osoba s poteškoćama u razvoju bude prepoznata u zajednici i da joj se da šansa da ravnopravno sudjeluje na tržištu rada. Humanistička pedagogija zagovara i inkluzivni pristup obrazovne i radne politike pod geslom jednaki uslovi za sve. Ovakva pristup zasigurno može utjecati na poboljšanje položaja osoba s invaliditetom i kreiranje pravednijeg društva u kome živimo. Uspostava sistema za obrazovanje i obuke odraslih, čiji je zagovarač također Humanistička pedagogija, omogućava jednako pravo svih bez obzira na dob i individualne razlike, da učestvuju u programima cjeloživotnog učenja. Shodno tome, potrebno je stimulirati razvoj dostupnih programa za osobe s invaliditetom koji bi omogućili nadogradnju vještina i znanja potrebnih za individualni razvoj i samoispunjenje kroz cijeli život. Bolji obrazovni status osoba s invaliditetom svakako pruža veće mogućnosti ostvarivanja ličnog razvoja kako u profesionalnom tako i u volonterskom radu. Kroz volontiranje osobe s invaliditetom razvijaju komunikacijske i organizacijske vještine, proširuju svoje socijalne krugove i često dobivaju mogućnosti za plaćene poslove u budućnosti. Uzimajući u obzir međunarodne, državne i lokalne dokumente kojima je definisan okvir za razvoj novih modela podrške za osobe s invaliditetom, Humanistička pedagogija daje izravan doprinos u primjeru socijalne inkluzije koja povećava učešće i smanjivanje isključenosti iz osnovnih društvenih tokova.

LITERATURA

1. Bach, Heinz (1999), *Osnove posebne pedagogije*, s njemačkog preveo Sead Muhamedagić, Eduka, Zagreb str. 23,25
2. Beker, Kosana (2010): *Pravo da donesem odluku*, Grafos internacional“ Pančevo
3. Dunn, L.M (1973).: *Exceptional children in the schools*, Hoet, Rinehart and Winston, NewYork,
4. Furlan, Ivan (1991): *Čovjekov psihički razvoj*, Školska knjiga, Zagreb, str. 114.
5. Gleeson, Brendan (1999): *Geographies of Disability*. London: Routledge, pp. 160.
6. Harris, James. C. (2006). *“Intellectual disability”: Understanding its development, causes, classification, evaluation, and treatment*. Oxford: Oxford University Press
7. Seamus Hegarty, Keith Pocklington, Dorothy Lucas (1984): *Educating Pupils with special needs in ordinary schools*, NEFER-Nelson publishing Co, pp 68.

8. Janković, Prvoslav., Rodić, R.(2007): *Školska pedagogija*, Pedagoški fakultet, Sombor.
9. Jaeger, Paul., Bowman Cynthia (2005): *“Understanding disability”: inclusion, access, diversity, and civil rights*. Westport: Greenwood Publishing Group, Inc, str. 29.
10. Kepeš, Nusreta (2013) *“Socijalna pedagogija u funkciji prevencije i resocijalizacije poremećaja ponašanja kod djece i adolescenata“*, univerzitetski udzbenik, Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću.
11. Šegota, Ivan (1996) *Nova medicinska etika i eutanazija*, Drušveno istraživanje, Zagreb/god. 5 (1996), br. 3-4 (23-24), str. 699-707.
12. Spahić, Mustafa (1996): *Povjest islama*, El-Hidaja, Sarajevo .
13. Šimleša, Pero (1073): *Pedagogija*, Pedagoško-književni zbor, II izdanje, Zagreb.
14. Uwe Uhlendorff, (2012): *“Socijalna pedagogija u Njemačkoj“*, Kriminologija i socijalna integracija. Vol. 20 (2012) Br. 1, 1-132.
15. Zovko, Gojko (1999): *Osnove suvremene pedagogije*, Hrvatski pedagoško književni zbor, Zagreb, str. 169.
16. Žunić, Z (2001): *Profesionalnom rehabilitacijom u 21. stoljeće*, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb, str. 19, 25.
17. Quinn, G. i Degener, T. (2002): *The moral authority for change: human rights values and the worldwide process of disability reform*, New York.

Adresa autora

Authors' address

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

Žegarska aleja bb

77000 Bihać

nusretakepes@yahoo.com

THE IMPACT OF THE HUMANIST PEDAGOGY TO THE DEVELOPMENT OF INCLUSION AS SEEN THROUGH THE PRISM OF CHANGES IN SOCIAL RELATIONS

Abstract

According to the World Health Organisation, up to 15 percent of the world's population are people with some kind of a disability. As seen through the historical prism, this population was not protected, nor did it enjoy the fundamental freedoms on an equal basis with other people. In the first part of the paper, numerous factors that influenced the change of consciousness and attitude towards people with disability through history have been elaborated. The next part of the paper contains the developmental path of humanistic pedagogy which, by reforming the school system, opened the door to children with developmental disabilities and also integrated such children into the educational system. With the development of the social model and by introducing inclusion to regular primary and secondary schools, the position of children with developmental disabilities has greatly improved. In another part of the paper, the focus is directed on the program of the lifelong education and its importance for people with disabilities. Through such a segment, the society shows a high degree of social responsibility as well as social sensitivity towards people that need this kind of help. Namely, through additional training, retraining, and specialisation programs, people with disabilities are provided with equal access to training and are given the opportunity to learn continuously. The final part of the paper contains one part of the research study whose main goal is to examine the impact of formal and informal education to the degree of participation and active involvement in the community. The research has been conducted by the method of the personal contact with the respondents (face to face method). The respondents belong to the age group 55+, on a sample of over N=540 respondents, and 17% of these are disabled people. The results indicate that educated persons have a greater degree of motivation to actively participate in the community. In this research, the dimension of active volunteer work correlates significantly ($r=0,39$)

with the educational level of the respondents. A high level of education also attests positive effects of the voluntary activism to people with disabilities. Although the results on the scales variable of the active participation in the leisure time are somewhat better than the variable of the volunteer activism, they still can be brought into correlation with the educational level of an individual. The recommendations stress the significance and contribution of the voluntary actions of people with disabilities in maintaining integrational cooperation and solidarity, which contribute to positive change in society.

Key Words: Lifelong education, inclusion, integration, people with disabilities, social model, volunteerism.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Elvis Vardo, Tamara Efendić-Spahić

RELACIJE OSOBINA LIČNOSTI I TIPOVA PROFESIONALNIH
INTERESOVANJA KOD STUDENATA FILOZOFSKOG
FAKULTETA / RELATIONS BETWEEN PERSONALITY TRAITS AND
TYPES OF PROFESSIONAL INTERESTS IN STUDENTS OF
FACULTY OF PSYCHOLOGY CONTENT 263

Ljubov Radišić

PERCEPCIJA KVALITETA ŽIVOTA I ŠKOLSKA USPJEŠNOST
UČENIKA / PERCEPTION OF LIFE QUALITY AND
ACADEMIC SUCCESS OF STUDENTS 279

UDK 159.923-057.87

159.9.018:331-057.87

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Elvis Vardo, Tamara Efendić-Spahić

RELACIJE OSOBINA LIČNOSTI I TIPOVA PROFESIONALNIH INTERESOVANJA KOD STUDENATA FILOZOFSKOG FAKULTETA

Istraživanje je koncipirano sa ciljem provjera koncepta koji govori o povezanosti dimenzija ličnosti sa profesionalnim interesovanjima Hollandovog modela okupacijskih interesa. Studija je realizovana na prigodnom uzorku od 248 studenata, I godine studija Filozofskog fakulteta u Tuzli. Za ispitivanje osobina ličnosti korišten je prilagođena verzija Inventar velikih pet (Big Five Inventory - John, Donahue i Kentle, 1991) dok su profesionalni interesi mjereni uz pomoć Upitnika profesionalnih interesa i sklonosti (ProMente, 2004). Rezultati govore da ispitani uzorak studenata I godine studija pokazuje značanu povezanost između većine predviđenih osobina ličnosti i tipova profesionalnih interesovanja na način koji je utvrđen u većem broju ranijih istraživanja na ovu temu.

Ključne riječi: osobine ličnosti, profesionalni interesi, RIASEC

UVOD

Jedinstvenost ličnosti je karakteristika svakog pojedinca, a ista se određuje kombinacijom različitih osobina. Larsen i Buss (2008) dijele mišljenje da je područje ličnosti ustvari zbir različitih dijelova, tj. domena, gdje je svaka domena skup znanja o jednom određenom aspektu ličnosti. Gledavši tako na ličnost, polje ličnosti se može podijeliti u šest različitih domena znanja o ljudskoj prirodi (Larsen i Buss, 2008):

- Dispozicijska domena – ličnost je pod uticajem osobina sa kojima se čovjek rađa ili ih razvija tokom života;
- Biološka domena - ličnost je pod uticajem bioloških faktora;
- Intrapsihička domena - ličnost je pod uticajem konflikata unutar nečijeg uma;
- Kognitivno-iskustvena domena - ličnost je pod uticajem ličnog razmišljanja, osjećaja, želje, uvjerenja i dr. subjektivnih doživljaja;
- Socijalna i kulturalna domena - ličnost je pod uticajem socijalne, kulturalne i rodne pozicije u društvu;
- Domena prilagođavanja - ličnost je pod uticajem prilagođavanja na probleme koje život donosi.

Dispozicijska domena izučava individualne razlike, te nam je zanimljiva zbog ciljeva rada. Značajna karakteristika ove domene jeste i njen interes za ukupan broj i prirodu temeljnih dispozicija, a osnovni cilj je identifikovati i izmjeriti najvažnije dimenzije individualnih razlika. Iskazuje i interes za ispitivanje porijekla važnih individualnih razlika, kao i za pitanja njihovog razvoja i stabilnosti (Larsen i Buss, 2008).

U okviru ove domene, na crte ličnosti se gleda kao na sastavne dijelove ličnosti, tj. ličnost se sastoji od niza osobina koje su prisutne kod svih ljudi. Koncept koji je u zadnje dvije decenije najprisutniji u istraživačkim konceptima jeste petofaktorski model koji ličnost posmatra kroz dimenzije Ugodnosti, Savjesnosti, Emocionalne stabilnosti i Otvorenosti. Petofaktorski model predstavlja kombinaciju leksičkog i statističkog pristupa, a faktorska struktura se značajno ne razlikuje obzirom na spol ispitanika. Mnogi autori se slažu sa konstatacijom da se petofaktorski model prvobitno zasniva na tzv. leksičkoj hipotezi, tj. na kombinaciji leksičkog i statističkog pristupa (npr. Knežević i sar. 2004; Larsen i Buss, 2008). Leksički pristup/hipoteza se bazira na ideji da jezik, kao akumulirani supstrat ogromnog i raznolikog područja ljudskog iskustva, može da posluži u razumijevanju strukture i funkcionisanja ličnosti.

Na osnovu podjele taksonomija sa nivoa eksplanacije i generalizacije, petofaktorski model se svrstava u deskriptivne taksonomije, mada prema mišljenju Kneževića i sar. (2004), rad Coste i McCraea predstavlja iskorak u pravcu određivanja petofaktorskog modela kao kauzalnog modela ličnosti. Okvir petofaktorske paradigme“ integriše više metodskih pristupa, kao što je hijerarhijska organizacija modela, leksička hipoteza i oslanjanje na faktorsku analizu u proučavanju individualnih razlika.

Pored nekih razlika u pristupima petofaktorske taksonomije, može se reći da postoji pet osnovnih faktora, koji unutar sebe sadržavaju i različite aspekte tj. facete.

Prema Goldbergu (1990), ključni pridjevski markeri pet faktora su sljedeći:

1. Ekstraverzija: pričljiv, ekstravertiran, asertivan, izravan, otvoren nasuprot sramežljiv, tih, intravertiran, plah, inhibiran.
2. Ugodnost: suosjećajan, ljubazan, topao, pun razumijevanja, iskren nasuprot nesuosjećajan, neljubazan, grub, okrutan.
3. Savjesnost: organiziran, uredan, praktičan, promptan, pedantan nasuprot neorganiziran, neuredan, nepažljiv, površan, nepraktičan.
4. Emocionalna stabilnost: miran, opušten, stabilan nasuprot mrzovoljan, anksiozan, nesiguran.
5. Intelpekt ili maštovitost: kreativan, maštovit, intelektualan nasuprot nekreativan, nemaštovit, neintelektualan.

Ova faktorska struktura je replicirana u mnogim uzorcima, te se pokazala izdržljivom kroz različite tehnike faktorske analize, a pokazalo se da je faktorska struktura ista za muškarce i žene.

Kada su u pitanju *profesionalni interesi*, najčešće objašnjenje na pitanje o definiciji interesa jeste da su interesi koherentne i relativno trajne kognitivne strukture koje karakterišu stilove sviđanja i nesviđanja i njihovu konzistentnost u vremenu. Interesi predstavljaju želju pojedinca za obavljanjem određenog broja poslova ili aktivnosti. Smatra se da su interesi relativno stabilni u vremenu i da se stabiliziraju u kasnoj adolescenciji (Savickas, 1999., Tracey, 2002. prema Husremović, 2006.). Kao glavna determinanta odabira karijere (Fouad, 1999. prema Husremović, 2006.) profesionalni interesi imaju ulogu pilota“ u odabiru vrste i raspona uloga koje osoba preuzima, kao i u ostvarivanju socijalnih interakcija. Većinu svoga vremena osoba provodi na poslu ili u pripremanju za posao, te tako radno okuženje čini značajnu okolinu u kojoj se osoba kreće. Čak što više, socijalni status koji osoba ima je većinom određen njenim odabirom zanimanja (Dornbusch, Glasgow i Lin, 1996, prema Low, Yoon i sar., 2005.)

Prema teoriji J.L. Hollanda (1997), profesionalni aspekt selfa je okarakterisan interesima, preferiranim aktivnostima, uvjerenjima o vlastitim kompetencijama, te samoprocjenom sposobnosti. Uvjerenja o vlastitim kompetencijama i interesi su produkt učenja koji vodi ka tome da nam se sviđaju ili ne sviđaju određene aktivnosti.

Profesionalni interesi su premisa formiranja sklada između osobe i okoline kako bi se unaprijedio profesionalni uspjeh i zadovoljstvo na poslu. U osnovi, akademski/školski interesi i profesionalni interesi upućuju na istu dispozicionalnu karakteristiku. Preferiranje određenih školskih predmeta ili aktivnosti je sistematski povezano sa profesionalnim interesima (Elsworth i sar., 1999. prema Husremović,

2006.), a profesionalni interesi su sistematski povezani sa područjima koje osobe biraju za izučavanje na visokoškolskim ustanovama (Rosen, Holmberg i Holland, 1994. prema Holland, 1997.).

John L. Holland (1997) je svoju teoriju o razvoju karijere, koja se popularno naziva i RIASEC utemeljio na osnovu imena šest tipova ili dimenzija (R-realistični tip; I-istraživački tip; A-umjetnički tip; S-socijalni tip; E-poduzetni tip; C-konvencionalni tip).

Holland (1997: 397) je dao kratko objašnjenje svoje teorije:

Tipologija podrazumijeva da je korisno ljude okarakterizirati prema njihovoj sličnosti sa 6 osnovnih tipova, a okoline okarakterizirati sa 6 idealnih okolina. Za svaki tip osobe se pretpostavlja da će procvati u okolini istih osobina. Na primjer, realistički tip će procvati ili uspjeti u realističkoj okolini koja pruža prilike, aktivnosti, zadatke i uloge koje su u skladu sa kompetencijama, interesima i samouvjerenjima realističkog tipa. Jasnije rečeno, pretpostavlja se – ako je sve drugo jednako – da usklađenost osobe i radne okoline vodi ka zadovoljstvu na poslu, stabilnosti u razvoju karijere i postignućima. Neusklađenost između osobe i okoline vodi ka nezadovoljstvu, nestabilnosti u razvoju karijere i niskom postignuću.“.

Petofaktorski model dovođen je u vezu sa profesionalnim interesovanjima u oblasti psihologije rada. Hollandov model okupacijskih interesa u velikoj mjeri posvećuje pažnju ličnosti iz čega proističe razumljiv interes istraživača za odnos osobina ličnosti i profesionalnih interesovanja.

Iako su provedena istraživanja pokazala da među ovim konstruktima postoji preklapanje, rezultati istraživanja nisu skroz konzistentni. Prema dobijenim rezultatima, ekstraverzija je povezana s poduzetničkim i socijalnim (Barrick i Gupte, 1997; De Fruyt i Mervielde, 1999; prema Krapić, Kardum i Kristofić, 2008), otvorenost s umjetničkim i istraživačkim (Barrick i Gupte, 1997; prema Krapić, Kardum i Kristofić, 2008), savjesnost s konvencionalnim, a ugodnost sa socijalnim interesima (Barrick i Gupte, 1997; De Fruyt i Mervielde, 1999; prema Krapić, Kardum i Kristofić, 2008). Barrick, Mount i Gupta (2003) su metaanalizom nastojali utvrditi koje su crte petofaktorskog modela ličnosti povezane s pojedinim Hollandovim tipovima zanimanja i ustanoviti jačinu tih veza. Rezultati metaanalize su pokazali da se poduzetnički i umjetnički tipovi značajno prelapaju s ličnošću; socijalni, istraživački i konvencionalni se preklapaju samo djelimično, dok je povezanost realističnog tipa s crtama ličnosti gotovo beznačajna.

Larson i sar. (2002) dali su vrlo informativnu metaanalizu rezultata istraživanja koja su se bavila temom osobina ličnosti i tipova profesionalnih interesovanja. Oni

su pretraživanjem PsychLit baze došli do 19 radova koji su se bavili ispitivanjem povezanosti ova dva modela. To zbirno čini 2571 ispitanih žena i 2358 ispitanih muškaraca. Najveći broj ovih studija koristio je FFI (Five-Factor Inventory) kao inventar za mjerenje Big Five dimenzija. U postupak metaanalize ovi autori su uključili kompletne korelacione matrice dobijene na pomenutim uzorcima. Od ovih 30 korelacija 3 su bile preko 0,3 (A sa Hollanda i O sa NEO inventara, E iz Hollanda i E iz NEO-a i S iz Hollanda i E iz NEO-a), još tri su bile između 0,28 i 0,22. Većina ostalih je statistički značajna na združenom uzorku (oba pola zajedno, statistička značajnost računata sa zbirom ispitanika u svim uzorcima), a većina ostalih korelacija je također statistički značajna usljed velikog broja ispitanika u uzorku, ali veoma niska.

Tabela 1. *Povezanost Hollandovih tipova profesionalnih interesovanja i osobina ličnosti mjerenih varijantama NEO inventara (Larson i sar. 2002).*

Hollandov tip	Dimenzija iz NEO PI-R inventara sa kojom je najjače povezana
Realistični (R)	Statistički je značajno povezan sa većim brojem dimenzija (svim osim A), ali su koeficijenti zanemarljivo niski (ispod 0,1).
Istraživački (I)	O-otvorenost (0,28) N-neuroticizam (-0,10)
Umjetnički (A)	O-otvorenost (0,48) E-ekstraverzija (0,11)
Socijalni (S)	E-ekstraverzija (0,31). Korelacije sa svim ostalim dimezijama su statistički značajne, ali u rasponu od 0,1 do 0,2 i pozitivne osim sa N dimenzijom.
Poduzetnički (E)	E-ekstraverzija (0,41) C-savjesnost (0,22) N-neuroticizam (-0,19). Korelacija i sa ostale dvije dimenzije su statistički značajne, ali još manje. Korelacija sa A je negativna (-0,07).
Konvencionalni (C)	C-savjesnost (0,25). Korelacije sa svim ostalim dimenzijama su statistički značajne ali su manje od 0,12. Korelacije sa N i O su negativne.

Hedrih (2009) je ispitivao povezanost profesionalnih interesovanja sa mjerama petofaktorskog modela ličnosti na uzorku iz Srbije. Njegov prigodan uzorak činilo je 443 maturanta tri niške gimnazije, kao i učenici koji su konkurisali i primljeni na studij psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu. Za mjerenje Hollandovih tipova koristio je domaći upitnik za mjerenje profesionalnih interesovanja zasnovan na Hollandovoj teoriji, a za mjerenje Big Five modela ličnosti korišten je inventar Neo PI-R. Rezultati njegovih istraživanja se znatno poklapaju sa rezultatima Larsena i saradnika. Sve supstantivnije korelacije koje su dobijene u njihovoj metaanalizi dobijene su i u Hedrihovom istraživanju, osim jedne - na uzorku iz Srbije nema statistički značajne korelacije savjesnosti i konvencionalnog tipa. Pored toga sve korelacije koje su dobijene su istog predznaka kao i u studiji Larsena i sar. (2002), a najveći broj je vrlo sličnog inteziteta.

Krapić, Kardum i Kristofić (2008) su ispitivali odnos crta ličnosti i sposobnosti sa profesionalnim interesovanjima. U njihovom ispitivanju sudjelovalo je 132 uposlenika privatne hrvatske firme. Dob ispitanika kretala se u rasponu od 22 do 48 godina, a ispitanici su pripadali različitim strukama od kojih sve zahtijevaju visoku stručnu spremu. Ispitivanjem povezanosti crta ličnosti i inteligencije s profesionalnim interesima došli su do rezultata da su od crta petofaktorskog modela s profesionalnim interesovanjima primarno povezane crte ekstraverzije i otvorenosti. Ekstraverzija je pozitivno povezana s umjetničkim, socijalnim te najviše s poduzetničkim interesima, dok je otvorenost pozitivno povezana s istraživačkim, umjetničkim, socijalnim i poduzetničkim interesima. Od crta ličnosti jedino je neuroticizam značajno negativno povezan s poduzetničkim interesima. Rezultati hijerarhijske regresijske analize s pojedinim profesionalnim interesima na osnovi crta ličnosti pokazuju da se na temelju crta ličnosti značajno mogu predvidjeti sve dimenzije profesionalnih interesa osim realističnih i konvencionalnih. Pri tome, otvorenost značajno predviđa istraživačke i umjetničke interese, a ekstraverzija socijalne i poduzetničke.

Naše istraživanje se bavi ispitivanjem odnosa između dimenzija ličnosti posmatranih kroz petofaktorski model te profesionalnih interesa studenata I godine 12 studijskih odsjeka Filozofskog fakulteta u Tuzli. Shodno rezultatima dosadašnjih istraživanja koja su u fokusu imala relacije dimenzija ličnosti sa profesionalnim interesovanjima mjerenim kroz Hollandov model okupacijskih interesa, pretpostavljamo da će crte ličnosti značajno korelirati sa većinom dimenzija profesionalnih interesa sa izuzetkom realističnih i konvencionalnih interesa.

METODA

Uzorak

Uzorak je činilo 248 ispitanika (175 studentica i 73 studenta), studenata I godine dvanaest studijskih profila Filozofskog fakulteta u Tuzli (Bosanski jezik i književnost, Engleski jezik i književnost, Njemački jezik i književnost, Turski jezik i književnost, Historija, Pedagogija-psihologija, Žurnalistika, Socijalni rad, Razredna nastava, Predškolski odgoj, Filozofija-sociologija i Tehnički odgoj i informatika). Prosječna starosna dob ispitanika iznosi 20 godina i 5 mjeseci ($M=20,4$; $SD=1,6$).

Instrumenti

BFI (Big Five Inventory) - Petofaktorski inventar ličnosti

Za ispitivanje dimenzija ličnosti kod menadžera korišten je Inventar ličnosti BFI (John, Donahue i Kentle, 1991). Prijevod i empirijsku provjeru BFI-a, uz dozvolu autora, je napravila Gavrić sa saradnicima, dobivši odobrenje autora o primjeni upitnika u istraživačke svrhe u Bosni i Hercegovini.

Inventar ličnosti BFI je instrument koji omogućuje (samo)procjenu pet temeljnih dimenzija ličnosti: Ekstraverzije (E), Ugodnosti (A), Savjesnosti (C), Neuroticizma (N) i Otvorenosti (O). Razvijen je sa ciljem da omogući reprezentativan prikaz. Inventar sadrži 44 čestice dobijene faktorskom analizom na velikom broju uzoraka ispitanika. Čestice unutar BFI su koncipirane u vidu kratkih rečenica baziranih na već pomenutim, prototipnim markerima Velikih pet. Procjenjivanje se obavlja na skali Likertovog tipa od 1 do 5 i izražavaju stepen slaganja/neslaganja s tvrdnjom od uopšte se ne slažem” (1) do potpuno se slažem” (5), na način da ispitanik upiše stepen slaganja sa određenom tvrdnjom na predviđeno mjesto.

Iako svaka od subskala BFI inventara podrazumijeva od osam do deset čestica po skali, to nije uticalo na relativno dobre psihometrijske karakteristike ovog instrumenta. Posmatrano po dimenzijama, vrijednosti interne konzistencije iznose za Ekstraverziju $\alpha=.72$; Ugodnost $\alpha=.57$; Savjesnost $\alpha=.70$; Neuroticizam $\alpha=.65$; Otvorenost $\alpha=.56$.

Upitnik profesionalnih interesovanja i sklonosti (proMENTE, 2004). Upitnik profesionalnih interesa i sklonosti je instrument za mjerenje profesionalnih interesovanja zasnovan na Hollandovoj teoriji okupacijskih interesa. Ovo je jedna od najprihvaćenijih teorija u profesionalnoj orijentaciji, a pripada grupi teorija sa osnovnom idejom usklađenosti čovjeka i okoline. Osnovna pretpostavka ove teorije je da osoba, kao i radna okolina mogu biti podijeljene u šest osnovnih tipova i ukoliko

osoba odabere zanimanje ili radnu okolinu koja odgovara njegovom/njenom tipu ličnosti imat će najviše prilike da razvije i pokaže svoje sposobnosti i vještine, bit će produktivan/na i zadovoljan/na svojim poslom.

Svoje preferencije prema različitim radnim aktivnostima i interesima ispitanici procjenjuju na skali Likertova tipa od 5 stupnjeva (1-u potpunosti se ne odnosi na mene, 5-u potpunosti se odnosi na mene), kao i preferencije za određena zanimanja (1-ne sviđa mi se uopće, 5-sviđa mi se potpuno).

POSTUPAK

Nakon dobijanja pismene saglasnosti Naučno-nastavnog vijeća Filozofskog fakulteta u Tuzli, istraživanje je provedeno u navedenoj instituciji u periodu od aprila do juna 2013. godine. Istraživanje je organizirano grupno, te je bilo anonimno i dobrovoljno. Ispitanicima je data usmena uputa za rad, a kratka i jasno pisana uputstva su se nalazila na svakom upitniku kojeg su popunjavali.

REZULTATI I RASPRAVA

Prije postupka provjere hipoteza pristupilo se utvrđivanju deskriptivnih parametara za varijable korištene za potrebe ovog istraživanja. Deskriptivni parametri dimenzija ličnosti petofaktorskog modela, te profesionalnih interesa RIASEC modela su prikazani u Tabeli 2.:

Tabela 2. *Deskriptivna statistika za profesionalna interesovanja i dimenzije ličnosti*

Varijable	N	Min	Max	M	SD	Skew	Kurt	K-S	p
Ekstraverzija	241	9	38	28.52	4.11	-1.123	3.992	.125	.000
Ugodnost	241	7	40	30.83	4.34	-1.204	4.579	.120	.000
Savjesnost	241	11	42	30.83	4.26	-.435	1.801	.081	.001
Neuroticizam	241	6	38	26.18	4.24	-.365	1.907	.079	.001
Otvorenost	241	6	50	34.78	7.05	-.471	1.064	.054	.080*
R	247	2	43	27.66	6.31	-.480	1.240	.046	.200*
I	247	9	48	32.68	6.74	-.686	.945	.079	.001
A	247	2	50	31.10	7.22	-.623	1.137	.090	.000
S	247	5	46	31.89	5.87	-.741	1.935	.058	.049
E	247	3	48	34.15	6.82	-.776	1.564	.084	.000
C	247	1	48	26.67	7.22	.013	.329	.044	.200*

Kako se može vidjeti iz Tabele 2., distribucije rezultata neke varijable u istraživanju ne zadovoljavaju pretpostavke normalne distribucije (označene zvjezdicom).

Naredna tabela prikazuje korelativni odnos dimenzija ličnosti sa tipovima profesionalnih interesovanja.

Tabela 3. *Korelacije dimenzija ličnosti i tipova profesionalnih interesovanja*

	Spearman	R	I	A	S	E	C
Ekstraverzija	Koef. korelacije	.060	.306**	.333**	.243**	.247**	.122
	p	.356	.000	.000	.000	.000	.060
	N	241	241	241	241	241	241
Ugodnost	Koef. korelacije	.011	.217**	.212**	.202**	.144*	.111
	p	.866	.001	.001	.002	.026	.084
	N	241	241	241	241	241	241
Savjesnost	Koef. korelacije	.091	.198**	.177**	.262**	.238**	.111
	p	.161	.002	.006	.000	.000	.086
	N	241	241	241	241	241	241
Neuroticizam	Koef. korelacije	.084	.176**	.108	.146*	.126*	.047
	p	.195	.006	.094	.024	.050	.470
	N	241	241	241	241	241	241
Otvorenost ka iskustvu	Koef. korelacije	.225**	.442**	.476**	.312**	.365**	.056
	p	.000	.000	.000	.000	.000	.384
	N	241	241	241	241	241	241

Očekivana je značajna povezanost ekstraverzije sa umjetničkim, socijalnim, a najviše poduzetničkim interesima, otvorenost s umjetničkim i istraživačkim, savjesnost s konvencionalnim, a ugodnost sa socijalnim interesima, dok za realistične i konvencionalne interese nisu očekivane značajnije povezanosti. Pozadina takvih očekivanja leži u personološkoj zasnovanosti Hollandovog modela okupacijskih interesa (1997) koji ističe da manifestacija profesionalnih interesa predstavlja ustvari izraz profesionalnog aspekta selfa sazdanog od aktivnosti, uvjerenja i samoprocjene sposobnosti. Drugim riječima kazano, Holland smatra da su profesionalni interesi ustvari osobine ličnosti manifestovane u radnom kontekstu.

Vodeći se tom premisom, kao i istaknutim istraživačkim pretpostavkama, analizirat ćemo dobijene rezultate.

Nakon statističke obrade podataka, rezultati našeg istraživanja pokazuju da je ekstraverzija statistički značajno povezana sa većinom tipova profesionalnih interesovanja, osim sa konvencionalnim i realističkim interesima, što je u skladu sa našim pretpostavkama temeljenim na empirijskim nalazima ranijih studija. Kad ih pogledamo pojedinačno, uočavamo da su najviše korelacije ekstraverzije sa umjetničkim i istraživačkim interesima a nešto niže sa poduzetničkim i socijalnim interesima. Rukovodeći se Hollandovim idejama o uklapanju vrste interesa sa tipom radne okoline, onda na temelju naših rezultata možemo istaći da ekstraverti, koje odlikuju karakteristike naglašene aktivnosti, energičnosti, zanimanja za druge ljude uz nastojanje da utiču na iste (Goldberg, 1990), se realizuju se kroz djelovanja onih vrsta okoline koje vrednuju znanja, ideje, socijalne usluge ili statusne i materijalne nagrade. Slične zaključke možemo naći i kod drugih istraživača (Barrick i Gupta, 1997, Krapić i sar. 2008, Hedrih, 2009).

Kad pogledamo rezultate korelacija dimenzije ugodnosti sa profesionalnim interesovanjima, primjećujemo da ista pozitivno i značajno korelira sa istim interesnim tipovima kao i ekstraverzija. Razlika je u visini korelacija, gdje ugodnost najviše korelira sa istraživačkim interesnim tipom a najniže (statistički značajno) sa poduzetničkim tipom interesa. Pomalo je iznenađujuće odsustvo snažnije korelacije dimenzije ugodnosti sa socijalnim interesnim tipom, jer u suštini dimenzija ugodnosti jeste dimenzija interpersonalnih relacija (Knežević i sar. 2004). U tom kontekstu bismo mogli očekivati da pojedinci koje odlikuju osobine kao što su aktivna briga za dobrobiti drugih, spremnost da se pomogne drugima, popustljivost i vjerovanje da su drugi ljudi dobronamjerni snažnije zainteresuju za radne okoline u kojima se naglašava pomaganje i podučavanje drugih, otvorenost ka ljudima, kooperativnost. Opet ako objektivno sagledamo vrijednosti dobijenih korelacija dimenzije ugodnosti sa interesnim tipovima, primjećujemo da su tri korelacije na granici neznatne i lake povezanosti (sa istraživačkim, umjetničkim i socijalnim interesnim tipom) dok se povezanost sa poduzetničkim tipom može označiti kao neznatna (Petz, 2004). Njena statistička relevantnost proističe iz veličine ispitanog uzorka.

Dimenzija savjesnosti se ponajviše oslanja na potrebu za postignućem s jedne strane i kontrolom impulsivnosti s druge strane, što je povezano sa višim nivoima radne uspješnosti u skoro svim poslovima (Barrick i sar. 2001)

Sa već navedenim tipovima profesionalnih interesa sa kojima značajno koreliraju i ekstraverzija i ugodnost, dimenzija savjesnosti pokazuje statistički značajnu

povezanost, koja je najviša u odnosu na socijalni tip profesionalnih interesa. Takva, statistički interpretirano, laka povezanost je i očekivana ako uzmemo u obzir sadržaj faceta koje objedinjene čine dimenziju savjesnosti. Ona se manifestuje kroz ispoljenu promišljenost prije pokretanja određenih aktivnosti, ponašanja vođena osjećajem dužnosti i samodisciplinom u obavljanju različitih aktivnosti (Knežević i sar. 2004) što se u dobroj mjeri uklapa u karakteristike socijalnog interesnog tipa u čijem okruženju se i očekuje kooperativnost, otvorenost prema ljudima te naglašen stvaran interes za ljude (Readorn, 1998)

Jedan od rezultata istraživanja koji odstupa od dosadašnjih sličnih nalaza jeste i rezultat o korelacijama dimenzije neuroticizma sa tipovima profesionalnih interesovanja. Neuroticizam sam po sebi predstavlja tendenciju da se dožive negativni afekti kao što su frustriranost, uznemirenost, lako gubljenje kontrole i sl. Sklonost doživljavanju ovakvih emocija povećava našu osjetljivost na stres, te dodatno slabi ionako, fiziološki utemeljen slabiji kapacitet prevazilaženja stresa. Navedeno može ometati adaptaciju zbog čega osobe sa visokim neuroticizmom imaju sklonost negativnijim procjenama, kao i poteškoće u uspostavljanju odnosa sa drugim ljudima, slabu kontrolu nad svojim ponašanjem i emocijama (Smederevac i sar. 2010). Iz toga slijedi pretpostavka da se takvi pojedinci ne bi osjećali prijatno u okruženju socijalnog interesnog tipa, što i nije potvrđeno rezultatima našeg istraživanja. Uopšteno gledano, pojedinci sa visokim neuroticizmom uglavnom se neodlučni po pitanju profesionalnih interesovanja, te nastoje birati manje složena interesovanja (Larson i sar. 2002).

Najznačajnije korelacije sa tipovima profesionalnih interesovanja je ostvarila dimenzija otvorenosti ka iskustvima, koja je ostvarila najizraženije korelacije sa umjetničkim i istraživačkim interesnim tipom. To je u skladu sa našim očekivanjima, te se rezultatima ranije provedenih studija (Krapić i sar. 2008, Barrick i Gupta, 1997, Hedrih, 2009). Suštinski gledano, dimenzija otvorenosti umjereno korelira i sa inteligencijom (Ackermann i Hegstad, 1997), a odnosi se na one osobine koje manifestuju intelektualnu radoznalnost, originalnost, nekonvencionalnost što i jeste značajno za poslove umjetničkog i istraživačkog tipa koje izbjegavaju rutinu, konformizam, ubjeđivanje drugih a cijene znanje te izražavanje emocija na kreativan način.

ZAKLJUČAK

Ukoliko uporedimo rezultate naše studije sa referentnom metaanalizom Larsona i sar. (2002), možemo reći da je visok stepen preklapanja onih korelacija koje su se pokazale značajnim u Larsonovoj studiji i korelacija koje smo mi dobili ovim istraživanjem. Uočeno je odsustvo značajne korelacija koja je izostala na našem uzorku a odnosi se na povezanost savjesnosti i konvencionalnog interesnog tipa. Pored toga, iznenađuje i smjer korelacija neuroticizma i tipova profesionalnih interesa (mada se dobijene korelacije mogu okarakterisati kao neznatne), koje nose pozitivni predznak na našem uzorku studenata. Ostale povezanosti su i istog predznaka a najveći broj i sličnog inteziteta kao i u pomenutim referentnim istraživanjima, što doprinosi tome da možemo potvrditi iznesene prepostavke o značajnom koreliranju profesionalnih interesa (sa izuzetkom realističkog i konvencionalnog tipa) sa dimenzijama ličnosti.

S druge strane, uzevši u obzir visine iskazanih korelacija, teško se možemo složiti sa pretpostavkom da su profesionalni interesi ustvari osobine ličnosti, već je ipak riječ o konstruktima koji pokazuju određena preklapanja, ali i vlastite specifičnosti, u određenoj mjeri determinisane i okolinskim faktorima.

LITERATURA

1. Ackerman, P.L. i Heggstad, E.D. (1997). Intelligence, personality, and interests: Evidence for overlapping traits. *Psychological Bulletin*, 121, 219-245.
2. Barrick, M.R. i Gupta, R. (1997). Examining the relationship between Big Five personality factors and Holland's occupational types. Working paper, the University of Iowa.
3. Barrick, M. R., Mount, M. K. i Gupta, R. (2003). Meta-analysis of the relationship between the Five-factor model of personality and Holland's occupational types. *Personnel Psychology*, 54, 45-74.
4. Barrick, M. R., Mount, M. K., & Judge, T. A. (2001). Personality and performance at the beginning of the new millennium: What do we know and where do we go next? *International Journal of Selection and Assessment*, 9, 9-30.
5. Goldberg, L. R. (1990). An alternative "description of personality": the big-five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216-1229.
6. Hedrih, V. (2009). Profesionalna interesovanja i osobine ličnosti. *Godišnjak za psihologiju*, 6, No 8, 155-172.
7. Holland, J. L., Powell, A. B., Fritzsche, B.A. (1997). *The Self-Directed Search (SDS); Professional User's Guide*, Psychological Assessment Resources, Inc
8. Husremović, Dž. (2006). Validacijska studija modela profesionalne orijentacije za učenike osnovnih škola, Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu
9. John, O. P., Donahue, E. M. & Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory-Version 4a and 54*. Berkley, CA: University of California, Berkley, Institute of Personality and Social Research.
10. Knežević, G., Džamonja, I.T. i Đurić, J.D. (2004). Petofaktorski model ličnosti. Beograd: Centar za primijenjenu psihologiju
11. Krapić, N., Kardum, I. i Kristofić, B. (2008). Odnos crta ličnosti i sposobnosti s profesionalnim interesima. *Psiholgijske teme* 17, 1, 75-91.
12. Larsen, R. i Buss, D. (2008). *Psihologija ličnosti*. Naklada slap. Jastrebarsko.
13. Larson, L., Rottinghaus, P., Borgen, F. (2002). Meta-analysis of Big Six Interests and Big Five Personality Factors. *Journal of Vocational Behavior* 61, 217-239.
14. Low D.K.S., Yoon M., Roberts, B.W. and Rounds, J. (2005). The Stability of Vocational Interests From Early Adolescence to Middle Adulthood: A Quantitative Review of Longitudinal Studies, *Psychological Bulletin*, Vol 131, No. 5

15. Petz, B. (2004). Osnovne statističke metode za nematematičare. Naklada Slap. Jastrebarsko.
16. ProMENTE (2004). Priručnik za grupni rad sa učenicima osnovnih škola "Moja karijera". ProMente. Sarajevo.
17. Reardon, R.C. (1998). The self-directed search and related Holland careee materials: a practitioner's guide,. FL: Psychological Assesment Resources.
18. Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović P. (2010). Velikih Pet plus Dva, Centar za primijenjenu psihologiju, Beograd.

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli

Odsjek pedagogija-psihologija

dr. Tihomila Markovića 1

75000 Tuzla

elvis.vardo@untz.ba

tamara.efendic.spahic@untz.ba

RELATIONS BETWEEN PERSONALITY TRAITS AND TYPES OF PROFESSIONAL INTERESTS IN STUDENTS OF FACULTY OF PHILOSOPHY

Summary

The research was developed with the aim of testing the concept that points to the connection between personality and professional interests of Holland's model of occupation interests. The study was conducted on a sample of 248 first-year students of Faculty of Philosophy in Tuzla. For testing of personality traits we used adapted version Inventaar Big Five (The Big Five Inventory- John, Donahue and Kent, 1991) while the professional interests were measured with the help of the Questionnaire of professional interests and preferences (ProMente, 2004).

The results indicate that the tested sample of first year students showed markedly connection between most anticipated personality traits and types of professional interests in a way that is determined in a number of previous studies on this topic.

Key words: personality traits, professional interests, RIASEC

UDK 316.728:159.9-057.874
159.93/.94-057.874

Originalni naučni rad
Original scientific paper

Ljubov Radišić

PERCEPCIJA KVALITETA ŽIVOTA I ŠKOLSKA USPJEŠNOST UČENIKA

Kvalitet života je pojam koji nije moguće jednoznačno definisati jer zavisi od mnogo kriterijuma. Individualni ciljevi i shvatanja, pored ekonomskih, kulturnih, religijskih i obrazovnih faktora, imaju dominantan uticaj. U tom kontekstu kvalitet života se definiše kao percepcija pojedinaca o sopstvenom položaju u životu u kontekstu kulture i sistema vrednosti u kojima žive, kao i prema svojim ciljevima, očekivanjima, standardima i interesovanjima. To je široki koncept koga čine fizičko zdravlje pojedinaca, psihološki status, materijalna nezavisnost, socijalni odnosi i njihovi odnosi prema značajnim karakteristikama spoljašnje sredine”, prema definiciji svjetske zdravstvene organizacije – SZO;

Školska uspješnost učenika analizirana je preko opšteg školskog uspeha u prethodnom razredu; vladanja koje je učenik imao u prethodnom razredu; neopravdanih izostanaka koje je imao u prethodnom razredu i disciplinskih mjera koje su mu izrečene u prethodnom razredu.

Ključne riječi: kvalitet života, percepcija, školska uspješnost

PRISTUP PROBLEMU

Među porodičnim činiocima koji imaju ključni uticaj na rezultate učenika u obrazovanju i uspješnosti u toku školovanja najčešće se u različitim istraživanjima pominju socio-kulturni, socio-ekonomski i obrazovno podsticajni aspekti porodice.

Autori se pri tome razlikuju prema stepenu značajnosti koju pripisuju određenim grupama faktora. Jedni naglašavaju prevashodni značaj širih sredinskih faktora, poput ekonomskog statusa (Swift, 1975; Taylor *et al.*, 1997; Leinonen *et al.*, 2003), dok drugi smatraju da uspeh dece u školi najsnažnije određuju porodični odnosi, praksa i obrasci funkcionisanja u porodici (Redding, 2005).

Međutim, činjenica oko koje postoji konsenzus je da ove tri grupe faktora nisu nezavisne, već da se, naprotiv, njihov uticaj odvija u sklopu kontinuirane i dinamičke interakcije. Tako se uticaj širih, društveno-ekonomskih i regionalnih uslova na socio-ekonomski i socio-kulturni status porodice odražava posredno, "filtriran" kroz prizmu, pre svega roditelja i deluje na dete i njegovo obrazovno postignuće i aspiracije. Ti spoljni uticaji stoje naspram i/ili uz niz činilaca koji potiču iz same porodice. Tek iz ovog "susreta" ili "sudara" spoljašnjih i unutrašnjih faktora stvara se konkretna realnost porodične socijalizacije za akademski život. Mišljenje, da povoljni obrazovni i materijalni uslovi unutar porodice obezbeđuju mogućnost za realizaciju kulturnih, umetničkih i obrazovnih stimulacija, potkrepljuju empirijski podaci o značajnoj povezanosti socioekonomskog statusa sa obrazovno stimulativnom atmosferom u porodici.

Brojna istraživanja pokazala su da su karakteristike kvaliteta života porodice, poput socio-ekonomskog statusa (SES), strukture porodice, razvoda, karakteristika majke, veličine porodice povezane sa uspehom u školovanju (školskim postignućem učenika) (Barri, 2005; Bilić, 2001.. ; Čudina-Obradović i Obradović, 1995; Magdol, 1991,.. Rečić, 2003. Vajt, 1982.). Najuvjerljivije rezultate dala su ispitivanja odnosa između socio-ekonomskog statusa porodice i učeničkog postignuća u školi (Sirin, 2005. Vajt, 1982). Kao indikatori socio-ekonomskog statusa (SES) - korištene su različite varijable: visina prihoda, zanimanje i zaposlenost roditelja, visina obrazovanja roditelja, uslovi stanovanja i slično. Ove različite varijable pokazale su i različite korelacijske odnose s merama školskog postignuća koji dodatno variraju s obzirom na starost učenika, mjeru učeničkog postignuća (test znanja iz pojedinog predmeta, prosečna ocena, mjera inteligencije) i slično. Bela (1982.) zaključuje da je socio-ekonomski status (SES), definisan tradicionalnim mjerama (visina prihoda, nivo obrazovanja, itd) pozitivno ali slabo povezan ($r = 0,22$), a merama akademskog postignuća, dok su karakteristike porodice poput porodične klime, pokazale čvrstu povezanost sa školskim uspehom. Kasnija istraživanja (npr. Rajan Adams i, 2005;.. Darling i Steiberg, 1993) razlikuju roditeljske stavove, vrednosti, očekivanja i procesne porodične varijable (roditeljski postupci, vaspitni stil, porodična interakcija) koji rezultuju porodičnim odnosima ili klimom.

CILJ I ZADACI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

U analizi relacija između kvaliteta života i školske uspješnosti učenika osnovne i srednje škole pošlo se od pretpostavke da je kvalitet života učenika osnovne i srednje škole različito percipiran.

Naime, pojmom “*Kvalitet života*” obično se opisuju faktori koji imaju uticaj na životne uslove društva ili pojedinaca. Uopšteno se pod pojmom kvaliteta života misli na stepen blagostanja pojedinačne osobe ili grupe ljudi. Jedan od faktora je fizičko blagostanje, a pored toga postoje i brojni drugi faktori, kao što je obrazovanje, mogućnost zapošljavanja, socijalni status, zdravlje itd.

Kvalitet života je temeljna tema u filozofiji, psihičkom zadovoljstvu, medicini, veri, pa čak i ekonomiji i politici. U ovom radu prihvaćena je definicija svjetske zdravstvene organizacije (SZO) kojom se kvalitet života definiše kao percepcija pojedinca o sopstvenom položaju u životu u kontekstu kulture i sistema vrijednosti u kojem živi kao i u odnosu na sopstvene ciljeve, očekivanja, standarde i interesovanja. To je širok koncept koga čine različiti aspekti, a koji se odnose na fizičko zdravlje pojedinca, psihološki status, materijalna nezavisnost/stepen samostalnosti, socijalni odnosi i odnos prema značajnim pojavama u okruženju. U tom kontekstu kvalitet života se dovodi u vezu sa zdravljem (Health Related Quality of Life – HRQoL), jer obuhvata najmanje 4 osnovne dimenzije i to: fizičko funkcionisanje (samobriga, fizičke aktivnosti, društvene aktivnosti), simptome povezane sa bolešću ili lečenjem, psihičko funkcionisanje (uključuje emocionalno stanje i kognitivno funkcionisanje) i društveno funkcionisanje (obuhvata aktivnosti i druženje sa prijateljima). Kvalitet života povezan sa zdravljem reflektuje procjenu ispitanika i njegovo zadovoljstvo sa trenutnim stepenom funkcionisanja, u poređenju sa onim što on smatra da je moguće ili idealno.

Iz tih razloga se, polazeći od pretpostavke da na školska postignuća učenika djeluju različiti indikatori kvaliteta života, izvršilo istraživanje sa ciljem da utvrdimo determinante kvaliteta života i povezanost sa školskim uspehom učenika, da li postoje razlike između školskog uspjeha učenika visokog i učenika niskog kvaliteta života kao i utvrditi razliku stavova o kvalitetu života učenika osnovnih i srednjih škola u odnosu na njihov školski uspeh.

Odlučujući se za ovako definisan cilj i zadatke istraživanja, poslali smo od ***opšte pretpostavke*** da se mogu očekivati značajne razlike u školskom postignuću učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na razlike u percepciji kvaliteta života.

METODE I INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA

Mi smo se odlučili za “ex-post-facto” postupak kao najpogodniji način da ispitamo kako kvalitet života utiče na školski uspjeh učenika u osnovnim i srednjim školama kako bismo mogli komparirati rezultate između učenika osnovnih i srednjih škola.

Za potrebe ovog istraživanja napravljen je upitnik za učenike osnovnih i srednjih škola koji ispituje različite indikatore kvaliteta života, kao i stavove učenika o kvalitetu života.

Osim toga u ovom radu primenjena je i skala kvaliteta života, koju je konstruisao Zvezdan Penezić, koji je na osnovu pregleda novijih empirijskih radova i izvršene validacije konstrukta zadovoljstva životom (Penezić, 1996) konstatovao da se može kazati da zadovoljstvo životom predstavlja *kognitivnu evaluaciju cjelokupnog života, a kroz koju svaki pojedinac procjenjuje svoj vlastiti život*. Velika šarolikost instrumenata za ispitivanje zadovoljstva životom među kojima se mogu susresti i mjere samopoimanja, samopoštovanja, sreće i sl., kao i relativno skromna pouzdanost većine mjera zadovoljstva životom potakle su autora na izradu nove skale zadovoljstva životom (Penezić, 1996).

Skala se sastoji od 20 čestica. 17 čestica se odnosi na procjene globalnog zadovoljstva, dok 3 čestice služe za procjenu situacijskog zadovoljstva. Skala je nastala uključivanjem skale *zadovoljstva životom (Satisfaction With Life Scale*, Larsen i sur., 1985) sastavljene od pet čestica, skale *opšteg zadovoljstva* (Bezinović, 1988) sastavljene od sedam čestica, pet čestica iz skale *pozitivnih stavova prema životu (Positive Attitudes Toward Life*, Grob, 1995), te tri čestice iz skale *uživanja u životu - za procjenu situacijskog zadovoljstva (Joy in Life Scale*, Grob, 1995).

U ranijim istraživanjima (Penezić, 1996) skala je pokazala jednofaktorsku strukturu s iznimno visokom pouzdanošću (koeficijent pouzdanosti tipa Cronbach alpha iznosio je .93) a u nekim kasnijim ispitivanjima (ovisno o dobnoj strukturi uzorka) pouzdanost se kretala između .84 pa do .95. Skala pokazuje visoku pozitivnu povezanost sa samopoštovanjem i optimizmom dok je visoka negativna povezanost s mjerama usamljenosti, samoće, pesimizma i anksioznosti od budućnosti (Penezić, 1999).

Ispitanici odgovaraju zaokruživanjem odgovarajućeg broja na skali Likertova tipa s pet stupnjeva a ukupan rezultat se oblikuje kao linearna kombinacija procjena. Viši rezultat označava i više zadovoljstvo životom, a rezultati se kreću u rasponu od 20 do 100. Drugim rečima, viši rezultat ukazuje na “Visok kvalitet“ života koji se veoma približava ideji ljudske sreće – bar u nekim njenim značenjima. Ovde se ne zane-maruje da je sreća subjektivnija od kvaliteta života – biti srećan je, pre svega, osećanje

dok je kvalitet života pre svega nešto objektivno: neko može dostići visoki kvalitet života, a da toga nije potpuno svestan i nema osećanje lične sreće. Sa druge strane kvalitet života nije nešto potpuno objektivno. Neko može smatrati da je dostigao visok kvalitet života i da je veoma srećan samim tim što je nagomilao toliku vlast i bogatstvo da može ispuniti svaku svoju želju.

UZORAK

Jedan od osnovnih metodoloških problema, od čijeg rješenja u velikoj mjeri zavise i rezultati istraživanja, jeste pitanje veličine i vrste uzorka. Prema teorijskim zahtjevima, nužno je obezbediti objektivnost izbora uzorka i njegovu reprezentativnost.

Nakon provedene procedure, u uzorak je izabrano 200 učenika završnih razreda osnovne i 320 učenika trećih i četvrtih razreda srednje škole. U tako izabranom uzorku bilo je odličnih je 17,50%, vrlo dobrih 26,92%, dok je dobar uspjeh postiglo 54,42%, a dovoljan 1,15% učenika; 49,32% je muškog, a 50,66% ženskog pola: 43,23% stanuje u gradu; 26,15% u prigradskom naselju, a 30,60% stanuje u selu. Ispitivanje je vršeno u prvom polugodištu školske 2012/2013. godine.

U osnovnoj školi “Sever Đurkić” u Bečeju, i u OŠ “Miloje Čiplić” u Novom Bečeju, je po jedno mađarsko odjeljenje, jer u oba mesta ima mnogo stanovnika mađarske nacionalnosti. U Gimnaziji kao i u Srednjoj ekonomskoj školi također ima po jedno odjeljenje na mađarskom nastavnom jeziku, a sva ostala odjeljenja su na srpskom nastavnom jeziku. Upitnik je preveden na srpski i mađarski jezik, jer djeca mađarske nacionalnosti dosta slabo razumeju srpski.

DISTRIBUCIJA REZULTATA PERCEPCIJE KVALITETA ŽIVOTA

U tom kontekstu rezultati će biti interpretirani sa aspekta individualne percepcije anketiranih učenika o sopstvenom osećanju pojedinih aspekata njegovog života. Dobiveni rezultati su predstavljeni u tabeli 3.2.1.

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da je intenzitet percepcije kvaliteta života učenika osnovne i srednje škole distribuiran tako da prevladavaju percepcije da je kvalitet života osrednji, kako percipira 42,51% anketiranih učenika, zatim slijedi 29,81% učenika koji percipiraju da je njihov kvalitet života uglavnom dobar i 15,19% učenika koji percipira da je izrazito visok. Među anketiranim učenicima ima samo

10,57% koji percipira da je kvalitet njihovog života uglavnom loš, a 1,92% percipira da je izrazito loš. Drugim riječima, dobijeni rezultati pokazuju da najveći procenat učenika percipira kvalitet života prema materijalnim prilikama u kojima živi, jer ih najmanje opaža da “jedva preživljava“, veći procenat percipira da “nekako sastavlja kraj sa krajem“ nešto veći procenat da “pripada imućnijima“, zatim slijede oni koji percipiraju da “pripadaju dobro stojećim“, a najveći procenat ih percipira da “živi isto kao i većina u njegovom okruženju“. Odgovori učenika na pojedinačne tvrdnje u skali kvaliteta života daju preciznije pokazatelje o pridodi distribucije tako dobijenih rezultata.

Izračunavanjem skalnih vrijednosti (- aritmetičkih sredina) utvrđena je prosječna vrednosti za svaku tvrdnju u skali, tj. utvrđeno je kako anketirani učenici percipiraju pojedine aspekte svog kvaliteta života. Na osnovu ukupnih podataka može se konstatovati da su anketirani učenici različitim intenzitetom percipirali pojedine aspekte kvaliteta života, te da su te razlike izraženije, s obzirom na to kako su procijenili stepen slaganja ili ne slaganja sa pojedinim aspektima kvaliteta života, na što ukazuju dobijene skalne vrijednosti. Prosječne skalne vrijednosti (dobijene na osnovu mogućeg raspona odgovora od 1 - “uopšte se ne slaže“ do 5 – “potpuno se slaže“) kreće se u intervalu od 4.24 za najprihvaćeniji aspekt kvaliteta života do 3.45 za najmanje prihvaćeni aspekt, što je evidentno analizom rezultata koji su predstavljani u tabeli 3.2.1.

Drugim riječima, takav raspon rezultata pokazuje da te vrijednosti odgovaraju Xintervalu od izrazitog prihvatanja pojedinih aspekata ($X - 4,24$ preko umjerenog intenziteta (osrednjeg, $X - 3,96$) do slabe ili ispodprosječne prihvaćenosti ($X - 3,45$). Ovdje, međutim, treba naglasiti i evidentan pokazatelj da je i najslabije percipiran kvalitet života percipiran visokom prosječnom vrijednošću ($X - 3,45$), što je veoma visoka vrijednost i što ukazuje da je i taj aspekt percipiran kao bitan aspekt kvaliteta života učenika.

Tabela 3.2.1. *Distribucija rezultata percepcije kvaliteta života za cijeli uzorak*

Aspekti kvaliteta života	AS	uopšte se ne slaže	uglavnom se ne slaže	niti se slaže, niti se ne slaže	uglavnom se slaže	u potpunosti se slaže	bez odgovora
- Ja se općenito dobro osjećam	4.24	8 1.53846	13 2.50000	57 10.96154	207 39.80769	233 44.80769	2 .38462
- Uživam živjeti	4.24	12 2.30769	22 4.23077	66 12.69231	141 27.11538	274 52.69231	5 .96154
- Sve u svemu ja sam jako sretna osoba	4.22	10 1.92308	24 4.61538	41 7.88462	207 39.80769	234 45.00000	4 .76923
- Mislim da sam sretna osoba	4.16	12 2.30769	26 5.00000	52 10.00000	204 39.23077	224 43.07692	2 .38462
- Zadovoljan sam svojim životom	4.15	8 1.53846	51 9.80769	25 4.80769	203 39.03846	231 44.42308	2 .38462
- Često sam utučen i žalostan	4.08	271 52.11538	120 23.0762	51 9.80769	47 9.03846	28 5.38462	3 .57692
- Mislim da sam sretan barem koliko i drugi ljudi	4.08	11 2.11538	26 5.00000	69 13.26923	206 39.61538	200 38.46154	8 1.53846
- ...da ste se osjećali potpuno sretni	4.08	6 1.15385	37 7.11538	79 15.19231	185 35.57692	213 40.96154	0 0.00000
- ...da ste bili zadovoljni jer Vas drugi ljudi vole	4.07	2 .38462	26 5.00000	88 16.92308	218 41.92308	186 35.76923	0 0.00000
- Što god da se desi mogu vidjeti i svijetlu stranu	4.03	5 .96154	22 4.23077	89 17.11538	240 46.15385	164 31.53846	0 0.00000
- Život mi donosi puno zadovoljstva	3.96	10 1.92308	28 5.38462	88 16.92308	232 44.61538	156 30.00000	6 1.15385

Aspekti kvaliteta života	AS	uopšte se ne slaže	uglavnom se ne slaže	ništa se slaže, ništa se ne slaže	uglavnom se slaže	u potpunosti se slaže	bez odgovora
- Do sada imam sve važne stvari koje sam želio u životu	3.93	17 3.26923	51 9.80769	51 9.80769	230 44.23077	169 32.50000	2 .38462
- U cjelini gledajući ja sam manje sretan od drugih ljudi	3.91	201 38.65385	155 29.80769	86 16.53846	59 11.34615	13 2.50000	6 1.15385
- Moj mi se život čini smislen	3.91	22 4.23077	31 5.96154	95 18.26923	192 36.92308	180 34.61538	0 0.00000
- Moja budućnost izgleda dobro	3.90	12 2.30769	20 3.84615	112 21.53846	216 41.53846	142 27.30769	18 3.46154
- Zadovoljan sam načinom na koji mi se ostvaruju planovi	3.87	16 3.07692	30 5.76923	94 18.07692	231 44.42308	139 26.73077	10 1.92308
- Uvjeti moga života su izvrsni	3.78	14 2.69231	27 5.19231	126 24.23077	239 45.96154	109 20.96154	5 .96154
- ...da ste bili zadovoljni jer ste nešto postigli	3.73	5 .96154	56 10.76923	107 20.57692	254 48.84615	98 18.84615	0 0.00000
- Kada bih ponovno živio svoj život ne bih mijenjao gotovo ništa	3.48	96 18.46154	56 10.76923	94 18.07692	127 24.42308	144 27.69231	0 0.00000
- U više aspekata moj život je blizak idealnom	3.45	41 7.88462	48 9.23077	119 22.88462	252 48.46154	55 10.57692	5 .96154

Tabela 3.2.2. *Intenzitet percepcije kvaliteta života za cijeli uzorak*

percepcija kvaliteta života intenzitet	skalna vrijednost	broj	%
izrazito loš - jedva preživljava	do 1,5	10	1.92
uglavnom loš - nekako sastavlja kraj sa krajem	od 1,6 do 2,5	55	10.57
osrednji - živi isto kao i većina u njegovom okruženju	od 2,6 do 3,5	22	42.51
uglavnom dobar - pripada dobro stojećim	od 3,6 do 4,5	155	29.81
izrazito visok - pripada imućnijima	od 4,6 do 5,0	79	15.19

Kvalitativna analiza percepcija pojedinih aspekata kvaliteta života učenika pokazuje da anketirani učenici percipiraju da su sretni i zadovoljni, jer na takav zaključak upućuju skalne vrijednosti pet najprihvaćenijih aspekata kvaliteta njihovog života. Tako je evidentno da su najprihvaćeniji aspekti kvaliteta života učenika opšte osjećanje dobrog života (Ja se općenito dobro osjećam $X - 4,24$) i uživanja u životu (Uživam živjeti $X - 4,24$) prihvaćeni od najvećeg procenta učenika. Tako je aspekt života "Ja se općenito dobro osjećam", sa skalnom vrijednošću - $X - 4,24$, percipiran kao prihvaćen od 83,16% učenika a aspekt "Uživam živjeti", takođe sa skalnom vrijednošću - $X - 4,24$. Neznatno manju skalnu vrijednost ima tvrdnja "Sve u svemu ja sam jako sretna osoba" - $X - 4,22$, a percepcija "Mislim da sam sretna osoba" - $X - 4,16$, kao i percepcija - $X - 4,15$.

Na takve zaključke upućuju i rezultati percepcije onih aspekata kvaliteta života koji su prihvaćeni manjim intenzitetom. Naime, u rangu percipiranih aspekata kvaliteta života, sa nižim skalnim vrijednostima, klasifikovani su aspekti kvaliteta života sa nižim skalnim vrijednostima, tj. sa manjim procentima njihove prihvaćenosti. Dobiveni rezultati, međutim, pokazuju da i tako distribuirani odgovori pokazuju zadovoljstvo kvalitetom života, s tim što je značajno manji procenat anketiranih učenika te aspekte kvaliteta života prihvatio intenzitetom "u potpunosti se slaže", nego intenzitetom "uglavnom se slaže", kako se može vidjeti iz rezultata koji su prezentovani u tabeli 3.2.1.

Tako je evidentno da je najmanje prihvaćen aspekti kvaliteta života učenika koji pokazuje idealan život (U više aspekata moj život je blizak idealnom $X = 3,45$) i život u kojem ne treba ništa mijenjati (Kada bih ponovno živio svoj život ne bih mijenjao gotovo ništa $- 3,48$) koji su prihvaćeni od skoro svakog drugog učenika. Tako je percipiran i aspekt zadovoljstva "... jer je nešto postigao u životu" - $X = 3,73$, kao i "Uvjeti moga života su izvrsni" - $X = 3,78$. Također je visoko prihvaćen aspekt ostvarivanja planova, jer tvrdnja "Zadovoljan sam načinom na koji mi se ostvaruju planovi" ima visoku skalnu - $X = 3,87$.

Osim toga, u analizi dobivenih rezultata nekog mjerenja nužna je provjera normalnosti raspodjele rezultata koji su dobiveni primjenom mjernog instrumenta. Zato se procjena normalnosti raspršenosti rezultata obavlja preko analize njene asimetričnosti (Skewness) i spljoštenosti (Kurtosis). Skewness, naime, pokazuje asimetriju raspodjele, tj. pokazuje da li je empirijski utvrđena kriva nakrivljena ulijevo ili udesno, dok kurtosis pokazuje da li je kriva spljoštena ili je zašiljena, u odnosu na normalnu. U normalnoj raspodjeli Skewness i Kurtosis imaju vrijednost nula, a pozitivne vrijednosti Skewness -a pokazuju da je većina dobivenih rezultata na lijevoj strani apscise u odnosu na srednju vrijednost, tj. da ima više nižih rezultata, dok negativne vrijednosti pokazuju da je većina dobivenih rezultata na desnoj strani apscise u odnosu na srednju vrijednost, tj. da ima više boljih rezultata. S druge strane pozitivna vrijednost Kurtosis -a pokazuje da je raspodjela šiljatija od normalne, a negativna vrijednost da je dobivena kriva pljosnatija od normalne.

Tabela 3.2.3. *Vrijednosti Skewness-a i Kurtosis-a za kvalitet života*

kvalitet života	Valid N	Mean	Minimum	Maximum	Lower Quartile	Upper Quartile	Std. Dev.	Ske-wness	Kurtosis
	520	3.45769	1.0000	5.00000	3.00000	4.00000	.938442	-0.5956	-.2949

Vrijednosti Skewnessa i Kurtosisa su negativne i pokazuju neznatna odstupanja od normalne raspodjele. Tako Kurtosis iznosi $-.2949$, a Skewness $-.05956$. Negativne vrijednosti Skewness -a pokazuju da je nešto veći dio rezultata rasprostranjen desno od srednje vrijednosti, tj. da ima nešto više većih vrijednosti, nego što je to ispod normalne raspodjele. Drugim riječima, to znači da učenici u nešto većem procentu

percipiraju da imaju bolji kvalitet života od očekivanog procenta njihovih vršnjaka u populaciji. Također i negativne vrijednosti Kurtosisa pokazuju da je spljoštenost krivulje manja od nule, tj. da je krivulja pljosnatija od normalne krive, jer je evidentno da ima više učenika u kategoriji onih koji percipiraju da je kvalitet života uglavnom dobar, tj. da pripadaju dobro stojećim i izrazito visok, tj. da pripadaju imućnijima.

Posmatrano u celini, tako distribuirani rezultati upućuju na zaključak da učenici svoj kvalitet života percipiraju veoma visokim iako je evidentno da žive u periodu društvenog razvoja koji se ocjenjuje kao period recesije i društvene krize.

KVALITET ŽIVOTA UČENIKA OSNOVNE I SREDNJE ŠKOLE

U daljim analizama izvršena je komparacija percepcije kvaliteta života učenika osnovne i srednje škole. Dobiveni rezultati predstavljeni su u tabeli 3.2.3. i na grafikonu 3.2.2.

Tabela 3.2.3. *Percepcija kvaliteta života učenika osnovne i srednje škole*

vrsta škole	kvalitet života					Σ
	izrazito loš	uglavnom loš	osrednji	uglavnom dobar	izrazito visok	
osnovna	4	9	85	62	40	200
	2.01	4.51	42.51	31.01	20.02	
srednja	6	46	136	93	39	320
	1.88	14.38	42.50	29.06	12.19	
Total	10	55	221	155	79	520
	1.92	10.58	42.50	29.81	15.19	

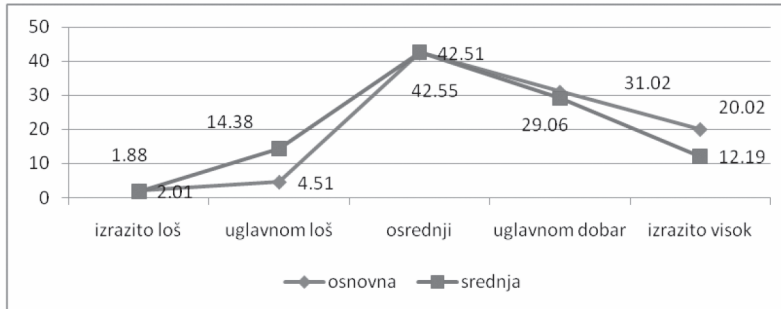
Pearson Chi-square: 16.4569, df=4, p=.002468

Uvid u tako predstavljene rezultate očigledno pokazuje razlike u percepciji kvaliteta života između učenika osnovne i srednje škole. Na takve zaključke upućuje i dobiveni Hi-kvadrat test, koji je statistički značajan na nivou 0,01. Naime, izračunati Pearson Chi-square: 16.4569, je uz 4 stepena slobode (df=4), statistički značajan na

nivou 0,01 ($p=.002468$), što znači da su utvrđene razlike u opaženim frekvencijama statistički značajne, uz grešku procjene 1%.

Grafikon 3.2.2. *Percepcija kvaliteta života učenika osnovne i srednje škole*

Analiza tako predstavljenih rezultata da učenici srednjih škola imaju kritičniji

stav prema procjeni kvaliteta svog života nego učenici osnovne škole. Tako je evidentno da su najveće razlike utvrđene u procjeni da je kvalitet života izrazito visok gdje 20,02% učenika osnovne škole percipira da je kvalitet života izuzetno visok, dok je takvih među učenicima srednje škole 12,19%. S druge strane razlike su izražene i u procjeni da je kvalitet života uglavnom loš, kako je percipiralo samo 4,51% učenika osnovne škole i čak 14,38% učenika srednje škole. Razlike u percepcijama su neznatne kad je u pitanju procjena da je kvalitet života izrazito loš, kako se izjasnilo 2,01% učenika osnovne i 1,88% učenika srednje škole. Razlike nisu utvrđene u percepciji da je kvalitet života “osrednji“, jer se tako osjeća 42,51% učenika osnovne i 42,50% učenika srednje škole.

Ovakvi rezultati su i razumljivi, jer su učenici srednje škole u razvojnem periodu kada se odvajaju od roditelja i kada pokušavaju da osmisle svoj životni put i svoj razvoj, gdje nailaze na sve više nepovoljnih situacija i kada ne mogu da ostvare svoje potencijale i ispolje svoju darovitost. S druge strane, učenici osnovne škole, još uvijek u većem stepenu ovise od svojih roditelja i podrške u porodici koja “amortizuje“ djelovanje nepovoljnih socijalnih i ekonomskih faktora na njihov život i razvoj.

KVALITET ŽIVOTA I ŠKOLSKA USPJEŠNOST UČENIKA

U istraživanju relacija između kvaliteta života i školskog postignuća učenika analizirani su samo neki aspekti te povezanosti za koje se može pretpostaviti da imaju

značajnijeg uticaja na školsko postignuće učenika. Školsko postignuće učenika analizirano je kao zavisna varijabla, dok je percepcija kvaliteta života posmatrana kao nezavisna varijabla. Kao relevantni aspekti školskog postignuća učenika analizirani su: opšti školski uspjeh, vladanje, neopravdano izostajanje sa nastave i izrečene disciplinske mjere učenicima u prethodnom razredu, dok je kvalitet života posmatran preko percepcije kvaliteta života.

Za analize relacija između tako operacionalizovanih varijabli školskog postignuća učenika i percepcije kvaliteta života, te za interpretaciju tih relacija, računat je Hi-kvadrat, kao adekvatan statistički postupak kojim se mogu testirati različite hipoteze o postojanju statistički značajnih razlika među kompariranim i analiziranim varijablama. U skladu sa takvim metodološkim konceptom istraživanja postavljen je i niz posebnih hipoteza. Opšta je pretpostavka da je metodološki i logički očekivati razlike u smjeru i intenzitetu povezanosti između varijable percepcija kvaliteta života, s jedne strane i školskog postignuća učenika, s druge strane. Drugim riječima, u analizi relacija između tako operacionalizovanih nezavisnih i zavisnih varijabli pošlo se od alternativne hipoteze da razlike u kvalitetu života mogu biti izvor razlika i snažna determinanta školskog postignuća učenika. Dobiveni rezultati predstavljeni su u narednim tabelama.

U okviru analize relacija između percepcije kvaliteta života i školskog postignuća učenika osnovne i srednje škole pošlo se od osnovne pretpostavke da se mogu očekivati značajne razlike u školskom postignuću učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na razlike u percepciji kvaliteta života. Ovako postavljena generalna hipoteza zasnovana je na dosadašnjim saznanjima i iskustvima u vaspitno-obrazovnom radu da kvalitet ambijentalnih uslova može biti u direktnoj vezi sa školskim postignućem, tj. da učenici sa višim kvalitetom života imaju kvalitetnije uslove za učenje i školske aktivnosti, te da mogu postizati bolje rezultate od učenika koji žive u lošijim životnim uslovima. U tom kontekstu postavljene su i posebne pothipoteze da kvalitet života može da bude izvor razlika u opštem školskom uspjehu, vladanju, neopravdanom izostajanju sa nastave i izrečenim disciplinskim mjerama učenicima u prethodnom razredu. Analize i interpretacije tih relacija predstavljne su u narednim tabelama.

KVALITET ŽIVOTA I OPŠTI USPJEH UČENIKA OSNOVNE I SREDNJE ŠKOLE

Na takve zaključke upućuju i dobiveni rezultati međusobne povezanosti kvaliteta života i opšteg školskog uspjeha učenika u prethodnom razredu osnovne i srednje

škole. Naime, dobiveni rezultati pokazuju da su utvrđene statistički značajne razlike u opštem školskom uspjehu između učenika koji percipiraju da žive u uslovima kvalitetnijeg života. Da su te razlike i statistički značajne pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 90.6709, koji je uz 12 stepeni slobode (df=12), statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000), kako se može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 3.3.1.1.

Tabela 3.3.1.1: *Kvalitet života i opšti uspjeh učenika osnovne i srednje škole*

kvalitet života	opšti školski uspjeh učenika osnovne i srednje škole				Σ
	dovoljan	dobar	vrlo dobar	odličan	
izrazito loš	0	4	2	4	10
	0.00	40.00	20.00	40.00	
uglavnom loš	6	41	8	0	55
	10.91	74.55	14.55	0.00	
osrednji	0	110	80	31	221
	0.00	49.77	36.20	14.03	
uglavnom dobar	0	80	37	38	155
	0.00	51.61	23.87	24.52	
izrazito visok	0	48	13	18	79
	0.00	60,76	16.46	22.78	
Total	6	283	140	91	520
	1.15	54.42	26.92	17.50	

Pearson Chi-square: 90.6709, df=12, p=.000000

Tako predstavljeni rezultati pokazuju da vrlo dobar i odličan uspjeh u školi češće postižu učenici koji percipiraju da je njihov kvalitet života uglavnom dobar i izrazito visok, dok učenici koji percipiraju da imaju kvalitet života izrazito loš i uglavnom loš češće postižu dobar i dovoljan opšti uspjeh u školi. Na osnovu tih rezultata može se izvesti zaključak da je potvrđene polazna hipoteza, tj. da se mogu očekivati značajne razlike u školskom postignuću učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na razlike u percepciji kvaliteta života.

Osim toga, evidentno je da se među učenicima koji postižu dobar opšti uspjeh u školi nalazi najveći procenat učenika iz svih kategorija percipiranog kvaliteta života,

jer učenici sa dobrim opštim uspjehom percipiraju da imaju kvalitet života različitog intenziteta - od izrazito lošeg do izrazito visokog. To, drugim riječima, znači da na njihov opšti uspjeh ne utiče kvalitet života nego neki drugi faktori.

KVALITET ŽIVOTA I VLADANJE UČENIKA OSNOVNE I SREDNJE ŠKOLE

Na takve zaključke, međutim, ne upućuju rezultati međusobne povezanosti percepcije kvaliteta života i vladanja učenika osnovne i srednje škole, kako se to može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 3.3.1.2.

Tabela 3.3.1.2: *Kvalitet života i vladanje učenika osnovne i srednje škole*

kvalitet života	vladanje učenika				Σ
	loše	zadovoljava	dobro	primjerno	
izrazito loš	0	0	0	10	10
	0.00	0.00	0.00	100.00	
uglavnom loš	3	0	11	41	55
	5.45	0.00	20.00	74.55	
osrednji	3	10	19	189	221
	1.36	4.52	8.60	85.52	
uglavnom dobar	3	12	18	122	155
	1.94	7.74	11.61	78.71	
izrazito visok	2	3	14	60	79
	2.53	3.80	17.72	75.95	
Total	11	25	62	422	520
	2.12	4.81	11.92	81.15	

Pearson Chi-square: 20.0270, df=12, p=.066636

Rezultati pokazuju da nisu utvrđene razlike u vladanju učenika, s obzirom na percepciju kvaliteta života. Da te razlike nisu i statistički značajne pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 20.0270, koji uz 12 stepeni slobode (df=12), nije statistički

značajan ni na nivou 0,01 ni na nivou 0,05 ($p=.066636$). Drugim riječima, nije potvrđena polazna hipoteza da se mogu očekivati razlike u vladanju učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na percepciju kvaliteta života.

KVALITET ŽIVOTA I NEOPRAVDANO IZOSTAJANJE SA NASTAVE UČENIKA OSNOVNE I SREDNJE ŠKOLE

Nisu utvrđene ni razlike u neopravdanom izostajanju sa nastave između učenika sa različitim percepcijom kvaliteta života, kako se može vidjeti iz tabele 3.3.1.3.

Tabela 3.3.1.3: *Kvalitet života i neopravdano izostajanje sa nastave učenika osnovne i srednje škole*

kvalitet života	neopravdano izostajanje sa nastave					Σ
	bez izostanaka	1-6 izostanaka	7-12 izostanaka	13-18 izostanaka	19 i više izostanaka	
izrazito loš	6	3	1	1	0	10
	60.00	30.00	10.00	0.00	0.00	
uglavnom loš	26	22	4	0	3	55
	47.27	40.00	7.27	0.00	5.45	
osrednji	108	95	6	7	5	221
	48.87	42.99	2.71	3.17	2.26	
uglavnom dobar	71	70	9	3	2	155
	45.81	45.16	5.81	1.94	1.29	
izrazito visok	36	35	4	2	2	79
	45.57	44.30	5.06	2.53	2.53	
Total	247	225	24	12	12	520
	47.50	43.27	4.62	2.31	2.31	

Pearson Chi-square: 10.6001, $df=16$, $p=.833438$

Prezentovani rezultati pokazuju da nisu utvrđene razlike u neopravdanom izostajanju sa nastave učenika, s obzirom na percepciju kvaliteta života. Da te razlike

nisu i statistički značajne pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 10.6001, koji uz 16 stepeni slobode ($df=16$), nije statistički značajan ni na nivou 0,01 ni na nivou 0,05 ($p=.833438$). Na taj način se može izvesti zaključak da nije potvrđena polazna hipoteza da se mogu očekivati razlike u neopravdanom izostajanju sa nastave učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na percepciju kvaliteta života.

Drugim riječima, percepcija kvaliteta života nije determinanta neopravdanog izostajanja sa nastave, jer nisu utvrđene razlike u neopravdanom izostajanju sa nastave između učenika koji percipiraju da je njihov kvalitet života izrazito loš ili uglavnom loš i učenika koji percipiraju da je njihov kvalitet života uglavnom dobar ili izrazito visok.

KVALITET ŽIVOTA I IZREČENE DISCIPLINSKE MJERE UČENIKA OSNOVNE I SREDNJE ŠKOLE

Takođe nisu utvrđene razlike u izrečenim disciplinskim mjerama između učenika sa različitom percepcijom kvaliteta života, kako se to može vidjeti na osnovu rezultata predstavljenih u tabeli 3.3.1.4.

Tako prezentovani rezultati pokazuju da nisu utvrđene razlike u izrečenim disciplinskim mjerama učenika, s obzirom na percepciju kvaliteta života. Da te razlike nisu i statistički značajne pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 9.67602, koji uz 16 stepeni slobode ($df=16$), nije statistički značajan ni na nivou 0,01 ni na nivou 0,05 ($p=.882959$). Na taj način se može izvesti zaključak da nije potvrđena polazna hipoteza prema kojoj se mogu očekivati razlike u izricanju disciplinskih mjera kod učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na percepciju kvaliteta života.

Drugim riječima, percepcija kvaliteta života nije determinanta izricanja disciplinskih mjera kod učenika sa različitom percepcijom kvaliteta života, jer nisu utvrđene razlike u izrečenim disciplinskim mjerama između učenika koji percipiraju da je njihov kvalitet života izrazito loš ili uglavnom loš i učenika koji percipiraju da je njihov kvalitet života uglavnom dobar ili izrazito visok.

SAŽETAK

Iz svega onoga što smo naprijed iznijeli vidi se da rad *Komparativna analiza kvaliteta života i školske uspješnosti učenika osnovne i srednje škole* ima karakter empirijskog

Tabela 3.3.1.4: *Kvalitet života i neopravdano izostajanje sa nastave učenika osnovne i srednje škole*

kvalitet života	izrečene disciplinske mjere					Σ
	Nisam disciplinski kažnjavan	Imam ukor odjeljen. starješine	Imam ukor odjeljen. vijeća	Imam ukor nastavn. vijeća	Kažnjen sam predisključ. iz škole	
izrazito loš	10	0	0	0	0	10
	100.00	0.00	0.00	0.00	0.00	
uglavnom loš	47	5	0	0	3	55
	85.45	9.09	0.00	0.00	5.45	
osrednji	192	20	3	2	4	221
	86.88	9.05	1.36	90	1.81	
uglavnom dobar	139	10	3	1	2	155
	89.68	6.45	1.94	65	1.29	
izrazito visok	65	10	1	1	2	79
	82.28	12.66	1.27	1.27	2.53	
Total	453	45	7	4	11	520
	87.12	8.65	1.35	77	2.12	

Pearson Chi-square: 9.67602, df=16, p=.882959

(survey) istraživanja. U tom kontekstu istraživanje smo usmjerili ka traganju za odgovorima, u kom smislu kvalitet života učenika može da bude izvor razlika u opštem školskom uspjehu, vladanju, neopravdanim izostancima sa nastave te izrečenim disciplinskim mjerama. Podrazumijeva se, da su ove relacije shvaćene smo kao neka vrsta opšteg okvira razumijevanje i tumačenje relacija koje su bile uži predmet empirijske opservacije:

U tom smislu opšti uspeh u prethodnom razredu predstavlja prosječnu ocenu dobijena dijeljenjem zbira svih ocjena brojem predmeta i označena je uobičajenim terminima: odličan, vrlo dobar, dobar, dovoljan i nedovoljan – ponavljam razred; ocena iz vladanja je: primerno, dobro, zadovoljavajuće i loše, a neopravdani izostanci su navedeni samoiskazom učenika, kao i izrečene vaspitno-disciplinske mjere: bez

disciplinskih mjera, ima ukor odeljenjskog starešine; ima ukor odeljenjskog veća; ima ukor nastavničkog veća i kažnjen pred isključenjem iz škole i isključen iz škole.

Posebna hipoteza da *ne postoje razlike u percepciji kvaliteta života kod učenika u osnovnim i srednjim školama* nije potvrđena. Dobiveni rezultati pokazuje dobijeni rezultati pokazuju da najveći procenat učenika percipira kvalitet života prema materijalnim prilikama u kojima živi, jer ih najmanje opaža da “jedva preživljava“, veći procenat percipira da “nekako sastavlja kraj sa krajem“ nešto veći procenat da “pripada imućnijima“, zatim slijede oni koji percipiraju da “pripadaju dobro stojećim“, a najveći procenat ih percipira da “živi isto kao i većina u njegovom okruženju“. Vrijednosti Skewnessa i Kurtosisa su negativne i pokazuju neznatna odstupanja od normalne raspodjele. Tako Kurtosis iznosi -.2949, a Skewness -.05956. Negativne vrijednosti Skewnessa pokazuju da je nešto veći dio rezultata rasprostranjen desno od srednje vrijednosti, tj. da ima nešto više većih vrijednosti, nego što je to ispod normalne raspodjele. Također i negativne vrijednosti Kurtosisa pokazuju da je spljoštenost krivulje manja od nule.

Tako predstavljeni rezultati nedvosmisleno pokazuju da postoje razlike u percepciji kvaliteta života između učenika osnovne i srednje škole, kako pokazuje dobiveni Hi-kvadrat test, koji je statistički značajan na nivou 0,01. Naime, izračunati Pearson Chi-square: 16.4569, je uz 4 stepena slobode (df=4), statistički značajan na nivou 0,01 (p=.002468), što znači da su utvrđene razlike u opaženim frekvencijama statistički značajne, uz grešku procjene 1%. Najveće razlike su utvrđene u procjeni da je kvalitet života izrazito visok (20,02% učenika osnovne škole percipira da je kvalitet života izuzetno visok, i samo 12,19% srednje škole). Osim toga, razlike su izražene i u procjeni da je kvalitet života uglavnom loš, (kako percipira 4,51% učenika osnovne škole i 14,38% učenika srednje škole).

Druga hipoteza “*da kvalitet života može da bude izvor razlika u opštem školskom uspjehu, vladanju, neopravdanom izostajanju sa nastave i izrečenim disciplinskim mjerama učenika osnovne i srednje škole*” je djelimično potvrđena. Naime, dobiveni rezultati pokazuju da su utvrđene statistički značajne razlike u opštem školskom uspjehu između učenika koji percipiraju da žive u uslovima kvalitetnijeg života, dok nisu utvrđene značajne razlike u vladanju učenika, neopravdanom izostajanju sa nastave i izrečenim disciplinskim mjerama.

Da su utvrđene statistički značajne razlike u opštem školskom uspjehu između učenika koji percipiraju da žive u uslovima kvalitetnijeg života pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 90.6709, koji je uz 12 stepeni slobode (df=12), statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000). Evidentno je da vrlo dobar i odličan uspjeh u

školi češće postižu učenici koji percipiraju da je njihov kvalitet života uglavnom dobar i izrazito visok, dok učenici koji percipiraju da imaju kvalitet života izrazito loš i uglavnom loš češće postižu dobar i dovoljan opšti uspjeh u školi.

Osim toga, dobiveni rezultati pokazuju da nisu utvrđene razlike u vladanju učenika, s obzirom na percepciju kvaliteta života. Da te razlike nisu i statistički značajne pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 20.0270, koji uz 12 stepeni slobode ($df=12$), nije statistički značajan ni na nivou 0,01 ni na nivou 0,05 ($p=.066636$). Drugim riječima, nije potvrđena polazna hipoteza da se mogu očekivati razlike u vladanju učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na percepciju kvaliteta života.

Nisu utvrđene ni razlike u neopravdanom izostajanju sa nastave između učenika sa različitom percepcijom kvaliteta života. Da te razlike nisu i statistički značajne pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 10.6001, koji uz 16 stepeni slobode ($df=16$), nije statistički značajan ni na nivou 0,01 ni na nivou 0,05 ($p=.833438$). Drugim riječima, percepcija kvaliteta života nije determinanta neopravdanog izostajanja sa nastave, jer nisu utvrđene razlike u neopravdanom izostajanju sa nastave između učenika koji percipiraju da je njihov kvalitet života izrazito loš ili uglavnom loš i učenika koji percipiraju da je njihov kvalitet života uglavnom dobar ili izrazito visok.

Također, nisu utvrđene razlike u izrečenim disciplinskim mjerama između učenika sa različitom percepcijom kvaliteta života, jer rezultati pokazuju da nisu utvrđene razlike u izrečenim disciplinskim mjerama učenika, s obzirom na percepciju kvaliteta života i da te razlike nisu i statistički značajne, jer dobiveni Pearson Chi-square: 9.67602, uz 16 stepeni slobode ($df=16$), nije statistički značajan ni na nivou 0,01 ni na nivou 0,05 ($p=.882959$).

Na osnovu cjeline dobivenih rezultata može se izvesti zaključak da je djelimično potvrđena polazna hipoteza prema kojoj se mogu očekivati razlike u školskoj uspješnosti učenika osnovne i srednje škole, s obzirom na percepciju kvaliteta života.

LITERATURA

1. Avramidis, E., Bayliss, P., Burden, R. (2000): A Survey into Mainstream Teachers' Attitudes Towards the Inclusion of Children with Special Educational Needs in the Ordinary School in one Local Education Authority, *Educational Psychology, Vol. 20, No. 2, 2000*
2. Avramidis, E. & B. Norwich (2002): Teachers' attitudes towards integration/inclusion: a review of the literature, *European Journal of Special Needs Education, Vol. 17, No. 2, 129–147.*
3. Bezinović, P. (1988). Percepcija osobne kompetentnosti kao dimenzija samopoimanja, *Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu.*
4. Vidanović, I. (2006): *Rečnik socijalnog rada*, Autorsko izdanje, Beograd.
5. Vukajlović, B., Mešalić, Š. (2004): Defektolog – član tima u inkluzivnom obrazovanju, *Zbornik radova – Interdisciplinarni aspekti u edukaciji i rehabilitaciji*, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli, 137-141.
6. Gašić-Pavišić, S. (2002): Vršnjačko socijalno ponašanje dece sa smetnjama u razvoju, *Nastava i vaspitanje, 5, 452-469.*
7. Grob, A. (1995). Subjective Well-Being and Significant Life Events Across Life Span, *Swiss Journal of Psychology, 54, 1, 3-18-*
8. Goldstein, H., Kaczmarek, L. (1991): Promoting communicative interactions among peers in early intervention settings. In S. Warren & Reichle (Eds.), *Perspective on communication and language intervention*. Baltimore: Paul Brooks.
9. Golubović S., i grupa autora (2005): *Smetnje u razvoju kod dece mlađeg školskog uzrasta*, Defektološki fakultet, Beograd
10. Guralnick, M. (1990): Social competence and early intervention, *Journal of Early Intervention, 14, 3-14.*
11. Guralnick, M. J., Groom, J. M. (1987): The peer relations of mildly delayed and nonhandicapped preschool children in mainstream playgroups, *Child Development, 58, 1556-1572.*
12. *Defektološki leksikon*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1999. god.
13. Esposito, B. G., & Peach, W. J. (1983). Changing attitudes of preschool children toward handicapped persons. *Exceptional Children, 49, 361-363.*

14. Esposito, B. G., & Reed, T. M. (1986). The effects of contact with handicapped person on young children's attitudes. *Exceptional Children*, 53, 224-229.
15. Žigić, V., Radić-Šestić, M. (2006): *Zapošljavanje osoba oštećenog vida i Schooling*. In Stainback, W. Stainback, S. (Eds.). *Inclusion: A Guide for Educators*. Baltimore: Brookes Publishing Co.
16. Kiš-Glavaš, L., Nikolić, B., Igrić, Lj. (1997): Stavovi učitelja prema integraciji učenika usporenog kognitivnog razvoja. *Revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 33, br. 1, 63-75, *Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*.
17. Larsen, R.J., Diener, E., Emmons, R.A. (1985). An evaluation of Subjective well-being measures, *Social Indicators Research*, 17, 1-17.
18. Lazić, D., Dobrota-Davidović, N. (2008): Psihopatološki problemi adolescenata u inkluziji, *U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi*, 197-203, *Fakultet za specijalnu edukaciju i rahabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd*.
19. Lakićević, M. (2006): *Metode i tehnike socijalnog rada III*, *Fakultet političkih nauka i Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Republike Srbije, Beograd*.
20. Odluka o radu Komisije za procenu potreba i usmeravanja dece ometene u razvoju-revidiran nacrt, čl. 4.
21. Penezić, Z. (1996). *Zadovoljstvo životom-provjera konstrukta*, *Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zadru*.
22. Penezić, Z. (1999). *Zadovoljstvo životom: Relacije sa životnom dobi i nekim osobnim značajkama*, *Magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu*.
23. Sigelman, C. K., Miller, T. E. & Whitworth, L. A. (1986): The early development of stigmatizing reactions to physical differences. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 7, 17-32.
24. Simić, M. (1996): *Rehabilitacija invalida*, *Fakultet političkih nauka, Beograd*
25. Stainback, W. & Stainback, S. (Eds.). (1990). *Support Networks for Inclusive Schooling: Interdependent Integrated Education*. Baltimore: Brookes Publishing.
26. Stošljević, M. (1998): *Uvod u defektologiju*, *Defektološki fakultet, Beograd*
27. Stubbs, S. (1998). What is Inclusive Education? Concept Sheet. *Enabling Education Network (EENET)* (www.eenet.org.uk/theory_practi-ce/whatisit.shtml, 10/16/2003).

28. Sharpe, S. (1995). How much does bullying hurt? The effects of bullying on the personal well-being and educational progress of secondary aged students. *Educational and Child Psychology*, 12, 81-88.
29. Shultz-Stout, K. (2001). Special Education Inclusion. On WEAC (www.weac.org/resource/june96/speced.htm, 10/16/2003).
30. Todorović, L. (1997): Pravna zaštita dece sa posebnim potrebama, *Priručnik za roditelje*, Beograd
31. Tomko, C. (1996): *Inclusion, it's not for everyone?* Kids Together, Inc (www.kidstogether.org/per-inc0.htm, 10/16/2003).
32. Thomas, G. (1997): Inclusive School For an Inclusive Society, *British Journal of Special Education*, 24(3), pp.103-7.
33. Hall, J. (1996). Integration, inclusion - What Does It All Mean? In O'Kane, C.J., and Goldbart, J. (Eds.). *Whose Choice? Contentious Issues for Those Working with People with Learning Difficulties*. London: David Fulton.
34. Humphrey, N., Lewis, S. (2008): „ Make me normal”, the views and - experience of pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools, *Autism, Vol. 12 (1)*, 23-46
35. Ward, J., Center, Y. & Bochner, S. (1994): A question of attitudes: integrating children with disabilities into regular classrooms?, *British Journal of Special Education*, 21, pp. 34± 39.
36. Vigotski, L. (1999): *Osnovi defektologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
37. Jablan, B., Kovačević, J., Teskeredžić, A. (2010): Didaktičko modelovanje nastave matematike u radu sa decom ometenom u razvoju, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Beograd, Vol. 9, br. 1, str. 111- 124.
38. Jovanović – Simić, N., Slavnić, S. (2009): *Atipičan jezički razvoj*, Društvo defektologa Srbije, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd.
39. Karagiannis,A., Stainback, W. and Stainback, S. (2000). Rationale for Inclusive

Adresa autora

Authors' address

Centar za socijalni rad

23272 Novi Bečej

ljubovstoljar@gmail.com

PERCEPTION OF LIFE QUALITY AND ACADEMIC SUCCESS OF STUDENTS

Summary:

Quality of life is a term that is not easily defined, because it depends on various criteria. Individual goals and attitudes, beside economic, cultural, religious and educational factors, are predominantly influencing the quality of life. In that context quality of life is defined as individual's perception about own position in life – in the subcontexts of culture and values, as well their goals, expectations, standards and interests. It is a broad concept comprised of physical and mental health of the individual, financial independence, social relations and individual's relation towards important characteristics of their environment.

Academic success of students is analysed with regards to their final grades, conduct they demonstrated, amount of unexcused absence and disciplinary measures that were issued in the students name in the previous academic year.

Key words: quality of life, perception, school success

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Šejn Husejnofendić

GRAĐANSKO NOVINARSTVO vs PROFESIONALNI MEDIJI U KRIZNIM
SITUACIJAMA (STUDIJA SLUČAJA BOSNE I HERCEGOVINE / CITIZEN
JOURNALISM vs PROFESSIONAL MEDIA DURING CRISIS (CASE
STUDY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA) 307

Amela Delić

PREDSTAVLJANJE IZBJEGLICA NA INFORMATIVNIM WEB
PORTALIMA U BOSNI I HERCEGOVINI / PRESENTATION OF
REFUGEES ON THE NEWS WEB PORTALS IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA 327

Velida Mehić

KONCEPTUALIZACIJA KOMPETENCIJE ZA
INTERPERSONALNU KOMUNIKACIJU / CONCEPTUALISATION
COMPETENCE OF INTERPERSONAL COMMUNICATION 343

UDK 16.774:167.74(497.6)

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Šejn Husejnefendić

GRAĐANSKO NOVINARSTVO VS PROFESIONALNI MEDIJI U KRIZNIM SITUACIJAMA (STUDIJ SLUČAJA BOSNE I HERCEGOVINE)

Ovaj rad donosi analizu novomedijske publike tokom kriznih situacija u Bosni i Hercegovini tokom 2013. i 2014. godine. Tokom februarskih protesta 2014. i protesta povodom neusvajanja Zakona o JMB u julu 2013. godine, značajan informacijski faktor je bilo građansko novinarstvo koje je na platformi novih medija, bežičnog interneta i eksponencijalnog rasta broja smartphona, doprinijelo jasnijoj i potpunijoj slici šta se zapravo dešavalo tokom perioda socijalnih nemira.

Rad u podacima koje sadrži inkorporira podatke iz dva empirijska istraživanja. Prvo istraživanje predstavlja anketa 500 ispitanika iz svih BiH gradova metodom slučajnog uzorka dajući odgovore na pitanja poput koji su bili primarni izvori informacija građana tokom kriznih situacija, koliko su građani kao komunikatori doprinijeli svojim medijskim angažmanom (građansko novinarstvo), te koliko/kakvu ulogu su alternativni vidovi komunikacije (blog, socijalni mediji, komentari na portalima itd.) zapravo imali u odnosu na profesionalno informiranje. Drugi empirijski pristup donosi i mišljenja devet istaknutih teoretičara (komunikologa) i pragmatičara (građana-novinara, free-lance novinara i jednog vlasnika community radija) koji su u dubinskom intervjuu pružili analizu građanskog novinarstva u odnosu na profesionalne medije.

Ključne riječi: građansko novinarstvo, mediji, kriza, nova publika.

KONTEKST

Medijska slika svijeta se perpetualno mijenja. Mediji su uključeni u sve sfere života ali kao takvi podložni su hiperturbulentim promjenama u svim oblicima; fuzije žanrova, nove medijske forme i oblici, zamjena uloga komunikatora-recipienta pa tako i medija-publike. Nekada publika a danas medij – ukratko je objašnjenje fenomena građanskog novinarstva. Nastalo kao rezultat medijamorfoze, eksponencijalnog rasta broja smartphona u eri hiperbrzih bežičnih internet konekcija te omniprisutnih socijalnih medija i drugih platformi za dijeljenje medijskog sadržaja, građansko novinarstvo postaje ozbiljan faktor u medijskoj slici skoro svakog društva. Ovisno od stepena razvijenosti demokratije, građansko novinarstvo može funkcionirati dvojako: 1) kao ravnopravna ali ipak sadržajno gledano medijska komponenta komunitarnog tipa u zemljama napredne demokratije (Njemačka, Austrija, Kanada, Južna Koreja), 2) kao dopuna ili čak i zamjena za rad mainstream medija (tradicionalnih kanala) u zemljama koje pate od insuficijencije ili pak odsustva demokratije (Irak, Afrika pa i Bosna i Hercegovina). Ono što je bitno jeste da se milijarde građana u posjedu uređaja koji mogu instant zabilježiti događaj (u bilo kom formatu) i podijeliti ga sa svijetom za nekoliko minuta, ne smiju zanemariti. Građani-novinari tako postaju pokretne TV stanice bez dozvole za emitiranje a sveprisutnost socijalnih mreža (u prvom redu Facebooka i Twittera ali i Youtubea, Flickra i ostalih) daje im ozbiljnu moć za koju su nekad medijski konglomerati radili decenijama. Istina, građansko novinarstvo jeste prema konceptu alternativno i često lokalno determinirano (community novinarstvo); kao takvo ima ozbiljan problem koji mainstream mediji nemaju a to je – kako (lako i brzo) doći do televizijskih ekrana (i drugih kanala mass-medija) iz alternativne sfere. Za sada je činjenica da bez augmentativne uloge mainstream medija – u prvom redu televizije – građansko novinarstvo ne može pokazati svoj puni potencijal i svedeno je na pukog svjedoka u slučajevima crne hronike, političkih skandala ili nerijetko soft-newsa. Ozbiljniji događaji zabilježeni okom i uređajem građanina-novinara obično dobiju i pažnju profesionalnih novinara koji, istina, često krenu od onoga šta je novinar-amater zabilježio i potom kroz svoj rad daju dublji, analitičniji i značajniji otisak cijelom događaju.

ULOGA GRAĐANSKOG NOVINARSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina, kao zemlja s socijalističkom pozadinom, nije imala očekivan, logičan (možemo reći i “normalan“) put razvoja kritičke javnosti i javnosti uopšte. Ona predstavlja jedan svojevrsan endemski primjer javnosti koja egzistira kao pasivna ili čak nejavnost, dok je online javnost veoma aktivna, živa i sklona medijskom aktivizmu. Tako imamo situaciju da se javnost u BiH nije formirala uobičajeno: od salonskog javnog mišljenja preko demokratizacije do formiranja aktivne “ulične“ javnosti pa do online javnosti koja ide ruku pod ruku sa aktivnom javnom sferom u naprednim demokratijama. U Bosni i Hercegovini imamo situaciju da je javnost ostala u sferi pasivnog ili latentnog i u prošlom – komunističkom – do aktuelnog sistema koji se često naziva tranzicijskim jer je prelazna faza ka, uslovno rečeno, potpunom demokratskom društvu. Danas, 23 pune godine nakon priznavanja Bosne i Hercegovine kao samostalne države i isto toliko godina nakon vladavine komunizma, javnost BiH je daleko od aktivne; javnost je štaviše ostala pasivna ali je medijska – online – javnost postala surogat za pitanja od javnog značaja i do formiranja javnog mnijenja dolazi na forumima, socijalnim mrežama, komentarima na portalima, blogovima i drugim alternativnim medijskim kanalima (Osmančević, 2006. “*Osobnosti geneze javnosti u BiH*“).

Penetracija interneta u BiH je u 2015. godini dosegla više od dvije trećine (67,9%¹) što potvrđuje rast korisnika internet u Bosni i Hercegovini od 2011. godine i 55% korisnika interneta (Džihana, Amer, Ćendić, Kristina i Tahmaz, Meliha 2012:6). Studija Open Society Londona “*Mapping digital media – Bosnia and Herzegovina*” potvrđuje da su nove platforme za pristup vijestima preko weba i internet postale iznimno bitne budući da 51% kućanstava u 2010. godini posjeduje računar s internet konekcijom što je porast od 250% u odnosu na period od samo pet godina ranije (ibid: 17). Iako je do podataka o tačnom broju smartphone uređaja teško doći,² neke projekcije govore da u Bosni i Hercegovini ima najmanje 50% smartphona od ukupnog broja aktivnih telefonskih brojeva što predstavlja ozbiljan broj potencijalnih građana-novinara sa mogućnosti da zabilježe i podijele medijski sadržaj online.

---

¹ Prema Internet world statistics - <http://www.internetworldstats.com/europa2.htm> 26.5.2015.

² “Najsvježiji“ podatak je iz 2011. godine o 300000 korisnika mobilnog interneta na svojim mobilnim aparatima – prema <http://www.bljesak.info/rubrika/sci-tech/clanak/u-bih-vise-pametnih-telefona-nego-u-europskoj-uniji/46019> 28.5.2015.

Koji je zapravo potencijal građanskog novinarstva? Da li može biti zamjena za mainstream medijske kanale ili barem kvalitetan izvor informacija kada tradicionalni mediji zakažu? To su pitanja na kojima smo pokušali dati odgovor u empirijskom dijelu rada.

GRAĐANSKO NOVINARSTVO VS PROFESIONALNI MEDIJI U KRIZNIM SITUACIJAMA

U Bosni i Hercegovini 2014. godina je bila jako turbulentna; februarski protesti, majske poplave, oktobarski izbori... Događaji koji uglavnom zauzimaju mnogo medijskog prostora. Uz izrazito fragmentiran medijski prostor Bosne i Hercegovine (tri javna RTV servisa, neutvrđen broj televizijskih i radijskih stanica kako domaćeg tako i inozemnog porijekla i ogroman broj portala) paralelno fungiraju alternativni mediji komuniciranja i informiranja: news portali, bloggovi, socijalni mediji, forumi i chat-sobe. Građansko novinarstvo i sadržaji zabilježeni tim putem upravo su svoj put započinjali od profila korisnika ili YouTubea, a potom se dalje diseminirali drugim kanalima komuniciranja.

Za ovu priliku je zanimljiva empirijska analiza građanskog novinarstva tokom kriznih situacija – konkretno, praćena su dva perioda: građanski protesti povodom neusvajanja zakona o JMBG (kraj juna – početak jula 2013. godine) i februarskih protesta (4-10. februar 2014. godine). Oba događaja su obuhvatila većinu gradova Bosne i Hercegovine, bili su – iako kratki – jako intenzivni i s pravom se mogu nazvati kriznim situacijama zbog masovnog broja demonstranata, blokade saobraćaja, sukoba s policijom i organima vlasti ali i nepotrebnim razaranjem objekata u Sarajevu, Tuzli, Zenici, Mostaru...

Empirijska metoda sastoji se od dva dijela istraživanja. Prvo istraživanje obuhvata anketu provedenu na slučajnom uzorku od 500 anonimnih ispitanika sa područja cijele Bosne i Hercegovine. Slučajni uzorak je pretpostavljao aproksimativnu prosječnu sliku medijske publike Bosne i Hercegovine i u isto vrijeme predstavio je starosnu, obrazovnu i polnu strukturu korisnika/posjetilaca internet portala. Cilj ankete je, između praćenja mnogih drugih indikatora, bilo ispitivanje percepcije građanskog novinarstva kod građana Bosne i Hercegovin te njegove uloge, potencijala i budućnosti koju može imati.

Drugo istraživanje koje je provedeno jeste strukturirani stručni intervju. Interjuisano je devet pragmatičara i teoretičara iz medijske sfere Bosne i Hercegovine

koji su ili teoretski (svojim poljem istraživanja i medijske analize) ili pragmatično (djelovanjima u medijskoj sferi kao novinari ili bloggeri) kompetentni ocijeniti stanje građanskog novinarstva tokom građanskih protesta u Bosni i Hercegovini. Uključeni su predstavnici iz reda komunikologa novih medija i poznavaoči mas-medija, potom autori najposjećenijih blogova i slobodni novinari (nevezani za medijske kuće). Između ostalih, traženi su odgovori na pitanja o pokazanom nivou novinarskih znanja/profesionalnosti kod građana-novinar, pristrasnosti u medijskom djelovanju, nivou tehničke/medijske pismenosti, stepenu involviranosti građanskog novinarstva o fomiranju javnog mnijenja o bitnim pitanjima te mišljenje o značaju građanskog novinarstva u procesu demokratizacije odnosa u BiH i direktnim posljedicama djelovanja građanskog novinarstva u BiH.

GRAĐANI O GRAĐANIMA-NOVINARIMA

Pomenuli smo trend pomjeranja publike sa mainstream kanala informiranja na alternativne kanale informiranja kao što su socijalni mediji, blogovi, komentari posjetilaca portala i drugi medijski kanali. Anketa na slučajnom uzorku od 500 ispitanika pokazala je kakav je trend trenutno u Bosni i Hercegovini (tabela 1):

Tablica 1. *Frekvencije medijskih kanala kao izvora informiranja u BiH N= 505*

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Televizija	81	8.9	16.0	16.0
Radio	6	.7	1.2	17.2
Štampa	13	1.4	2.6	19.8
Online portali	327	35.9	64.8	84.6
Socijalne mreže (Facebook Twitter blog itd	78	8.6	15.4	100.0
Total	505	55.5	100.0	
Missing 0	405	44.5		
Total	910	100.0		

(Pitanje: Koje medijske kanale najcesce koristite kao izvor informacija?)

Online portali dominiraju kao primarni izvor informiranja kod 327 od 505 anketiranih (skoro 65%). Na drugom mjestu je televizija koja je za 81 od 505 anketiranih (16%) primarni izvor informiranja. Treba naglasiti da su televiziji jako blizu socijalni mediji – 15,4% ili 78 od 505 anketiranih dok štampa i radio daleko zaostaju.

Drugi indikator koji smo nastojali utvrditi anketom jeste pokušaj aktivnog medijskog uključenja u medijske (informativne) tokove. Podaci dati u tabeli 2:

Tablica 2: *Frekvencije medijskih kanala kao izvora informiranja u BiH N= 501*

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Nisam nikad zabilježio niti poslao takav materijal	364	40	72.7	72.7
Jesam fotografisao/snimio neki materijal ali ga nisam poslao	46	5.1	9.2	81.8
Zabilježio sam materijal ali sam ga objavio samo na svom profilu	40	4.4	8.0	89.8
Poslao sam zabilježeni materijal medijima ali nije bio objavljen	11	1.2	2.2	92.0
Poslao sam materijal koji sam zabilježio i bio je objavljen	40	4.4	8.0	100.0
Total	501	55.1	100.0	
Missing 0	409	44.9		
Total	910	100.0		

(Pitanje: Da li ste kada poslali svoju fotografiju ili audio-vide sadržaj na medij i je li taj materijal objavljen?)

Zasad, ako je suditi prema dostupnim podacima, ne postoji kritična masa građana koji su spremni na aktivnije medijsko učešće u tokovima informiranja. Svega 8%

anketiranih je zabilježilo neki događaj koji su poslije mediji (uglavnom portali) prenijeli široj publici. Isti broj anketiranih se odlučio podijeliti zabilježeni materijal (fotografiju ili video-isječak) na svom profilu dok je u skoro $\frac{3}{4}$ slučajeva publika bila apatična to jeste “niti su zabilježili niti poslali neki materijal medijima“ tokom kriznih situacija (72,7% ili 364 od 501 anketiranih).

Ključno je pitanje (ili pak hipoteza) bilo u kojoj mjeri su aktivni građani-novinari svojim komentarima, materijalom te medijskim sadržajima doprinijeli tokom kriznih situacija? Frekvencije odgovora na pitanja: “koliku su ulogu odigrale socijalne mreže, blogovi, komentari na portalima i građani koji su se pojavljivali u medijskom prostoru u razjašnjenju medijske situacije tokom protesta vezanih za neusvajanje Zakona o JMBG u Sarajevu/februarske proteste širom BiH?“ dato je u tabelama 3 i 4:

Tablica 3: *Frekvencija uloge građanskog novinarstva u razrješavanju komunikacijske situacije tokom protesta zbog neusvajanja JMBG u Sarajevu jula 2013, N= 494*

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Veliku ulogu	134	14,7	14,7	27.1
Značajnu ulogu	206	22.6	22.6	68.8
Ne tako značajnu ulogu	60	6.6	6.6	81.0
Nikakvu ulogu	30	3.3	3.3	87.0
Ne mogu odgovoriti nisam pratio medijska zbivanja	64	7.0	7.0	100.0
Total	494	54.3	54.3	
Missing 0	416	45.7	45.7	
Total	910	100.0	100.0	

Pitanje: Koliku su ulogu odigrale socijalne mreže, blogovi, komentari na portalima i građani koji su se pojavljivali u medijskom prostoru u razjašnjenju medijske situacije tokom protesta vezanih za neusvajanje Zakona o JMBG u Sarajevu?

Tablica 4: *Frekvencija uloge građanskog novinarstva u razrješavanju
komunikacijske situacije tokom februarskih protesta 2014, N= 489*

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Veliku ulogu	148	16,3	30.3	30.3
Značajnu ulogu	207	22.7	42.3	72.6
Ne tako značajnu ulogu	58	6.4	11.9	84.5
Nikakvu ulogu	27	3.0	5.5	90.0
Ne mogu odgovoriti nisam pratio medijska zbivanja	49	5.4	10.0	100.0
Total	489	53.7	100.0	
Missing 0	421	46.3		
Total	910	100.0		

Pitanje: Koliku su ulogu odigrale socijalne mreže, blogovi, komentari na portalima i građani koji su se pojavljivali u medijskom prostoru u razjašnjenju medijske situacije tokom protesta vezanih za februarske proteste širom BiH?

Podaci u tabelama 3 i 4 nedvojbeno potvrđuju hipotezu da je građansko novinarstvo (ili uključenje građana u medijsku deblokadu tokom kriznih situacija) imalo ulogu znatno veću od marginalne. Da je građansko novinarstvo imalo “veliku ulogu“ tokom protesta u julu 2013. godine izjasnilo se 27% anketiranih a za odgovor “značajnu ulogu“ 41,7%. Zbirno gledano, 68,8% anketiranih smatra da je građansko novinarstvo “doprinijelo razjašnjenju medijske situacije tokom protesta u vezi sa neusvajanjem Zakona o JMBG u Sarajevu“ jula 2013. godine (355 od 494 anketirana).

Naredne godine hipoteza je ponovno potvrđena - ovaj put i sa nešto uvjerljivijim brojevima; 30,3% anketiranih smatra da je građansko novinarstvo imalo “veliku ulogu“ u razjašnjenju medijske situacije a skoro isti broj (42,3%) ih smatra da je ta uloga bila “značajna“ – kumulativno 72,6%. Opravdano je pretpostaviti da značajna većina anketiranih (između 2/3 i ¾) smatra kako su medijski aktivni građani veoma značajni tokom kriznih situacija i medijske kakofonije.

Posljednja dva pitanja su tražila odgovor na sljedeće: da li građansko novinarstvo može biti dobar izvor informacija i pružiti informacije kada tradicionalni (uređivani) mediji poput televizije, radija ili štampe zakažu. Također se željelo ispitati i mišljenje o tome da li medijski aktivni građani (građani-novinari) mogu biti protuteža medijskom prostoru Bosne i Hercegovine onakav kakav je sada. Frekvencije odgovora na postavljena pitanja date u tabelama 5 i 6:

Tablica 5: *Frekvencija odgovora o građanskom novinarstvu kao dobrom izvoru informacija u odnosu na tradicionalne medije, N= 492*

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid U potpunosti se slažem	161	17,7	32.7	32.7
Uglavnom se slažem	235	25,8	47.8	80.5
Niti se slažem niti se ne slažem s tvrdnjom	68	7.5	13.8	94.3
Uglavnom se ne slažem	20	2.2	4.1	98.4
U potpunosti se ne slažem	8	9	1.6	100.0
Total	492	54.1	100.0	
Missing 0	418	45.9		
Total	910	100.0		

Pitanje: Građansko novinarstvo u BiH može biti dobar izvor informacija i pružiti potrebne informacije kada institucionalizirani mediji (TV, štampa) zakažu?

Tablica 6: *Frekvencija odgovora o GN kao protuteži medijskom prostoru BiH N= 491*

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid U potpunosti se slažem	185	20.3	32.7	37.7
Uglavnom se slažem	211	23.2	43.0	80.7
Niti se slažem niti se ne slažem s tvrdnjom	50	5.5	10.2	90.8
Uglavnom se ne slažem	37	4.1	7.5	98.4
U potpunosti se ne slažem	8	.9	1.6	100.0
Total	491	54.0	100.0	
Missing 0	419	46.0		
Total	910	100.0		

Pitanje: Medijski aktivni građani mogu biti odlična protuteža medijskom prostoru BiH?

Podaci su ohrabrujući za one koji zagovaraju tezu o velikim potencijalima građanskog novinarstva u Bosni i Hercegovini i kao protuteži aktuelnim medijima koji funkiraju na teritoriji BiH i kao dobrom izvoru informacija kada tradicionalni mediji – mainstream medijski kanali – zakažu. Podaci govore da je skoro trećina (32,7%) takvog mišljenja dok se s tvrdnjom da građanski mediji mogu biti dobar izvor informacija kada tradicionalni mediji zakažu uglavnom slaže skoro polovina anketiranih (47,8%). Oni koji se u potpunosti ne slažu sa ovom tvrdnjom su u veoma malom broju prisutni – svega 1,6%.

Da građansko novinarstvo može biti odlična protuteža medijima u BiH u potpunosti se slaže i nešto više nego u odgovoru na ranije pitanje – 37,7% ili 185 od 491 anketiranih.

Djelimično se sa ovom tvrdnjom slaže ravno 43% što kumulativno znači da 8 od 10 anketiranih (80,7%) smatra ili djelimično smatra da je građansko novinarstvo u odlična protuteža medijima koji sada funkiraju u BiH.

Zaključak koji se nakon podataka prezentiranim u ovim tabelama nameće jeste da su građani pasivniji nego što bi možda trebali biti i da se jako malo njih odlučuje aktivno uključiti u produkciju i diseminaciju medijskog sadržaja čak i tokom kriznih

situacija. Mnogo njih vjeruje da su informacije iz ovih alternativnih medijskih kanala “dobar izvor informacija“ te da mogu biti “odlična protuteža trenutnom medijskom prostoru BiH“, ali i da su bile posebno korisne tokom kriznih situacija za razrješenje neizvjesnosti u tada aktuelnoj medijskoj situaciji.

STRUČNI INTERVJU

Strukturirani stručni intervju obuhvatio je devet kompetentnih sagovornika. Razgovarano je sa komunikolozima novih medija, univerzitetskim profesorima - medijskim teoretičarima, ali i pragmatičarima iz sfere slobodnog novinarstva i bosanskohercegovačke blogosfere. Željelo se saznati više o građanskom novinarstvu i to iz dva ugla: teorijskom – komunikološkom nivou, ali i na pragmatičnom – iz medijske javnosti.

Prvo pitanje je bilo “u kojoj fazi se nalazi građansko novinarstvo u BiH“ a odgovori su se skoro u potpunosti poklapali. Svi intervjuirani, kako teoretičari tako i pragmatičari, komunikolozi i blogeri, saglasni su da je *građansko novinarstvo u Bosni i Hercegovini u začetnoj ili ranoj fazi*. Takvi nalazi koreliraju i sa ranijom teoretskom analizom i uporedbom Bosne i Hercegovine sa naprednim demokratijama i njihovim uređenjem medijskog prostora kao i stanjem građanskog novinarstva i reperkusijama koje isto proizvodi u drugim zemljama. Neki od intervjuiranih, prvenstveno pragmatičari iz reda blogera i slobodnih novinara, nalaze da građansko novinarstvo ima veliki potencijal i ne bi trebalo biti podcijenjeno u budućnosti budući da se vidjelo kako na njega “javnost reaguje“. Teoretičari su pak oprezniji u tvrdnjama te nerijetko fenomen građanskog novinarstva stavljaju u kontekst s nepostojanjem aktivne javnosti, teškom ekonomsko-političkom situacijom i opštom društvenom pozicijom građanstva³ u BiH. Neki pak navode kako je preduslov za ovakav medijski aktivizam građana zapravo postojanje “*visokog stepena društvene odgovornosti i osjetljivosti za marginalizirane grupe u društvu*“.⁴ Komunikolog Enes Osmančević smatra kako bi “*građani-novinari nakon početnog impulsa sada trebali biti svjesni snage medija i nastojati da sve ono što rade postaviti na viši nivo*“.⁵

Medijska slika Bosne i Hercegovine je, ako je suditi prema nekim odgovorima kako medijskih pragmatičara tako i teoretičara, već promijenjena pojavom i efektima

---

³ Prof. dr. Damir Kukić, komunikolog.

⁴ Amra Selesković, VESTA NVO i direktorica prvog community radija u Tuzli.

⁵ Osmančević Enes, komunikolog.

građanskog novinarstva. Neki navode da su te promjene materijalizirane u tome što su “promijenile mišljenje u glavama komšiluka⁶” a neki kao promjenu medijske slike navode slučaj da je “*medijska slika BiH već nepobitno promijenjena*” te da “*nijedna laž ili pokušaj obmane ne mogu dugo ostati neotkriveni u internet prostoru*”⁷. Mišljenja su pak podijeljena i ne misle svi da građansko novinarstvo može bitnije promijeniti medijsku (pa i društvenu) sliku Bosne i Hercegovine. Profesorica Fakulteta političkih nauka u Sarajevu Lejla Turčilo smatra da su “*medijski aktivni građani u mogućnosti promijeniti medijsku sliku BiH samo ako su brojni i masovni*” te da zasad ova “*alternativna medijska online zajednica nije u mogućnosti učiniti takvo šta*”. Njeno mišljenje dijeli i profesorica Vedada Baraković s Odsjeka za žurnalistiku Filozofskog fakulteta Tuzla koja kaže da “*u etnički i politički podijeljenoj BiH građanski aktivizam tipa medijskog aktivizma teško može promijeniti demokratsku sliku BiH*” te dodaje kako “*promjene moraju prvo započeti dokidanjem etničkog i afirmacijom građanskog kako bi se mogu stvoriti uslovi za demokratizaciju svake vrste*”. Profesor Damir Kukić sa Filozofskog fakulteta u Zenici skoro u potpunosti dijeli prethodna mišljenja kada je problem podijeljenosti javnog mnijenja i same javnosti u BiH ali dodaje kako “*aktivizam (građana novinara) jeste značajan iskaz građanske hrabrosti i preduvjet za formiranje znanja o društvenim problemima i načinima njihovog rješavanja*”. Treba napomenuti da je moguća i “*prepreka u vidu urednika (institucionaliziranih medija) koji će, uprkos pokazateljima o slušanošću/gledanošću/čitanošću, a zarad nekih drugih ciljeva, ignorisati ovaj napredak i ostati vjerni političko-dogmatičnoj programskoj šemi*” kako ističe direktorica nekadašnjeg community radija “Vesta” iz Tuzle, Amra Selesković.

Postavljeno je i pitanje o tome “koliko medijski aktivni pojedinci koji ne rade u medijima mogu direktno potaknuti dešavanja ne samo u medijskom prostoru nego i u stvarnosti”. Odgovor je uglavnom potvrđan i često kvalificiran sa “*značajno*”: Postoje mišljenja da građani tek danas postaju svjesni svoje (medijske) uloge u društvu te smiju iskazati nezadovoljstvo i ukazati na nepravilnosti⁸ a neki su nešto suzdržaniji pa referiraju na alternativne medije (blog) koji “*nekonvencionalnim jezikom s mnogo argumenata*”⁹ odaju mnogo. Teoretičari imaju različita mišljenja koja nisu dijametralno suprotna. Tako prof. Turčilo kaže da reperkusije iz virtualne sfere i utjecaj na javnu sferu ovise od slučaja do slučaja pa su tako “*u slučaju JMBG protesta znatno više potaknuli dešavanja, jer je cilj bio konkretan i jedinstven*” a u vrijeme protesta u februaru 2014 “*više je bilo riječ o dijeljenju informacija, nego o*

⁸ Kaže Zdenko Bajo, blogger.

⁹ Blogger Ševko Kadrić.

mobilizaciji... iako, i samo dijeljenje informacija, naravno, često pokreće aktivnosti. “. Prof. Baraković ističe da je to moguće ako postoje neki drugi preduslovi poput generalnog stanja društva i proporcija socijalnog problema a sličnu argumentaciju pri svom stavu koristi i prof. Kukić iako on bez ustezanja kaže kako *“medijski aktivni pojedinci, koji nisu profesionalno angažirani u medijima, mogu potaknuti određena dešavanja ne samo u medijskom prostoru nego i u realnosti“.* Njihovu snagu (građana-novinar) nipošto ne bi smjeli potcijeniti (prema riječima Bedrane Kaletović) a neki se (opravdano?) pribojavaju da bi, ukoliko je istinita hipoteza o prenosu medijskog utjecaja građana-novinar sa medijske sfere u javnost/realnost, to moglo dovesti do zloupotrebe (kako kaže Amra Selesković) i dodaje da *“takva praksa ukazala na zloupotrebu medija u svrhu huškanja javnosti i pozivanja na bunt, što bi bilo suprotno etičkom prefiksu građanskog novinarstva...te da medijski aktivni pojedinci, koji nisu zaposleni u mediju kao reporteri i urednici/novinari, ne mogu koristiti javni prostor za promicanje vlastitih ideja bez prezentiranja druge strane i opcije... budući da građansko novinarstvo nije bez ograničenja i mora biti zasnovano na društveno prihvatljivim normama izvještavanja. “.* Novinar-freelancer i pokretač prvog bh portala građanskog novinarstva Aldin Arnautović podvlači da *“bez građanskog angažmana u protoku informacija u kriznim situacijama, sistem ne može odgovoriti informativnim potrebama ljudi koje opslužuje... građanski angažman nije došao kao fenomen nego kao potreba u ozračju medijske blokade zarad političkih, ekonomskih i inih interesa vladajućih struktura. “*

Mišljenja bosanskohercegovačkih medijskih stručnjaka uglavnom se sažimaju u jednoj tački kad je riječ o ulozi medijski aktivnih građana u kriznim situacijama – preovladava mišljenje da građani-novinari ***doprinosu informativnim potrebama drugih građana*** što za sobom povlači i veći protok informacija koje su necenzurisane, neregulirane i needitovane (“sirove“). To načelno može značiti veću demokratizaciju jer, kako kaže profesorica sa FPN Sarajevo Lejla Turčilo, medijska aktivnost može znatno više potaknuti dešavanja u stvarnom životu te u određenim – za to povoljnim – kontekstima kanalisati određene procese i aktivnosti u javnoj sferi. Naravno, za to moraju postojati preduvjeti i problemi se moraju ticati šire javnosti inače medijski aktivizam građana ne može uraditi mnogo toga (profesorica Vedada Baraković, Filozofski fakultet Tuzla) a isto mišljenje (u nijansama drugačijoj interpretaciji) podržavaju i blogeri i slobodni novinari.

Mišljenja su pak bila podijeljena u vezi sa pitanjima o pristrasnost, etičnosti i prisustvu elemenata profesionalnosti u sadržajima građanskog novinarstva. Jedni su zastupali mišljenje da je objektivnost izmišljena kategorija koju je iluzorno očekivati

od pojedinca (Baraković) – bio on profesionalac ili amater. Kada je riječ o amaterskom izvještavanju – a građansko novinarstvo je sui generis takvo – također je rečeno da je *“nerealno očekivati visok stepen objektivnosti”* (Baraković). U ovom tonu su nastavili i drugi koji su kazali kako je uvijek riječ o pristrasnom izvještavanju (Amra Selesković) dok su neki kvalificirali cijeli pojam objektivnosti te ga razdvojili od slučaja do slučaja – poput mišljenja prof. Turčilo da su *“u slučaju JMBG protesta bili objektivni, u slučaju februarskih protesta bili pristrasni, a u slučaju poplava bili aktivistički.”* (Turčilo).

Profesionalno izvještavanje odnosno elementi profesionalnosti su druga stvar koja je indikativna u građanskom novinarstvu koje, istina, možda i nema imperativ da bude profesionalno (Lejla Turčilo, Aldin Arnautović) koliko i etično. Jedan od intervjuiranih navodi kako je pomalo naivno očekivati *“izvještavanje bez strasti”* (Ševko Kadrić, blogger) jer je ipak nekad riječ o stvarima koje se tiču svih nas (protesti, op. aut.). Osmančević ističe da građani-novinari *“ne mogu biti objektivni jer su akteri, ne poznaju novinarske standarde ali osjećaju da imaju argumente na svojoj strani iako su nužno pristrasni”*. Također dodaje da, ako su CNN i još neke medijske korporacije prikazale fotografije i audio-video zapise koje su snimili građani-novinari iz Bosni i Hercegovine onda se mora priznati da profesionalnosti – ima.

Pragmatičari i teoretičari se dijelom slažu kako *“čak i slučajno neko “ubode” kvalitetan snimak, detalj, momenat čije vrijednosti u početku nije ni svjestan”* (Bedrana Kaletović) te da *“nije uvijek u pitanju amaterizam”* (Zdenko Bajo, blogger). To podržavaju i teoretičari napominjući kako u nekim slučajevima definitivno postoje (i u tehničkom i u sadržajnom smislu) elementi profesionalnosti u izvještavanju te oprezno dodaju kako *“minimum standarda u smislu tačne i pouzdane informacije mora biti ispoštovan”* (Turčilo). Neprofesionalnost nije bila imanentna građanima-novinarima već i mnogim profesionalcima od kojih se ista očekuje prema mišljenju prof. Baraković a naišli smo i na mišljenje koje relativizira i racionalizira izvještavanje građana novinara u kriznim ili posebnim situacijama (kao što je riječ o februarskim protestima ili slično) – konkretno iako je bilo prisutno emotivno i pristrasno izvještavanje *“..u tom momentu nije bilo moguće očekivati od građana prisebnost i samokontrolu te objektivni prikaz događanja... i da je vrlo teško nekome ko nije profesionalac u struci, objektivno reagovati”* (Selesković).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Građansko novinarstvo, medijska pojava imanentna XXI vijeku (iako prisutna i znatno ranije u rudimentarnim oblicima) na primjeru Bosne i Hercegovine pokazalo je da – pored prošlosti i uključenja u medijsko pokrivanje tokom kriznih situacija – izgleda ima budućnost. Iako se nalazi u začetnoj fazi (što potvrđuju kako nalazi komunikologa, teoretičara, slobodnih novinara i blogera tako i odgovori 500 anketiranih) doprinosi razrješenju neizvjesnosti tokom kriznih situacija. Istina, građani nisu previše agilni niti proaktivni kada je u pitanju medijski aktivizam; velika većina njih se odluči da ni ne snimi materijal koji je vrijedan pažnje a kamoli da isti diseminira preko uobičajenih medijskih kanala. Tek svaki peti građanin snimi sadržaj koji podijeli na svom profilu ili pošalje dalje medijima dok manji dio odluči da zadrži sadržaj za sebe. Bilo kako bilo, većina smatra da su građani-novinari dobar izvor informacija u odnosu na profesionalne medije i odlična protuteža mainstream medijima u BiH koji su u slučaju protesta u BiH bili često predmet manipulacije i pružili odlične primjere medijskog spina.¹⁰ Kao takvi, mainstream mediji nisu uživali povjerenje velikog broja građana što potvrđuje i podatak da se većina građana za svježe informacije obraćala news-portalima (još uvijek alternativni mediji) te socijalnim mrežama uz izuzetak televizije koja je zadržala labilno drugo mjesto kada je u pitanju ljestvica informiranja građana Bosne i Hercegovine.

Da građansko novinarstvo ima elemente profesionalizma i objektivnosti nije do kraja potvrđeno ali je i prema prirodi pitanja diskutabilno; alternativno novinarstvo u odnosu na profesionalno – uređivano – “pati“ od istih boljki bez obzira na nivo provjere, gatekeeping i uredničku politiku. Štaviše, opravdano je postaviti pitanje da li previše kontrole informacija ubija informaciju (!) ili joj pomaže budući da s jedne strane imamo medije koji su – u slučaju BiH – često pod kontrolom ili vladajućih struktura ili finansiranjem naslonjeni na kantonalne/federalne budžete. U takvoj konstelaciji odnosa pomalo je iluzorno očekivati objektivnost kada su u pitanju fer, korektna i tačna izvještavanja a uredničke pozicije na mainstream medijima često predmet trgovanja u postizbornim vremenima. S druge strane, građansko novinarstvo nudi needitovanu ali i necenzurisanu (a nerijetko neetičnu i neprofesionalnu) diseminaciju informacija koja može napraviti ne samo štetu ugledu ili izazvati zabunu (komunikacijsku blokadu) nego može izazvati i paniku ili histeriju među publikom. Diskrepanca između profesionalnog i amaterskog izvještavanja ostaje u domenu

---

¹⁰ Više o tome na <http://www.media.ba/bs/magazin/spring-pong> 29.5.2015.

generalne medijske pismenosti publike Bosne i Hercegovine – a tako i građana-novinara čije (proaktivnije i ozbiljnije) vrijeme treba tek doći.

Građansko novinarstvo u odnosu na profesionalne medije u BiH uživa trenutne simpatije zbog svog novog, privlačnog i jednostavnog koncepta; svako sa mobitelom i kamerom te pristupom internetu može biti novinar, postati dio medijskog prostora i pribaviti nešto popularnosti (a možda i novca¹¹). Profesionalni mediji su sporiji, podložni kontroli, gatekeepingu, framingu, uređivačkoj politici, administrativnim mehanizmima, planiranim budžetom i mnogim poteškoćama koje pojedinac – građanin-novinar – nema. Na ulicama je svaki pojedinac potencijalni novinar dok ni velike medijske kuće nemaju u svakom trenutku (pa čak ni u svakom gradu) angažirane novinare spremne da odmah izvještavaju o najnovijim aktuelnostima. Ipak, profesionalizam, analitičnost i etika ostaju domen u kom građansko novinarstvo (veoma često) nema šta tražiti. Profesionalni mediji, u prvom redu javni servisi, imaju strog nivo kontrole, provjere i prate novinarsku deontologiju kontinuirano što je osobina koju rijetko nalazimo kod građana-novinara (uglavnom zbog generalnog nivoa medijske pismenosti).

Na samom kraju možemo reći da građansko novinarstvo na analiziranim primjerima kriznih situacija u Bosni i Hercegovini uživa značajno povjerenje, snagu i potencijal koji prepoznaju svi: građani (aktivno ili pasivno uključeni u komunikacijske tokove), medijski teoretičari ali i blogeri, novinari... U trenucima informacijske kakofonije, kada su profesionalni mediji često nespremni odgovoriti kompleksnim informacijskim zahtjevima publike, građansko novinarstvo popunjava prazninu dajući drugi i drugačiji pristup informacijama: površan, sirov, necenzurisan, napravljen od strane amatera koji nekada inkliniraju senzacionalizmu ali u isto vrijeme svjež, autentičan, obojen pristrasnošću i ličnim unosom kreatora sadržaja u produkciju sadržaja.

---

¹¹ Na YouTubeu se, poznato je, može i pristojno zaraditi ako snimate nešto posebno vrijedno gledanja - op. aut.

IZVORI I REFERENCE:

1. Bowman, Shayne & Willis, Chris (2003). *"We Media - Participatory journalism"*, Media Center at The American Press Institute, California
2. Craig, Richard (2005): *"Onlajn novinarstvo"*, Clio, Beograd
3. *Džihana, Amer; Ćendić, Kristina i Tahmaz, Meliha (2012): "Mapping Digital Media: Bosnia and Herzegovina"*, Open society foundation, London.
4. Fackson, Banda (2010): *"Citizen Journalism & Democracy in Africa – study"*, Highway Africa, South Africa;
5. Fernando, Angelo (2008): *"Citizen-powered journalism fills a void"*, Communication World Magazine, San Francisco, USA
6. Gilmore, Dan (2004): *"We the media: Grassroots Journalism by the People For the People"*, O'Reilly, ISBN-13: 978-0596102272, USA
7. Husejnefendić, Šejn (2012): *"(Neke) specifičnosti publike i novog medijskog okruženja u Bosni i Hercegovini" – Vjerodostojnost medija i izazovi globalizacije*, Sarajevo,
8. Husejnefendić, Šejn (2012): *"Influencija news portala na perzistenciju printanih medija u Bosni i Hercegovini"*, Medijski dijalozi No. 11, Podgorica
9. Högerl, Judith (2010): *"An agency full of citizens? How news agencies cope with citizen journalism: Their concerns and strategies"*, Reuters Institute Fellowship Paper, Univeristy of Oxford, London
10. Kelly, John (2009) *"The rise, challenges and value of citizen journalism"*, Reuters Institute, Oxford, UK
11. Osmančević, Enes (2009): *"Demokratičnost WWW komuniciranja"*, Sarajevo, Friedrich-Ebert Stiftung,
12. Ross, R & Cormier, SC. (2010): *"Handbook for citizen journalists"*, Denver, Colorado: National Association of Citizen Journalists (NACJ).

Intevjuirani eksperti, teoretičari i pragmatičari

1. **Prof. Dr. Vedada Baraković**, vanredni profesor na Odsjeku za žurnalistiku Filozofskog fakulteta Tuzla, mas-medijski teoretičar.
2. **Prof. dr. Enes Osmančević**, vanredni profesor s Filozofskog fakulteta u Tuzli, komunikolog novih medija.
3. **Prof. Dr. Lejla Turčilo**, vanredni profesor na Fakultetu političkih nauka Sarajevo, komunikolog novih medija.

4. **Prof. dr. Damir Kukić**, vanredni profesor s Filozofskog fakulteta u Zenici, komunikolog.
5. **Aldin Arnautović**, novinar – freelancer, pokretač prvog bh sajta građanskog novinarstva i medijski trener .
6. **Bedrana Kaletović**, diplomirani novinar – freelancer i dopisnik SET.
7. **Amra Selesković**, VESTA NVO i direktorica prvog community radija u Tuzli.
8. **Ševko Kadrić**, blogger.
9. **Zdenko Bajo**, blogger

Web izvori:

<http://www.internetworldstats.com/europa2.htm>
<http://www.bljesak.info/rubrika/sci-tech/clanak/u-bih-vise-pametnih-telefona-nego-u-europskoj-uniji/46019>
<http://www.media.ba/bs/magazin/sping-pong>
<http://www.questionpro.com/>
www.Onlinesurvey.com

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet

Odsjek: Žurnalistika

dr. Tihomila Markovića broj 1

75000 Tuzla

sejn.husejnefentic@untz.ba

CITIZEN JOURNALISM VS PROFESSIONAL MEDIA DURING CRISIS (CASE STUDY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA)

Abstract

This paper presents an analysis of new, media active, audience during crises in Bosnia and Herzegovina in 2013 and 2014. During the general protests in February 2014 and protests in July 2013 in Sarajevo, a significant information factor was citizen journalism. It used the new-media platforms, the availability of wireless internet and an exponential growth in the number of smartphones and contributed to a clearer and more complete picture of what actually happened during the periods of social unrest.

This paper comprises a survey of 500 respondents from all BiH cities and gives answers to questions like: what were the primary sources of information of BiH citizens during crisis, how much did citizens (as communicators) contributed with their media engagement (through citizen journalism), and how much and which role alternative communications (blog, social media, comments on portals etc.) actually had in relation to the mainstream - professional sources of information.

Also, the work brings opinions from nine prominent media theorists (communication experts) and pragmatists (citizen-journalists, free-lance journalists and owner of one community radio) given in in-depth interview and also gives an analysis of citizen journalism in relation to the professional media.

Key words: citizen, journalism, media, crisis, new, public.

UDK 659.3/.4(497.6)

314.743(=569.1)-058.64

Stručni rad

Professional paper

Amela Delić

PREDSTAVLJANJE IZBJEGLICA NA INFORMATIVNIM WEB PORTALIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

U radu analiziramo način na koji su na informativnim web portalima u Bosni i Hercegovini predstavljene izbjeglice iz Sirije. Istraživali smo koliko pažnje problemima izbjeglica posvećuju četiri najposjećenija web portala u Bosni i Hercegovini. Rezultati su pokazali postojanje četiri ključna interpretacijska okvira u izvještavanju o izbjeglicama: predstavljanje izbjeglica kao nasilnih, predstavljanje izbjeglica kao opasnosti za opstanak Evropske unije, povezivanje izbjeglica sa političkom karijerom njemačke kancelarke Angele Merkel i prikazivanje ličnih priča izbjeglica iz Sirije. Mediji ponavljaju stereotipne ideje o izbjeglicama koje možemo uočiti u naslovima, korištenim riječima, metaforama i fotografijama. Praćeni mediji prenose uglavnom iste informacije o najnovijim događajima vezanim za izbjeglice, te su informacije najčešće preuzete od stranih novinskih agencija, podaci o broju žrtava ponekad nisu ujednačeni ili čak nisu tačno navedeni, a na fotografijama se rijetko vide oni kojima je u ovoj priči najteže – izbjeglice.

Ključne riječi: izbjeglice, mediji, interpretacijski okviri, frejmovi.

INTERPRETACIJSKI OKVIRI: KONTEKSTUALIZACIJA “PROBLEMA“IZBJEGLICA

*U Njemačkoj trinaestogodišnju rusku djevojčicu silovali migranti?
(Nezavisne novine, 28.1.2016.)*

Ponekad ne vidimo problem u ovakvim naslovima na koje nailazimo u medijima. Čak ni kad naslov u tekstu nije potkrijepljen činjenicama, kakav je slučaj sa ovim naslovom na web portalu Nezavisnih novina iz Banjaluke. Ova vijest se kasnije pokazala potpunom neistinom.¹ Ali, da li je ta druga vijest ostvarila isti utjecaj kao i prva?

Izbjeglice iz Sirije su u posljednje vrijeme tema o kojoj možemo čitati u svim medijima, kroz sve rubrike i u različitim interpretacijama. Osim ZIKA virusa, terorizma, prepirki između Erdoana i Putina, tzv. “izbjeglička kriza“ nametnula se kao medijski spektakl (Kellner) stoljeća. Mediji, svjesno ili ne, zbunjuju publiku mnoštvom različitih tumačenja problema s kojim se susreću (ili izazivaju) izbjeglice. Često možemo vidjeti da se u medijima termini *izbjeglice*, *migranti*, *azilanti* pojavljuju kao sinonimi (paralelno se koriste u istom tekstu), što dovodi do različitih interpretacija situacije u kojoj se nalaze izbjeglice.

Prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o statusu izbjeglica iz 1951. godine, izbjeglicom se smatra svaka osoba “koja se ne nalazi u zemlji svog državljanstva uslijed osnovanog straha od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, te zbog pripadnosti određenoj društvenoj grupi, ili zbog političkog mišljenja, ne može ili se zbog tog straha, ne želi staviti pod zaštitu dotične države; ili osoba bez državljanstva koja se nalazi izvan zemlje prethodnog stalnog boravišta, a koja se ne može ili se zbog straha ne želi vratiti u tu državu.”² Termin migranti se u značenju bitno razlikuje od prethodnog. Migranti “biraju da odu, ne zato što su izloženi direktnoj prijetnji od progona ili smrti, već uglavnom zato da bi poboljšali svoj život tako što će naći zaposlenje, ili u nekim slučajevima zbog obrazovanja, spajanja sa porodicom ili drugih razloga. Za razliku od izbjeglica koje ne mogu bezbjedno da se vrate kućama, migranti se ne suočavaju sa takvim preprekama za povratak. Ukoliko odluče da se vrate kući, oni će nastaviti da dobijaju zaštitu svoje države.”³ Dakle, upotreba ovih pojmova kao sinonima u medijskim izvještajima je neopravdana.

¹ <http://www.nezavisne.com/novosti/svijet/Djevojica-priznala-da-je-izmislila-silovanje/351037>, datum preuzimanja: 31.1.2016.

² <http://www.apc-cza.org/fr/zenevska-konvencija-1951.html>, datum preuzimanja: 26.1.2016

³ <http://www.unhcr.rs/opste/razno/stav-unhcr-izbeglica-ili-migrant-sta-je-ispravno.html>, datum preuzimanja: 26.1.2016.

Mediji nisu puki prenosioci činjenica ili novosti. Njihova uloga nije samo da informiraju građane. Mediji, uz to što informišu, edukuju, zabavljaju, dijelom i formiraju svoju publiku. Interpretacijom događaja, smiještanjem u određeni kontekst, povezivanjem s prethodnim događajima, mediji publici ne govore samo šta se to važno desilo o čemu treba razmisliti, nego i kako o konkretnom događaju misliti. Iako su mišljenja teoretičara o utjecaju kojeg mediji imaju na društvo podijeljena i variraju od onih koja medije predstavljaju kao ključne u kreiranju javnog mnijenja (Model "hipodermičke igle", Gerbnerova "teorija kultivacije") do onih koja govore o aktivnijoj ulozi publike (Teorija zadovoljenja potreba), svi se slažu da mediji utječu na naše shvatanje svijeta. Kao i druge elite (obrazovne i političke), i mediji uglavnom poriču da su pristrasni, da imaju predrasude, a kamoli da ih upravo oni kreiraju. "Predrasude i rasizam nisu urođeni nego naučeni (...) posebno kroz dominantni diskurs – politički, medijski, naučni i obrazovni." (Van Dijk 2007).

Jedna od teorija koja govori o utjecaju medija je i teorija agende koja se zasniva na tezi da mediji odlučuju o tome koje će teme izabrati da predstave publici kao važne, kako i koliko će te teme biti istaknute, a samim tim i koliko će pažnje kod publike privući. Nametanje agende može se prepoznati u pokrivenosti teme, ali i općem tonu kojim je tema predstavljena (Brooke 2012:11). Biranje tema ne znači automatski pristrasnost medija. Međutim, dijelom zbog posljedice posredne prirode novinarskog posla, dijelom namjerno, mediji nam neke informacije predstavljaju važnijim ili manje važnim od drugih iako one to nisu. Publika vjerovatno rijetko razmišlja o tome koji sve faktori utječu na krajnji produkt koji joj se predstavlja kao objektivna, tačna, pouzdana i istinita informacija. Takvih faktora je mnogo, od ekonomskih i političkih pritisaka do ličnih "predtipiziranih slika stvarnosti" (Kurtić 2006), tj. predrasuda, stereotipa i ličnih preferencija novinara. Masovni mediji konstruišu realnost "uokviravanjem slika stvarnosti... na predvidiv i šablonski način" (McQuail, prema Cissel 2012). Upravo iz tog razloga mediji i jesu arena borbe različitih interesnih grupa koje žele da baš njihova interpretacija konkretnih događaja bude najprihvaćenija među publikom.

Osim što biraju teme o kojima će nas izvještavati, mediji nude i okvir kroz koji ćemo gledati na određene probleme. Gofman okvire definiše kao "šeme koje nam daju kontekst za razumijevanje informacija i omogućavaju pojedincima da lociraju, uočavaju, identifikuju i označavaju" (Steimel 2010:220) Ti okviri mogu se uporediti sa onim što Van Dijk zove "kontekstom", gdje po njegovom mišljenju na konačnu vijest utječu "stvarna ograničenja kao što su rokovi i lokacija, učesnici u vijesti (novinari, urednici, izvori i td.), kao i sadašnji ciljevi, ideologije, i znanje sudionika"

(Van Dijk 2007:195). Kako inače objasniti drugačiji odnos medija prema žrtvama terorizma u Parizu i Nigeriji?

Zbog toga nije svejedno jesu li izbjeglice predstavljene kao žrtve rata i progona, ili kao prijetnja i teroristi. Izbjeglice se u medijima uglavnom pojavljuju u negativnom kontekstu, dehumanizuju se i predstavljaju kao “masa“, njihova loša djela osvajaju naslovne stranice medija, a njihova dobra djela predstavljaju se kao incidentna. Iako mediji redovno izvještavaju o izbjeglicama, njihove informacije rijetko se odnose na svakodnevni život osobe koja bježi iz ratom zahvaćene domovine. Više prostora zauzimaju one informacije o osuđujućim postupcima pojedinih izbjeglica, koje se najčešće već u naslovu povezuju sa njihovim porijeklom, religijom ili kulturom.

Problem medijske interpretacije izbjeglica je još opasniji za “digitalne urođenike“ (Prensky 2001), koji imaju manje vremena za istraživanje različitih pogleda na problem i ne žele da se dodatno kognitivno angažiraju oko vijesti koje ih se direktno ne tiču, a i njihovo iskustvo je skromnije te ostavlja prostor medijima da nametnu svoja tumačenja “nepoznatog“.

TRENDOVI U MEDIJSKOJ PREZENTACIJI IZBJEGLICA

U bh. medijskoj prezentaciji izbjeglica, uočavamo najčešće sljedeće dihotomne frejmove:⁴

1. Pozitivan okvir – predstavljanje izbjeglica kao osoba kojima treba podrška i
2. Negativni okvir - kao grupe koja predstavlja potencijalnu prijetnju za sigurnost i stabilnost Evrope, ali i svijeta.

Istraživači bilježe različite trendove u predstavljanju izbjeglica u medijima. U istraživanju o predstavljanju sirijskih izbjeglica u Velikoj Britaniji, Venir A. uočava pozitivan trend gdje su u 35% slučajeva izbjeglice predstavljene na pozitivan način, dok ih 23% tekstova smješta u negativan kontekst. Prema ovom istraživanju kristalizovala su se četiri ključne teme na koje se mogu svesti svi izvještaji o izbjeglicama u medijima:

1. ukazivanje na ranjivost i nevinost izbjeglica, s posebnim fokusom na djecu,
2. moralna odgovornost koju društvo ima prema izbjeglicama,
3. ukazivanje na razliku između sirijskih izbjeglica i ekonomskih migranata i
4. predstavljanje problema kroz lične primjere.

---

⁴ Frejmovi su interpretacijski okviri na koje se mediji oslanjaju pri predstavljanju svakog novog događaja. To je skup već poznatih ideja, šema, stereotipa u koje se događaji uklapaju, kako bi ih publika lakše razumjela. Frejming događaja odnosi se na izbor i strukturiranje vijesti kod novinara, ali i “preradu medijskih sadržaja na strani recipijenta.“ (Kunczik&Zipfel 2006:148)

Istraživanje načina na koji su izbjeglice predstavljene u kanadskim medijima tokom 2010. godine imalo je slične rezultate. Izbjeglice su najčešće interpretirane kao žrtve (40% slučajeva), dok su u vezu s terorizmom dovedene u 20% medijskih tekstova (Medianu, Sutter & Esses 2013).⁵

Gibney uočava različit pristup medija izbjeglicama iz Azije i onim iz Evrope. Tako su, prema njegovom mišljenju, izbjeglice s Kosova u medijima predstavljene pozitivnije u odnosu na one koje su ranije bile tretirane u medijima. Razloge za takav odnos vidi u geografskoj blizini Kosova, umiješanosti NATO snaga u sukob i sličnom kulturnom identitetu Kosova sa evropskim zemljama (M. J. Gibney 1999).

S. Steimel u svom je istraživanju došla do zaključka da su u medijima u SAD-u izbjeglice predstavljene kao žrtve i to uglavnom kroz priče koje prate pojedince. Radi se o svojevrsnim fičerima⁶ koji kroz lična iskustva govore o širokom spektru problema s kojima se susreću sve izbjeglice. Najčešće te priče govore o smrti bliskih članova porodice onih koji su uspjeli da dođu u Ameriku i koji su svoja iskustva ispričali novinarima.

BOSANSKOHERCEGOVAČKI INFORMATIVNI WEB PORTALI O IZBJEGLICAMA

Frejmovi se mogu prepoznati u “ključnim riječima, metaforama, konceptima, simbolima i vizualnim elementima“ (Entman 1993). Ponavljanjem, isticanjem, naglašavanjem nekog od ovih obilježja, jedne ideje dobijaju prednost nad dugima, dok neke čak ostanu izvan diskursa. Od 25.1. do 25.2. 2016. analizirali smo način kako su izbjeglice predstavljene u bh. online medijima. Analizom tekstova čija su tema izbjeglice istraživali smo koliko često i iz kojih razloga ih mediji uvrstavaju na dnevni red (u agendu).

U fokusu istraživanja bili su neki od najposjećenijih⁷ web portali iz Bosne i Hercegovine: www.klix.ba, www.radiosarajevo.ba, www.nezavisne.com, www.fokus.ba, i www.oslobođenje.ba.

---

⁶ Fičeri su forma narativnog novinarstva koja se fokusira na ljudsku stranu svake priče. “Fičeri portretiraju ljude na koje se vijesti odnose, objašnjavaju pozadinu događaja, daju im lokalnu perspektivu, podučavaju publiku nekim vještinama, promiču kvalitetniji način života, istražuju trendove i životne stilove ili jednostavno zabavljaju.” (Kurtić, 2009)

⁷ Prema istraživanju agencije Gemius Audience.

Izješavanje o izbjeglicama na praćenim bh. web portalima može se sažeti u četiri ključna interpretacijska okvira.

1. Izbjeglice su opasne i nasilne

Povod za uvođenje oštrijih mjera procesuiranja imigrantskih prestupnika su incidenti koji su zabilježeni tokom novogodišnje noći u Kelnu, kada su desetine stranaca napastovale žene na javnim mjestima. (Nezavisne novine, 27.1. 2016., <http://www.nezavisne.com/novosti/svijet/Njemacka-Usvojene-mjere-za-laksu-deportaciju-migranata/350257>)

'Dječak' iz Somalije visok oko 180 centimetara optužen za ubistvo mlade Alexandre Mezher (22) u prihvatilištu u švedskom gradu Mölndal pojavio se danas na saslušanju. (Fokus, 29.1. 2016., <http://www.fokus.ba/207748/vijesti/globus/objavljena-fotografija-migranta-koji-je-ubio-radnicu-centra-za-azil-u-svedskoj/>)

Grupa od nekoliko mlađih imigranata koji izgledaju kao da potječu sa Bliskog istoka ili sjeverne Afrike napala je njemačke penzionere u vagonu minhenske podzemne željeznice.

Kako su izjavili očevici, jedan od muškaraca pokušao je dodirnuti jednu od putnica metroa, međutim, kada ga je ona odbila postao je nasilan. (Klix, 2.2. 2016., <http://www.klix.ba/vijesti/svijet/minhen-grupa-imigranata-napala-penzionere-u-podzemnoj-zeljeznici/160202021>)

Predstavljanje izbjeglica kao "mase" koju treba kontrolisati, i koja ugrožava sigurnost Evrope, doprinosi depersonalizaciji izbjeglica. Piše se uglavnom o ekstremno nasilnim pojedincima (silovateljima, ubicama, kriminalcima), ali rijetko o pozitivnim primjerima sasvim običnih ljudi koji traže sigurnost. Prisustvo izbjeglica se u političkom i medijskom diskursu dovodi u vezu sa mnogim problemima u Evropi – kriminalom, siromaštvom, zaduživanjem, terorizmom, delinkvencijom. Na taj način se hrani ksenofobija, a ne tolerancija. Mediji rijetko pišu o svakodnevnim problemima izbjeglica i njihovim uobičajenim dnevnim aktivnostima. Vrš se svojevrсна etnicizacija zločina koju možemo čitati u naslovima: "Masovna tuča u centru za migrante zbog alkohola" (Klix, 26.1.2016.), "Mladu uposlenicu prihvatilišta zaklao 15-godišnji migrant" (Fokus, 26.1.2016.), "Marokanska djeca terorišu Stokholm" (Nezavisne, 25.1.2016.), "Minhen: Grupa imigranata napala penzionere u podzemnoj željeznici" (Klix, 2.2.2016.). Razlog ovakve vizije izbjeglica je margi-nalizacija njihovog glasa u medijima, a davanje prioriteta političarima koji se po prirodi svoga

posla više interesuju za sigurnost svoje države nego za lične priče ljudi iz Sirije, Iraka ili Afganistana. Istraživanja načina na koje izbjeglice predstavljaju printani mediji u Velikoj Britaniji i Australiji pokazalo je slične rezultate. Metafora koja se, prema ovom istraživanju, najviše koristila u medijima je *poređenje izbjeglica sa kriminalcima*.⁸

Od ukupno 239 objavljenih (i analiziranih) vijesti čija su tema izbjeglice, 18 ili 6,36% ih predstavlja kao nasilne. Najviše takvih vijesti ima portal Nezavisne novine (6).

2. Dolazak izbjeglica u velikom broju prijeti opstanku Evropske unije

Dolazak izbjeglica u Evropu kontinuirano se u medijima vezuje za nestabilnost, nesigurnost, podizanje ograda, ugrožavanje Šengena, "islamizaciju" Evrope, terorizam i ugrožavanje evropske kulture i duha. U medijskim izvještajima, evidentno je prisustvo straha od izbjeglica kod domaćeg stanovništva, što mediji potkrjepljuju brojevima pridošlih izbjeglica bez kontekstualizacije istih. Uzroci napuštanja domovine, problemi s kojima se izbjeglice susreću na svom putu, tragedije i stradanja, žene i djeca su u nekom drugom planu. Iz tekstova koje čitamo u medijima, čini se da sve probleme kroz koje Evropa trenutno prolazi, izazivaju upravo izbjeglice. Čak se i cijela situacija jednostavno okarakterisala kao "izbjeglička kriza". A da ne govorimo o poistovjećivanju izbjeglica sa islamom, koji je, nažalost u postseptembarskom periodu najčešće vezivan za terorizam. Ovaj verbalni progon, rezultirao je i nizom incidenata i fizičkih napada na izbjeglice, koji u medijima nisu dovoljno objašnjeni ni osuđeni, kakav je slučaj sa napadima na domaće stanovnike.

Grupa od 40 do 50 maskiranih muškaraca napala je migrante i njihovu djecu na željezničkoj stanici u Stockholmu. Kao razlog za napad navodi se smrt Aleksandre Mazer, koju je navodno ubio štićenik azilantskog centra u kojem je radila. (Klix, 30.1.2016., <http://www.klix.ba/vijesti/svijet/svedska-maskirani-huligani-tukli-izbjegliku-djecu-na-zeljeznickoj-stanici/160130070>)

Ova kriza je natjerala nekoliko zemalja da ograniče slobodu kretanja na njihovim granicama i prijetnju postojanju sporazuma iz Schengena, koji predviđa odsustvo kontrole na unutarnjim granicama u prostoru Schengena. (Fokus, 30.1.2016., <http://www.fokus.ba/209516/vijesti/globus/italija-nece-dozvoliti-da-se-unisti-schengen/>)

---

⁸ Istraživanje dostupno na: http://www.gla.ac.uk/media/media_404384_en.pdf.

Ukupno 19 (6,71%) vijesti koje se odnose na izbjeglice, o njima govori kao prijetnji za opstanak Evropske unije. U tome prednjači portal Nezavisnih novina sa 9 ovakvih informacija.

3. Izbjeglice kao prijetnja političkoj karijeri Angele Merkel

Glas izbjeglica u medijima marginalan je u odnosu na glas političara. Od sudbine izbjeglica u medijima se kao važnija nametnula sudbina političke karijere kancelarke Merkel. Njeno ime redovno se pojavljuje u tekstovima koji se odnose na izbjeglice i imigrante, a njena fotografija parira sa fotografijama izglednije djece, bolesnih žena, iscrpljenih trudnica i starijih osoba.⁹ Politička utrka i simpatije koje su desničarske stranke počele osvajati po dolaska izbjeglica, zasjenili su probleme običnog čovjeka prognanog iz domovine.

BERLIN - Njemački psihijatar Hans-Joachim Mas smatra kako je njemačka kancelarka narcisoidna, da je izgubila dodir sa stvarnošću i odbija da prizna da nije u pravu. Njeno odbijanje da obuzda migrante možda je dokaz mentalnog sloma, smatra Mas. On kancelarku Merkel opisuje kao osobu koja želi da ugodu drugima kako bi zadobila njihovo priznanje jer je njeno samopoštovanje veoma nisko. (Nezavisne novine 29.1.2016., <http://www.nezavisne.com/novosti/svijet/Njemacki-psihijatar-Merkelovoj-prijeti-nervni-slom/350816>)

Najnovije ankete pokazuju da 40 odsto Njemaca smatra da bi kancelarka Angela Merkel trebalo da podnese ostavku zbog svoje politike prema izbjeglicama, objavio je danas magazin Fokus. (Nezavisne novine, 29.1.2016., <http://www.nezavisne.com/novosti/svijet/Anketa-40-odsto-Njemaca-zeli-da-Merkelova-podnese-ostavku/350633>)

Ipak, nije veliki broj vijesti u bh. online medijima koje izbjeglice povezuju konkretno sa njemačkom kancelarkom. Naime, ukupno je 5 (1,77%) takvih vijesti i to najviše (3 vijesti) na portalu Klix. Angela Merkel pojavljuje se na 22 ili 7,77% fotografija uz vijesti koje se odnose na problem izbjeglica.

4. Prikazivanje ličnih priča kako bi se pokazalo “ljudsko lice“ izbjeglica

U više navrata dosad pokazalo se da su i mediji na strani onih koji trenutno imaju moć, na strani dominantnih, domaćih, bogatih. O njima, njihovim (ne)običnim

⁹ Istraživanje o predstavljanju izbjeglica u Velikoj Britaniji pokazalo je da se samo u 12 od 69 tekstova moglo pronaći i mišljenje izbjeglica. Dostupno na: <http://www.newstatesman.com/uk-politics/2013/09/uk-media-needs-stop-referring-refugees-illegal-immigrants>

doživljajima svakodnevno se piše. S druge strane, prikazivanje ličnih priča izbjeglica u online medijima rijetkost je. Iako su njihove životne priče emocionalno i tematski bliske, dovoljno značajne i utjecajne da interesuju publiku (dakle, zadovoljavaju kriterije vrijedne vijesti), one nisu dovoljno zastupljene u online medijima u odnosu na priče domaćeg stanovništva. Preovladavaju događaji kojima se potvrđuju već postojeći stereotipi o izbjeglicama, njihovom porijeklu ili religiji. Fond tema u kojima se pojavljuju ograničen je na poteškoće u integrisanju u društvo, kriminal, nasilje, kulturne konflikte, konflikte sa domaćim stanovništvom, ali i one u porodici.

Mehmed Jallud (52) kazao je kako ima 21 dijete, od toga četvero su blizanci. Dodao je kako žive u teškim uslovima, ali i da su i na tome zahvalni. On je rekao kako se svi iznenade kako tako brojne porodice mogu živjeti na tako malom prostoru, ali je i dodao da ne mogu preći u novu kuću jer nemaju novca za to.

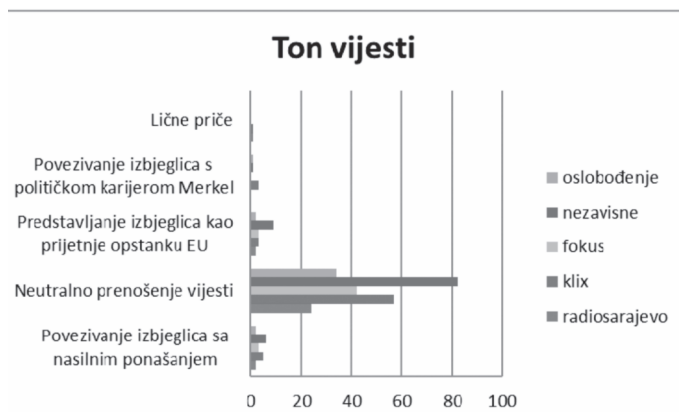
Jallud je dodao kako su njegove dvije supruge rodile blizance u Turskoj. Njegova jedna supruga Suap Jallud kazala je kako uprkos teškim uslovima pokušavaju preživjeti. (klix, 30.1., <http://www.klix.ba/vijesti/svijet/trosobna-kuca-tijesna-za-bracu-iz-sirije-njihove-supruge-i-45-djece/160130085>)

Naše istraživanje pokazalo je zanemariv broj vijesti koje prenose lične priče izbjeglica. Ukupno 2 vijesti napisano je u mjesec dana na pet praćenih portala. Koliko su izbjeglice i njihove lične priče potisnute iz diskursa o “izbjegličkoj krizi” kazuje i podatak da se na ukupno 122 ili 39,58% fotografija uz vijesti pojavljuju izbjeglice. S druge strane, iako se u tekstu govori o izbjeglicama, čak 144 ili 50,88% ne prikazuje izbjeglice. Na fotografijama su umjesto njih prikazani pojedini evropski gradovi, Egejsko more s brodovima u daljini, policijske patrole ili političari.

Osim ove četiri interpretacijske ideje, često se koriste i druge metafore, slikoviti epiteti, poređenja. Već smo navikli da nailazimo na takve asocijacije u vijestima koje govore o izbjeglicama. Najčešće se već u samom naslovu dolazak izbjeglica poredi sa prirodnim nepogodama, npr. migrantski val, priliv izbjeglica, cunami izbjeglica. Njihovo neprimjereno ponašanje često se koristi za isticanje “naše” dobronamjernosti i civiliziranosti. Npr. “*Žao mi je ljudi koji su izbjeglice i kojima treba pomoć, ali mora se nešto dogoditi kako bi se zaustavilo nasilje. Tražioci azila nemaju nikakvog poštovanja prema ženama ni muškarcima pa čak ni prema onim starijima - kaže Tom Rot.*” (Nezavisne, 2.2.2016.) Mnoštvo informacija o incidentima u kojima su izbjeglice postupale nekorektno, služi u prilog njihovom povezivanju sa nerazvijenošću, neciviliziranošću, nekulturi. Čak se sa odobravanjem gleda na nasilno ponašanje domaćeg stanovništva u takvim situacijama. Npr. “*Da stvar bude još gora po migrante, policajci koji su stigli na lice mjesta nisu pokazali ništa veću toleranciju prema*

njihovom ponašanju. Iako su posavjetovali lokalne Ruse da ne linčuju nepristojne muškarce, i oni su se tiho pridružili ovoj “edukaciji”, prenosi sajt “News.li”. “ (Nezavisne, 5.2.2016.) Žrtve tragedija na Egejskom moru maksimalno su dehumanizirane, njihova imena, godine, spol, životne priče, a ponekad ni broj nam nisu poznati. Evidentna je nesmotrenost i površnost u izvještavanju o ovim stradanjima izbjeglica. Npr. “Nova tragedija: U prevrtanju dva broda nedaleko od Turske **33 mrtvih**” (Klix, 8.2.2016.), “Brodolom u Egejskom moru: Poginule 22, nestalo **14 osoba**” (Fokus, 8.2.2016.) Teže je suosjećati sa “mrtvima” ili “osobama” nego sa portretiranim pojedincima kako se predstavljaju žrtve nasilja koje su počinili pojedinci izbjeglice. U bh. online medijima se ponekad pojavljuju potpuno drugačije informacije o istom događaju. Time se potvrđuje postojanje potpuno oprečnih frejmova u medijima, ovisno o njihovoj uredničkoj politici. Takav je slučaj sa informacijom o napadu u Kelnu tokom novogodišnje noći na portalima Klix i Nezavisne novine. “Keln: Tužilaštvo u njemačkom gradu Kelnu danas je saopštilo da su većina osumnjičenih za niz pljački i seksualnih napada tokom novogodišnje noći u tom gradu bili izbjeglice.” (Nezavisne novine, 15.2.2016.) “Samo trojica od 58 uhapšenih zbog seksualnih napada u Kelnu su izbjeglice.” (Klix, 15.2.2016.) Informacije se izgleda “biraju na način da podržavaju već postojeće mišljenje”. (Zipfel & Kunzik, 1998, 108) Istraživanjem je potvrđeno da se ne pravi distinkcija između termina izbjeglice, migranti, azilanti, tražioci azila, azilanti, ilegalni imigranti, a u nekim slučajevima se koristi i novi termin – pridošlice.

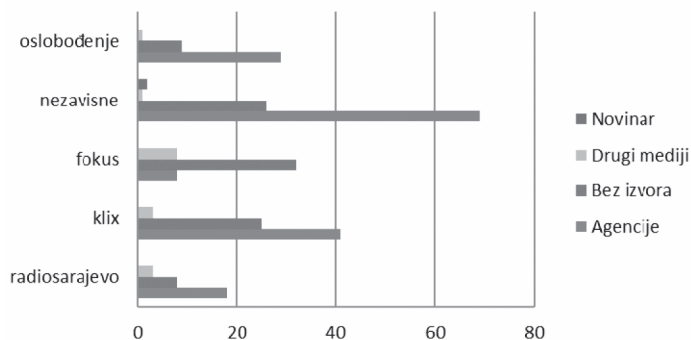
Grafički predstavljeno po portalima rezultati su pokazali sljedeće:

Istraživanje je pokazalo postojanje malog broja ličnih priča izbjeglica (samo 2 ili 0,71% vijesti), povremeno povezivanje izbjeglica sa političkom karijerom Angele Merkel (5 ili 1,77% vijesti), predstavljanje izbjeglica kao prijetnje opstanku Evropske

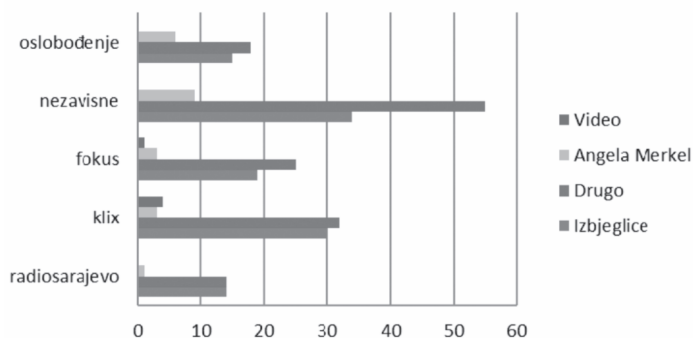
unije (19 ili 6,71% vijesti), povezivanje izbjeglica sa nasilnim ponašanjem (18 ili 6,36% vijesti). Najviše je vijesti u kojima se neutralno prenose informacije. Pod neutralnim podrazumijevamo odsustvo novinarevog ličnog involviranja u priču. Međutim, to znači i da su informacije preuzete sa portala novinskih agencija i takve prenijete bez izmjena na većini praćenih portala. U tom smislu uskraćeni smo za raznolikost informacija i interpretacija problema.

Izvor informacija

Većina informacija na portalima je preuzeta od novinskih agencija (165 ili 58,30% vijesti). Najčešće su u pitanju agencije Anadolu Agency, SRNA ili FENA. Bez navedenog izvora informacija objavljeno je čak 100 ili 34,35% vijesti. Broj vijesti preuzetih od drugih medija (Guardian, La Figaro) je 16 ili 5,65%, a najmanje je vijesti koje su napisal novinari konkretnog web portala (2 ili 0,71%).

Sadržaj fotografija

Od 283 analizirane vijesti (i prateće fotografije uz njih) o izbjeglicama, 122 ili 39,48% vijesti na fotografijama prikazuje izbjeglice. Čak 144 ili 50,88% vijesti na

fotografijama prikazuje nešto drugo, npr. policijske patrole, pojedine gradove EU, političare. Angela Merkel pojavljuje se na 22 (7,77%) fotografija. Uz 5 (1,77%) vijesti, mogli smo pogledati i video događaja.

ZAKLJUČAK

Shodno Entmanovoj teoriji frejminga, jedan problem prolazi kroz nekoliko faza interpretacije u medijima: 1. definisanje problema, 2. otkrivanje uzroka problema, 3. moralno prosuđivanje uzročnika i 4. rješavanje problema (Entman 1993:52).

Prema analizama provedenim u našem istraživanju, mediji u Bosni i Hercegovini trenutno su između faze definisanja problema i njegovih uzroka. Od tih definicija ovisi sudbina izbjeglica u evropskim zemljama. Da li će biti prihvaćene srdačno ili neprijateljski? Hoće li nailaziti na predrasude i osuđivanje ili na prihvatanje? Odgovori na ova pitanja uveliko zavise od prostora koji izbjeglice zauzimaju u medijima i ideja s kojima se najčešće povezuju, a čini se da su te ideje za sada vrlo homogene. Izbjeglice se predstavljaju najčešće kao nasilne, ili kao prijetnja opstanku Evropske unije. Fotografije kojima su popraćeni tekstovi ne prikazuju uvijek izbjeglice i probleme sa kojima se suočavaju na svom putu. Ne uočava se jasna razlika među terminima izbjeglice i migranti, a većina vijesti ove tematike je preuzeta sa novinskih agencija i u bh. online medijima predstavljena na isti način. Opšti dojam koji se o izbjeglicama može steći čitanjem tekstova na pet popraćenih portala je negativan i ne doprinosi formiranju realistične slike o životu osoba koje su primorane napustiti svoju domovinu kako bi preživjele.

LITERATURA:

1. Brander, Brooke (2012), *Tabloidization and the role of agenda setting* (online) Dostupno na: <http://web02.gonzaga.edu/comltheses/proquestftp/Brander_gonzaga_0736M_10190.pdf>
2. Cissel, Margaret (2012), “*Media Framing: a comparative content analysis on mainstream and alternative news coverage of Occupy Wall Street*“, The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications 2012. 1, 6-77 (online) Dostupno na: <<https://www.elon.edu/docs/e-web/academics/communications/research/vol3no1/08CisselEJSpring12.pdf>>
3. Entman, Robert (1991), *Framing U.S. Coverage of International News: Contrast in narratives of the KAL and Iran Air Incident*. (online) Dostupno na: <<http://jclass.umd.edu/classes/csp222/Entman%201991.pdf>>
4. Entman, Robert (1993), *Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm*. (online) Dostupno na: <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.495.2893&rep=rep1&type=pdf>>.
5. Esses, Victoria, Stelian Medianu, Alina Suter (2015),. *The portrayal of refugees in Canadian newspapers: The impact of the arrival of Tamil refugees by sea in 2010* (online) Dostupno na: <<https://ideas.revues.org/1199>>
6. Fluckige, Katja (2006), *Xenophobia, Media Stereotyping, and Their Role in Global Insecurity*. (online) Dostupno na: <https://www.academia.edu/3187179/Xenophobia_Media_Stereotyping_and_Their_Role_in_Global_Insecurity>
7. Gibney, Matthew (1999), *Kosovo and beyond: popular and unpopular refugees*. (online) Dostupno na: <<http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR05/fmr510.pdf>>
8. Kellner, Douglas (2010), *Media Spectacle and Media Events: Some Critical Reflections*. (online) Dostupno na: <https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/2009_Kellner_MediaEventsJulyFINAL.pdf>
9. Kurtić, Najil (2006), *Kod novinarstva*, Media Plan institut, Sarajevo
10. Steimel, Sarah (2010), “*Refugees as People: The Portrayal of Refugees in American Human Interest Stories*“, Journal of Refugee Studies 2010. 23, 219-237 (online) Dostupno na: <<http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1026&context=commstudiespapers>>
11. Van Dijk, Teun A (2005), *Discourse and racism in Spain*, (online) Dostupno na: <<https://blogs.uprm.edu/migracion/files/2012/01/Dicourse-and-Racism-in-Spain.pdf>>

12. Van Dijk, Teun A. (2007), *News, Discourse and Ideology*, (online) Dostupno na: <<http://sites.psu.edu/com409vicaro/wp-content/uploads/sites/9235/2014/01/News-Discourse-Ideology.pdf>>
13. Venir, Alice (2015), *UK Media Representation of Syrian Refugees: A Focus on the Press*. (online) Dostupno na: <https://www.academia.edu/9283960/UK_Media_Representation_of_Syrian_Refugees_A_Focus_on_the_Press>
14. Zipfel, Astrid, Michael Kunczik, (1998), *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert, Zagreb

Adresa autora

Authors' address

Filozofski fakultet u Tuzli

Tihomila Markovića br. 1,

75 000 Tuzla

amela.delic@untz.ba

PRESENTATION OF REFUGEES ON THE NEWS WEB PORTALS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

In this work we analyze ways in which the refugees from Syria are represented on web portals in Bosnia and Herzegovina. We conducted a research concerning the scope of attention devoted to refugees' problems by four of the most visited web portals in Bosnia and Herzegovina. The results have shown the existence of four interpretative frameworks in reporting about the refugees: representation of refugees as violent, representation of refugees as a danger for subsistence of the European Union, linking refugees to political career of the German chancellor Angela Merkel and displaying personal stories from Syrian refugees. The media repeat stereotypes about refugees which can be noticed on covers, in the words used in association with them, metaphors and photographs. Observed media mostly convey same information about latest events related to refugees. This information is most frequently taken over from foreign news agencies, the data about the number of casualties is sometimes not equable or not even accurately stated, and in photographs the people who suffer the most in this story are rarely seen.

Key words: refugees, media, interpretative frameworks, frames

UDK 316.776

659.2

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Velida Melić¹

KONCEPTUALIZACIJA KOMPETENCIJE ZA INTERPERSONALNU KOMUNIKACIJU

Pitanje kompetencije i maksimizacije kvaliteta interpersonalnog komuniciranja, vodeća je premisa ovog rada. Pronalazak adekvatnog odgovora na ovo pitanje predstavlja jedno od najvećih izazova komunikologa u svim oblastima koje ova nauka obuhvata, te kao takvo do danas ostaje predmet mnogih istraživanja ali i poseban zadatak stručnjacima u oblasti interpersonalne komunikacije, ali i svih drugih vrsta komunikacije, pošto je interpersonalna komunikacija zastupljena u svima njima. U narednim teorijskim razmatranjima cilj je prvenstveno predstaviti najvažnije i dokazane kompetencije koje komunikacijski proces na ovom nivou mogu učiniti efektivnijim.

Ključne riječi: Komunikacija; interpersonalna komunikacija; komunikacijska kompetencija; ključni faktori komunikacijske kompetencije

1. PROBLEM DEFINIRANJA

Definirati komunikacijsku kompetenciju, na osobnom nivou, nije jednostavno kako se na prvi mah čini. Mogli bi smo kontaktovati da stručnjaci srodnih oblasti nisu usaglašeni kada je navedeni pojam tj. njegova definicija u pitanju, te da većina pod

---

¹ Doktorantkinja na doktorskom studiju Komunikologija, Filozofski fakultet UNTZ

njom podrazumjeva individualnu sposobnost efektivne komunikacije koja obuhvata i poboljšava osnovne okvire komunikacijskog procesa istovremeno postižući željeni cilj komunikacijskog procesa (ciljna orijentisanost). Iako se na prvi mah definicije kao što je navedena čine nedovoljno određenim i opširnim, njihova zajednička osobina je da u svojoj osnovi sadrže principe transakcije te principe razmjene informacije (Wiemann 1997., prema Adler et al. 2001. s. 22.).

Sa sigurnošću možemo tvrditi da ne postoji jedinstven, idealan i efektivan način komuniciranja. Naša iskustva ukazuju na to da korištenje više različitih stilova komuniciranja mogu u konačnici rezultirati jednako uspješno. Analizirajući tehnike uspješnih komunikatora možemo konstatovati da se koriste različitim pristupima komunikacijskom procesu, koristeći pri tome tehnike koje smatraju individualno najadekvatnijim u datom momentu.

Na osnovu toga rekli bi da, kao što i u muzici ili umjetnosti postoje različite vrste, tako postoje i vrste onog što možemo okarakterisati kao kompetentnom komunikacijom.

Vodeći se tim da sva naša komunikacija počiva na razmjeni informacija, te da je riječ o aktivnosti koju radimo zajedno a ne jedni drugima, možemo sa sigurnošću tvrditi da naša komunikacijska kompetencija zavisi svakako i od prirode i dimenzija odnosa u kojima komuniciramo tj. vrste odnosa kojem je komunikacija podređena.

Neki od stručnjaka brane stav da pojedinci koji iz različitih razloga (zanimanje, obrazovanje) imaju viši nivo komuniciranja, imaju proporcionalno i bolje međuljudske odnose, ali svakako najvažnije razmatranje jeste da su najbolje komunikacijske kompetencije prisutne prvenstveno u odnosima u kojima komunikatori imaju iste ili slične komunikacijske sposobnosti (Guerrero et.al.2001. s.14.).

Između ostalih prilagodljivost je karakteristika koja se pokazala posebno značajnom u interkulturalnim interakcijama. Iako se u osnovi komuniciranja neki kriteriji smatraju univerzalno primjenjivim, postoji i širok spektar onih koji spadaju pod kulturološki specifične te se njihovo uvažavanje smatra ključnim elementom uspjeha tj. efektivnosti komunikacije. Karakteristike kao što su direktnost i otvorenost, koje su npr. izrazito u američkoj kulturi jako cijenjene, su u većini azijskih zemalja koje njeguju diplomatski i indirektni način komuniciranja, apsolutni tabu. U ovim razmatranjima svakako moramo spomenuti i kulturološke podgrupe koje takođe jasno ukazuju na svoju posebnost u komunikacijskoj kompetenciji, pa tako krug latino-amerikanaca prvenstveno vrednuje dimenziju međuljudskih odnosa, afroamerikanci dimenziju obostranog poštovanja, azijati- razmjenu ideja i brižnost, dok evropljani

prioritet daju individualnoj identifikaciji i prvenstveno zadovoljenju ličnih potreba i ciljeva komunikacijskog procesa (Adler et.al. 2001. s 25.).

2. SITUACIJSKA SPECIFIČNOST KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE

Individualna kompetentnost kada je komunikacijski proces u pitanju može da varira od prirode i specifičnosti situacije kao i subjekata tj. učesnika komunikacijskog procesa. Komunikacijska kompetencija nije i ne može biti smatrana jednom od osobina/kvaliteta koju posjedujemo ili ne, te bi jedino adekvatno bilo govoriti o stepenu ili dijelu kompetentnosti koju osoba posjeduje u većoj ili manjoj izraženosti. Činjenice pokazuju da u odnosima sa ljudima iste subgrupe pokazujemo stepen komunikacijske kompetentnosti koji je sasvim drugi od onog u interakciji sa osobama koje se po nekim parametrima kao što su dob, spol pa i materijalni status, od nas razlikuju. Navedeno podvlači da smatranje tj. okarakterisanje osobe/individue kao lošeg komunikatora u datom momentu nije kvalitetna praksa interpersonalne komunikacije, te se kao adekvatno smatra navođenje da je eventualno:” osoba u datoj komunikacijskoj situaciji loše postupila ali da sa sigurnošću možemo tvrditi da je u mnogim drugim daleko efektivnija” (Spitzberg. 1991. s. 22-29.).

Do određenog stepena se takođe i naša biologija smatra odlučujućim faktorom u komunikacijskoj kompetenciji. U primjerima istraživanja sprovedenih na uzorcima blizanaca, utvrđeno je da individualne karakteristike kao što su: veselost, ljutnja i opuštenost genetski predodređene. Na sreću nije samo naša biologija ta koja je odgovorna za naše komunikacijske vještine, njima takođe doprinosi niz osobina i vještina koje s vremenom možemo naučiti i usvojiti. Dokaz tome su specijalistički treninzi koji su se u proteklim godinama usavršili do te mjere da komunikacijske kompetencije možemo razvijati u skladu sa našim specifičnim, individualnim potrebama koje zahtijeva naše zanimanje ili drugi aspekti življenja a podrazumjeva potrebu za efektivnošću u komuniciranju, i njenoj primjenjivosti u svakodnevnom životu. Smatra se da već i veoma mali obim komunikacijskog treninga može napraviti ogromnu razliku, te su mnogi grupni eksperimenti pokazali svoju efikasnost nakon trideset minuta u tome što su učesnici i nakon navedenog kratkog perioda postali primjetno efektivniji i sposobniji otkriti elemente laži ili prevaru u razgovoru (deTruck/Miller. 1990. s.603-620.). Ali takođe i bez specijalističkih treninga i obuka, samim observiranjem grešaka te analizom komunikacijske situacije možemo mnogo

doprinijeti poboljšanju naših kompetencija. Observirajući lične kao i greške naših sugovornika, kao i pozitivne i negativne komunikacijske modele te učeći iz ličnih uspjeha ali i propusta dolazimo korak po korak bliže željenoj efikasnosti u našim interakcijama.

Kao posljednje ali i ne manje važno moramo navesti i vremenski aspekt koji takođe ima značajnu ulogu u savladavanju kompetencija, jer smatramo da s pravom biološka starost ali i stečena iskustva u navedenom vremenskom periodu imaju proporcionalan uticaj na naše komunikacijske kompetencije (npr. usporedba kompetencije studenta/ice na početku i kraju studija).

3. ELEMENTI KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE

Iako smatrajući da je komunikacijska kompetencija osjetljiva na prirodu situacije u kojoj komuniciramo, te se po njima i razlikuje, stručnjaci oblasti uspjeli su u pokušaju definiranja elemenata kompetencije za interpersonalnu komunikaciju. To su:

- Lične komunikacijske vještine
- Sposobnost prilagođavanja
- Komunikacijska spretnost
- Aktivno učešće
- Suosjećajnost
- Kognitivna kompleksnost
- Samokontrola

3.1. Lične komunikacijske vještine

Svaki komunikator u komunikacijski proces donosi i određene lične vještine koje iz ličnog ubjeđenja može ili ne mora upotrijebiti u procesu komunikacije. To pred znanje nam omogućuje da u određenim momentima donesem odluku da budemo direktni ili diplomatski, nastavilo ili prestanemo diskusiju, pogodimo ton razgovora te postignemo željeni efekat komunikacije. Lične komunikacijske vještine u smislu predznanja nam omogućavaju da unaprijed okarakterisemo situaciju u kojoj se nalazimo te u skladu s tom procjenom izaberemo ton i metodu komunikacije kao i jednu od opcija komuniciranja ako ih imamo više, pri čemo se radi isključivo o automatskom naučenom ponašanju tj. kompetencijama koje već posjedujemo (Kelly

u.a. 1986. u Adler et. al. 2001. s. 25.). (Slikovito na primjeru golfera koji za različite situacije u igri golfa ima posebne vrste palica koje koristi, tako i kompetentan komunikator ima različite mogućnosti od koje u datoj situaciji bira onu najadekvatniju).

3.2. Sposobnost prilagođavanja

Kako smo u predhodnom primjeru karakteristike predznanja vidjeli, imati više mogućnosti i znati upotrijebiti pravu pokazatelj je jednog od sastavnih djelova kompetentnog komuniciranja. Sposobnost prilagođavanja ide još jedan korak ispred, uzimajući u obzir da pristup koji lično smatramo ispravnim u datoj situaciji može a i ne mora kao takav biti viđen od strane našeg sagovornika, ona nam omogućuje da imajući u vidu komunikacijski cilj koji želimo postići odluku donesemo isključivo na osnovu svih faktora, tj. maksimalno prilagođeni svim ključnim faktorima koje kao takve možemo identifikovati u datom komunikacijskom procesu. (Stamp, 1999. s. 531-547.).

3.3. Komunikacijska spretnost

Ova karakteristika komunikacijske kompetencije podrazumjeva usješnost implementacije izabranih metoda komuniciranja koje predhodno utvrđujemo. Kao i svaka spretnost ona i u komunikacijskom procesu zahtjeva određenju uvježbanost koju smatramo ključem uspjeha, te je kao takvu možemo ostvariti kroz kvalitetnu pripremu imajući na umu tj koristeći sljedeće korake:

- definiranje cilja komunikacije i identifikacija ličnog stava u datom komunikacijskom procesu,
- identifikacija verbalnih i neverbalnih dijelova kroz, analiziranje i posmatranje sličnih procesa kao i informisanje kroz iskustva drugih,
- mentalno mapiranje zamišljenog komunikacijskog procesa u kojem analiziramo lično ponašanje i uočavamo mogućnosti korekcije koje možemo primjeniti u realnoj situaciji kako bi bili što efektivniji,
- testiranje vještina u realnim situacijama, sa napomenom da očekivani uspjeh mora biti sveden na minimum ali zbog psihološkog efekta testiranje i primjena naučenog u realnim okvirima treba biti samo u situacijama u kojima je određena uspješnost komunikacijskog procesa zagarantovana (De Vito, 2002. s.40.).

3.4. Aktivno učešće

Činjenica da su komunikacijski procesi u kojima individue tj. učesnici osjećaju važnost jedni prema drugima kao i prema temi, skoro uvijek okarakterisani kao uspješni tj efektivni, može nam pomoći da definišemo više dimenzije odnosa u samom procesu komuniciranja:

- povezanost drugim komunikatorom te međusobni odnosi,
- interesovanje za temu razgovora,
- želja za uspjehom komunikacije (Cegala et.al. 1982. s.229-248).

Koristeći se ovim karakteristikama uspostavljamo proces u kome se preventivno komunikatori ostvaruju u međusobnom odnosu, težeći ka rezultatu diskusije koje je efektivan ali imajući u vidu rentabilnost koja smatra komunikaciju samo onda efektivnom kada su doneseni rezultati prihvatljivi i korisni za sve uključene u navedeni proces.

3.5. Suosjećajnost

Najveću šansu za izgradnju efektivne komunikacije imaju oni koji u potpunosti razumiju perspektivu svog sagovornika. S tim u skladu moramo posebnu pažnju obratiti da sadržaj naših poruka bude u skladu sa onim što zaista želimo prenijeti te imati sigurnu pretpostavku kako će navedeno izgledati iz perspektive našeg sagovornika. Navedeno nam uvodi element aktivnog slušanja i podvlači njegovu važnost u efektivnosti komunikacije, ne samo u smislu pomoći u shvatanju naših sagovornika nego i u strateškom značaju mogućnosti našeg uticaja na njih.

Odlika suosjećanja se smatra toliko važnom za proces komunikacije da neki stručnaci polaze od činjenice da “komunikacija sa faktorom suosjećanja, nikad ne može biti nekompetentna komunikacija” (Redmond, 1989. s. 594.).

3.6. KOGNITIVNA KOMPLEKSNOST

Kognitivna kompleksnost je sposobnost konstrukcije više različitih okvira analize problema. Smatramo je važnim faktorom kompetencije jer nam omogućuje da shvatimo eventualni skriveni smisao, te da budemo otvoreniji prema stavovima i

mišljenjima drugih. Istraživanja na ovom polju su pokazala da veća kognitivna kreativnost za interpretiranje ponašanja drugih ljudi pozitivno utiče na senzibilnost komunikacije koja nam automatski garantuje veće šanse uspjeha u postizanje željenih rezultata komunikacijskog procesa (Burlison/Caplan 1998. s.233-286.).

3.7. Samokontrola

Psiholozi koriste ovaj pojam za opisivanje procesa promatranja ponašanja drugih i korištenja tako dobivenih informacija u svrhu promjene/korigiranja ličnog ponašanja. Osobe koje posjeduju ove vještine su u mogućnosti da u nekim situacijama svoje lično ponašanje objektivno procijene te na osnovu takve procjene donesu odluke koje će datu situaciju poboljšati. Sposobnost samokontrole smatramo jednom od najvrijednijih karakteristika kompetencije, kako u komunikacijskom aspektu tako i u drugim aspektima življenja, jer vodeći se zaključcima psihologa, smatramo da osobe sposobne samokontroli imaju superiornu poziciju dok oni koji tu vještinu ne posjeduju vrlo često nemaju mogućnost da reflektiraju svoje ponašanje, ostajući pri tome bez odgovora na pitanja zasto je njihov izbor bio neuspješan te nije imao odgovarajući/željeni efekat. (Spitzberg, 1993. s.25.).

ZAKLJUČAK

Između ovih elemenata postoji veoma kompleksna i osjetljiva veza. Generalno se može zaključiti da bi njihova okupljenost u vidu osobina i principa učesnika u interpersonalnoj komunikaciji, odnosno odnosu, trebala rezultirati sinergijskim efektom na postizanje maksimalnog razumijevanja, odnosno svođenja na minimalnu mjeru komunikacijskog nesporazuma. Na drugoj strani, deficit jednog ili više elemenata, može biti nenadoknadiv i poguban za održanje produktivnog interpersonalnog odnosa u čijoj osnovi je interpersonalna komunikacija te rezultirati nesporazumom, odnosno prekidom u komunikaciji i odnosu. Pokušaj susptitucije nedostatka jednih, izrazitim naglašavanjem drugih elemenata kompetencije često je kontraproduktivno. Na primjeru osobe koja ima pretjerano izraženu osobinu samokontrole možemo između ostalog očekivati da gubi sposobnost objektivnog promatranja sebe i svojih postupaka te se vodi isključivo brigom kako je druge osobe doživljavaju nego artikulisanjem ličnih stavova i osjećanja što vrijedi svakako i za ostale komunikacijske kvalitete koje

moramo ispravno dozirati kako bi kompetentno i efektivno upravljali komunikacijskim procesom.

Zaključno možemo reći da komunikacijska kompetencija leži u spretnosti i sposobnosti pravilnog korištenja i doziranja osnovnih i specifičnih karakteristika kompetentnog interpersonalnog komuniciranja, koje je moguće steći i razvijati.

LITERATURA

1. Adler, R.B., Rosenfeld, L.B. und Proctor R.F. II: Interplay. The Process of Interpersonal Kommunikation. Orlando: Hartcourt Inc. 2001
2. Burleson, B.R., und Caplan, S.E.: Cognitive complexity. Creskill: Hampton Press 1998
3. Cegala, D.J., Savage, G.T., Brunner C.C., und Conrad A.B.: An elaboration of the meaning of interaktion involvement. Communication Monographs 1982
4. DeTruck, M.A., und Miller, G.R.: Training observers to detect deception: effects of self-monitoring and rehearsal. Human communication reaserch 1990
5. DeVito, J.A.: Messages. Building Interpersonal Communication Skills. Boston: Allyn & Bacon 2002
6. Guerrero L.K., Andersen, P.A. und Afifi W.A.: Close Encounters. Communication in Relationships. New York: McGraw-Hill 2001
7. Kellermann, K.: Communication: Inheretly strategic and primarily automatic. Communicationmonographs 1992
8. Redmond, M.V.: The function of empathy (decenterin) in human relations. Forth Worth: Harcourt Brace 1989
9. Spitzberg, B.H.: An exemination of trait measures of interpersonal competence. Communicaton Reports. NJ: Lawrence Erlbaum Assosiates 1991
10. Stamp, G.H.: A qualitatively constucted interpersonal communication modell: A graunded theory analyses. Human Communication Research 1999
11. Stewart, J.: Interpretative listening: An Alternative to empathy. Communication Education 1983
12. Watzlawick, P., Weakland J.H., und Fisch R.: Lösungen. Zu Theorie und Praxis menschlichen Wandels. Bern/Stuttgart/Wien: Huber 1974
13. Wood, J.T.: Communication mosaics. A new Introduction to the field of communication. Belmont: Wadsworth 1998

Adresa autora
Authors' address
Armije BiH 25.
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
mehicvelida1@gmail.com

CONCEPTUALISATION COMPETENCE OF INTERPERSONAL COMMUNICATION

Abstract

The question of communication competence and quality maximisation of interpersonal communication is the leading premiss of this research paper. Finding an adequate answer to this question seems to be one of the biggest challenges in communication sciences and the close research fields, especially for the specific field and the experts on interpersonal communication. The main goal of the following theoretical analysis is to name and illustrate the most important and key characteristics of communication competence.

Key words: Communication; interpersonal communication; communication competence; key factors of communication competence

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA

Asim Pandžić

ORIJENTACIJA INSTITUCIJA SOCIJALNE ZAŠTITE U BOSNI I
HERCEGOVINI PREMA KVALITETI / ORIENTATION OF SOCIAL
WELFARE INSTITUTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
TO QUALITY 355

Nusreta Salić, Erna Lučić

CJELOŽIVOTNO UČENJE KAO FAKTOR U SMANJENU
SIROMAŠTVA / LIFELONG LEARNING AS A FACTOR
IN POVERTY REDUCTION 385

Erna Lučić

SOCIJALNI RAD U ŠKOLI - KARIKA KOJA NEDOSTAJE / SOCIAL
WORK IN SCHOOLS - THE MISSING LINK? 403

UDK 364.4/.6(497.6)
Originalni naučni rad
Original scientific paper

Asim Pandžić

ORIJENTACIJA INSTITUCIJA SOCIJALNE ZAŠTITE U BOSNI I HERCEGOVINI PRAMA KVALITETI

Kvalitet danas predstavlja ključni tržišni i diferencirajući faktor svake organizacije. Izlazeći u susret izazovima savremenih zahtjeva, tržišta menadžeri na čelu organizacija moraju sve više biti proaktivniji, inovativniji, fleksibilniji i u svim poslovima usmjereni na kvalitet. Skoro u svakoj privrednoj ili društvenoj oblasti postoji prisutan rastući trend da korisnik postavlja zahtjeve u pogledu kvalitete usluga i proizvoda. Od tih savremenih trendova nisu izuzete ni institucije socijalne zaštite. Rad na temu ‘Orijentacija institucija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini prema kvaliteti’ ima za cilja da utvrdi orijentiranost institucija socijalne zaštite (centri za socijalni rad i NVO) u Bosni i Hercegovini u primjeni i osiguranju kvalitete. Empirijski dio istraživanje realiziran je na području cijele Bosne i Hercegovine. U istraživanju je učestvovalo ukupno 136 ispitanika predstavnika socijalne zaštite. U analizi empirijskih rezultata istraživanja korištene su poznate statističke metode a sve analize su izvođene uz pomoć statističkog paketa za analizu podataka (SPSS 17.0). Rezultati istraživanja su pokazali da u institucije socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini nisu u dovoljnoj mjeri orijentirane prema kvaliteti i da u njima ne postoji sistemski uređeno upravljanje kvalitetom.

Ključne riječi: kvalitet, institucije socijalne zaštite, menadžment, socijalni rad

UVOD

Kvaliteta je danas osvojila cijeli svijet i predstavlja najznačajniji fenomen, a isticanje značaja kvalitete u posljednjih nekoliko godina ima dinamičan trend u svijetu. U vrijeme naglog napretka tehnologije, perfekcija i izvrsnost postaju standardi kvalitete, a ne puki izuzeci. Susrećući se sa savremenim izazovima, menadžeri na čelu organizacija moraju sve više biti proaktivniji, inovativniji, fleksibilniji i u svim poslovima usmjereni na kvalitet. Danas kvalitet označava presudan tržišni i diferencirajući faktor svake organizacije, on predstavlja zahtjev tržišta i uvjet je opstanka na njemu.

Skoro u svakoj privrednoj ili društvenoj oblasti postoji prisutan rastući trend da korisnik postavlja zahtjeve u pogledu kvalitete usluga i proizvoda. Ta činjenica dovodi do spoznaje da je nužno raditi na unapređenju kvalitete ukoliko se želi ostvariti dobre performanse organizacije, pri čemu je kvaliteta organizacije temeljni faktor koji određuje kvalitete proizvoda ili usluga.

Od ovih savremenih trendova nisu izuzete ni institucije socijalne zaštite, ali ni profesija socijalnog rada. Osnovna funkcija profesije socijalnog rada je da stvori zdravu i funkcionalnu osobu za samostalan život i rad na način da joj obezbijedi neophodnu pomoć i podršku u skladu sa njenim potrebama. Sistemsko upravljanje kvalitetom rada u institucijama socijalne zaštite i pružanje usluga socijalnog rada bilo bi u funkciji unapređenja socijalnog rada kao profesije, unapređenje rada institucija socijalne zaštite i većeg zadovoljstva korisnika i društva u cjelini.

2. TEORIJSKA ELABORACIJA

2.1. Karakteristike kvaliteta u socijalnom radu i socijalnoj zaštiti

Polazeći od toga da kvalitet susrećemo u svim sferama života i da on predstavlja značajnu karakteristiku savremenog načina življenja, postoji potreba za njegovim definiranjem. Međutim, samo definiranje kvaliteta je dosta složen proces. O tome nam govore mnogi autori koji kvalitetu definiraju na različite načine, jer ne postoji njena jasna definicija, sve do tvrdnji određenih autora da je kvalitetu nemoguće definirati, ali da se ipak zna šta ona jeste (Skoko 2000:6). Za razliku od nekih općih razmišljanja o kvaliteti, neki autori su pokušali da daju njenu definiciju. Tako se

kvalitet najčešće definira kao skup svojstava nekog proizvoda ili usluge, on predstavlja ukupnu karakteristiku predmeta (proizvoda, procesa usluge) (Mitrović 1989: 173-178). U naučnoj literaturi postoje mnoge druge definicije kvalitete. Navest ćemo neke od njih.

“Kvaliteta je količina i oblik upotrebne vrijednosti nekog proizvoda ili usluge. Time je ona i mjera koja pokazuje do kojeg nivoa taj proizvod ili usluga zadovoljavaju potrebu korisnika” (Đorđević i Čočkalović 2004:63-65). Prema ISO 8420: “Kvaliteta je skup svojstava i značajki proizvoda, procesa ili usluga koje se odnose na mogućnost zadovoljenja utvrđene ili neizravno izražene potrebe”. Za Andrejčića “Kvaliteta je integracija rada i integracija odgovornosti” (Andrejčić 1973:20). Prema Ovretvreitu, kvalitet je “potpuno zadovoljavanje potreba onih kojima je usluga najpotrebnija uz najniže troškove za organizaciju unutar ograničenja i direktiva koje su definirali viši nivoi vlasti” (Pandžić 2012:46 a prema Ovretvreit 1990). Za Crosbyja je kvaliteta prilagodljivost, odnosno udovoljavanje zahtjevima. On tvrdi da “...moramo definirati kvalitetu kao udovoljavanje zahtjevima, ako njome namjeravamo upravljati.” S tim u vezi, on navodi da se dobre stvari događaju samo kad su isplanirane, a loše stvari se događaju same od sebe. Za njega kvalitet nije samo besplatan, on donosi profit na isključivo pošten način. P. Crosby je najprije definirao četiri apsolutne kategorije kojima se realizuje kvaliteta. Te kategorije su: definicija – usuglašenost sa zahtjevima; sistem – prevencija; standard performanse – nulti defekt; i mjerenje – cijena neusuglašenosti (Crosby 1989:12). Joseph M. Juran definira kvalitet kao pogodnost za upotrebu. Njegov model se zasniva na konceptu trilogije kvalitete i to planiranje, upravljanje i unapređenje.

Dakle, kvalitet se može posmatrati, prema naprijed navedenim definicijama sa stajališta društva, tržišta, potrošača/korisnika, proizvođača i proizvoda odnosno usluga. No, unatoč činjenici da su mnogi autori dali određene definicije kvalitete, te da su u većoj ili manjoj mjeri uspjeli pojasniti njezinu suštinu. Osiguranje kvalitete u socijalnom radu je pitanje koje je aktuelno od kada postoji i sam socijalni rad. Ali sama diskusija o kvalitetu u socijalnom radu počela je sredinom devedesetih godina prošlog vijeka.

U pojmovnom određivanju kvalitete u socijalnom radu i socijalnoj zaštiti potrebno je prije svega osvrnuti se na pojam socijalnog rada i njegovu osnovnu funkciju koja se ogleda u radu s ljudima. Prema zvaničnoj definiciji koju je dala Međunarodna organizacija socijalnih radnika, socijalni rad se definira “kao profesija koja promovira socijalne promjene, rješavanje problema u međuljudskim odnosima, te osposobljavanje i oslobađanje ljudi s ciljem povećanja blagostanja. Upraznjavajući teorije

ljudskog ponašanja i socijalnih sistema, socijalni rad intervenira na mjestima gdje dolazi do interakcije ljudi i njihovog okruženja. Principi ljudskih prava i socijalne pravde su fundamentalni za socijalni rad”.¹ Pored ove definicije, u literaturi je moguće naći mnoštvo drugih definicija socijalnog rada, te tako Werner Boehm (1958) navodi da “socijalni rad istražuje područje socijalnog funkcioniranja individua, pojedinačno ili u grupama, sa fokusiranim aktivnostima na njihove socijalne veze koje konstruišu interakciju između čovjeka i njegove okoline. Ove aktivnosti mogu biti grupirane u tri funkcije: vraćanje umanjenog kapaciteta, pribavljanje individualnih socijalnih sredstava i prevencija socijalne disfunkcije”.

Dakle, u fokusu socijalnog rada je čovjek i njegova cjelokupna životna situacija, njegovo pravo na zadovoljavanje potreba i razvoj. Tako Wiliam Gordon navodi da “centralni fokus socijalnog rada je tradicionalno na osobi u kompleksnoj situaciji – simultano dvostruki fokus na čovjeku i okolini“. Socijalni rad je pomagajuća profesija, a socijalni radnik u osnovi u radu sa ljudima – korisnicima – klijentima onaj koji pruža specifične stručne usluge kako bi zadovoljio potrebe korisnika.

Jedna od definicija kvalitete koja se često koristi u kontekstu zdravstvene i socijalne zaštite definira kvalitet kao “Potpuno zadovoljavanje potreba onih kojima je usluga najpotrebnija uz najniže troškove za organizaciju unutar ograničenja i direktiva koje su definirali viši nivoi vlasti“ (Pandžić i Karić 2013:104 a prema Ovretvreit 1990).

Međutim, pojam kvalitete u socijalnom radu se ne može posmatrati kao kvalitet neke druge uslužne djelatnosti iz oblasti industrije, trgovine i drugih privrednih grana. Socijalni rad je specifična djelatnost koja ima osnovu svrhu podrške i pomoći korisniku koji se nalazi u socijalnoj disfunkciji i nije u stanju da je riješi sam, dok se u drugim djelatnostima kvalitet definira samo u formi u kojoj korisnik određuje kvalitet i njegovo zadovoljstvo. U oblasti socijalnog rada, kvalitet je moguće određivati sa četiri aspekta: sa aspekta klijenta/korisnika, što predstavlja subjektivni aspekt kvalitete, sa aspekta profesionalnog socijalnog radnika ili objektivni aspekt, sa organizacionog aspekta i sa normativno-funkcionalnog aspekta (Bauer 1999:40). Sa aspekta *korisnika*, kvalitet se ogleda u pružanju usluga u skladu sa korisnikovim željama i očekivanjima, odnosno, šta u konkretnom slučaju korisnik očekuje od sistema socijalne usluge koju pruža socijalni radnik. Kvalitet sa aspekta *profesionalnog socijalnog radnika* se ogleda u stručnoj procjeni zadovoljavanja

---

¹ U tom smislu, paradigmatičan je primjer Bosanske vile, prvog nezavisnog književnog časopisa Srba u Bosni i Hercegovini, čiji je jedan od programskih ciljeva bio i srpsko nacionaliziranje bosanskih muslimana i njihovih narodnih umotvorina.

potreba korisnika, odnosno, koje će usluge dovesti do pretpostavljene kvalitete zadovoljenja potrebe i kompetencija u odnosu na korisnika. U odnosu na *organizacioni aspekt*, kvalitet se ogleda u zadovoljavanju potreba korisnika na najefikasniji i najafektivniji način u skladu sa ograničenjima i direktivama definiranim na višem nivou vlasti. I na kraju, *normativno-funkcionalni aspekt* kvalitet se ogleda u društveno-političkom kontekstu, odnosno, kakvu svrhu ima sistem socijalne usluge kroz profesionalno – institucionalizirane usluge u konkretnim slučajevima.

U određivanju kvalitete u socijalnom radu moguće je poći od svih ovih aspekata kao mogućih determinanti kvalitet za njeno definiranje. Međutim, na kvalitetu socijalnog rada utiče najvećim dijelom sam socijalni radnik – praktičar kao subjekt cijelog procesa u radu sa klijentom.

Polazeći sa tog aspekta, socijalni radnik i njegov rad je od primarnog interesa za kvalitet stručnog socijalnog rada, imajući u vidu da je on centralni oslonac u pružanju usluge korisniku/klijentu. S tim u vezi, socijalni radnik u pružanju usluga socijalnog rada preuzima veliki dio odgovornosti za sam kvalitet usluge. Odnosno, u onoj mjeri u kojoj socijalni radnik obavlja profesionalno i kompetentno svoj posao, u toj mjeri će i kvalitet usluge biti na višem ili nižem nivou. Da bi socijalni radnik profesionalno i kompetentno obavljao svoj posao, neophodno je da ispunji određene kriterije. Ti kriteriji se ogledaju u njegovoj osposobljenosti za posao koji obavlja što podrazumijeva obrazovanje, stalno usavršavanje i iskustvo u radu, socijalne i komunikativne sposobnosti socijalnog radnika, savjetovanje i supervizija, sistem djelovanja koji obezbjeđuje kvalitet usluge i pozitivne efekte, te konstantna evaluacija rada. Ispunjavanjem navedenih kriterija stvaraju se pretpostavke za pružanje kvalitetnih usluga korisnicima/klijentima, odnosno, postizanja zadovoljstva korisnika.

U određivanju pojma kvalitete u socijalnom radu veoma značajno je određivanje dimenzije kvalitete socijalnog rada. Dimenziju kvaliteta u socijalnom radu čini (Engelhardt 1996:40): društvena slika; životna perspektiva; zadovoljstvo korisnika/klijenata; zadovoljstvo uposlenika; društvena prihvatljivosti uspješnih usluga ili mjera; stručni kvalitet ili izvedba;nivo ostvarenih ciljeva (efektivnost); odnos uloženog truda i rezultata (efikasnost).

Kako je socijalni rad našao svoju direktnu primjenu u socijalnoj zaštiti, ne može se govoriti o kvalitetu u socijalnom radu a da pri tom ne spomenemo i kvalitet u socijalnoj zaštiti. Kvalitet u socijalnoj zaštiti predstavljao bi, s jedne strane, stepen podudarnosti sa prihvaćenim principima i praksom (standardima), a s druge strane, stepen spremnosti za zadovoljavanje ukupnih korisnikovih potreba i stepen dostizanja željenih ishoda (rezultata) uz usaglašenost sa sredstvima (resursima). Dakle,

upravljanje kvalitetom u socijalnoj zaštiti je predstavlja integralni dio upravljanja svakom institucijom socijalne zaštite i upravljanje sistemom socijalne zaštite u cjelini. Dobro upravljanje institucijama socijalne zaštite podrazumijeva menadžement koji je orijentiran na kvalitet, dok dobro upravljanje sistemom u cjelini podrazumijeva kvalitet u javnom upravljanju resursima ili javni menadžement (Pandžić 2012:50)

Prema standardu ISO 9000:2001, menadžment kvalitete se definira kao “koordinirane aktivnosti za vođenje organizacije u odnosu na kvalitet i upravljanje njome u tom smislu“. Upravljanje organizacijom u smislu kvalitete po pravilu obuhvata uspostavljanje politike i ciljeva kvalitete, planiranja kvalitete, upravljanja kvalitetom, njenog obazbjedenja kao i kontinuiranog poboljšanja. Kao i svaki drugi menadžment kvalitetom, tako i menadžment kvalitetom u institucijama socijalne zaštite zahtijeva uređen sistem kvalitete. Bez obzira na opredijeljenost institucije socijalne zaštite za kvalitet usluge, ukoliko ne postoji sistem koji će regulirati sve procese i postupke unutar institucije, korisnik neće dobiti kvalitetnu uslugu. Upravljanje kvalitetom, također, podrazumijeva pridobivanje angažmana partnera izvan organizacijskih granica.

Ono što je značajno za socijalnu zaštitu i pružanje usluga korisnicima jeste saradnja vladinog, nevladinog i privatnog sektora. S tim u vezi, menadžment kvalitetom u institucijama socijalne zaštite obezbjeđuje saradnički odnos u zadovoljavanju potreba korisnika (Pandžić i sar. 2009:129).

SISTEMA MENADŽMENTA KVALITETE PREMA NORMI ISO

Sistem menadžmenta kvalitete predstavlja jednu etapu ka totalnom upravljanju kvalitetom (TQM). Njegovi zahtjevi opisani su u okviru pet modula ISO standarda, pri čemu standard predstavlja uopćene zahtjeve (šta treba raditi), a organizacija mora dati konkretan i dokumentovan odgovor (kako je to urađeno). Ti zahtjevi su definirani u modulima i to kao: sistem menadžmenta kvalitete; odgovornost rukovodstva; menadžment resursima; realizacija proizvoda/usluga; mjerenje, analiza i poboljšanje (Uzumović 2001:103). Sistem menadžmenta kvalitetom, može se ostvariti u organizaciji ako postoji kompatibilnost između procesa, planiranja i osoblja, koje je posvećeno kvaliteti, i koje je razvilo procese komunikacije i intenzivno sprovodi promjene u postojećem načinu rada.

Permanentni cilj svake organizacije jeste zadovoljstvo korisnika, ispunjenje njihovih zahtjeva i zadovoljenje potreba. Pristup sistema menadžmenta kvalitetom upravo podstiče organizaciju da analizira očekivanja korisnika, da definira procese

koji dovode do zadovoljstva korisnika pruženim uslugama, te da se ti procesi drže pod kontrolom. Za takav uspjeh neophodno je da organizacija ispuni dva cilja koji se dokazuju dokumentima: dokaz za ispunjenje zahtjeva za QMS certifikatom i dokaz za ispunjenje zahtjeva za proizvodom/uslugom certifikatom o ispunjenju specifičnih karakteristika usluga ili proizvoda.

Značajno je da karakteristika usluge može biti specificirana i od strane samog korisnika ili na osnovu propisa. Razvoj i primjena sistema menadžmenta kvalitetom se sastaju iz nekoliko koraka koje ćemo ovdje navesti (Uzumović 2001:47):

- 1) definiranje potreba i očekivanja korisnika i drugih zainteresiranih strana;
- 2) utvrđivanje politike kvalitete i ciljeve kvalitete;
- 3) definiranje procesa i odgovornosti neophodnih za dostizanje ciljeva kvalitete;
- 4) utvrđivanje i obezbjeđenje resursa neophodnih za dostizanje ciljeva kvalitete;
- 5) utvrđivanje metoda za mjerenje efikasnosti i efektivnosti svakog procesa;
- 6) primjena metoda za odlučivanje o efikasnosti i efektivnosti;
- 7) utvrđivanje načina za sprječavanje neusuglašenosti i eliminaciju posljedica;
- 8) utvrđivanje i primjena procesa kontinuiranog unapređenja QMS-a.

Sistem menadžmenta kvalitetom prema ISO standardu baziran je na procesnom pristupu koji podrazumijeva sistemsku identifikaciju procesa kao uvjet za uspješno upravljanje procesima a u cilju obezbjeđenja kvalitete usluge i zadovoljstva korisnika. Vrlo često izlazni elementi jednog procesa predstavljaju ulazne elemente sljedećeg procesa. Procesni model sistema menadžmenta kvalitete određen je sa tri grupe procesa: grupa procesa koji direktno utiču na zadovoljenje zahtjeva i potreba korisnika; grupa procesa koji su podrška prvoj grupi procesa da izvrše svoju funkciju; i grupa procesa upravljanja (ISO 9004/2000).

Sistemom menadžmenta kvalitete definira se misija, vizija, strategija, politika kvalitete i ciljevi kvalitete. Ove elemente organizacija utvrđuje s ciljem usmjeravanja vođenja organizacije i utvrđivanja željenih rezultata, pomažući da organizacija iskoristi resurse za postizanje tih rezultata. U skladu sa modelom ISO 9001:2000, misija, vizija, strategija, politika kvalitete i menadžerski ciljevi, odnosno, ciljevi kvalitete, navode se u Priručniku kvalitete, te se stoga nalaze na vrhu piramide hijerarhije dokumentacije kvalitete u organizaciji. Dokumentacija, kao sastavni i neizbježni dio sistema menadžmenta kvalitete, omogućava komunikaciju pri planiranju i usklađenosti akcija. Dokumenti koji se koriste u sistemu menadžmenta kvalitete su: poslovnik o kvaliteti, planovi kvalitete, specifikacije, upustva, dokumentovane procedure, radna upustva i crteži, te zapisi.

U ostvarivanju ciljeva i funkcija sistema menadžmenta kvalitete, važnu ulogu ima najviše rukovodstvo. Uloga najvišeg menadžmenta organizacije u okviru sistema menadžmenta kvalitete zasniva se na sljedećim obavezama i odgovornostima: definiira i održava misiju, viziju, strategiju, politiku i ciljeve kvalitete organizacije; svojim djelovanjem promovira vrijednosti organizacije; obezbjeđuje primjenu svih procesa u cilju ispunjenja potreba i zadovoljstva korisnika; dokazuje da je uspostavljen efektivan i efikasan sistem menadžmenta kvalitete; periodično preispituju uspostavljeni sistem menadžmenta kvalitete; odlučuje o mjerama po pitanju politike i ciljeva kvalitete; odlučuje o mjerama u pogledu unapređenja kvalitete. Najviše rukovodstvo organizacije treba da kreira okruženje u kome će svi zaposleni biti potpuno uključeni u cilju funkcioniranja sistema menadžmenta kvalitetom.

Kako bi osigurali da sistem menadžmenta kvalitetom ostvaruje svoju svrhu, neophodno je vršiti njegovo procjenjivanje. Prilikom procjenjivanja sistema menadžmenta kvalitetom, postavljaju se četiri osnovna pitanja za svaki procjenjivani proces, i to: da li je proces identificiran i pogodno opisan; da li su određene odgovornosti; da li su procedure primijenjene i održavane; i da li je proces efektivan u postizanju zahtjevnih rezultata. Odgovor na ova pitanja može odrediti rezultat procjenjivanja. Pored procjenjivanja sistema, menadžment kvalitetom zahtijeva i njegovo kontinuirano unapređenje. Cilj kontinuiranog unapređenja sistema menadžmenta kvalitetom je postizanje veće vjerovatnoće zadovoljenja potreba i očekivanja korisnika i drugih zainteresiranih strana.

ISO standard definiira osam principa na kojima se zasniva novi ISO 9000-2000 standard izabranih za unapređenje organizacijskih performansi i ostvarenje uspjeha (International Organization for Standardizations, www.iso.ch). Principi sistema menadžmenta kvalitetom se definiraju kao sveobuhvatno postavljena pravila za vođenje organizacija, čiji su ciljevi kontinuirana unapređenja poslovnih performansi, dugoročna orijentacija na korisnike i interesne grupe i ispitivanje njihovih zahtjeva i potreba. Ti principi su sljedeći: orijentacija na korisnike; liderstvo (vođstvo); uključivanje uposlenih; procesni pristup; sistemski pristup menadžmentu (upravljanju); kontinuirana unapređenja; odlučivanje na osnovu činjenica; i Uzajamna korist sa snabdjevačima.

U uspostavljanju sistema menadžmenta kvalitete kroz primjenu ISO standarda, svaka institucija socijalne zaštite mora da ispuni određene zahtjeve, i to: da utvrdi potrebe i očekivanja korisnika i drugih zainteresiranih strana; da uspostavi politiku, ciljeve i radno okruženje potrebno da motivira organizaciju, da zadovolji potrebe i očekivanja korisnika; da utvrdi, uspostavi i upravlja sistemom ostvare ciljevi.

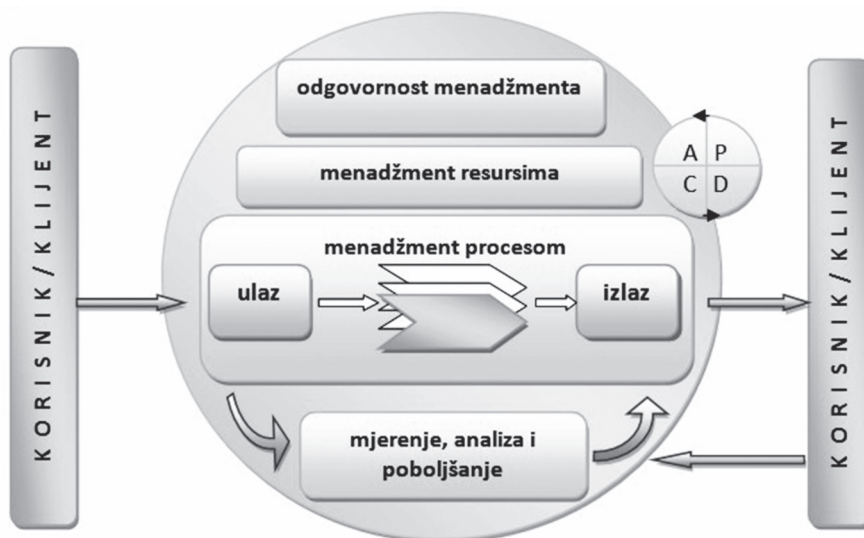
Zahtjevi standarda imaju osnovni cilj, a to je zadovoljstvo korisnika/klijenta u zavisnosti od vrste i djelatnosti institucije socijalne zaštite a što je ujedno u skladu sa paradigmom socijalnog rada. Svaka institucija socijalne zaštite mora posebnu pažnju posvetiti mjerenju zadovoljstva korisnika usluga socijalnog rada i na osnovu toga nastojati da poboljša kvalitet procesa vršenja svoje usluge. Veoma je čest slučaj da stil i način pružanje usluge, a ne sama usluga, stvaraju kvalitetnu uslugu. Naprimjer "Staratelj koji treba da vas probudi rano ujutro, to može da učini na ohrabrujući način što vam omogućava da se sa izazovima dana suočite na pozitivan način ili na takav način da ste obučeni i spremni, ali ne i psihološki spremni"(Harding i Beresford 1996). Proces sistema menadžmenta kvalitete u profesionalnim organizacijama socijalnog rada počinje zahtjevima korisnika/klijenta i završava zadovoljavanjem njihovih potreba.

U skladu sa zahtjevima standarda, svaka institucija socijalne zaštite mora imati dokumentaciju za sistem upravljanja kvalitetom koja obuhvata: viziju i misiju, politiku kvalitete, ciljeve kvalitete, poslovnik o kvaliteti koji sadrži opisane procedure, sistem-ske procedure sistema upravljanja kvalitetom i to: upravljanje dokumentima, upravljanje zapisima, interna provjera, upravljanje neusaglašenostima u pružanju usluga socijalnog rada, korektivne akcije, preventivne akcije. S obzirom na oblasti u kojima se primjenjuje, ISO standard nema namjeru da unificira sistem menadžmenta kvalitetom u institucijama socijalne zaštite, a niti dokumentaciju. Ukupni menadžment institucija socijalne zaštite sadrži menadžment kvalitetom i ostale sisteme menadžmenta, što čini jedan sveobuhvatan, konzistentan i nekonfliktni skup pogodan za integraciju.

Kvalitet usluge socijalnog rada ostvaruje se radnim procesima koji su uspostavljeni u svakoj instituciji socijalne zaštite. Uspostavljanje i identifikacija najvažnijih procesa u institucijama socijalne zaštite obezbjeđuje poboljšanje kvalitete usluge socijalnog rada prikazano na slici (slika 1). Kao što se može primijetiti sa slike, elementi sistema menadžmenta kvalitete institucija socijalne zaštite jesu: odgovornost menadžmenta za kvalitetu, menadžment ljudskim i materijalnim resursima, menadžment procesom i stalno mjerenje, analiza i poboljšanje. U osnovi, kako je već rečeno, na početku i na kraju cijelog procesa je korisnik/klijent.

Da bi zadovoljila korisnike/klijentove potrebe i zahtjeve, institucija socijalne zaštite mora da: identificira procese sistema menadžmenta kvalitetom i da ih primjenjuje u cijeloj organizaciji; utvrdi redoslijed ovih procesa, utvrdi i definira kriterije i metode za uspješno izvođenje i upravljene procesima, obezbijedi resurse i informacije za obavljanje ovih procesa i kontinuirano prati i primjenjuje mjere za ostvarivanje rezultata i njihovo poboljšanje.

Slika 1. Sistem menadžmenta kvalitete u institucijama socijalne zaštite

3. METODOLOGIJA

Predmet istraživanja: Utvrditi orijentiranost institucija socijalne zaštite (centri za socijalni rad i NVO) u Bosni i Hercegovini u primjeni i osiguranju kvalitete.

Opća hipoteza (H₀): Institucije socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini nisu u dovoljnoj mjeri orijentirane prema kvaliteti niti postoji sistemsko uređeno upravljanje kvalitetom. Iz opće hipoteze izvedene su i posebne hipoteze:

H₁: Institucije socijalne zaštite nemaju uređenu dokumentaciju kvalitete koja garantira uvođenje, upravljanje i unapređenje kvalitete.

H₂: Uprava i menadžment institucija socijalne zaštite ne usmjeravaju organizaciju u pogledu primjene menadžmenta kvalitete.

H₃: U institucijama socijalne zaštite ne postoji sistemski uređeno mjerenje kvalitete, niti odgovarajući instrumenti za njeno mjerenje, niti su organizacije sistemski usmjerene na poboljšanje kvalitete.

H₄: U institucijama socijalne zaštite ne postoji sistemski uređeno mjerenje zadovoljstva korisnika/klijenata socijalnog rada.

Populacija i uzorak: populaciju su činile sve organizacije profesionalnog socijalnog rada u Bosni i Hercegovini (centri za socijalni rad i NVO koje se bave socijalnim

radom) i profesionalci uposleni u tim institucijama. Uzorak čini 25 centara za socijalni rad i 7 nevladinih organizacija koje se bave socijalnim radom, a u okviru njih 136 stručnih radnika i menadžera institucija socijalne zaštite.

Metode rada: metode prikupljanja podataka su metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja. Tehnika skaliranja primijenit će se u prikupljanju podataka od ispitanika (uposlenici u centrima za socijalni rad i nevladinim organizacijama) relevantnih za istraživanje. U svrhu prikupljanja podataka, konstruiran je poseban instrument u formi anketnog upitnika. Za testiranje hipoteza korištena je tehnika sređivanja i statistička obrada podataka. Rezultati dobiveni testiranjem i skaliranjem za obradu prikupljenih podataka, transformirat će se u oblik koji je predstavljen opisom testova-instrumenata i prenijeti na kompjuterski čitljiv medij. S tim u vezi, sve analize izvodit će se na personalnom kompjuteru uz pomoć statističkog paketa za analizu podataka (SPSS 17.0 – for Windows).

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

4.1. Osnovni parametri ispitanika

Deskriptivnom analizom utvrđeno je da je u istraživanju učestvovalo 33 institucije socijalne zaštite, od toga 26 centara za socijalni rad i 7 nevladinih organizacija socijalnog rada sa područja cijele BiH. Ukupan broj ispitanika u svim anketiranim organizacijama iznosi 136 ispitanika, od čega su većinom zaposleni u centrima za socijalni rad – 114 (ili 83,8%), a u nevladinim organizacijama – 22 (16,2%). Zaposlenici su, isto tako, većinom *ženskog spola* – 99 (ili 72,8%), a *muškog spola* – 37 (27,2%). Najviše zaposlenika ima preko 20 godina *radnog staža* – 57 (ili 41,9%), od 11 do 20 godina radnog staža ima 28 zaposlenika (20,6%), do 5 godina – 22 (16,2%), od 6 do 10 godina radnog staža – 15 (11,0%) i do jedne godine radnog staža – 14 (10,3%). U obradi općih podataka korištena je deskriptivna statistika koja spada u *univarijantne metode* obrade podataka, a pod kojom se podrazumijeva izračunavanje statističkih parametara pomoću *jedne varijable* za koju postoje određeni izmjereni podaci, koji se sređuju pomoću statističkih serija (brojki ili frekvencija), kojima se prikazuje varijacija jedne grupe prema određenom obilježju i predstavlja osnovu statističke obrade i analize.

Na osnovu univarijantne obrade podataka, utvrđeno je da najviše uposlenika ima visoko *obrazovanje*, sedmi stepen stručne sprema, njih 85 (ili 62,5%), više

obrazovanje, šesti stepen stručne spreme – 37 (27,2%) i srednje obrazovanje, četvrti stepen stručne spreme – 14 (10,3%). Svi uposlenici sa srednjim obrazovanjem su ostalih zanimanja, njih 14 (100 %), a većinom sa višim obrazovanjem su socijalni radnici – 26 (70,3%), a sa visokim obrazovanjem svi pedagozi, psiholozi i defektolozi, te većinom diplomirani socijalni radnici i diplomirani pravnici. Većina ispitanika je po zanimanju (profesiji) socijalni radnik, njih 70 (ili (51,5%), dok je pravnik – 13 (9,6%), defektologa – 2 (1,5%), pedagoga ili psihologa – 13 (9,6%) i ostalih zanimanja – 38 (27,9%). U cjelini većina uposlenika, njih 85 (ili 62,5%) po *zanimanju* (profesiji) su najbliže razvoju socijalnih usluga. Najviše uposlenika su po položaju u radnoj organizaciji *stručni radnici* – 101 (ili 74,3%), direktori ili rukovodioci – 26 (19,1%) i ostali, drugi radni statusi – 9 (6,6%). Uglavnom su većinom direktori u Centrima za socijalni rad – 22 od 26 (85%) i četiri rukovodioca u nevladinim organizacijama, koji su sa najdužim radnim stažem i većinom sa visokom stručnom spremom.

Za obradu podataka koristili smo i univarijantne metode koje obuhvataju centralne parametre varijabli, disperzione parametre varijabli, testiranje normaliteta distribucije varijabli, standardnu vrijednost varijabli, standardnu grešku, stepene slobode, intervale pouzdanosti i nivoa značajnosti, percentile i percentilne rangove, značajnost razlika između aritmetičkih sredina, interkorelacije varijabli, linearnu regresivnu jednačinu, jednačinu trenda, značajnost razlika između frekvencija, itd. Osnovne karakteristike uposlenika (ispitanika) su: da su većinom zaposleni u Centrima za socijalni rad; da su većinom ženskog spola; da su zaposlenici po položaju u radnoj organizaciji većinom stručni radnici; da većina zaposlenika ima duži ukupni radni staž; da je većina zaposlenika po zanimanju najbliže razvoju socijalnih usluga; te da su većinom sa visokim obrazovanjem.

4.2. Dokumentovanje kvalitete u institucijama socijalne zaštite

Posjedovanje dokumentacije kvalitete utvrdili smo na osnovu uvida u dokumenta kojima se uređuje kvaliteta institucija i skalom vrijednosti o definiranju politike, cilja i procesa uvođenja i upravljanja kvalitetom, i njenog evidentiranja.

Tabela 1: *Mjere srednjih vrijednosti, disperzije i razdiobe frekvencija dokumentacije kvalitete u institucijama socijalne zaštite*

Parametar	M	SD	NE		Djelimično		DA	
			n	%	n	%	n	%
1. Institucija ima svu potrebnu dokumentaciju garanta kvalitete	1,5	0,8	88	64,7	26	19,1	22	16,2
2. Institucijaima definiranu politiku kvalitete	1,7	0,8	73	53,7	29	21,3	34	25,0
3. Institucijaima definirane ciljeve kvalitete	1,9	0,9	60	44,1	34	25,0	42	30,9
4. Institucijaima definirane procese uvođenja i upravljanje kvalitetom	1,8	0,8	68	50,0	32	23,5	36	26,5
5. Institucijaima procedure evidentiranja kvalitete	1,5	0,7	85	62,5	32	23,5	19	14,0

O dokumentaciji kvalitete u cjelini pozitivan stav ima 22% ispitanika, djelimičan 23%, a potpuno negativan stav ima 55% ispitanika. Srednja vrijednost od 1,68 ukazuje na negativan stav zaposlenika, a standardna devijacija (SD) od 0,80 i koeficijent varijabilnosti od 47,6% ukazuje na izuzetno veliko rasipanje i variranje ovih parametara (*tabela 1*). Ovim se u cjelini *potvrđuje 7. pojedinačna hipoteza da "institucije socijalne zaštite nemaju uređenu dokumentaciju kvalitete koja garantira uvođenje, upravljanje i unapređenje kvalitete"*.

Na prvo opisno pitanje: *kojim dokumentima je uređena kvaliteta institucije?*, 90 (ili 66,2%) zaposlenika nije navelo nijedan dokument, dok je 27 (19,9%) ispitanika odgovorilo: pravilnikom o radu; 5 (3,7%) ispitanika odgovorilo je: zakonima; 4 (2,9%) zaposlenika odgovorilo je: statutom; po 2 (po 1,5%) zaposlenika odgovorilo je: osiguranje kvalitete ili standardnim obrascima, a 1 (po 0,7%) zaposlenik odgovorio je: sistematizacijom, ili politika zaštite korisnika, ili SWOT analizom, ili planom rada, ili priručnikom rada, ili općim aktima organizacije. Na drugo opisno pitanje: *Koje*

dokumente kvaliteta posjeduje institucija?, 78 (ili 57,4%) zaposlenika nije naveo nijedan dokument, dok je 40 (29,4%) ispitanika odgovorilo: standardne obrasce; 5 (3,7%) ispitanika odgovorilo je: dokumente učinkovitog planiranja, provedbe i upravljanje vlastitim procesima; 4 (2,9%) zaposlenika odgovorilo je: drugi dokument; 3 (1,5%) zaposlenika odgovorilo je: poslovnik kvalitete, 2 (1,5%) zaposlenika odgovorilo je: priručnik o kvaliteti, a 1 (0,7%) zaposlenik odgovorio je: planom kvalitete, ili procedurom kvalitete, ili postupci uspostavljanja i upravljanja kvalitetom, ili izjava o politici kvalitete i ciljevima kvalitete. Na dodatno obrazloženje pitanja: *Kako se evidentira kvaliteta u instituciji?*, 128 (ili 94,1%) zaposlenika nije naveo nijedan način; dok je 6 (4,4%) ispitanika odgovorilo: godišnjim planovima, a 2 (1,5%) ispitanika odgovorilo je: dosjeima.

Dobiveni podaci upućuju da institucije socijalne zaštite nemaju potrebnu dokumentaciju o kvaliteti, te da uposlenici institucijama nisu u dovoljnoj mjeri upoznati sa načinom evidentiranja kvalitete, odnosno sa kojim se dokumentima definira kvaliteta u organizacijama, s obzirom na ponuđene odgovore. Pored toga, jedan broj ispitanika je odgovorio da posjeduje standardne obrasce koji osiguravaju jednakost usluga i prava svim korisnicima. Na osnovu dodatnog razgovora sa ispitanicima, došli smo do zaključka da se radi o obrascima u formi evidencija koji garantiraju jednoobraznost evidencije, to nas također navodi na tvrdnju da ispitanici nisu dovoljno upućeni šta podrazumijevaju standardi usluga. Također, institucije socijalne zaštite nemaju razrađene procedure evidentiranja kvalitete, dok je jedan broj navodio procedure koje se uopće ne odnose na kvalitet.

4.3. Odgovornost uprave i menadžmenta prema kvaliteti

Odgovornost najviših instanci institucija socijalne zaštite utvrdili smo skalom vrijednosti o upravi institucije i rukovodstvu (menadžmentu) organizacije. Uvid u srednje vrijednostio *odgovornosti uprave* organizacije (*tabela 2*) ukazuje dapoziivan stav ima 52,7% ispitanika, djelimičan 30,6%, a potpuno negativan stav 16,7% ispitanika, dok srednja vrijednost od 2,37 ukazuje na srednji pozitivan stav. O *odgovornosti rukovodstva* institucije, pozitivan stav ima 51,5% ispitanika, djelimičan 29,3%, potpuno negativan stav 19,2% ispitanika, a srednja vrijednost od 2,36 ukazuje na srednji pozitivan stav. Uposlenici su zadovoljni što menadžment dobro eksterno predstavlja organizaciju, ali nisu zadovoljni što menadžment ne motivira osoblje i ne

daje im priznanje za rezultate, te ne posjeduje ekspertizu u stvarima od suštinskog značaja. Dobiveni podaci ukazuju da uprava institucija socijalne zaštite uglavnom ispunjava svoje zadatke, no kada je u pitanju menadžment institucija socijalne zaštite situacija nije kao kod uprave. Naime, menadžment u institucijama socijalne zaštite ne ispunjava svoju ulogu na način koji bi unaprijedio kvalitet rada institucije.

O odgovornosti uprave i rukovodstva (menadžmenta) institucija socijalne zaštite u cjelini pozitivan stav ima 51,8% ispitanika, djelimičan 29,7%, a potpuno negativan stav ima 18,5% ispitanika. Srednja vrijednost od 2,36 ukazuje na niži stav zaposlenika, a standardna devijacija od 0,80 i koeficijent varijabilnosti od 33,9% ukazuje na veće rasipanje i variranje ovih parametara. Ovim se potvrđuje 8. pojedinačna hipoteza da "uprava i menadžment institucija socijalne zaštitene usmjeravaju organizaciju u pogledu primjene menadžmenta kvalitete".

Tabela 2: *Mjere srednjih vrijednosti, disperzije i razdiobe frekvencija odgovornosti uprave i menadžmenta u radnoj orga.*

Parametar	M	SD	NE		Djelimično		DA	
			n	%	n	%	n	%
1. Uprava institucije definira misiju, viziju i strateške orijentacije	2,3	0,7	24	17,6	44	32,4	68	50,0
2. Uprava institucije njeguje kulturu poboljšanja kvalitete	2,4	0,7	22	16,2	41	30,1	73	53,7
3. Uprava institucije odobrava standarde, koji se koriste u radu	2,4	0,7	22	16,2	40	29,4	74	54,4
4. Menadžment institucije uzima učešća u radu na razvoju kvalitete	2,4	0,7	20	14,7	38	27,9	78	57,4
5. Menadžment institucije aktivan u odnosima prema korisnicima	2,4	0,7	18	13,2	40	29,4	78	57,4

Parametar	M	SD	NE		Djelimično		DA	
			N	%	n	%	n	%
6. Menadžment institucije eksterno, dobro predstavlja organizac	2,5	0,7	18	13,2	31	22,8	87	64,0
7. Menadžment motivira osoblje i daje im priznanje za rezultate	2,1	0,8	38	27,9	52	38,2	46	33,8
8. Menadžment posjeduje sposobnosti i spremnost za strateško plan	2,4	0,7	22	16,2	43	31,6	71	52,2
9. Menadžment posjeduje ekspertizu u stvarima od suštinskog značajae	2,1	0,9	47	34,6	33	24,3	56	41,2
10. Menadžment jasno uspostavlja linije odgovornosti i timskog rada	2,4	0,7	20	14,7	42	30,9	74	54,4

Analiza rezultata regresione analize ukazuje da ne postoji statistička povezanost *odgovornosti uprave i menadžmenta* u instituciji sa *obrazovnim statusom* zaposlenika. Ovo ukazuje na tvrdnju da bez obzira na obrazovni nivo, ispitanici smatraju da menadžment institucija socijalne zaštite treba da zauzme odgovorniju ulogu u upravljanju organizacijom u pravcu poboljšanja kvalitete.

4.4. Mjerenje i unapređenje kvalitete u institucijama socijalne zaštite

Mjerenje i unapređenje kvalitete u institucijama socijalne zaštite utvrdili smo na osnovu 13 pokazatelja (manifestnih varijabli) koje ukazuju na redovnost mjerenja kvalitete, standardizaciju usluga u radnoj organizaciji, definiranje ciljeva i razvojne politike, te planiranje poboljšanja kvalitete u organizaciji (*tabela 3*). Dodatnim komentarima se u 5 pokazatelja proširuje saznanje na koji način organizacija mjeri kvalitet socijalnog rada, na koji način organizacija mjeri kvalitet pruženih usluga,

koje su usluge socijalnog rada standardizirane u organizaciji, na koji način organizacija obezbjeđuje promjene koje dovode do unapređenja kvalitete stručnog socijalnog rada i koje su to promjene, te na koji način organizacija obezbjeđuje promjene koje dovode do unapređenja kvalitete usluga i koje su to promjene po mišljenju zaposlenika u radnoj organizaciji. Uvid u srednje vrijednosti *mjerenja i poboljšanja kvalitete* u institucijama ukazuje da ispitanici imaju visok pozitivan stav na *definiranje ciljeva i razvojne politike* u radnoj organizaciji (61% pozitivan, 29% djelimičan i 10% negativan stav, sa visokom srednjom vrijednosti od 2,5). Najniži stav zaposlenici imaju o *standardizaciji usluga* u organizaciji (31% pozitivan, 43% djelimičan, 26% negativan stav i niskom srednjom vrijednosti od 2,1).

Na dodatno obrazloženje pitanja: *Koje su usluge standardizirane u organizaciji?*, 118 (ili 86,8%) zaposlenika nije navelo nijednu uslugu, dok je 4 (2,9%) zaposlenika odgovorilo: stručni socijalni rad; po 3 (po 2,2%) ispitanika navelo je cjelokupan rad po zakonu ili psihoterapeutski rad ili da su sve usluge standardizirane; 1 (po 0,7%) zaposlenik naveo je usluge smještaja u ustanove socijalne zaštite, ili usluge koje su propisane zakonom, ili kvalitet brige o djeci, ili cjelokupan rad sa korisnicima, ili kućna njega i pomoć u kući, zbrinjavanje djece bez roditeljskog staranja. To upućuje na zaključak da većina uposlenih u institucijama socijalne zaštite nema razumijevanje o tome da li i koje su usluge standardizirane, s obzirom na šarenolikost ponuđenih odgovora.

Tabela 3: *Mjere srednjih vrijednosti, disperzije i razdiobe frekvencija mjerenja i poboljšanja kvalitete u radnoj organizaciji*

Parametar	M	SD	NE		Djelimično		DA	
			N	%	n	%	n	%
1. Institucija kontinuirano mjeri kvalitet stručnog rada	2,1	0,8	44	32,4	38	27,9	54	39,7
2. Institucija kontinuirano mjeri kvalitet pruženih usluga	2,1	0,8	38	27,9	52	38,2	46	33,8
3. Institucija sistemski provodi samoevaluaciju rada	2,1	0,7	28	20,6	65	47,8	43	31,6

Asim Pandžić *Orijentacija institucija socijalne zaštite u Bosni i
Hercegovini prema kvaliteti*
DHS 1 (2016), 353-382

Parametar	M	SD	NE		Djelimično		DA	
			N	%	n	%	n	%
4. Samoevaluacija temeljena na mišljenjima stručnjaka i korisnika	2,1	0,7	33	24,3	60	44,1	43	31,6
5. U Institucija su standardizirane usluge stručnog rada	2,1	0,8	35	25,7	58	42,6	43	31,6
6. Ciljevi institucija usmjereni ka unapređivanju kvalitete usluga	2,7	0,5	4	2,9	26	19,1	106	77,6
7. Uposlenici učestvuju u razvoju, politici i smjericama institucije	2,3	0,7	23	16,9	53	39,0	60	44,1
8. Institucija uvažava stavove uposlenika u razvoju organizacije	2,5	0,7	15	11,0	40	29,4	81	59,6
9. Institucija ima procedure koje obezbjeđuju kvalitet rada	2,0	0,8	44	32,4	50	36,8	42	30,9
10. Institucija uvodi promjene koje dovode do kvalitete rada	2,3	0,7	22	16,2	51	37,5	63	46,3
11. Institucija uvodi promjene koje dovode do kvalitete usluga	2,2	0,7	24	17,6	55	40,4	57	41,9
12. Uposlenici uključeni u proces planiranja razvoja kvalitete	2,3	0,7	21	15,4	58	42,6	57	41,9
13. Pri kreiranju plana kvalitete institucije konzultiraju se i korisnici	1,7	0,7	58	42,6	59	43,6	19	14,0

Isto takav, slab stav zaposlenici imaju i o *mjerenju kvalitete* u instituciji (34% pozitivan, 40% djelimičan, 26% negativan stav i srednjom vrijednosti od 2,1) i *planiranju poboljšanja kvalitete* u instituciji (35% pozitivan, 40% djelimičan, 25% negativan stav i srednjom vrijednosti od 2,1), čime se *potvrđuje 4. pojedinačna hipoteza* da “*u institucijama socijalne zaštite ne postoji sistemski uređeno mjerenje kvalitete, niti odgovarajući instrumenti za njeno mjerenje, niti su organizacije sistemski usmjerene na poboljšanje kvalitete*“.

Uposlenici imaju najbolje mišljenje o tome da su ciljevi institucije usmjereni ka unapređivanju kvalitete usluge i uvažavanju stavova uposlenika o razvoju organizacije (*tabela 3*), dok najslabije mišljenje imaju o tome da se pri kreiranju plana kvalitete institucije konsultuju i korisnici usluga i da organizacija ima propisane procedure koje obezbjeđuju promjene i unapređenje kvalitete stručnog socijalnog rada. O *mjerenju i poboljšanju kvalitete* u instituciji u cjelini pozitivan stav ima 41% ispitanika, djelimičan 40%, a potpuno negativan stav ima 19% ispitanika. Srednja vrijednost (M) od 2,19 ukazuje na djelimičan stav uposlenika, a standardna devijacija (SD) od 0,72 i koeficijent varijabilnosti od 33,1% ukazuje na relativno veće rasipanje i variranje ovih parametara.

Na dodatno obrazloženje prvog pitanja: *Na koji način institucijamjeri kvalitet stručnog socijalnog rada?*, 90 (ili 66,2%) zaposlenika nije navelo nijedan način, dok je 14 (10,3%) zaposlenika odgovorilo: izvještajima i sastancima; 9 (6,6%) ispitanika odgovorilo je: praćenjem od strane nadređenih; po 4 (po 2,9%) zaposlenika odgovorilo je: supervizijom ili samoevaluacijom, ili internom i eksternom evaluacijom; 3 (2,2%) ispitanika odgovorilo je: godišnjom analizom rezultata; 2 (1,5%) zaposlenika odgovorilo je: praćenjem postignutih rezultata, a 1 (po 0,7%) ispitanik mišljenja je da se to čini: povratnim informacijama od korisnika, ili poštivanjem zakona, ili istraživanjem i analizom, ili unutrašnjom kontrolom, ili individualnim razgovorom, ili ispitivanjem mišljenja svih aktera.

Na dodatno obrazloženje drugog pitanja: *Na koji način institucijamjeri kvalitet pruženih usluga?*, 101 (ili 74,3%) zaposlenik nije naveo nijedan način, dok je 12 (8,8%) zaposlenika odgovorilo: mjesečnim izvještajima; 6 (4,4%) ispitanika odgovorilo je: evaluacijom; 5 (3,7%) zaposlenika odgovorilo je: monitoringom; 3 (2,2%) ispitanika odgovorilo je: povratnim informacijama od korisnika; po 2 (po 1,5%) ispitanika odgovorilo je: zadovoljstvom korisnika, ili sumiranjem rezultata, ili anketom; 1 (0,7%) zaposlenik odgovorio je: razgovorom, ili statistikom, ili ispitivanjem mišljenja svih aktera.

Na dodatno obrazloženje pitanja: *Koje promjene ili način institucijauvodi radi*

unapređenja stručnog socijalnog rada?, 106 (ili 77,9%) zaposlenika nije navelo nijednu promjenu, dok je 15 (11,0%) ispitanika odgovorilo: edukacija uposlenika; 5 (3,7%) ispitanika odgovorilo je: organizacija rada; 4 (2,9%) zaposlenika odgovorilo je: timski rad; a 1 (po 0,7%) zaposlenik odgovorio je: učešće u izradi zakona, ili umrežavanje, ili interni plan razvoja uposlenika, ili prilagođavanje potrebama korisnika, ili uvođenje supervizije, ili razvojnim planiranjem.

Na dodatno obrazloženje pitanja: *Koje promjene ili način institucijauvodi u cilju unapređenja kvalitete usluga?*, 110 (ili 80,9%) zaposlenika nije navelo nijednu promjenu, dok je 10 (7,4%) ispitanika odgovorilo: stručnim usavršavanjem; 6 (4,4%) ispitanika odgovorilo je: stručnošću; 4 (2,9%) zaposlenika odgovorilo je: saradnjom sa nevladinim organizacijama; 2 (1,5%) ispitanika odgovorilo je: terenskim radom; a 1(po 0,7%) zaposlenik odgovorio je: primjena akata u korist korisnika, ili intervjuom, ili podrškom, ili uvođenjem novih metoda.

Dobiveni rezultat upućuju, kao i u prethodnom, da uposlenici u institucijama socijalne zaštite nemaju dovoljno razumijevanja o kvaliteti u socijalnom radu, načinu njenog mjerenja i poboljšanja, kako po pitanju procesnog kvaliteta pružanja usluge tako i po pitanju kvalitete same usluge.

Tabela 4: *Povezanost mjerenja i poboljšanja kvalitete sa obrazovanjem zaposlenika*

R ₁ =0,31 - R ₂ =0,....		R ² ₁ =0,09 - R ² ₂ =0,....		F-odnos =14,08/0,..		Znač. F =0,000/0,..	
Br.	Parametri	Beta	B	t-vred.	Znač. t		
1.	Organizacija kontinuirano mjeri kvalitet pruženih usluga	-0,31	-0,26	-19,685	0,000**		
2.		0,....	0,....	0,.....	0,.....		

Napomena: ** - nivo značajnosti od 0,01

* - nivo značajnosti od 0,05

Obrada rezultata regresione analize – metodom Stepwise (*tabela 4*), ukazuje da najveću povezanost mjerenja i poboljšanja kvalitete u instituciji sa *obrazovnim statusom* zaposlenika ima parametar da “organizacija kontinuirano mjeri kvalitet pruženih usluga“ sa negativnim predznakom. Koeficijent determinacije (R²) i multiple korelacije (R) pokazuju da je varijansu *mjerenja i poboljšanja kvalitete* u organizaciji moguće sa 9% pojasniti sa obrazovnim statusom zaposlenika, jer njihova korelacija iznosi 0,31. Prema tome, može se tvrditi da se mjerenja i poboljšanja kvalitete u institucijama socijalne zaštite ipak mogu predvidjeti na osnovu obrazovnog

statusa zaposlenika. Negativna vrijednost mjerenja i poboljšanja kvalitete u instituciji nam ukazuje na činjenicu da se radi o pojavama čije su promjene suprotnog smjera, što znači, da kada jedna pojava opada (obrazovanje uposlenika), druga raste (da organizacija kontinuirano mjeri kvalitet pruženih usluga), i obratno. Ovo upućuje na činjenicu da uposlenici sa visokom stručnom spremom imaju veće razumijevanje o načinima i mogućnostima mjerenja kvalitete pruženih usluga, te samim tim potrebi za mjerenjem usluga socijalnog rada.

4.5. Zadovoljstvo korisnika

Zadovoljstvo korisnika uslugama socijalnog rada utvrdili smo mjerenjem potreba korisnika, zadovoljstva pruženih usluga, uključivanja korisnika u odabir vrste usluga i razrađivanjem mehanizma za ispitivanje korisnika o kvalitetu pruženih usluga.

Tabela 5: *Mjere srednjih vrijednosti, disperzije i razdiobe frekvencija zadovoljstva korisnika pruženim uslugama u orga.*

Parametar	M	SD	NE		Djelimično		DA	
			N	%	n	%	n	%
1. Institucija utvrđuje potrebe svojih korisnika/klijenata	2,6	0,6	12	8,8	33	24,3	91	66,9
2. Korisnici/klijenti institucijesu zadovoljni pruženom uslugom	2,2	0,6	11	8,1	86	63,2	39	28,7
3. Korisnici/klijenti uključeni su u odabir vrste usluga	1,9	0,8	50	36,8	54	39,7	32	23,5
4. Institucija mjeri zadovoljstvo korisnika pruženom uslugom	1,8	0,7	49	36,0	64	47,1	23	16,9
5. Institucijaima razrađen mehanizam ispitivanja korisnika o kvalitetu	1,5	0,7	81	59,6	38	27,9	17	12,5

Dodatnim komentarima se u 2 pokazatelja proširuje saznanje na koji način institucija utvrđuje potrebe svojih korisnika, odnosno klijenata i koje su to metode u ispitivanju *zadovoljstva korisnika* pruženom uslugom. Uvid u srednje vrijednosti zadovoljstva korisnika pruženim uslugama u organizaciji ukazuje da se ispitanici slažu samo u tome da institucija utvrđuje potrebe svojih korisnika/klijenata, ali se baš u potpunosti ne slažu da organizacija ima razrađen mehanizam ispitivanja korisnika o kvalitetu i da se oni uključuju u donošenje odluka u odabiru vrste usluge (tabela 5). O *zadovoljstvu korisnika* pruženim uslugama u instituciji, pozitivan stav ima 30% ispitanika, djelimičan 40%, a potpuno negativan stav ima 30% ispitanika. Srednja vrijednost (M) od 2,00 ukazuje na djelimičan stav, a standardna devijacija (SD) od 0,68 i koeficijent varijabilnosti, koji pokazuje koliki procenat vrijednosti aritmetičke sredine iznosi vrijednost standardnog odstupanja, od 34,0% ukazuje na veće rasipanje i variranje ovih parametara. Ovim se potvrđuje 5. pojedinačna hipoteza da “u institucijama socijalne zaštite ne postoji sistemski uređeno mjerenje zadovoljstva korisnika/klijenata socijalnog rada”.

Na dodatno obrazloženje prvog pitanja: *Koje su to metode ispitivanja korisnika, odnosno klijenata?*, 78 (ili 57,4%) uposlenika nije navelo nijedan način, dok je 20 (14,7%) zaposlenika odgovorilo: terenski rad, 7 (5,1%) ispitanika odgovorilo je: istraživanjem, 6 (4,4%) uposlenika odgovorilo je: razgovorom sa klijentom, po 4 (po 2,9%) ispitanika odgovorilo je: finansijskim planom ili socijalnom kartom, po 3 (po 2,2%) uposlenika odgovorilo je: saradnjom sa nevladinom organizacijom i mjesnom zajednicom, ili planiranjem potreba, ili upitnikom, ili analizom potreba, 1 (po 0,7%) ispitanik odgovorio je: općinskim odlukama, ili statističkim podacima, ili razvojnim planom za svakog korisnika, ili javnom raspravom.

Na dodatno obrazloženje drugog pitanja: *Na koji način institucija utvrđuje potrebe svojih korisnika, odnosno klijenata?*, 114 (ili 83,8%) zaposlenika nije navelo nijedan metod, dok je 10 (7,4%) zaposlenika odgovorilo: intervju, 5 (3,7%) ispitanika odgovorilo je: evaluacija, po 2 (po 1,5%) zaposlenika odgovorilo je: anketa ili žalba i prigovor, a 1 (po 0,7%) ispitanik odgovorio je: participacija korisnika ili razvojni i individualni plan.

Dobiveni podaci nas upućuju na konstataciju da institucije socijalne zaštite na različite načine utvrđuju ispituju korisnike/klijente i utvrđuju potrebe svojih korisnika/klijenata, ali i na konstataciju da to nije sistemski organizirano, s obzirom na činjenicu da je veći procent onih ispitanika koji nisu dali odgovor na koji način utvrđuju potrebe svojih klijenata/korisnika. To nas dovodi do tvrdnje da se u većini institucija socijalne zaštite ne zna da li se usluge socijalnog rada organiziraju u skladu

sa potrebama klijenata/korisnika. Činjenica da je 66,9% ispitanika odgovorilo na pitanje da vrši ispitivanje klijenta/korisnika, a da je njih 42,6% dogovorilo na koji način ispituju korisnike/klijente, možemo konstatirati da se jedan dio ispitanika dodvoravao istraživaču u cilju prikazivanja stanja boljeg u odnosu na postojeće. Pored toga, jedan dio ispitanika je navodio metode koje nisu relevantne za ispitivanje klijenta/korisnika kao što su finansijski planovi, općinske odluke, socijalna karta i druge, kao i utvrđivanje potreba korisnika, na osnovu čega se može tvrditi da veliki broj uposlenika nije upoznat na koji način se mogu utvrditi potrebe svojih klijenta/korisnika.

Obrada rezultata regresione analize – metodom Stepwise (*tabela 6*), ukazuje da najveću statističku povezanost zadovoljstvo korisnika pruženim uslugama u instituciji sa *obrazovnim statusom* zaposlenika ima parametar da su “korisnici institucije suzadovoljni pruženom uslugom“ i da “institucija ima razrađen mehanizam ispitivanja korisnika o kvalitetu“ sa negativnim predznakom, te da se “korisnici uključuju u donošenje odluka u odabiru vrsta usluga“ sa pozitivnim predznakom. Koefficijent determinacije (R^2) i multiple korelacije (R) pokazuju da je varijansu *zadovoljstva korisnika* pruženim uslugama u instituciji moguće sa 14% pojasniti sa obrazovnim statusom zaposlenika, jer njihova korelacija iznosi 0,37. Prema tome, može se tvrditi da se zadovoljstvo korisnika pruženim uslugama u institucijama ipak mogu predvidjeti na osnovu *obrazovnog statusa* zaposlenika. Negativna vrijednost zadovoljstva korisnika pruženim uslugama u instituciji nam ukazuje na činjenicu da se radi o pojavama čije su promjene suprotnog smjera, što znači, da kada jedna pojava opada (obrazovanje zaposlenika), druga raste (da institucijama razrađen mehanizam ispitivanja korisnika o kvalitetu), i obratno.

Tabela 6: *Povezanost zadovoljstvo korisnika sa obrazovanjem zaposlenika*

$R_1=0,37$ - $R_2=0,32$ $R^2_1=0,14$ - $R^2_2=0,10$		F-odnos =9,73/7,49,.. Znač. F =0,000/0,...			
Br.	Parametri	Beta	B	t-vred.	Znač. t
1.	Korisnici institucijesu zadovoljni pruženom uslugom	-0,24	-0,29	-2,877	0,005**
2.	Institucijaima razrađen mehanizam ispitivanja korisnika o kvalitetu	-0,23	-0,22	-2,681	0,008**
3.	Korisnici se uključuju u donošenje odluka u odabiru vrsta usluga	0,20	0,18	2,391	0,018*

Napomena: ** - nivo značajnosti od 0,01

* - nivo značajnosti od 0,05

Na osnovu toga se može tvrditi da uposlenici sa visokom stručnom spremom imaju veće razumijevanje za kvalitet pružene usluge kao i osjećaj da korisnici/klijenti nisu zadovoljni pruženom uslugom i da je potrebno razraditi mehanizme praćenja zadovoljstva korisnika pruženim uslugama kako bi se unaprijedile usluge socijalnog rada.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na osnovu statističke obrade podataka rezultata istraživanja možemo zaključiti: Institucije socijalne zaštite ne posjeduju uređenu dokumentaciju kojom se uređuje kvaliteta u institucijama socijalne zaštite i garantira uvođenje, upravljanje i unapređenje kvalitetekroz definiranje politike, cilja i procesa uvođenja i upravljanja kvalitetom, te njenog evidentiranja. Dakle, institucije socijalne zaštite u 78% slučajeva nemaju dokumentaciju o kvaliteti kao sastavnom dijelu sistema menadžmenta kvalitete koju čine: poslovnik o kvaliteti, planovi kvalitete, specifikacije, upustva, dokumentovane procedure, radna upustva i crteži, te zapisi. Uposlenici institucija socijalne zaštite nisu u dovoljnoj mjeri upoznati sa načinom evidentiranja kvalitete, odnosno, sa kojim se dokumentima definira kvaliteta u institucijama.

Uprava i menadžment institucija socijalne zaštite ne usmjeravaju organizaciju u pogledu kvalitete posebno kada je u pitanju menadžment organizacije .Dobiveni rezultati ukazuju da uprava institucija socijalne zaštite uglavnom ispunjava svoje zadatke, no kada je u pitanju menadžment institucija socijalne zaštite situacija, nije kao kod uprave. Naime, menadžment u institucijama socijalne zaštite ne ispunjava svoju ulogu na način koji bi unaprijedio kvalitet rada institucije. Međutim, uposlenici institucija su zadovoljni što menadžment dobro eksterno predstavlja organizaciju, ali nisu zadovoljni što menadžment ne motivira osoblje i ne daje im priznanje za rezultate, te ne posjeduje ekspertizu u stvarima od suštinskog značaja. Ovo ukazuje na potrebu da menadžment institucija socijalne zaštite treba da zauzme odgovorniju ulogu u upravljanju organizacijom u pravcu poboljšanja kvalitete.

U odnosu na mjerenje i unapređenje kvaliteta u institucijama socijalne zaštite, istraživanjem je utvrđeno da u institucijama socijalne zaštite ne postoji sistemski uređeno mjerenje kvalitete niti odgovarajući instrumenti za njeno mjerenje, niti su institucije sistemski usmjerene na poboljšanje kvalitete. Nadalje, u institucijama socijalne zaštite ne postoje standardizirane usluge socijalnog rada koje garantiraju ujednačenost modela i postupaka, ciljeva i rezultata usluga profesionalnog socijalnog

rada. Uposlenici institucija generalno nemaju dovoljno razumijevanja o kvaliteti u socijalnom radu, načinu njenog mjerenja i poboljšanja, kako po pitanju procesnog kvaliteta pružanja usluge tako i po pitanju kvalitete same usluge, s tim da uposlenici sa visokom stručnom spremom imaju veće razumijevanje o načinima i mogućnostima mjerenja kvalitete pruženih usluga, te samim tim potrebi za mjerenjem stručnih usluga od uposlenika sa nižom stručnom spremom.

Utvrđeno je da u institucijama socijalne zaštite ne postoji sistemski uređeno mjerenje zadovoljstva korisnika/klijenata socijalnog rada. Predstavnici institucija ne posjeduju dovoljno znanje da li se usluge socijalnog rada organiziraju u skladu sa potrebama klijenata/korisnika, dok stručni radnici sa visokom stručnom spremom imaju veće razumijevanje za kvalitet pružene usluge kao i osjećaj da korisnici/klijenti nisu zadovoljni pruženom uslugom i da je potrebno razraditi mehanizme praćenja zadovoljstva korisnika pruženim uslugama kako bi se unaprijedile usluge socijalnog rada.

Iz svega navedenog, može se zaključiti da institucije socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini nisu u dovoljnoj mjeri orijentirane prema kvaliteti, te da ne postoji sistemsko uređeno upravljanje kvalitetom, odnosno sistem menadžementa kvalitetom koji bi garantirao uvođenje, upravljanje i kontinuirano unapređenje kvalitete rada institucija.

LITERATURA

1. Andrejčić, R. (1973) , Politika kvalitete u proizvodnji i potrošnji, Informator, Zagreb.
2. Bauer, R. (1999): Vom Wiegen wird das Schwein nicht fetter. Dowa's Jahresbericht, Innsbruck, str. 39-54.
3. Brack, R. (1995): Qualitätssicherung in der Sozialarbeit. Qualitätssicherung in den Sozialen Diensten. Tagungsband. 1.Aufl., Krems, str. 5 – 39.
4. Crosby, P. B. (1989): Kvaliteta je besplatna, Privredni vjesnik, Zagreb, str. 12.
5. Cvetkovcki, T. (2005): Benčmarking, Beograd, str. 60 – 109.
6. Đorđević, D., & Čočkaló, D. (2004), Benčmarking i unapređivanje kvaliteta poslovanja. Kvalitet, 14(11-12), 63-65.
7. Drljača, M. (2004): Mala enciklopedija kvalitete V. Dio – Troškovi kvalitete, Oskar, Zagreb, str. 8 – 9.

8. Engelhardt, H. D. (1996): In: Bobzien, Monika / Stark, Wolfgang / Straus Florian(Hrsg.): Qualitätsmanagement. Alling, str. 40.
9. Frey, K., Leopoldt, B., Mangold, R. (2000): Qualitätsmanagement in NPO – Das Modell der European Foundation for Quality Management (EFQM-Modell). Frey Akademie Dornbirn, str. 3-5.
10. Gutošić, H. (2001): Upravljanje kvalitetom prema ISO 9000 seriji, Sarajevo, str. 54.
11. Handschuck, S. i Schröer, H. (1994): Interkulturelle Orientierung als Qualitätsstandard sozialer Arbeit, Stuttgart, str. 94-102.
12. Harding, T., Beresford, P., (1996) The Standards We Expect: What service users and carers want from social services workers, London, National Institute for Social Work URL. <http://www.scie-socialcareonline.org.uk/profile.asp?guid=2a9aaf93-1896-46e6-976e-5af29ac4275a>
13. Injac, N. (2002): Mala enciklopedija kvalitete, I. dio – Upoznajmo normu ISO 9000, Drugo izdanje, Zagreb, str. 72-75.
14. Institute of Quality Assurance, www.iga.org.
15. International Organization for Standardizations, www.iso.ch.
16. Juran, J.M i Gryna, F.M. (1999): Planiranje i analiza kvalitete, Treće izdanje, Od razvoja proizvoda do upotrebe, Zagreb, str 45 – 50.
17. Kelly, M. J. (2004): Upravljanje ukupnom kvalitetom, Potecon, Zagreb, 1997. Menadžment Opatija, Rijeka, str. 20 – 31.
18. Meinhold, M. (1997): Qualitätssicherung und Qualitätsmanagement in der Sozialen Arbeit. Einführung und Arbeitshilfe. 2. Aufl., Freiburg im Breisgau, str 13 – 51.
19. Mitrović, N., Ivanek, R. i Pendić, Z. (1989): ‘‘TQM i QS – temelj racionalizacije u zdravstvu’’, menadžment totalnom kvalitetom, Vol. 27, No. 1, str. 173 – 178.
20. Müller, K. (1998): Qualitätsmanagement im Sozialbereich. Gefesselte Kreativität?, Soziale Einrichtungen bewerten – Theorie und Praxis der Qualitätssicherung, Freiburg im Breisgau, str. 239-257.
21. Nenadić, I. Z. (2005): Uloga menadžera u sistemu menadžmenta kvalitetom, 32 nacionalna konferencija o kvalitetu, Kragujevac, Vol. 5.
22. Ovretvreit, J, (1990), Quality Health Services. London: Brunei Institute of Organisation and Social Studies.
23. Pandžić, A., Čišić, B., Lučić, E., Selimović, S. (2009), Mjerenje kvalitete u socijalnom radu, Časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse, Socijalna

- misao, ISSN – 0354-401X, broj 64, 2009/4, str. 123 – 149, Vol. 26. Beograd. Časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse ‘‘Socijalna misao’’ ISSN – 0354-401X, broj 64, 2009/4, str. 123 – 149, Vol. 26. Beograd.
24. Pandžić, A. (2009), Menadžment kvalitete – vrijednosna kategorija socijalnog rada, Magistarski rad.
25. Pandžić, A. (2012), Modeliramnje sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini i evropski standardi socijalnih prava, Doktorska disertacija.
26. Pandžić, A. Čišić, B., (2010), Značaj upravljanja kvalitetom u socijalnom radu i institucijama socijalne zaštite, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Tuzli, ISSN 1512-6021, str. 181 – 196, Vol. 16, Tuzla.
27. Pandžić, A. i Karić, N. (2013); Orijentiranost sistema socijalne zaštite prema korisnicima socijalnih prava i usluga socijalnog rada; Časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada ‘‘Socijalna politika’’ ISSN 0038-0091, UDK 364, god. 48 No1/2013, str. 101 –127, Institut za političke studije, Beograd.
28. Perović, M. i Krivokapić, Z. (2007): Menadžment kvalitetom usluga, Podgorica, str. 5 – 44, 63 – 165 i 273 – 336.
29. Skoko, H. (2000): Upravljanje kvalitetom, Sinergija, Zagreb, str. 6.
30. Šofranac, R. (2008): Razvoj TQM sistema, Podgorica, str. 29 –70, 96 – 166 i 217 – 237.
31. Šofranec, R. i Šofranec, M. (2007): Menadžment kvalitetom u medicini, Podgorica, str. 5 – 87, 143 – 279 i 305 – 327.
32. Uzunović, R. (1997): Menadžment kvalitetom i okolinom, zaštita od buke i vibracija, Beograd., str. 22 – 27.
33. Uzunović, R. (2001): Menadžment kvalitetom i životnom sredinom, Beograd. str. 47 – 58 i 103 – 113.
34. Uzunović, R., Majstorović, V. i Orlić, S. (2000): Menadžment poslovnim procesima, ISO 9000:2000 i ISO 14000:1996, Beograd, str. 17 – 22, 48 – 59.
35. Žegarac, N. (2002): Standardizacija funkcija ili funkcionalna standardizacija, Socijalna misao, Beograd, str. 7 – 22.
36. Žegarac, N. i Brkić, M. (2007): Razvoj lokalnih usluga socijalne zaštite, ka standardima kvaliteta, Fond za socijalne inovacije, Beograd, str. 19 – 32.
37. Živković, Ž. (1999): Upravljanje kvalitetom, Poslovna škola ‘‘Megatrend’’, Beograd, str. 11 – 53 i 116 – 133.

Adresa autora

Authors' address

Univerzitet u Tuzli,

Filozofski fakultet,

Odsjek za socijalni rad,

dr. Tihomila Markovića br.1

75000 Tuzla

asim.pandzic@untz.ba

ORIENTATION OF SOCIAL WELFARE INSTITUTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA TO QUALITY

Summary

Nowadays, quality presents the key market and differentiating factor of every organization. Meeting the challenges of modern market demands managers who are at the head of organizations have to be more provocative, more innovative, and more flexible and in all businesses they have to be quality-oriented. Almost in every economic or social area there has been an increasing trend where a user sets demands in the quality of services and products. Even the welfare institutions are not excluded from these modern trends. Paper with the title "Orientation of social welfare institutions in Bosnia and Herzegovina to quality" aims to determine the orientation of institutions of social protection (social work centers and NGO) in Bosnia and Herzegovina in the implementation and quality assurance. The empirical research was realized on the entire territory of Bosnia and Herzegovina. The study included a total of 136 respondents representatives from social protection. In the analysis of empirical research results are used known statistical methods and all analyzes were performed with the help of statistical package for data analysis (SPSS 17.0). The results showed that the institutions of social protection in Bosnia and Herzegovina are not sufficiently oriented towards quality and that in them there is no system of governance quality.

Key words: quality; welfare institutions; management; social work

UDK 37.013.83:364

Pregledni rad

Review paper

Nusreta Salić, Erna Lučić

CJELOŽIVOTNO UČENJE KAO FAKTOR U SMANJENJU SIROMAŠTVA

Ideja savremenog društva, koja je prepoznata kao značajna u procesu boljeg prilagođavanja društvenim promjenama, je ideja cjeloživotnog učenja. Cjeloživotno učenje predstavlja integraciju formalnog, neformalnog i informalnog učenja. U radu se teorijskom analizom značajnih naučnih i pravnih izvora, nastojalo odgovoriti na pitanje da li je ideja cjeloživotnog učenja faktor uticaja na smanjenje (rizika) siromaštva. Rezultati ukazuju na činjenicu da se cjeloživotno učenje u deklarativnom smislu riječi, prepoznaje kao mehanizam za efikasnije prilagođavanje tržištu rada i veću mogućnosti za zapošljivost, što bi u konačnici, prema strateškim ciljevima, trebalo rezultirati smanjenjem siromaštva.

Ključne riječi: obrazovanje, cjeloživotno učenje, obrazovanje odraslih, siromaštvo, smanjenje siromaštva

UVOD

Društvene promjene današnjice sa sobom nose mnoge probleme i izazove, među kojima su i visoka stopa nezaposlenosti i siromaštvo. Koji su načini, mogućnosti i izazovi društva i pojedinaca u nošenju, smanjenju ili rješavanju ovih problema vječito je pitanje, na koje je, s obzirom na kompleksnost problema, nemoguće dati adekvatan odgovor. Ideja savremenog društva, koja je prepoznata kao značajna u procesu boljeg prilagođavanja društvenim promjenama, je ideja cjeloživotnog učenja. "Ono što je 70-ih godina dvadesetog stoljeća označavano kao povratno obrazovanje, trajno obrazovanje, doživotno obrazovanje počinje se, sredinom 90-ih, oblikovati u politiku cjeloživotnog učenja u *društvu koje uči*" (Puljiz, I., Šutalo, I., Živčić, M., 2010).

Žiljak iznosi "učenje uključuje cjelokupno bogato životno iskustvo pojedinca iz svih razdoblja njegova života i korištenje svih društvenih resursa (socijalnih, ekonomskih i obrazovnih)", te objašnjava kako se tom procesu "treba prilagoditi obrazovni sistem dok se ne dostigne nivo "društva koje uči"(2005:227). Potreba usmjerenja prema društvu koje uči istaknuta je u mnogim međunarodnim dokumentima u kojima se cjeloživotno učenje vidi kao važan mehanizam ekonomskog i socijalnog prosperiteta. Jedan od značajnih dokumenata je i strateški dokument Evropske unije (u daljem tekstu EU) "*Evropa 2020*" u kojem se navodi da evropska socijalna tržišna ekonomija treba da bude "*inteligentna, održiva i integrativna*" sa osnovnim ciljem unapređenja strategija u pogledu zaposlenosti, istraživanja i razvoja, obrazovanja i borbe protiv siromaštva (Vuković, 2011:368). Navedeni ciljevi su zasnovani na načelima cjeloživotnog učenja kao bitnog mehanizma u njihovom ostvarenju. "Cjeloživotno obrazovanje ključno je za obrazovne politike, a društvo koje uči znači da bi cijelo društvo trebalo biti posvećeno učenju. Pristup se temelji na ideji o prirodnom srastanju i prepletanju obrazovanja i društva, pri čemu se želi izbjeći obrazovanje kao puki podsistem društva. Važno je omogućiti obrazovanju da *rješava individualne i socijalne probleme*. Vrijeme za učenje i vrijeme za življenje više nije odvojeno" (DeLeon, prema Puljiz, I., Šutalo, I., Živčić, M., 2010 : 23). "Na istom tragu Europska komisija Memorandumom o cjeloživotnom učenju iz 2000. godine ističe zapošljivost i aktivno građanstvo kao rezultate koji bi se trebali postići provedbom politike cjeloživotnog učenja" (Žiljak, 2005:229). Bosna i Hercegovina će se na svom evropskom putu trebati prilagoditi i protežirati koncept cjeloživotnog učenja što neminovno podrazumijeva reforme obrazovnih politika u kojoj će se podsticati i vrednovati učenje tokom cijelog života. Da li se donošenjem Zakona o obrazovanju odraslih u Bosni Hercegovini krenulo u tom pravcu?! Usvajanje

navedenog seta zakona bi trebalo omogućiti svim građanima da se obrazuju, usavršavaju, prekvalifikuju i uče u najširem smislu riječi što bi trebalo povećati njihovo lično zadovoljstvo i razvoj pojedinca, aktivno građanstvo, društvena uključenost i zapošljivost. Vrijednosti cjeloživotnog učenja su širokog dijapazona ali u kontekstu pitanja na koji se nastoji dati odgovor u ovom radu bitne su lično zadovoljstvo, poboljšanje kompetencija (ključnih i stručnih), vještina i znanja, te pružanje veće šanse na tržištu rada i veću socijalnu uključenost.

Da li politika cjeloživotnog učenja može uticati na smanjenje (rizika) siromaštva pitanje je koje će u radu biti sagledano kroz kratki pregled nekolicine značajnih dokumenata te par naučnih radova, u kojima se ideja cjeloživotnog učenja prezentuje kao mehanizam koji bi trebao smanjiti (rizik) siromaštva.

POJMOVNO ODREĐENJE CJELOŽIVOTNOG UČENJA I SIROMAŠTVA

Savremena ideja cjeloživotnog učenja značajnije se oblikuje od 70-ih godina prošlog stoljeća. Prijedlozi o produženju učenja tokom cijelog života uslijedili su nakon brojnih akademskih kritika školskog sistema nakon čega je uslijedilo afirmisanje izvanškolskih oblika učenja kroz uklanjanje barijera između škole i ostalih dijelova ljudskog života. U devedesetima se u Evropi afirmiše cjeloživotno učenje kao politika koja odgovara na probleme ekonomske krize i povećane nezaposlenosti (Žiljak, 2005). Danas cjeloživotno učenje obuhvata svako moguće učenje od formalnog obrazovanja do učenja u svim životnim razdobljima i u svim oblicima u kojima se može ostvarivati. "To je sveukupna aktivnost unapređenja znanja, vještina i kompetencija unutar lične i građanske, te društvene perspektive i/ili perspektive zaposlenja. Obuhvata učenje u svim životnim razdobljima (od rane mladosti do starosti) i u svim oblicima u kojima se ostvaruje (formalno, neformalno i informalno), pri čemu se učenje shvata kao kontinuirani proces u kojem su rezultati i motiviranost pojedinca u određenom životnom razdoblju uslovljeni znanjem, navikama i iskustvima učenja stečenim u mlađoj životnoj dobi.

Četiri su osnovna, međusobno povezana cilja koja se vezuju uz cjeloživotno učenje: lično zadovoljstvo i razvoj pojedinca, aktivno građanstvo, društvena uključenost i zapošljivost (Zakon o obrazovanju odraslih Kantona Sarajevo, 2015).

Cjeloživotno učenje podrazumijeva integraciju formalnog, neformalnog i informalnog učenja kako bi se povećale mogućnosti za unapređenjem kvaliteta života.

Formalno obrazovanje je učenje usmjereno od strane nastavnika ili instruktora u obrazovnim ustanovama, a prema nastavnim planovima i programima odobrenim od mjerodavnih obrazovnih vlasti. Neformalno obrazovanje predstavlja proces učenja i obrazovanja usmjeren ka usavršavanju, specijalizaciji i dopunjavanju znanja, vještina i sposobnosti prema posebnim programima koje izvode organizatori obrazovanja (redovne škole, centri za obuku, kompanije, agencije i slično). Da bi formalno i neformalno obrazovanje imalo potpune efekte, informalno ili samousmjereno učenje bi trebalo da bude stalni pratilac. Ono predstavlja našu motiviranost da napredujemo kroz svakodnevne aktivnosti.

Iz navedenih elemenata može se uvidjeti da je cjeloživotno učenje jako široko postavljeno kao ideja i da kao takva ima mogućnost da nas učini boljima, korisnijima i aktivnijima članovima društvene zajednice. Iako se cjeloživotno učenje često vezuje za ekonomske ciljeve kroz povećanje konkurentnosti i zapošljivosti, veoma bitne odredbe su i druge prednosti cjeloživotnog učenja: aktivno građanstvo, povećana socijalna uključenost, veće vrednovanje sebe i svog okruženja. Stoga se efekti cjeloživotnog učenja široko disperziraju i imaju uticaja na mnoga polja čovjekovog života. Žiljak prenosi da se u Izvještaju Evropske komisije o provedbi strategije cjeloživotnog učenja u Evropi iz 2003. godine navedena četiri koncepta cjeloživotnog učenja:

1. dobro razvijena kultura cjeloživotnog učenja od kolijevke do groba;
2. pristup usmjeren na zapošljivost;
3. nedavno prihvaćanje koncepta cjeloživotnog učenja (vezano uz modernizaciju društva i privrede);
4. pristup temeljen na društvenoj uključenosti (2005: 231).

Da li bi se analizom navedenih konceptata mogla uloga cjeloživotnog učenja na socijalni problem siromaštva?! Drugi pojam koji je značajan za temu je pojam siromaštva. Šta je siromaštvo, pitanje je koje se često postavlja ali se ponuđeni odgovori ne uklapaju u jasan koncept jedinstvenosti jer se siromaštvo različito percipira, shvata, opearcionalizira i mjeri. Prema Vidanoviću siromaštvo je širok pojam koji najčešće znači oskudicu materijalnih dobara za normalno zadovoljenje najvažnijih potreba svake osobe pojedinačno, kao i porodice ili društvene grupe (2006). Navedena definicija ukazuje na važne karakteristike siromaštva: nepostojanje materijalnih dobara te nemogućnost zadovoljenja osnovnih potreba. Milosavljević siromaštvo definiše šire, pa navodi da ono “podrazumijeva uslove života pojedinaca i društvenih grupa koje karakteriše nepostojanje ekonomskih,

socijalnih i kulturnih uslova za zadovoljavanje osnovnih bioloških, zdravstvenih, kulturnih, obrazovnih i drugih ljudskih potreba i nedostatak uslova za razvoj i reprodukciju psihičkih i fizičkih sposobnosti i nedostatak uslova za produkciju i reprodukciju života“ (2003:61). Ukoliko se analiziraju navedene definicije može se konstatovati da prva, uža definicija ustvari najbliža objašnjenju apsolutnog siromaštva a druga, šira relativnog ili subjektivnog siromaštva. Jer kako slijedi, “apsolutno siromaštvo je stanje ljudi kojima nedostaju sredstva za zadovoljavanje njihovih osnovnih životnih potreba“ (Milosavljević, 2003:58). Relativno siromaštvo, prema Peteru Taunsendu, koji se posebno bavio izučavanjem siromaštva u Evropi i razvijenim zemljama “ je siromaštvo u kojem pojedinci, porodice i društvene grupe zbog nedostatka sredstava ne mogu da obezbijede ishranu i druge uslove života, niti da učestvuju u aktivnostima kojie su uobičajene ili prihvaćene od strane društva kojem pripadaju“ (Milosavljević, 2003:59). Iako nema ujednačenog mjerila za određivanje siromaštava u jednom društvu, teži se definisanju indikatora i njihovoj standardizaciji i prilagođavaju određenom društvenom kontekstu. Tako u Bosni i Hercegovini nema zvanične i jedinstvene linije siromaštva a siromaštvo se prati preko podataka prikupljenih u anketama na bazi domaćinstava koje se u Bosni i Hercegovini provode svake četiri godine. Za sada je izračunato sedam linija siromaštva (4 apsolutne i 3 relativne) i za svaku liniju postoji odgovarajući profil siromaštva (Šabanović, 2014).

“U savremenoj stručnoj literaturi siromaštvo se posmatra kao multidimenzionalno, jer se ne sastoji samo od materijalnih nego i humanih i socijalnih aspekata te se posmatra i kroz svoje objektivne i subjektivne dimenzije. Najčešći objektivni indikatori prema Milosavljeviću su “nedostatak sredstava, manjak mogućnosti za zadovoljavanje potreba, lišavanje i nedostupnost usluga a subjektivni osjećaj neslobode, sputanost, nedostatak dostojanstva, samouvažavanja, postojanje specifičnih obrazaca i ponašanja“ (2003:57). Navedene definicije i indikatori ukazuju na složenost pojave siromaštva, što u traganju za odgovorima o uticaju cjeloživotnog učenja na smanjenje siromaštva, može imati otežavajuće ali i olakšavajuće okolnosti. Naime, s jedne strane teško je tragati i dobiti odgovor o konciznoj i potpunoj vezi između dva ovako složena koncepta ali s druge, ostavljena je mogućnost da se konstatuje uticaj na jednom od aspekata siromaštva, bilo objektivnom ili subjektivom. Analizom uticaja na indikatore lakše je pronaći vezu između cjeloživotnog učenja i smanjenja siromaštva.

MEĐUNARODNI DOKUMENTI KOJI PROMOVIŠU POLITIKU CJELOŽIVOTNOG UČENJA

U dokumentu “Međunarodne organizacije o obrazovanju odraslih“ navodi se da je jedan od tri strateška zajednička cilja EU-a dostupnost obrazovanja za sve na načelima cjeloživotnog učenja. Prema istom “u UNESCO-ovu izvještaju *“Prema društvima znanja“*“ ističe se da su razvoj i primjena znanja te život u društvu znanja interes cijelog svijeta. Posebno se ističe da stvaranje istinskih društava znanja potpuno ovisi o usmjerenosti na glavni izazov 21. stoljeća - cjeloživotno učenje. Cjeloživotno je učenje osnovni preduslov razvoja shvaćenog kao prilagodljivost i autonomija, te sredstvo za osiguravanje dijeljenja i protoka znanja u cijelom svijetu. U tu svrhu obrazovanje je potrebno ostvariti na tri nivoa:

- nivo ličnog i kulturnog razvoja;
- socijalni razvoj koji se odnosi na ulogu pojedinca u zajednici, građanstvu i u političkom učestvovanju;
- profesionalni razvoj usmjeren prema kvaliteti zapošljavanja i povezanosti s proizvodnjom, materijalnom dobiti te radnim entuzijazmom (Puljiz, I., Šutalo, I., Živčić, M., 2010).

Shodno navedenim ciljevima EU, doneseno je mnogo međunarodnih dokumenata kojima je cilj afirmacija i razvoj ideje cjeloživotnog učenja sa ciljem ekonomskog, socijalnog i ličnog prosperiteta. Među prvim značajnim dokumentima u afirmaciji cjeloživotnog učenja i društva koje uči je takozvani “Faurov“ *Izveštaj “Learning to be“* (“*Učiti da se bude*“) kao odgovor na društvene i ekonomske promjene u svijetu koji se ubrzano mijenja. Posebno se ističe nužnost holističkog posmatranja odnosa obrazovanja i društva. Društvo koje uči i cjeloživotno učenje predstavljaju ključne ideje vodilje za formulisanje obrazovnih politika. Izvještaj se fokusira na činjenicu da se učenje ne smije ograničavati ni vremenski, ni prostorno na institucionalizovano i koje često nije svima u potpunosti dostupno (Faure et al, 1972). Iz Izvještaja, koji je napisan još 1972 godine cjeloživotnom učenju se poklanja velika pažnja jer se u njemu vidi potencijal u odgovoru na društvene i ekonomske promjene. Politika UNESCO-a u kontekstu cjeloživotnog učenja, potvrđena je Izvještajem Žaka Delora 1996.godine u dokumentu “Učenje: skrivena riznica“ u kojem se osvrće na postulate kojim će osigurati ostvarivanje koncepta cjeloživotnog učenja, a oni se odnose na učenje “da se zna“, “da se čini“, “da se živi zajedno“ i “da se bude“ (Delors, prema Žiljak, 2005). S druge strane Evropska unija inicira projekte, koji su rezultirali da

Evropska komisija 2000. godine usvaja *Memorandumom o cjeloživotnom učenju* u kojem "ističe zapošljivost i aktivno građanstvo kao rezultate koji bi se trebali postići provedbom politike cjeloživotnog učenja. Izgradnja aktivnog građanstva naznačena je kao važan zadatak cjeloživotnog učenja koji je osim u Memorandumu istaknut i u razradi dugoročnih ciljeva Lisabonskog procesa" (Žiljak, 2005.) Nadalje, Evropska komisija 2001. godine donosi jedan od ključnih zajedničkih programa "*Ostvarivanje evropskog prostora cjeloživotnog učenja*" (*Making a European area of lifelong learning a reality*) nakon čega je 2002. godine uslijedilo usvajanje *Rezolucije o cjeloživotnom učenju* (Žiljak, 2005) Ona predstavlja značajan dokumenat kojim se opisuju ciljevi koji bi trebali biti dostignuti politikom cjeloživotnog učenja a kroz jačanje evropske ekonomije koja se temelji na znanju. Umnožavanja radnih mjesta i socijalne kohezija se predstavljaju kao konačni ciljevi. Na istom tragu Evropska komisija Metod otvorene koordinacije kao instrument Lisabonske rezolucije značajno promoviše sistem razmjene, cjeloživotnog učenja i mobilnosti sa ciljem povećanja zaposlenosti, provođenja ekonomskih reformi i povećanje socijalne jednakosti kroz ekonomiju zasnovanu na znanju. Globalizacija i europeizacija obrazovnih politika usko su povezane i oba procesa snažno utiču na razvoj i sadržaj nacionalnih obrazovnih politika. Tako je "Program za cjeloživotno učenje donesen od strane Evropske unije sa ciljem obrazovanja i stručnog osposobljavanja, koji podrazumijeva sve aktivnosti vezane za učenje tokom čitavog života. Cilj programa je povezivanje obrazovnih ustanova te poticanje aktivnosti mobilnosti u cijeloj Europi u svim obrazovnim institucijama i za sve dobne skupine" (Pavlović Bolf, 2012). Program za cjeloživotno učenje sastoji se od četiri sektorska potprograma: Comenius (predškolski odgoj i školsko obrazovanje), Erasmus (visokoškolsko obrazovanje), Leonardo da Vinci (strukovno obrazovanje i osposobljavanje) i Grundtvig.³ Za učeće u programu za cjeloživotno učenje je uključena i Bosna i Hercegovina, najčešće u dijelu Erasmus, koja se raelizuje kroz visokoškolske ustanove. Na Univerzitetu u Tuzli su aktivne mogućnosti prijavljivanja projekata u okvirima Programa za cjeloživotno učenje kroz Erasmus + i Erasmus Mundus Action 2.⁴

Globalna agenda za zapošljavanje do 2020 donesena od Međunarodne organizacije rada, u kojem se kroz cjeloživotno učenje planiraju ostvariti sljedeći ciljevi:

- Dostojanstveno zapošljavanje kroz poduzetništvo;
- Zapošljivost radne snage kroz unaprjeđenje znanja i vještina;
- Aktivne politike rada za zapošljavanje, sigurnost, jednakost i smanjenje siromaštva;

---

³ www.obrazovanjeodraslih.hr, pristup 17.01.2016.

⁴ <http://www.untz.ba/index.php?page=erasmus-program>, pristup, 02.03.2016.

- Socijalna sigurnost kao produktivni faktor;
- Produktivno zapošljavanje kroz smanjenje siromaštva i razvoj (Vuković, 2011). I na kraju je agenda “*Evropa 2020*“ u kojem je Evropska komisija zacrtala neke od ključnih ciljeva koji se planiraju dostići do kraja 2020. godine, a cjeloživotno učenje se vidi kao jedan od mehanizama koji bi trebao doprinijeti, olakšati realizaciju. Ciljevi su:
  - 75% populacije u dobi od 20 – 64 godine trebaju biti zaposleni;
  - 3% bruto društvenog proizvoda Evropske unije trebao bi biti investiran u istraživanje i razvoj;
  - Udio učenika koji ranije napuštaju škole trebao bi biti ispod 10%, i
  - najmanje 40% mlađe generacije trebalo bi imati univerzitetsko obrazovanje; (Vuković, 2011:366).

Broj ljudi koji se nalazi u riziku od pada u siromaštvo trebao bi se smanjiti za 20 miliona. U kontekstu ove agende, ulaganje u obrazovanje se dovodi u vezu sa otvaranjem novih radnih mjesta i time sa smanjenjem siromaštva. “*Evropa 2020*“ iz 2000. godine je strategija za zapošljavanje i rast. Prema njoj evropska socijalna tržišna ekonomija treba biti “inteligentna, održiva i integrativna.“ (Vuković, 2011:368). U Evropi se, dakle, može govoriti o zajedničkim ciljevima i različitim nacionalnim politikama cjeloživotnog učenja. Cjeloživotno učenje postaje ključno za cjelokupan obrazovni sistem koji se promoviše u dokumentima EU-a i obrazovnim politikama pojedinih članica te je sve više prihvaćeno među europskim građanima. (Žiljak, 2005)

CJELOŽIVOTNO UČENJE KROZ OBRAZOVANJE ODRASLIH U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM PRAVNIM I STARTEŠKIM OKVIRIMA

U Bosni i Hercegovini je u 2015. godini usvojeni su pravni okviri o obrazovanju odraslih a obrazovanje odraslih predstavlja dio koncepcije cjeloživotnog učenja (Baketa, 2012) što koji predstavlja značajan korak u otklanjanju nedostataka konstatovanih u *Izveštaju Evropske komisije u okviru procjene napretka BIH u procesu pristupanja EU*. “Saradnja između sektora obrazovanja i poslodavaca je još uvijek slaba, nedostatak strukturne fleksibilnosti...nije postignut napredak u unapređenju koordinacije između obrazovanja i sektora tržišta rada kako bi se razvio sistem obuke i obrazovanja koji će ispunjavati potrebe tržišta rada. Nedostaci i

praznine a prije svega obaveze koje trebamo ispuniti na “ evropskom putu“ rezultirale su da se 2014. godine pristupi donošenju *Strateške platforma za obrazovanje odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja*⁵ (dalje u tekstu Platforma) koja predstavlja pravni okvir i osnov za djelovanje i saradnju nadležnih organa, institucija, organizacija i pojedinaca na svim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini i zajednička je platforma za razvoj savremenih politika obrazovanja odraslih, zasnovanih na konceptu cjeloživotnog učenja. Ideja da “Bosna i Hercegovina teži izgraditi društvo utemeljeno na znanju, istovremeno omogućavajući i razvoj punih potencijala svakog pojedinca” ugrađena je kao smjernica i u *Strateškim pravcima u razvoju obrazovanja za BiH 2008 godine*.⁶ Nadalje, u Platformi se detaljnije obrazlažu razlozi provođenja navedenih smjernica: “Na trenutačno nesigurnu ekonomsku klimu u BiH, investiranje u razvoj ljudskih potencijala postaje tim značajnije jer obrazovanje može uspostaviti ravnotežu između razvitka pojedinca i razvoja društva, materijalnih i duhovnih potreba, te tehnologije i vrijednosnog sistema. Zbog toga je danas više nego ikada potrebno da građani stječu znanja, vještine i kompetencije kako bi se pripremili za izazove proklamiranog “društva znanja”. Prihvatanje koncepta cjeloživotnog učenja, kao jedne od temeljnih komponenti socijalnog modela društva, postaje nužnost u pripremi građana za proaktivno djelovanje, jer ono integriše sve vidove obrazovanja/učenja i omogućava svekoliki razvitak pojedinca“ (Strateška platforma, 2014). Platforma je bazirana na brojnim međunarodnim i evropskim dokumentima, obavezujućim za BiH, te strategijama razvoja i zakonodavnoj regulativi na različitim nivoima vlasti u BiH.⁷ “Platforma uspostavlja osnovu za sistemski međusektorski pristup strateškom planiranju razvoja obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini i inicira neophodne reformske procese u ovoj oblasti koji treba da doprinesu većoj konkurentnosti na tržištu znanja i rada, povećanoj mobilnosti i profesionalnoj fleksibilnosti pojedinca, te društveno-ekonomskoj revitalizaciji“ (Član 3). Značaj cjeloživotnog učenja je u Platformi obrazložen kao višeznačajan, neophodan i prepoznaje se kao “komponenta obrazovanja odraslih kao sveukupne aktivnost učenja tokom života, a s ciljem unapređenja znanja, vještina i kompetencija unutar lične i građanske, te društvene perspektive i/ili perspektive zaposlenja“

---

⁵ Strateška platforma razvoja obrazovanja odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja u Bosni i Hercegovini, za period 2014.-2020.(2014), Službeni glasnik BiH, broj 96/14

⁶ Strateški pravci razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja 2008.-2015. “Službene novine BiH”, broj 63/08

⁷ Više pogledati u Aneksu I,II, III,IV i V u Strateškim pravcima razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja 2008.-2015. “Službene novine BiH”, broj 63/08

Na neophodnost reforme u području obrazovanja odraslih ukazuje i analiza povezanosti između politika obrazovanja i tržišta rada i smanjenja nezaposlenosti, kroz sublimirana dva problema:

“Prvi problem je vezan za trenutno stanje te za kadar koji je kroz obrazovni sistem već stekao određene vještine i kvalifikacije i nalazi se na tržištu rada i taj kadar posjeduje kvalifikacije i vještine koje ne odgovaraju potrebama tržišta rada te ostaje nezaposlen.

Drugi problem se odnosi na jaz koji postoji između obrazovnih politika i potreba tržišta rada jer obrazovne politike ne regulišu broj kvalifikacija i vrste vještina budućih generacija učenika u skladu s potrebama tržišta rada već se vode drugim parametrima kreirajući tako dugoročni problem za razvoj Bosne i Hercegovine“ (N.Branković, L.Pisker, 2010:3)

Kada je riječ o zakonskim rješenjima u oblasti obrazovanja odraslih prve korak je poduzet u Republici Srpskoj 2009.godine, usvajanjem *Zakona o obrazovanju odraslih Republike Srpske*. Šest godina nakon “Prvijenca“ donesen je *Zakon o obrazovanju odraslih u Federacije Bosne i Hercegovine* te *Zakon na nivou Tuzlanskog (2015) i Sarajevskog kantona (2015)*. Analizom Zakona se rad neće baviti ali se smatra korisnim naglasiti da je njihovim stupanjem na snagu, u normativnom smislu riječi, načinjen značajan korak u nastojanju da se sistemski pristupi, u najširem smislu riječi, rješavanju problema onih građana, koji su zbog nižeg/nikakvog/neadekvatnog obrazovnog nivoa, socijalno isključeni. Naravno, opravdano je postaviti pitanje: da li je donošenjem Zakona ispunjena samo još jedna od obaveza prema EU ili će zaista uslijediti realna reforma čije bi benefite osjetili i građani te da se pomjerimo od situacije u kojoj “princip cjeloživotnog učenja još uvijek zamjenjuju kratkoročni ciljevi, gledanje u prošlost, brzinska rješenja i planovi usmjereni na “gašenje požara” (PašalićKreso, 2005:39).

CJELOŽIVOTNO UČENJE VS SIROMAŠTVO

Na kraju 1950-ih i početkom 1960-ih godina, pojavljuju se dvije teorije koje će znatno uticati na obrazovanje. S jedne strane govori se o ljudskom kapitalu kao odlučujućem faktoru u analizi ekonomskog rasta, a s druge strane o teoriji modernizacije (Puljiz, I., Šutalo, I., Živčić, M., 2010). Dodatni poticaj za primjenu ideje cjeloživotnog učenja u obrazovnim politikama iznesen je 1996. u izvještaju UNESCO-ove Međunarodne komisije o obrazovanju za 21. stoljeće, koje Delors iznosi u svojem djelu izvještaja.

U izvještaju se navodi sljedeće: “*Obrazovanje je temeljno ljudsko pravo i univerzalna ljudska vrijednost. Učenje i obrazovanje sami su po sebi ciljevi kojima teže pojedinci i društva, a cijeloga ih života trebaju promovisati i ostvarivati svi pojedinci. Svi pristupi moraju uzeti u obzir temeljne i dogovorene vrijednosti i interese u međunarodnoj zajednici i sistemu Ujedinjenih naroda: ljudska prava, toleranciju i razumijevanje, demokraciju,...ublažavanje siromaštva, zdravlje*“ (Delors, prema Puljiz, I., Šutalo, I., Živčić, M., 2010). Dalekosežne ekonomske i socijalne promjene tokom 90-ih godina 20. vijeka dovele su do velikog zaokreta u obrazovanju i učenju. Konceptija cjeloživotnog obrazovanja suočila se s novim izazovima. Modernistička vjerovanja o progresivnom razvoju društva izgubila su opravdanost jer su borba protiv gladi, siromaštva i nezaposlenosti te pozivanje na kompetentnost, da bi se reducirali navedeni globalni problemi, rezultirali time da je konceptija cjeloživotnog učenja uvrštena na listu prioriteta političkog odlučivanja (Eurydice, prema Puljiz, I., Šutalo, I., Živčić, M., 2010). Na ovaj način učenje kroz cijeli život postaje mnogo više od ekonomskog pitanja jer viši nivo obrazovanja i kontinuiranog učenja, koje je dostupno svima, predstavljaju važan preduslov za reduciranje nejednakosti i prevenciju marginalizacije pojedinca ili grupe. U tom procesu prožimaju se četiri cilja i to: lično ispunjenje, aktivno građanstvo, socijalna uključenost (kohezija) i sposobnost zapošljavanja (prilagodljivost) (Strateška platforma, 2014)

Jedna od misija obrazovanja odraslih je “omogućiti odraslim građanima obrazovanje i učenje tokom cijeloga života te doprinijeti njihovom ličnom i profesionalnom razvoju, boljem zapošljavanju, socijalnoj uključenosti i pripremi za aktivan i odgovoran život“ (Strateška platforma 2014). U Priručniku za obuku akademskog i neakademskog osoblja u podršci studentima sa invaliditetom navodi se: “*Obrazovanje je jedan od temeljnih mehanizama za socijalno uključivanje, gdje je utvrđen manji rizik za socijalno isključivanje kod onih koji završe neki vid obrazovanja*“ A. Pašalić-Kreso i ost.(2013:9). Ukoliko je obrazovanje uže po svojoj obuhvatnosti, protektivni faktor za socijalnu isključenost, onda se može ustvrditi da je cjeloživotno učenje mehanizam u smanjenju (rizika) siromaštva. Podaci koji će biti u produžetku prikazani su dio argumentacije koja ukazuje na postojanje veze između obrazovanja/cjeloživotnog učenja i nezaposlenosti i siromaštva. Ukoliko se siromaštvo sagleda u njegovim dimenzijama, koje su navedene naprijed u radu, moguće je pronaći vezu između cjeloživotnog učenja i siromaštva.

Naravno, da bi se utvrdila kauzalnost i potvrdilo smanjenje siromaštva kroz cjeloživotno učenje, neophodna bi bila cjelovita longitudinalna istraživanja koja bi pratila promjenu te dvije varijable, te se zbog toga u radu polazilo od pretpostavke

da se cjeloživotno učenje može posmatrati kao protektivni faktor rizika od siromaštva..

Prema Izvještaju Svjetske banke oko 60% siromašnih živi u domaćinstvima gdje "glava" porodice ima osnovno obrazovanje pa i manje od toga te se procjenjuje da je tri puta veća vjerovatnoća da takva domaćinstva zapadnu u siromaštvo. Procjenje se da i srednjoškolski nivo obrazovanja glave porodice predstavlja faktor siromaštva. U Izvještaju se takođe navodi da bi se trebale kreirate mogućnosti za obrazovanje mladih i odraslih nižeg obrazovnog nivoa te da je ono značajan instrument u dugoročnom smanjenju siromaštva. Više od polovine zaposlenih sa osnovnom školom radi u neformalnoj privredi, dok je za kategorije s višim nivoima obrazovanja ovaj pokazatelj ispod jedne četvrtine. Od faktora koji povećavaju rizik siromaštva nivo obrazovanja je pojedinačno najznačajniji (Svjetska banka, 2003). Navedeni pokazatelji su značajna usmjerenja u kreiraju obrazovnih politika koja treba da idu u pravcu pružanja mogućnosti za obrazovanje, dodatne edukacije, prekvalifikacije, dokvalifikacije, afirmisanje mladih da se obrazuju, konstantno uče jer je tržište rada usmjereno na adekvatan ljudski kapital i tu se priča završava.

Kako se navodi i u Strategiji socijalnog uključivanja BiH "dugoročno nazaposlena lica čine radnu snagu sa zastarjelim vještinama i u odsustvu programa prekvalifikacije nisu se mogla prilagoditi zahtjevima tržišne ekonomije čime su u rizika da ostanu bez posla što ih dalje vodi ka siromaštvu. Pored toga, nesnalaženje u traženju posla, nedostatak vještina potrebnih za pronalaženje zaposlenja i informisanja o tržištu dodatno slabi njihove izgleda za zapošljavanjem"

Nadalje u kontekstu socijalne politike i socijalnog rada u okviru kojeg se direktno i neposredno radi sa pojedincima, grupama u stanju socijalne potrebe, često ekonomski deprivirani, fokus bi trebao biti na osnaživanju, razvijanju vještina i kompetencija, pružanju podrške naravno kroz aktivne politike zapošljavanja. Po principu - pomoć do samopomoći. Iz ovoga se može zaključiti da se programi edukacije često koriste kao mjere i univerzalne, selektivne ali i indikovane prevencije.

Prema sociologu Zoranu Malenici, stepen obrazovanja ima uticaja na rizik od siromaštva te niži nivo obrazovanja povećava rizik od siromaštva. "Ako problem siromaštva posmatramo longitudinalno, odnosno međugeneracijski, onda djeca koja žive u porodicama, odnosno domaćinstvima koja su siromašna imaju najveće šanse da se "izvuku" iz situacije siromaštva ukoliko dobiju priliku da se školuju i ostvare što je moguće viši nivo ili stepen obrazovanja". (Malenica, 2015). Prema Malenici, "u dosadašnjim istraživanjima rasprostranjenosti i uzroka siromaštva pokazalo se da stepen obrazovanja ima uticaj na rizik od siromaštva. Navodi se da u onim

domaćinstvima u kojima glava porodice ima osnovnoškolsko ili još niže obrazovanje postoji oko dva puta veća vjerojatnoća (u odnosu na državni prosjek) da članovi tih domaćinstava žive u siromaštvu“

Cjeloživotno učenje može biti dio bilo kojeg pristupa smanjenju siromaštva, ali će imati efekte samo u interakciji s drugim politikama. Značajne su individualne i kolektivne koristi iz cjeloživotnog učenja koje mogu pomoći u smanjenju siromaštva. Cjeloživotno učenje je važno za zapošljavanje pojedinaca, njegovo zdravlje, ali i za dobrobit porodice i zajednice. Ali politika za smanjenje siromaštva ne treba se oslanjati samona obrazovne elemente jer je siromaštvo kompleksan fenomen u čijem su rješavanju neophodne mnogostruke inicijative (Sabates, 2008).

DILEME

I pored pregleda kojim se nastojao dati odgovor na pitanje da li cjeloživotno učenje smanjuje (rizik) od siromaštva, ostalo je da se postavi i pitanje na koje se neće dati odgovor u ovom radu ali će otvoriti prostor za razmišljanje.

Da li se pitanje cjeloživotnog učenja u “društvu koje uči“ kroz liberalnu ekonomiju, ekonomiju zasnovanu na znanju, promoviše s ciljem boljeg i sigurnijeg života svakog pojedinca i na kraju smanjenja siromaštva ili se “ta ekonomija nalazi u službi ‘pljačkaškog kapitalizma’, a to znači u službi velikog korporativnog biznisa, špekulativnog kapitala i totalitarne ideologije tržišnog fundamentalizma?“ (Delić, 2008:27).

Nadalje, prazninama i problemima teorije o ljudskom kapitalu, bavio se F. Coffield u svom djelu *Breaking the Consensus: Lifelong Learning as social control*. Pored mnogih primjedbi,

Coffield ističe, kao što i sam naslov rada upućuje, na mogućnost zloupotrebe i socijalne kontrole kroz cjeloživotno učenje i prebacivanje odgovornost na pojedinca zbog lične nezaposlenosti i siromaštva (Coffield, 1999).

Amartya ide takođe korak dalje te pomjera fokus s ljudskog kapitala na ljudske sposobnosti. Sugerije da koristi od obrazovanja trebaju biti iznad uloge ljudskog kapitala u proizvodnji roba i usluga. “U osnovi to je razlika sredstava i ciljeva. Zašto se želi postići ekonomski razvoj? Kako to koristi zdravlju, sigurnosti, blagostanju? Razvoj sposobnosti treba imati direktnu važnost za blagostanje i slobodu, a indirektni utjecaj na socijalne promjene i utjecaj kroz ekonomske promjene“ (Amartya, 2002. prema Žiljak, 2005:236).

ZAKLJUČAK

Cjeloživotno učenje predstavljeno u domaćim i međunarodnim aktima i radovima koji su bili predmetom teorijske analize, ima za cilj povećati lično zadovoljstvo, aktivno građanstvo, bolja konkurentnost, veća zapošljivosti, razvoj kompetencija, znanja i vješina, socijalnu koheziju, ekonomski prosperitet i dr. Ukoliko bi se navedeni ciljevi ostvarili/ostvarivali, ili barem neki od njih, onda bi se moglo konstatovati da je cjeloživotno učenje mehanizam koji može uticati na smanjenje objektivnog/materijalnog siromaštva kroz povećanu konkurentnost, zapošljivost i angažovanost, ili subjektivnog kroz razvoj ličnosti u najširem smislu riječi. Cjeloživotno učenje, obuhvaćajući sve oblike obrazovanja i učenja, može uticati na smanjenje subjektivnog siromaštva kroz učešće u procesu učenja, (samo)dokazivanje, samopotvrđivanje, kreiranje i širenje mreža, integrisanost u društvo, npr. integrisanje starijih osoba kroz razne oblike neformalnog/informalnog učenja. Efekti cjeloživotnog učenja bi se mogli dovesti u vezu sa nekom dimenzijom siromaštva a u krajnjoj liniji uticati na promjenu stavova naučene bespomoćnosti i rezignaciju kao elemente kulture siromaštva.

Naposljetku se može pretpostaviti da će cjeloživotno učenje uticati i na razvoj kompetencija, vještina ali i kvalifikacija unutar lične i građanske, te društvene perspektive i/ili perspektive zaposlenja (Platforma, 2014). Navedeno ima za rezultat veću konkurentnost koja povećava zapošljivost a koja bi trebala da rezultira zaposlenjem. Zaposlenjem se smanjuje rizik od siromaštva. Ipak, da bi se dao pouzdan odgovor na pitanje da li cjeloživotno učenje smanjuje siromaštvo neophodna su longitudinalna istraživanja koja bi pratila promjenu navedenih varijabli i na taj način egzaktnim naučnim metodama konstatovala uticaj.

Analizirajući siromaštvo kroz njegovo multidimenzionalno određenje i mogući uticaj cjeloživotnog učenja na pojedinačne dimenzije siromaštva se može, na osnovu teorijske analize sadržaja dokumenata, konstatovati da je obrazovanje a naravno i cjeloživotno učenje (protektivni) faktor smanjenja (rizika) od siromaštva.

Kako i koliko dugo će društvo ići putem kreiranja kulture cjeloživotnog učenja u stvaranju boljih uslova za sve zavisi od mnogo faktora, kao što zavisi i uticaj cjeloživotnog učenja na smanjenje siromaštva. Da li su reforme u oblasti obrazovanja realne i da li će njihova implementacija doprinijeti boljem stanju u društvu i smanjenju siromasta, ostaje da vidi. "Mora se, dakle, imati na umu da je krajnji cilj obrazovanja u svim njegovim oblicima, pored usvajanja znanja, vještina i vrijednosti, osnaživanje ljudi za razumijevanje ovakvih novina i promjena u svim njihovim

aspektima. Na taj način, naučni i tehnološki napredak upućuje na potrebu izgradnje novih odnosa između nauke i tehnologije za održivi razvoj društva“ (Pašalić Kreso, 2012)

LITERATURA

1. Baketa, Nikola (2012), “Europeizacija obrazovanja odraslih u Hrvatskoj“, *Andragoški glasnik* Vol. 16, br. 1, Zagreb, 55-67.
2. Branković, N., Pisker, L., (2010). *Analiza politika u oblasti obrazovanja sa ciljem njihovog usklađivanja sa zahtjevima tržišta rada i smanjenja nezaposlenosti (online)*. <http://akademac.ba/wp-content/uploads/2015/06/Finalni-dokument-Obrazovanje.pdf> (pristupljeno 20.02.2016).
3. Ciler, Željka (2012), “Koncept cjeloživotnog učenja u Švedskoj“, *Andragoški glasnik*, Vol. 16, br. 1, 69-78.
4. Coffield, Frank (1999), “Breaking the Consensus: Lifelong Learning as social control“, *British Educational Research Journal*, Vol. 25, No.4. London, 479-499.
5. Delić, Zlatan (2008), “Globalizacija i njen ekonomski poraz“, *Pregled–časopis za društvena pitanja*, Vol. XLXI br. 3, 15-55.
6. Evropska komisija, SEC (2011) 1206. Izvještaj o napretku Bosne i Hercegovine. <http://dei.gov.ba/dei/dokumenti/prosirenje/default.aspx?id=12158&langTag=bs-BA> (pristupljeno 20.02.2016).
7. Faure, Edgar at al (1972). *Learning to be - The World of Education today and tomorrow (online)*, UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/0000/000018/001801e.pdf>.(pristupljeno20.04. 2016).
8. Malenica, Zoran (2015), *Nejednake obrazovne šanse –značajan uzrok siromaštva*; <http://www.banka.hr/komentari-i-analize/nejednake-obrazovne-sanse-znacajan-uzrok-siromastva> (pristupljeno 10.03.2016.)
9. Milosavljević, Miroslav (2001), *Devijacije i društvo*, Draganić, Beograd
10. Pašalić-Kreso Adila i ost.(2013), *Podrška studentima sa posebnim potrebama u visokom obrazovanju - Priručnik za obuku akademskog i neakademskog osoblja*, Svjetski Univerzitetski Servis Bosne i Hercegovine (SUSBiH), Sarajevo
11. Pašalić-Kreso, Adila i ost.(2005), *Unapređenje profesionalnog razvoja nastavnika i praksi učenja i poučavanja*, Sarajevo

12. Pavlović Bolf, Ozren (2012), "Promjene u programima EU za obrazovanja odraslih", *Andragoški glasnik* Vol. 16, br. 2, Zagreb, 175-180.
13. Puljiz, Ivana, Šutalo, Ivan., Živčić, Mile, (ur) (2010), *Međunarodne organizacije o obrazovanju odraslih (2)*, Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih, Zagreb
14. Sabates, Roberto (2008), *The Impact of Lifelong Learning on Poverty Reduction*, National Institute of Adult Continuing Education, London
15. Službene novine BiH (2008). *Strateški pravci razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja 2008 - 2015*. Sarajevo: Službene novine BiH, broj 63/08.
16. Službene novine BiH (2014), *Strateška platforma razvoja obrazovanja odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja u Bosni i Hercegovini, za period 2014.-2020*. Sarajevo: Službeni glasnik BiH, broj 96/14.
17. Službene novine Kantona Sarajevo (2015). *Zakon o obrazovanju odraslih Kantona Sarajevo*: Službene novine Kantona Sarajevo
18. Službeni glasnik RS (2009), *Zakon o obrazovanju odraslih Republike Srpske*. Službeni glasnik RS br. 59/09
19. Strategija socijalnog uključivanja Bosne i Hercegovine (2010). Vijeće Ministara.
20. Svjetska banka (2003), Izvještaj br. 25343-BIH. Bosnia and Herzegovina: Poverty Assessment.
21. Šabanović, Edin (2014), *Siromaštvo u Bosni i Hercegovini i entitetima*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo
22. Vidanović, Ivan (2006), *Rječnik socijalnog rada*, Tiro-erc, Beograd
23. Vidulin-Orbanić, Sabina (2007), "Društvo koje uči: Povijesno-društveni aspekti obrazovanja", *Metodički obzori* 2, 57-71.
24. Vuković, Drenka (2011), *Socijalna politika Evropske unije*, Fakultet političkih nauka, Beograd
25. Žiljak, Tihomir (2005), "Politike cjeloživotnog učenja u Europskoj uniji i Hrvatskoj", *Političko obrazovanje*, (1) 1: 67-95, Anali hrvatskog politološkog društva, 1(1), 225-243.
26. <http://novebojeznanja.hr/>, pristup 20.02.2015.
27. <http://www.untz.ba/index.php?page=erasmus-program>, pristup, 02.03.2016

Adresa autora

Authors' address

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

Studij socijalnog rada

Ul. T. Markovića 1 Tuzla

nusretas@gmail.com

erna.lucic@untz.ba

LIFELONG LEARNING AS A FACTOR IN POVERTY REDUCTION

Abstract

The idea of modern society, which is recognized as important in the process of becoming more adaptive to changes in society, is the idea of lifelong learning. Lifelong learning represents the integration of formal, non-formal and informal learning. The paper tries, by theoretical analysis of significant scientific and legal sources, to answer the question whether the idea of lifelong learning is the factor of influence on the reduction (of risks) of poverty. The results point to the fact that lifelong learning in the declarative sense of the word, is identified as a mechanism for the efficient adjustment of the labor market and greater opportunities for employment, which in the end, according to the strategic objectives, should result in the reduction of poverty.

Keywords: education, lifelong learning, adult education, poverty, poverty reduction

UDK 36:373(497.6)

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Erna Lučić

SOCIJALNI RAD U ŠKOLI - KARIKA KOJA NEDOSTAJE?

Socijalni rad u školi jedna je od komponenata stručnog rada čiji je primarni cilj prevencija. Zbog gotovo potpunog obuhvata djece, osnovne i srednje škole su optimalna mjesta organizovane društvene intervencije za primarnu i sekundarnu prevenciju poremećaja u ponašanju učenika. Pozitivna normativna rješenja u Bosni i Hercegovini omogućavaju, a ne obavezuju na zapošljavanje socijalnih radnika u školama.

Težište rada je percepcija različitih učesnika u obrazovnom procesu i u ustanovama socijalne zaštite o potrebi obaveznog zapošljavanja socijalnih radnika u školama. Istraživanje je izvršeno u osnovnim i srednjim školama kao i u specijalnim školama za obrazovanje djece sa posebnim potrebama u Bosni i Hercegovini, te u ustanovama socijalne zaštite. Populaciju su činili nastavnici i saradnici uposleni u tim institucijama, kao i roditelji učenika, te uposlenici u ustanovama socijalne zaštite.

Ispitanici su prepoznali značaj socijalnog rada u školi. Utvrđivanje stavova o prednostima obaveznog uvođenja socijalnog rada u škole, s obzirom na različite učesnike u istraživanju, pokazalo je da između grupa postoje statistički značajne razlike aritmetičkih sredina, u odnosu na različite učesnike u istraživanju, u korist profesionalaca u oblasti socijalne zaštite. Socijalni rad u školi je karika koja nedostaje u složenom lancu prevencije poremećaja u ponašanju učenika.

Ključne riječi: socijalni rad, socijalni rad u školi, prevencija

1. UVOD

Škola je, nakon porodice, najznačajnija socijalna skupina u koju dijete ulazi. U posljednje vrijeme sve se više uočava zanemarenost odgojne funkcije škole i drugih odgojnih ustanova. Preovladava predavački i ocjenjivački karakter škole u kojoj je učenik objekt obrazovnog procesa. (Obradović 2005). Zbog toga se pred društvo postavlja, kao temeljni problem, reafirmacija odgojne funkcije škole s ciljem da ponovo postane istinski i stvarni odgojni faktor.

Škola i porodica treba da zajednički djeluju na zadatku socijalizacije djeteta. Institucija osnovne škole, zbog gotovo potpunog obuhvata djece osnovnoškolskim obrazovanjem, pruža sistemsku mogućnost primarne i sekundarne prevencije. Većina mladih ljudi nastavlja školovanje u školama drugog stepena, čime se odgojni uticaj škole produžava.

Jedna od pretpostavki uspjeha institucija odgoja i obrazovanja je i ekipiranost stručnim kadrovima, koji ne učestvuju neposredno u nastavnom procesu, ali imaju velik značaj za rezultat cjelovitog odgojno-obrazovnog procesa. Međutim, u školama na području Bosne i Hercegovine, ne postoje stručni timovi koji bi djelovali na prevenciji poremećaja u ponašanju i funkcionisanju djece i mladih izloženih rizičnim faktorima visokog intenziteta.

Socijalni rad u školi jedna je od komponenata stručnog rada čiji je primarni cilj prevencija.

Školski socijalni radnik je poveznica između škole, učenika - roditelja i lokalne zajednice, i tek zdravo funkcioniranje te trijade daje zdrav školski sistem.

Uloga socijalnog radnika u prevenciji poremećaja u ponašanju učenika ogleda se u pravovremenom uočavanju i zaštiti učenika od različitih socijalnih rizika iz njihovog porodičnog i šireg okruženja, aktivnom uključivanju roditelja i povezivanju svih relevantnih institucija u ostvarivanju dobrobiti za dijete i porodicu.

Socijalni rad u školi je karika koja nedostaje u složenom lancu prevencije poremećaja u ponašanju učenika. Inoviranje obaveze da socijalni radnici čine dio stručnog tima u školama bi dalo znatan doprinos unapređenju odgojne funkcije škole.

2. ULOGA ŠKOLE U PREVENCIJI POREMEĆAJA U PONAŠANJU UČENIKA

Funkcionisanje učenika sa poremećajima u ponašanju zavisi od njegovih interakcija sa sistemima koji ga okružuju. Nakon porodice, škola kao odgojno-obrazovna

ustanova je veoma važan faktor intelektualnog, emocionalnog i socijalnog razvoja ličnosti.

Nikad se ne smije zanemariti činjenica da je škola jedno od prvih, možda najbitnijih mjesta u životu djeteta, gdje se, pored učenja, te razvijanja i praktikovanja međuljudskih odnosa, određena ponašanja, naročito ona donesena iz porodice, modifikuju, potkrepljuju i razvijaju, a često nadopunjuju i učenjem sasvim novih oblika ponašanja. (Miković 2004:94).

Škola nikada nije izolovana institucija. Uvijek je u odnosu sa konkretnom lokalnom zajednicom. Svrha socijalne službe u školi u tom kontekstu je stvaranje uslova i jačanje kapaciteta za adekvatno funkcionisanje učenika u prirodnom okruženju, kao i razvoj resursa zajednice dostupnih svakom pojedincu. U području prevencije, škola ima nezamjenjivu ulogu s obzirom da se nalazi u kontekstu u kojem se najlakše mogu prepoznati različite poteškoće djece i mladih. Socijalni radnici u školi mogu pomoći učenicima koji su izloženi problemima ili teškoćama raznih vrsta, njihovim porodicama, školi i cijeloj zajednici.

Škola kao faktor socijalizacije djeluje u tri pravca: kroz formalni, oficijelni curriculum unutar kojeg transmisijom znanja djecu uči znanjima i vještinama, socijalni curriculum – proces socijalizacije među vršnjacima u školi, i skriveni curriculum, vrlo bitan, unutar kojeg se dijete uči „živjeti“ u formalno organizovanim grupama. (Shepard, J., Greene, W., 2002)

Da bi odgojno-obrazovni proces bio uspješan neophodna je koordinacija svih odgojnih faktora, a prvenstveno saradnja roditelja i škole. Škola bi trebala biti inicijator te saradnje. Saradnja škole sa lokalnom zajednicom ima za cilj jačanje i razvijanje kapaciteta škole. Pri tome je u prevenciji poremećaja u ponašanju učenika najvažnija saradnja sa centrima za socijalni rad. Osim centara za socijalni rad, škola treba intenzivno da saraduje i sa ostalim sportskim, zdravstvenim, naučnim, vjerskim, umjetničkim, kulturnim, humanitarnim i drugim institucijama i udruženjima građana na području na kojem djeluje.

Svakodnevno smo svjedoci da nasilje u školama obuhvata širok spektar agresivnih ponašanja, sve do ozbiljnih incidenata. Ustrajno i konzistentno provođenje preventivnih programa u školi može smanjiti pojavnost nasilja ili makar ublažiti njegove posljedice. Preventivni programi u školama se ne provode u većini škola. Provođenje preventivnih programa je sporadično i vezano uglavnom za projekte nevladinog sektora. Ograničenog je trajanja i obuhvata samo mali broj učenika na području na kojem se provodi projektna aktivnost. Zapošljavanje socijalnog radnika u školi bi sigurno bio značajan faktor u provođenju preventivnih programa koji bi imali za cilj

prevenciju nasilja u školama i smanjenje broja slučajeva nasilja. Socijalni radnici u školama bi kontinuirano provodili programe prevencije, a ne samo sporadično, kao što je to sada slučaj.

U Bosni i Hercegovini zakonska rješenja omogućavaju, ali ne obavezuju na uvođenje socijalnog rada u škole. Imajući u vidu brojne probleme sa kojima se suočavaju učenici i njihove porodice i značaj socijalnog rada u njihovom rješavanju i prevenciji, neophodno je agresivnije lobiranje i javna kampanja o potrebi afirmisanja područja socijalnog rada u školi. Rad je usmjeren prije svega na to da ukaže na potrebu afirmacije područja socijalnog rada u školi.

Glavni cilj istraživanja proizlazi iz postavljenog problema i definiranog predmeta istraživanja, a odnosi se na percepciju o potrebi obaveznog zapošljavanja socijalnih radnika u školama. Ispitivani su stavovi zaposlenih u obrazovanju i u ustanovama socijalne zaštite, kao i roditelja o potrebi da se socijalni radnici nađu u školskim timovima.

Hipoteza: Potrebno je obavezno uvođenje socijalnog rada u sve osnovne i srednje škole na području Bosne i Hercegovine.

3. METODOLOŠKI PRISTUP

Istraživanje je izvršeno u osnovnim i srednjim školama kao i u specijalnim školama za obrazovanje djece sa posebnim potrebama u Bosni i Hercegovini, te u ustanovama socijalne zaštite. Populaciju su činili nastavnici i saradnici uposleni u tim institucijama kao i roditelji učenika, te uposlenici u ustanovama socijalne zaštite. Za uzorak u okviru empirijskog istraživanja korišten je stratifikovani uzorak, vodeći računa o proporcionalnoj teritorijalnoj zastupljenosti organizacija i ispitanika.

Istraživanje u svrhu izrade doktorske disertacije je provedeno tokom 2012. i u prvoj polovini 2013. godine u osnovnim, srednjim i specijalnim školama na području Bosne i Hercegovine, te u ustanovama socijalne zaštite.

Predmet istraživanja je empirijsko potkrepljenje potrebe za obaveznim uvođenjem socijalnog rada u osnovne i srednje škole na području Bosne i Hercegovine.

U istraživanju su korišteni slijedeći mjerni instrumenti izrađeni za potrebe ovog istraživanja:

1. anketni upitnik za zaposlenike škole
2. anketni upitnik za roditelje
3. anketni upitnik za zaposlenike ustanova socijalne zaštite (profesionalce u oblasti socijalne zaštite).

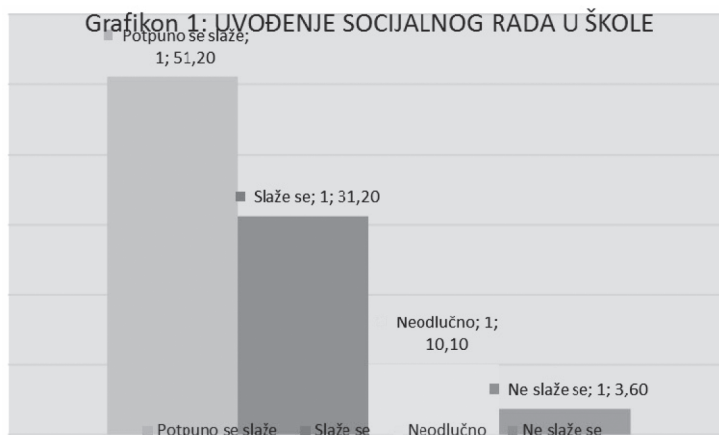
Istraživanje je sa teorijskog aspekta obrazložilo i analiziralo socijalni rad u školi, te primjene metoda socijalnog rada sa pojedincem i porodicom, metoda grupnog socijalnog rada i metoda socijalnog rada u zajednici. U empirijskom dijelu istraživanjem se analiziralo trenutno stanje, funkcije socijalnog rada u školi, uloge socijalnog radnika u školi, te stavovi ispitanika (stručni radnici, nastavnici i profesori, roditelji) o prednostima, mogućnostima i perspektivama obaveznog uvođenja socijalnog rada u škole.

Za analizu rezultata je korišten Statistički paket za analizu podataka (SPSS 17.0 – Statistical Package of Social Sciences – for Windows).

U ovom istraživanju učestvovalo je 693 ispitanika i to 108 profesionalaca u oblasti socijalne zaštite (ili 15,6%), 313 zaposlenika u školama (ili 45,2%) i 272 roditelja učenika (ili 39,2%). S obzirom na region u istraživanju je učestvovalo, iz Federacije Bosne i Hercegovine 491 ispitanika (ili 70,9% istraživanog uzorka), iz Republike Srpske 133 ispitanika (19,1%) i iz Distrikta Brčko 69 ispitanika (10,0%). Prema spolu u istraživanju je učestvovalo 253 ispitanika muškog spola (ili 36,5%), a 440 ispitanika (63,5%) je ženskog spola. Stepenn stručne spreme ispitanika u istraživanju je nepotpuna osnovna škola (NOŠ) 7 ispitanika (1,0%), osnovna škola (OŠ) 43 ispitanika (6,2%), srednja stručna sprema (SSS) 196 ispitanika (ili 28,3%), viša stručna sprema (VŠS) 76 ispitanika (11,0%), visoka stručna sprema (VSS) 333 ispitanika (48,0%), magistar nauka (Mr) 36 ispitanika (5,2%) i doktor nauka (Dr) 2 ispitanika (0,3%).

4. ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULATATA ISTRAŽIVANJA

Po pitanju potrebe obaveznog uvođenja socijalnog rada u sve osnovne i srednje škole na području Bosne i Hercegovine, prema mišljenju svih 693 ispitanika u istraživanju, u potpunosti se slaže oko 55,1% ispitanika (po mišljenju profesionalaca u oblasti socijalne zaštite 82,5%, zaposlenika u školama 45,2% i roditelja učenika 55,7%), sa tim se slaže oko 31,2% ispitanika (po mišljenju profesionalaca u oblasti socijalne zaštite 15%, zaposlenika u školama 36,3% i roditelja učenika 31,6%), neodlučno je oko 10,1% ispitanika (po mišljenju profesionalaca u oblasti socijalne zaštite 1,1%, zaposlenika u školama 4,8% i roditelja učenika 3,3%).

S obzirom da je preko 82% ispitanika dalo pozitivan odgovor (potpuno se slaže i slaže se), a da je samo 3,6% dalo negativan odgovor (grafikon 1), time je prema mišljenju svih ispitanika u istraživanju u cjelini potvrđena hipoteza da je „potrebno obavezno uvođenje socijalnog rada u sve osnovne i srednje škole na području Bosne i Hercegovine“.

Veći značaj obaveznom uvođenju socijalnog rada u škole daju profesionalci zaposleni u oblasti socijalne zaštite. Pri tome se mora naglasiti da su na neki način ipak udaljeni od škole u kojoj treba da se odvija socijalni rad sa učenicima u školama. Istovremeno su preopterećeni velikim obimom poslova koji im se svakodnevno nameće, posebno u centrima za socijalni rad. Priroda posla, a posebno sprovođenje zadataka organa starateljstva im zahtijeva svakodnevnu saradnju sa školom, te smatraju da bi saradnja bila mnogo plodonosnija, ukoliko bi u svakoj školi bio zaposlen i socijalni radnik. Čak 82,5% profesionalaca u oblasti socijalne zaštite u potpunosti se slaže da je potrebno obavezno uvođenje socijalnog rada u sve osnovne i srednje škole na području Bosne i Hercegovine. Gotovo upola manje, 45,2% zaposlenika u školama se u potpunosti slaže sa postavljenom hipotezom, što znači da više od polovine zaposlenika u školama ipak izražava određenu dozu sumnje u vezi sa potrebom za obavezno uvođenje socijalnog rada u sve osnovne i srednje škole.

Utvrđivanje značajnosti t-testom razlika aritmetičkih sredina obilježja prednosti obaveznog uvođenja socijalnog rada u škole s obzirom na različite učesnike u istraživanju (N) pokazalo je da u sve tri analize razlika između grupa (tabela 1) postoje statistički značajne razlike aritmetičkih sredina (AS), u odnosu na različite učesnike u istraživanju, u korist profesionalaca u oblasti socijalne zaštite.

Tabela 1: *Uporedna analiza obilježja prednosti obaveznog uvođenja socijalnog rada u škole*

Grupa - Učesnik socijalne zaštite	N	AS	SD	Razl. AS	F	Znač.	t-vrijed.	Znač.
Profesionalci soc. zaštite	108	4.33	0.77	0.27	0.110	0.74	3.743	0.000**
Zaposlenici u školama	33	4.06	0.89					
Profesionalci soc. zaštite	108	4.33	0.77	0.25	2.545	0.11	3.311	,0.001**
Roditelji učenika	272	4.08	0.81					
Zaposlenici u školama	313	4.06	0.89	-0.02	2.502	0.11	-0.273	0.785
Roditelji učenika	272	4.08	0.81					

Napomena: ** - nivo značajnosti od 0,01

* - nivo značajnosti od 0,05

Između zaposlenika u školama i roditelja učenika ne postoje statistički značajne razlike aritmetičkih sredina (AS), jer imaju skoro identično mišljenje. Nominalno veoma značajno i natprosječno mišljenje o prednostima obaveznog uvođenja socijalnog rada u škole imaju profesionalci u oblasti socijalne zaštite (4.33), a iznad prosječno roditelji učenika (4.08) i zaposlenici u školama (4.06).

5. ZAKLJUČAK

Bosanskohercegovačko društvo opterećeno je brojnim problemima koji su izazvani tranzicijom društvenog sistema, ali i drugim promjenama i događanjima. Problemi sa kojima se suočava naše društvo snažno se reflektuju i na porodicu i školu. Zato se danas u mnogim školama javljaju sve teži problemi za čije rješavanje je potreban angažman stručnjaka različitih profila. Posljedice ovakvog stanja u većini škola snažno se odražavaju na učenike, posebno one koji imaju određenih problema u procesu odrastanja i trebaju pomoć. Zbog toga su neophodni novi putevi i metode za otkrivanje problema i njihovo sprječavanje i rješavanje.

Potreba za uvođenjem socijalnog rada u škole u svijetu je prepoznata početkom 20-og stoljeća. Modeli socijalnog rada vezanog za školu su se tokom stoljeća koje je iza nas, mijenjali od angažovanja socijalnih radnika kao spoljnih saradnika pa sve do njihove integracije u stručne timove. Istovremeno, razvijale su se i proširivale metode koje se primjenjuju. Značaj ovog područja socijalnog rada jeste prepoznat, ali postoje ozbiljne teškoće u zapošljavanju većeg broja socijalnih radnika u škole. Analizom zakonske regulative koja tretira oblast obrazovanja u Bosni i Hercegovini, došlo se do zaključka da zakoni omogućuju, ali ne obavezuju na uvođenje socijalnog rada u škole. Kao posljedicu toga imamo da je danas u Bosni i Hercegovini zanemarljiv broj škola koje imaju zaposlene socijalne radnike. Većina socijalnih radnika u školama nije u radnom odnosu na neodređeno vrijeme, nego su najčešće angažovani kao pripravnici. Sve ovo jasno pokazuje da je socijalni rad rijetko prisutan u školi uprkos činjenici da se u praksi osjeća snažna potreba za njegovim uvođenjem.

Ispitanici su prepoznali značaj socijalnog rada u školi, posebno profesionalci iz oblasti socijalne zaštite, i smatraju da bi socijalni radnici dali značajan doprinos u socijalizaciji i integraciji učenika, jer uloga školskog socijalnog rada nije samo da stvori olakšavajuće okolnosti u kojima pojedinac funkcionira, nego i da ga osposobi da se nosi sa nastupajućim promjenama, i učini okruženje manje zahtjevnim. Ova uloga je posebno značajna zbog činjenice što je naše društvo opterećeno brojnim problemima koji se reflektuju na sve segmente društva i otežavaju njihovo funkcioniranje. Zato predmet bavljenja školskog socijalnog rada bi trebao da predstavlja sinhronizaciju aktivnosti i integraciju socijalizacijskih faktora u procesima socijalizacije djece i mladih. Socijalni radnik prvenstveno radi sa učenicima, povezuje školu i porodicu učenika, a istovremeno i školu sa lokalnom zajednicom.

Socijalni rad u školi ima širok spektar funkcija, a kao najvažnije najčešće se ističu sljedeće: socijalno-odgojna, socijalno-zaštitna, i funkcija preveniranja poremećaja u ponašanju učenika. Adekvatna pomoć socijalnog radnika učenicima sa nepovoljnim socio-ekonomskim položajem i učenicima su poremećajima u ponašanju su također nezaobilazne funkcije socijalnog rada u školi.

Mnogobrojni su zadaci i ciljevi socijalnog rada u školskim ustanovama. Ukratko, ciljevi koji se trebaju ostvarivati u školskom socijalnom radusu: unapređenje integracije djece i omladine i potpora školi u ostvarivanju odgojno – obrazovnih zadataka, pružanje podrške učenicima u saradnji sa nastavnim kadrom i roditeljima, te razvijanje socijalnih mreža sa stručnim službama i organima za zaštitu djece, omladine i porodice, kao i podrška i pomoć školi u ranom otkrivanju, dijagnosticanju i rješavanju problema koji bi mogli narušiti integraciju djece i

omladine i negativno uticati na pozitivni školski ambijent i nastavu. Na ovaj način školski socijalni rad daje podršku razvijanju i održavanju pozitivne školske atmosfere.

Praktične implikacije obaveznog uvođenja socijalnog rada u škole, prema rezultatima istraživanja, bi bile: prevencija psihosocijalnih teškoća i sociopatoloških pojava kod učenika; preventivna, pozitivna socijalna kontrola porodice u saradnji porodica-škola; sprječavanje eskalacije i ublažavanje posljedica zlostavaljanja djece; olakšavanje opterećenja centra za socijalni rad; pružanje socijalnih usluga, naročito savjetovanja i zastupanja porodice u ustanovi koja ne povlači stigmatizaciju; mogućnost praćenja socijalnih potreba učenika u svrhu planiranja preventivnih strategija; doprinos nauci u razvoju teorije i povratnog uticaja na praksu i razvijanje humanije socijalne politike kroz preventivnu zaštitu učenika. Prevencija socijalnih problema u školskom uzrastu je potencijalni, a neprepoznati doprinos socijalnog rada društvu, kao djelatnosti i kao nauke. Stoga možemo zaključiti da je socijalni rad u školi je karika koja nedostaje u složenom lancu prevencije poremećaja u ponašanju učenika.

LITERATURA

1. Bašić, Josipa (2009), *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*, Školska knjiga, Zagreb
2. Buljubašić, Suada, (2012), *Resocijalizacija maloljetnih prestupnika*, Arka press, Sarajevo
3. Drilling, Mathias, (2002), *Schulsozialarbeit: Antworten auf veränderte Lebenswelten*. 2. Urveränderte Auflage, Verlag Paul Haupt, Bern ; Stuttgart; Wien
4. Gavrilović, Ana, Aleksandar Jugović, Ljubo Lepir (ur.), (2013), *Socijalni rad u školi. Teorijsko-metodološke osnove*, Univerzitet u Banjoj Luci Fakultet političkih nauka, Banja Luka
5. Gavrilović, Ana, Vesna Šućur-Janjetović, (2014), *Socijalni rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama*, Univerzitet u Banjoj Luci Fakultet političkih nauka, Banja Luka
6. Janković, Josip, Josipa Bašić (ur.), (2001), *Prevencija poremećaja u ponašanju djece i mladih ulokalnoj zajednici*, Povjerenstvo Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja ponašanja djece i mladeži, Zagreb
7. Karić, Nijaz, (2008), *Socijalni rad i maloljetnička delinkvencija u zajednici*, OFF-SET, Tuzla

8. Miković, Milanka, (2004), *Maloljetnička delinkvencija i socijalni rad*, Magistrat, Sarajevo
9. Milosavljević, Milosav i Miroslav Brkić, (2005), *Socijalni rad u zajednici*, Socijalna misao, Beograd
10. Obradović, Vladimir, (2005), *Preddelinkventno ponašanje učenika osnovnih i srednjih škola Kantona Sarajevo*, KJU Porodično savjetovalište, Sarajevo
11. Popadić, Dragan, (2009), *Nasilje u školama*, Institut za psihologiju; UNICEF Srbija, Beograd
12. Poštrak, Milko, (2008), *Socijalni rad u školi: pogled u prošlost, pogled u budućnost*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, God. 40.br. 1., Beograd, 172-191
13. Shepard, John M., Robert W. Greene, (2002), *Sociology and You*, Glencoe/McGraw-Hill, New York
14. Sajić, Dijana, (2009), *Socijalni rad u osnovnoj školi i prevencija*, Socijalna misao, br.61, Beograd, 79-98.
15. Sajić, Dijana, (2009), *Pregled za praksu socijalnog rada u osnovnoj i srednjoj školi*, Socijalna misao, br. 62, Beograd, 123-141.
16. Tahsini, Izela, (2009), *Socijalni radnici i škola-potrebe današnjice*, Socijalna misao, br. 63, Beograd, 29-40.

Adresa autora

Authors' address

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

Studij socijalnog rada

Ul. T. Markovića 1

75000 Tuzla

erna.lucic@untz.ba

SOCIAL WORK IN SCHOOLS – THE MISSING LINK?

Abstract

Social work in schools is a part of the professional work primarily oriented at prevention. Given the age range of children involved, elementary and high school education provides an optimal environment for an organized social intervention within primary and secondary prevention in students' behavior. Positive provisions in Bosnia and Herzegovina allow but do not require the employment of social workers in schools.

The focus of this research is in the perceptions of the different participants in the educational and social work system in regards to necessity of the mandatory employment of the social workers in schools. The research was conducted in elementary schools and high schools, as well as in designated schools for special needs children in Bosnia and Herzegovina, and in social work institutions. Among the interviewees were the teachers and other professionals employed at schools; the research also included parents as well as the employees at social services.

The interviewees recognized the importance of social work in schools. While taking into consideration different participants in the research, determining attitudes on the benefits of the mandatory social work in schools showed statistically significant differences in the arithmetic means of the each group, favoring social work professionals. Social work in schools is the missing link in a complex chain of behavioral disorder prevention in students.

Keywords: social work, social work at school, prevention

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Niveoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite niveoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redosljed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćénica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

